

Епірська відьма, або Олімпіада — цариця македонська

Валентин Чемерис

ПРОЛОГ

28 десія 323 року *, Вавилон

Імператор Александр Македонський помер 28 десія 323 року у Вавилоні, в палаці Навуходоносора під вечір, коли нестерпно пекуче сонце вогняною кулею опускалося за гарячими пісками спопеляючої пустелі. Стояла тяжка спека, сухий жар пустелі ще пропікав вулицю, і всі з нетерпінням чекали рятівної нічної прохолоди — чи повіє вона?

Постарілі македонські воїни з почорнілими від чужого сонця обличчями й руками, огрубілі, шрамовані, залишки тих, хто тринадцять років тому прийшов сюди зі своїм імператором завойовувати світ і дивом уцілів у битвах та злигоднях походів, мовчазними купками збиралися в тіні палацу, як розпорошене стадо, що втратило пастуха. Були розгублені, навіть злякані і не могли повірити тому, що тільки-но сталося цього нещасливого для Македонії 28 десія 323 року у Вавилоні, у палаці Навуходоносора.

То невже і боги смертні? І що тепер робити, чиїх вказівок дослухатися, за ким іти? І куди йти? Додому, в далеку звідси Македонію, а чи далі завойовувати світ? Але — кому? Навіщо? Для чого? Бог, котрий привів їх сюди, віднині труп. Тлін. Ніщо. Прах. То куди ж тепер податися, де прихистися? І де знайти нового повелителя а чи далі жити вільно, без царя?

Цього не знали й полководці, які виглядали ще розгубленішими, аніж прості воїни. За них, воїнів, мусять думати полководці, а ось хто тепер в чужому Вавилоні подумає про самих полководців? Як дізнатися: де виграєш, а де програєш?

Помер Александр Македонський тридцяти трьох років від роду.

Із них тринадцять років він процарював.

Після його негаданої смерті залишилася величезна імперія, в яку, крім Македонії та європейських володінь, входили Єгипет, Сирія, майже вся Мала Азія і частина Індії. Вказівок, як повестися з таким спадком, імператор не залишив, бо не сподівався на короткий вік. Навпаки, за кілька днів до свого негаданого трагічного кінця повелитель прискіпливо обговорював плани нових походів. І ось він, нарешті вгомонившись і навоювавшись, лежить тихий і байдужий до всіх тривог, далекий від того світу, який він ще вчора збирався і далі завойовувати.

* Приблизно 13 червня. 323 рік — тут і далі дати подаються до нашої 'ери (прим, автора).

Піддані не відали, що діяти, всюди панувала невпевненість у завтрашньому дні. Здавалося, що разом з Александром зникла зі світу білого воля, дія, цілеспрямованість, програма і віра в перемогу. При ньому всі знали, що треба завойовувати, завойовувати і

завойовувати. Все нові й нові царства, народи, племена, краї. Тепер ніхто не знав, що робити із завойованими царствами, народами, племенами, краями. Майбутнього вже не бачили і не вірили в нього. Яке майбутнє без бога? Хто очолить імперію? Хто з них може стати новим Александром? В Македонії старшинував постарілий намісник Антіпатр із сином своїм, честолюбивим Кассандром, там же перебувала й сестра покійного імператора Клеопатра, а в сусідньому Епірі їхня мати, цариця Олімпіада, звана ще "епірською відьмою". Не те. Ніхто з них не здатний замінити собою молодого Македонського.

Майже всі сподвижники імператора, його полководці й політики, помічники й виконавці імператорової волі були в той час на сході, у завойованих царствах. За життя свого владика вони ще мирно вживалися один з одним, старанно приховуючи в собі владолюбство, жадібність, непримиренність та бажання володарювати самим. Якщо не у всьому світі, як мріяв їхній незрівнянний пан, то хоча б у якомусь його куточку, але — своєму, де ти і цар, і бог. Але за життя Александра доводилось покійно миритися з власною потаємною мрією стати владикою. Покійний бог тримав їх у шорах, а за найменшої непокори міг і смертю покарати, що й траплялося. І ось вони нарешті позбавлені тяжкої монаршої влади. Наче б уже вільні. Але озиралися один на одного розгублено, все ще не вірячи, що вони вільні, і все ще не відаючи, як діяти далі? Біля тіла свого повелителя вони стояли мирно, хоч та зустріч виявиться їхньою останньою мирною зустріччю. Згодом, як покаже час, вони здибуватимуться лише на полі битви як вороги.

Різні полководці (їх ще називали діадохами, що по-грецьки означає послідовники) і за складом своїх характерів, за державною мудрістю, здібностями, звичками, звичаями і тією роллю, яку вони відігравали у східному поході свого повелителя. Одні були наділені більшим честолюбством та гоноровитістю, другі — меншим, треті поривалися до панування над світом, а четверті ладні були задовольнитися лише окремими царствами; різні вони були і за віком та соціальним походженням. Так, Антіпатр, Антігон і Полісперхонт були соратниками ще царя Філіппа, інші зросли і виявили свої непересічні здібності вже за Александра, хто пройшов з ним увесь східний похід, а хто приєднався до нього вже в кінці, були й такі, що зовсім не брали участі у ньому, як, наприклад, Антіпатр, Кассандр, Антігон і Де-метрій. Хоч вони й належали за своїм теперішнім становищем до греко-македонської знаті, та соціальної рівності між ними не було. Пердікка і Леоннат, наприклад, походили з царських родів, Полісперхонт був тимофійським бази-левсом, із родовитої знаті вийшли Антіпатр, Піфон, Арі-стон, а Лісімах — усього лише нащадок збіглого раба, котрий якось знайшов у Македонії притулок, Євмен — син бідного херсонського візника, якого ще юнаком взяв до себе Філіпп. Але всі вони, чи майже всі, здобули найкращу освіту, цінували знання, були покровителями наук і мистецтва, вільно почувалися в науці та бойовій техніці, бо отримали найкращу на той час військову підготовку. Були вони людьми здібними, бо інакше — будь вони нездарами і ні на що не здатними — їх би не тримав біля себе і не висовував на керівні посади ні Філіпп, ні тим більше Александр, котрий завжди уміло

використовував таланти своїх полководців і помічників для досягнення особистої мети. Але їхня освіта, здібності й таланти не заважали їм, як не дивно, вірити часом і в найдикіші забобони. Бо вони були людьми свого часу. Людьми енергійними, цілеспрямованими, рішучими, досвідченими в політиці та військовій справі, особисто хоробрими. І водночас вони були підступними, нещирими, заздрісними, здатними на зраду й потаємні убивства, а народні повстання, якщо траплялося, придушували з неймовірною жорстокістю. Всі вони безвідмовно погоджувалися бути підлеглими в сина Філіппа, але уявити себе чиймись підлеглими ще й після його смерті — не могли. Оскільки кожний з них вважав себе в душі — тільки себе! —достойним найвищої влади в імперії, то й ненавиділи вони один одного, люто заздрили один одному, бо кожний у кожному вбачав суперника чи й ворога. А, ненавидячи один одного, вони й боялися один одного, бо добре знали, що кожний з них в ім'я досягнення своєї мети здатний на підлий удар у спину — навіть найближчому товаришу і другу, навіть батько синові, син батькові, а брат брату...

Вони корилися Александрові, своєму цареві, для них він був живим богом на землі і вів їх від перемоги до перемоги. І раптом в один день, в одну негадану мить виявилось, що їхнього бога вже немає і більше ніколи не буде, а якийсь там недорікуватий Аррідей, відомий нездара, може запросто стати царем — тільки тому, що він теж, як і покійний імператор, син царя Філіппа. Підкорятися такому— ні риба ні м'ясо — їм, гордим полководцям-діа-дохам, видатним завойовникам і вершителям світу,— здавалося не лише принизливим, а й безмірно ганебним. Але свої настрої, думки і наміри вони до пори, до часу тримали при собі. Найбільш честолюбиві потай вважали себе достойними зайняти верховну посаду, інші, не позбавлені здорового глузду й реальної оцінки ситуації, ладні були й підкоритися, але тільки рівному собі. А спробуй-но кого знайти у світі рівного їм. А ще заздрили один одному — люто і хворобливо. Того, хто досягав більшого як у них успіху чи слави, ладні були не лише принизити, затоптати у вавилонський пісок, а й живцем розтерзати. І тільки ті з них, хто не мав достатньої військової сили, мимоволі визнавали перевагу іншого.

Але всі вони без винятку вважали і були нерушно переконаними, що необмежені володіння Сходу, захоплені з їхньою допомогою їхнім учорашнім богом і повелителем, всі ті царства, краї, племена і народи належать тільки їм і більше нікому'.

Рада у Вавилоні

Відразу ж по смерті Александра у Вавилоні було скликано раду його полководців. Зібралися не в палаці, а в царському шатрі: Пердікка, Неарх, Мелеагр, Птолемеї, Леоннат, Селевк, Полісперхонт, Євмен, Лаомедон, Філота, Менандр — всі славетні, знані вдома і в чужих краях, адже ім'я кожного — то вже історія. Недарма ж їх ще називали діадохами, бо всі вони були й справді послідовниками Александра Македонського. Були...

Із полководців-діадохів на раді не були присутніми тільки Антіпатр, Кассандр, Антігон та Деметрій, бо перебували на день негаданої смерті свого повелителя або в Македонії, або в еллінських землях.

Всідалися на похідних стільцях неквапливо, всі імпозантні, вдатні з себе, всемогутні й гордовиті. Всідалися з гідністю монархів, але так, аби вийшло півколо, щоб ніхто не опинився попереду — за цим ревно стежили. Бо хто сяде попереду, той буде мовби старший. Коли хтось починав щось радити, відразу ж подавали голос інші — щоб не склалося враження, що хтось тут верховодить і дає поради чи, не доведи Боже, вказівки. Тож говорили один поперед одного, визивно, нарочито грубо, без поваги до товаришів по зброї.

Ставку покійного повелителя було оточено потрійною вартою — час тривожний, коли б чого не трапилось.

Вина вирішили не вживати — надто непевна була ситуація, та й хміль — не кращий порадник при вирішенні долі імперії.

На раду виносилось лише одне питання: як далі бути з імперією, кому її очолити? І відразу ж, тільки почали обговорювати це питання, розділилися на дві групи, і кожна почала відстоювати свою точку зору. Перша енергійно ратувала за збереження держави для спадкоємців Александра, а друга нетерпляче наполягала на негайному поділові імперії як їхньої спільної здобичі. Від першої групи — і взагалі першим — виступив Пердікка. Адже саме йому Александр незадовго до своєї смерті передав перстень як найдостойнішому з усіх полководців — він же й був ініціатором скликання ради. Пердікку підтримали Неарх і Мелеагр.

Пердікка висловився за єдність імперії.

— А хто ж нею керуватиме? — почувлися нетерплячі голоси, явно вороже налаштовані до пропозиції володаря Александрового персня.— Чи ж не себе ти хочеш посадити на трон?

Пердікка таки прагнув посісти імператорський трон, як, між іншим, і кожний з присутніх на раді. Але сказати про своє потаємне бажання вголос ніколи б не зважився, адже мав ще предосить здорового глузду. Та й жити хотів.

— Ні. Не себе, заспокойтеся.— Помовчав, уважно оглядаючи присутніх, ніби з них вибирав нового імператора, і несподівано швидко, наче остерігаючись, що його переб'ють, заговорив: — Всі ми достойні високої шани. Бо ми, а не хто інший завоювали покійному імператору велику державу. Але...— зітхнув,— в Александра є законні спадкоємці. Чи будуть невдовзі. Я вважаю, що треба чекати народження дитини від законної жони імператора Роксани. Вона, як ви знаєте, вагітна. Ось дитину, котру народить Роксана, ми згодом і проголосимо царем.

Залунали обурені голоси:

— Довго думав і... придумав!

Навіть найвпливовіші прихильники Пердікки, такі як Неарх і Мелеагр, котрі теж виступали за збереження імперії, не погодилися з ним. Флотоводець Неарх, один з найближчих друзів покійного імператора, запропонував проголосити царем сина Александра від дочки стратега Арто-база Барсіки. Але з Неархом ніхто не погодився, його пропозицію відхилили дружно і в зневажливій формі, не пощадивши навіть честі покійного владика. Особливо гарячкував Мелеагр. Раз по раз схоплюючись із стільця,

він різко і брутально викрикував, що царем не може бути син Александра, народжений від якоїсь там... азіатки. Цього ще не вистачало!

Оскільки Мелеагр займав важливий пост у важкій кінноті, Пердікка, посовавшись, сперечатись з ним не зважився.

На мить запанувала напружена мовчанка.

А Мелеагр раптом знову схопився і, бликаючи блискучими, з червоними прожилками очами на похмурого Пердж-ку, вигукував:

— І взагалі... Це... це, зрештою, навіть безглузд! Що? Скажу. Безглуздо вибрати царем ще не народжену дитину. Я пропоную: правителем імперії вибрати зведеного брата Александра, сина його батька, царя Філіппа від фес-салійки Філіни — Аррідея.

■— Недоумка? — звів вигорілі брови Пердікка.— Того Аррідея, котрий несповна розуму?

— Зате ми... розумні! — реготнув Мелеагр і додав, уже нікого не соромлячись і ні від кого не втаємничуючи свої справжні помисли: — Хіба нам буде зле володарювати, коли матимемо дурня на троні?

Полководці зацікавлено переглянулись: здається, цей повелитель важкої кінноти діло пропонує.

Тільки Полісперхонт зауважив, що Аррідей не є законним сином македонського царя.

— І все ж Аррідей на сьогодні є єдиним представником правлячого дому Аргеадів,— уточнив Мелеагр.— А це є великою перевагою Аррідея перед іншими претендентами на трон.

Помовчали, кожний подумки щось зважував, потім почувся непевний голос Селевка:

— Воно-то так, але... З недоумком при владі теж клопоту не обберешся. Спробуй вгадай, що й коли стукне в його дурну голову, як він опиниться на троні Македонії!

Зрештою слова попросив Птолемей. Ні, він не схопився як інші, ніби стілець під ним спалахнув, не квапився і не гарячкував, а, неспішно звівшись, так же неспішно, певно, вже все зваживши про себе, запитав присутніх:

— А нащо нам цар взагалі?

Про це думав кожний з діадохів, але ніхто з них не зважився сказати про те вголос. Птолемей ризикнув:

— Навіщо, повторюю, товариші мої бойові, товариші по ясній македонській зброї, нам цар взагалі? Ми що — безголові чи безсильні? Чи, зрештою, безпорадні, що шукаємо собі царя, та ще недоумкуватого? Хто завоював півсвіту на Сході? Ми! То невже ми не зможемо завойованим керувати? Зрештою можна створити спеціальну раду полководців, вона й керуватиме імперією, доки ми не поділимо її на різні краї.

— Щоб кожний з нас став одноосібним царком у своїй вотчині? — почувся насмішкуватий голос Євмена.— І тоді будемо мати не могутню імперію, що може й цілий світ покорити, а всього лише кілька слабеньких царств, котрі, до речі, й заворогують між собою.

Його підтримав і Пердікка:

— Ми — македонці! І покликані керувати світом, а не якимись там куцими царствами!

Після бурхливого обговорення рада полководців таки прийняла пропозицію Пердікки: діждатися народження сина Роксани і проголосити його царем, як єдиного спадкоємця Александра. А регентом при малолітньому царевичу рада полководців призначила Пердікку та Леонната. Також було вирішено створити для Македонії та її еллінських володінь спеціальний уряд на чолі з намісником Ан-тіпатром та Кратером. Антіпатр також був затверджений головнокомандувачем військами, що розташовані в Європі, а Кратера, близького друга царя і найпопулярнішого у військах полководця, призначили регентом і представником Аррідея.

Але минув усього лише один день, як уже виявилося, що пропозиція Пердікки прийнята лише представниками кінноти, її командирами і гетайрами, що набрані з аристократів. Представники ж піхоти, підбурювані Мелеагром, з цим рішенням не погодилися, скликали свою, малу раду і проголосили македонським царем недоумкуватого Аррідея, але під іменем Філіппа III.

До того дня єдина і дружна армія Александра раптом розділилася на два ворожі табори. Спалахнув заколот. На одному боці опинилися Пердікка з Леоннатом і кіннота, а на другому Мелеагр і піхота. У Вавилоні запахло братовбивчою різаниною. Пристрасті наростали, шаліли, обидва табори спішно озброювались і виставляли посилені варти. То там, то там затівалися чвари, що закінчувалися сутичками,— піхотинці почали нападати на гетайрів. Пролилася перша кров. І тоді до краю стривожений Пердікка виголосив запальну промову:

— Хай вони,— киваючи на табір піхоти, вигукував він,— подумають, проти кого піднімають македонську зброю. Та проти македонців же. Адже ми не перси, а македонці, не вороги, а співгромадяни. І вони теж не перси, а македонці, теж співгромадяни наші. Багато хто з них навіть наші родичі. У всякому разі соратники і товариші по походу і небезпеках. Але як радітимуть вороги, що ті, чия зброя завдавала їм гіркої поразки, тепер вбивають один одного. І своєю кров'ю здійснюють жертвоприношення тіням ними ж убитих ворогів!

Промова подіяла, піхотинці ніби схаменулися — справді, проти кого вони підняли зброю в чужій країні? Що вони важать у Вавилоні без кінноти?

Конфлікт вгамував Євмен. Він раз по раз метався між ворогуючими таборами, до хрипоти вмовляв тих і тих, вносив різні пропозиції, закликаючи товаришів по зброї схаменутися і не ганьбити пам'ять того, хто зробив їх тими, ким вони є тепер,— повелителями світу... Збудження потроху вгамувалося, пристрасті вщухали, почалися переговори. Щоправда, із зброєю в руках. Та Євмен свого домігся, обидва табори погодилися на компроміс: Пердікка, гетайри і кіннота визнали Філіппа-Аррідея царем, за це Мелеагр і фаланга змушені були визнати майбутні права сина Александра від согдіанки Роксани. За цим компромісом держава повинна була мати двох царів і двох регентів, бо обидва царі були всього лише прапорами, а не реальною силою. Компроміс,

на який обидва табори пішли зі скрипом, пробив перший пролом в ідеї збереження єдиної держави Александра, і з того дня вона розділилася на східну і європейську частини, кожна з яких мусила мати свого царя і регента. І тому іскри великої пожежі, що тліли в греко-македонському війську, погасити не вдалося. Вітри розбрату вже роздмухували з тих іскор всепопеляюче полум'я війни.

Того ж дня, як було прийнято компроміс, Леонната відсторонили від регентства, а його місце, аби вгамувати ворожнечу між двома таборами, за рішенням полководців зайняв Мелеагр. На деякий час він став помічником Пердікки, котрий ненавидів повелителя піхоти за те, що той змусив його визнати царем недоумкуватого Аррідея, та ще й спровокував заколот у війську. Відчуваючи, що Мелеагр відтепер його заклятий ворог, Пердікка вирішив будь-що позбутися такого помічника. Вірні люди Пердікки постаралися, і невдовзі Мелеагр помер мученицькою смертю — з якого дива? Хапався за живіт, качався, кричав, совався, доки й не затих з кривавою піною на устах.

— Туди йому й дорога, — сказав Пердікка.

На смерть Мелеагра ніхто з полководців — на радість Пердікки — ніякої уваги не звернув. Помер то й помер, всі, як кажуть, смертні. Зрештою поменшало на одного претендента — теж добре. В Пердікки ж розв'язалися руки.

До верховної влади поривався і Птолемей, але мусив стримувати себе — суперники все одно влади не віддадуть. З будь-якого трону стягнуть і вб'ють, як Пердікка убив Мелеагра. Але якщо не судилося стати владикою всієї Імперії, то можна задовольнитися меншим, якимось одним царством і, утвердившись там, започаткувати свою, ні від кого не залежну царську династію? І Птолемей, хитрий і досвідчений, почав потихеньку та обережно підштовхувати своїх суперників до поділу імперії. Оскільки ж Пердікка виступав за її єдність, то Птолемей змінив тактику: якщо ще не час поділити імперію, то пора вже поділити між собою найвищі посади в державі і... великі округи.

І тут полководці підтримали Птолемея — справді пора. І почали тиснути на Пердікку. Тільки він, наділений верховною владою, міг закликати до Вавилону тих полководців, котрі на той час перебували в Азії. Пердікка змушений був те зробити — згукав полководців, вони й накинулись на імперію покійного імператора, як круки — кожний намагався відхопити найласіший кусень. Птолемей присвоїв собі сатрапію Єгипет та частину Лівії, що пролягала до долини Нілу, та ще добрий шмат Аравії. Лаомедон отримав Сирію з Фінікією, Філота відхопив Кілікію (південно-східну частину Малої Азії), Піфон (він допомагав Пердікці захоплювати центральну владу) був призначений правителем Мідії. Євмену, котрий загасив бодай і на деякий час конфлікт серед своїх, було доручено Каппадокію (її, щоправда, Македонський не встиг підкорити, і, отже, треба було це зробити самому Євмену), а також Пафлагонію і ще деякі райони, близькі до Понта і Трапезунда. Антігон зберіг за собою Велику Фрігію і одержав на додачу ще й Памфілію та Лікію.

Сатрапом Кафії став син Антіпатра Кассандр, Менандр взяв Лідію, якою він деякий час управляв ще за Македонського, Леоннату, який більше не належав до

центрального уряду, віддали сатрапію Малу Фрігію, через яку проходила дорога з Європи в Азію. Селевк отримав найвищу посаду, що до нього займали Гефестіон і Пердікка,— став командувачем могутньої кінноти гетайрів.

Так було поділено східні володіння Македонського.

В Європі ж все залишилося по-старому: Лісімах керував Фракією, Херсонесом та узбережжям Понта, близьким до Фракії, Кратер (він на той час перебував у Кілікії) і Антипатр зберегли владу, якою вони були наділені в Македонії та Елладі.

Таким був перший поділ тих областей імперії Македонського, якими мали керувати (щоправда, про людське око) зведений брат покійного імператора Аррідей і новонароджений син все того ж покійного імператора. Пердікка тримав у своїх руках обох царів, був їхнім опікуном і наглядачем, а тому влади мав чи не найбільше серед полководців. І невдовзі це їх почало насторожувати, боялися, аби він не став вище од усіх. Сам Антипатр теж вважав правління Пердікки небезпечним для Македонії, і вже тоді непомітно, але досить швидко почав визрівати новий конфлікт, адже соратники Александра, не витрачаючи марно часу, заходилися посилено готуватися до кривавої боротьби один з одним, котра їх усіх з часом приведе до загибелі, а з нею розпадеться на віки вічні й сама імперія Македонського.

Лялька в царському вбранні

Гризучись за владу і володіння, македонські полководці — вчорашні товариші по зброї, а віднині і назавжди вороги непримиренні — геть забули про свого недавнього бога і повелителя. Це ж треба! Імператора у його ж власній імперії не було кому поховати. Завойовнику, котрий захопив півсвіту, не знайшлося місця для могили. Цілих тридцять днів, доки полководці ділили владу і царства та гирка-лись між собою, тіло Александра лишилося непохованим. Спека у Вавилоні стояла неймовірна, і труп зберігався тільки тому, що хтось здогадався опустити його в мед, що має, як відомо, властивості бальзаму. А ось поховати його забули. Та й навіщо він їм тепер — мертвий бог? І лежав імператор у меду, у вавилонському палаці Навуходоносора, далекий від суєти суєт земного світу. І все йому вже було байдужим: і нові походи, які він затівав, і військо, що розділилося на два ворогуючі табори, і світова держава, до створення якої він поривався, і його сподвижники, що вже стали ворогами... Вчорашній бог і повелитель вже нікому не був потрібний. І ніхто з полководців не хотів брати на себе зайві клопоти і витрати з похованням царя. Тільки й чулося: "А чому це я мушу?.." Ні Неарх не хотів, ні Птолемей, ні Леоннат, ні Селевк, ні Лісімах, ні Полісперхонт, ні Піфон, ні Менандр, ні навіть сам Пердікка. У кожного й без похорон клопотів було предосить. Та й кожний з них саме збирався у свою вотчину, відірвану від імперії того, чий труп зараз лежав у колоді, наповненій медом. А, прибувши у вотчину, кожний збирався пишно відсвяткувати своє воцаріння — чи ж до похорон тут було?

Чим би все це закінчилося, невідомо, якби не віщун Арі-стандер, котрий раптом почав пророкувати, що буцімто боги йому відкрили таке: тій країні, котра прийме тіло царя, судитиметься щастя і процвітання... А полководці Александра були, попри свою освіту й передові погляди, людьми дуже забобонними і вірили в будь-які пророцтва

вішунів. І ледве вони почули про те пророцтво Арістанде-ра, як серед них спалахнуло жорстоке суперництво за право поховати царя — кожний раптом забаг перенести тіло покійного імператора у свої володіння, вірячи, що воно стане запорукою міцної, влади і процвітання.

Тож Лаомедон забаг поховати імператора у своїй Сирії, або Фінікії, Філота — у Кілікії, Піфон — у Мідії, Анти-гон — у Великій Фрігії, Леоннат — у Малій Фрігії, Менандр — у Лідії, Пердікка — десь у Македонії, бо з часом мріяв туди перебратися.

А меткий і хитрий Птолемей забаг поховати царя у своїм Єгипті: Махнувши рукою на різні умовності і не чекаючи кінця-краю тій спірці, він просто викрав тіло імператора і повіз його в Александрію, у свої єгипетські володіння. Першим про те дізнався Пердікка і кинувся в погоню, багнучи будь-якою ціною і навіть кров'ю перехопити викрадене тіло. І таки наздогнав утікачів, зчинилася у пісках кривава сутичка. Але Птолемей і тут викрутився: він велів зробити ляльку, зовні схожу на Александра, вбрати її в царські шати і покласти на носилки, що були прикрашені сріблом, золотом та слоною кісткою, а носилки приладнав на не менш пишний візок... А тіло велів хутчій везти без будь-яких прикрас глухими манівцями у простесенькому візку. Пердікка, захопивши ляльку, повернув назад, радий, що віднині тільки його царство спізнає щастя і процвітання. Коли ж збагнув, що його обвели круг пальця і везе він усього лише ляльку, вбрану по-царському, було вже пізно — люди Птолемея зникли в пустелі.

Птолемей благополучно привіз тіло імператора в Алек-сандрію, але, боячись, що його можуть у нього викрасти полководці, як він викрав у них, заховав його так надійно, що й досі ніхто не може знайти могили Александра Македонського. І не може знайти, і вже, мабуть, ніколи й не знайде.

Олімпіада шукає собі захисника

На той час мати-цариця Олімпіада перебувала в Епірі і звідти насторожено й ревниво стежила за боротьбою полководців її тепер вже мертвого сина та поділом імперії. І сама поривалася встряти в ту бучу, претендуючи на свої права, але поки що стримувалась. Змушена була, адже на відміну від діадохів не мала реальної сили і боездатного війська. Несподівана смерть ще молодого сина, котрий з таким тріумфом завоював стільки світу, вразила її своєю загадковістю. Чому це її син мусив померти, коли йому всього лише тридцять три роки і він ніколи не скаржився ні на що, був здоровим і витривалим? А молодість — це міцна фортеця для смерті. У синовому віці тільки б жити і богам дякувати... Ні, тут щось не те. Спершу не повірила, відмахнулась від жахливої чутки, будучи переконаною, що все то Антипатр, ворог її, розпускає недобрі вісті. Щоб їй якомога болючіше дозолити. Коли ж по якомусь часі надійшло офіційне повідомлення про смерть Александра у Вавилоні, не закричала, не заголосила, а тільки глухо мовила: "То все Антипатр та син його Іолай. Вони, вони дали Александру трутизну, щоб захопити владу..."

Доказів тому не мала ніяких, але вірила, бо люто ненавиділа Антипатра та його синовка і була переконана, що все зло в імперії від них, від Антипатра та синів його

Іолая і Кассандра. Але більше про смерть сина не говорила, трималася спокійно, з гідністю. І всі дивувалися її витримці, а хто називав її позаочі бездушною і жорстокою — подивіться, мовляв, царицю навіть смерть єдиного сина не вразила, не надломилася! Але що було у неї на серці, на душі, того вона ні перед ким не відкривала, надто гордою і самолюбивою була і терпіти не могла тих, кого горе гне чи біда ламає.

У неї лише у вічу почорніло, як доповіли про смерть сина, на якусь мить вона осліпла, але зір відразу ж і повернувся. Тільки звідтоді ні-ні та й запурхають перед очима чорні метелики. Особливо як починає хвилюватися. Але тих чорних метеликів ніхто, крім неї самої, не бачить, а зовні вона залишається все такою ж гордою, пещеною, непроникливою, велично-недоступною і холодною — як до чужої біди, так і до своєї власної. Єдиним смыслом свого життя Олімпіада — коли вже не було в цьому світі ні мужа-царя, ні сина-імператора — вбачала захоплення влади. Про всесвітнє панування, до якого прагнули і йшли чоловік і син, вона не мріяла, а ось щодо панування в Македонії, то була не проти. Більше того, вважала, що македонський трон належить тільки їй. Їй і нікому більше, бо вона є матір'ю-царицею. І, коли почалася боротьба полководців за владу, вирішила свого не віддавати нікому і з усіх сил боротися за македонський трон. А для цього треба було будь-що зжити з світу білого свого небезпечного ворога Антіпатра, намісника Македонії. Оскільки ж достатньої сили для боротьби з могутнім намісником не мала, то чекала допомоги і справедливості.

Але ні допомога, ні справедливість нізвідки не йшли. Була глибоко обурена і вражена тим, що полководці її сина, борючись за владу і свої корисливі вигоди, забули про неї, матір-царицю. Забули чи не захотіли з нею ділитися владою?

Згадка про те, що полководці її проігнорували і далі на неї не звертали уваги, викликала у жінки несамовиту лють, від якої перед очима знову пурхали чорні метелики. Але зусиллям волі Олімпіада отямлювалась — та й чим вона може пригрозити всесильним діадохам, у руках яких непереможне військо? Навіть за свого життя син не підтримував матір в боротьбі з Антіпатром, його сторону брав. А тепер на кого сподіватися, коли кожний багне вирвати владу тільки собі? Зусиллям волі брала себе в руки, заспокоювалась, щоб тверезо обмірковувати ситуацію: де вихід? Повернутися в Македонію? Але там ворог її, Анті-патр. Ризиковано. В Епірі теж ні на кого обіпертися. Елліни не допоможуть. По-перше, вона їм ні до чого, а по-друге, елліни самі стогнуть під македонською силою. Залишалися полководці її сина. Не всі вони однакові.

Одні борються за збереження імперії для нащадків її сина, інші розривають імперію на шматки, для себе. Першим її увагу привернув Євмен. Не будучи македонцем за походженням, він найбільш ревно боровся за інтереси

Македонії. Походив він із сім'ї бідного херсонського візника, зумів отримати пристойне виховання, мав значні успіхи в науках і тілесних вправах. На вигляд приємний, стрункий, все у нього досконале, наче статуя талановитого митця. Манери витончені, вишукані, чим він різко виділяється серед грубих і брутальних македонських командирів. Ще юнаком його побачив Філіпп у Кардії, на тамтешніх змаганнях підлітків. Євмен відзначався кмітливістю і спритністю, на змаганнях зайняв перше

місце і викликав всеза-гальне захоплення. Філіпп прямо зі змагань забрав його до себе у Македонію. Коли хтось було заїкнувся, що Євмен не знатного роду, Філіпп відмахнувся: "З якого він роду, бідного чи багатого, знатного чи простого, мені байдуже. Головне, що він кращий за інших, а такі мені потрібні". І невдовзі син херсонського візника-бідаря став особистим секретарем македонського царя. Правда, пастала-кали, що буцімто Філіпп так захопився Євменом, що... Але ті брудні плітки Олімпіада гнала од себе. У Філіппа, переконувала себе, жінок завжди вистачало, щоб він ще й з чоловіками спав. Євмен просто полонив його своїм умінням. Він досить швидко виявив незвичайні адміністративні здібності і гнучкий розум. Філіпп не міг нахвалитися своїм секретарем і високо його цінував. Цінував Євмена й Александр. В Сузах, під час східного походу, імператор одружив Євмена на сестрі своєї першої дружини Барсіки. Євмен був особистим секретарем Александра, його архігра-матиком, головним писцем при македонському війську, а під час походу в Індію був призначений полководцем з правом самостійного командування — так йому довіряв Александр і так цінував його незвичайні здібності. Згодом Євмен став начальником кінноти. І взагалі — одним з най-талановитіших полководців, котрий ніколи не програвав бою. Як людина незвичайної сміливості й відваги. Перший воїн. Ніхто із знатних полководців не міг зрівнятися з цим сином бідного херсонського візника. Як глава царської адміністрації і хоробрий полководець, Євмен користувався пошаною і великим довір'ям Александра, знав усі його задумки і плани і всіляко їх підтримував. В оточенні царя Євмен ні перед ким не поступався ні розумом, ні відданістю, ні кметою і, хоч не македонець, був рівнею всім видатним македонським полководцям, хоч знать і вважала його чужим. І тому, що він не був македонцем за походженням, а користувався великим довір'ям і Філіппа, і Александра, його завжди оточували явні і потаємні заздрісники і вороги. Тож Євмен іноді з гіркотою зізнавався, що почуває себе в оточенні диких звірів. Адже всі його незвичайні адміністративні здібності, розум, обдарування, військові успіхи завжди викликали роздратування і заздрість. Якийсь там... син візника, а посмів піднятися над усіма — знатними і родовитими! Пихаті й чванливі македонці не вважали його за рівного собі — ось чому Євмен, пов'язавши свою долю з Македонією, завжди був відданий цареві, бо тільки цар міг його захистити. За життя Александра ненависть і заздрість полководців до чужака Євмена стримувалась авторитетом і владою царя. Та тільки не стало захисника, як Євмен опинився між ворогами. Його ненавиділи не тільки за талант, розум, а й за велику вірність Александру та його ідеалам, і особливо його політиці будь-що зберегти імперію для нащадків. Тому ніж на нього гострили завжди і завжди його тримали напoxваті. І якщо були безсилими сьогодні його прибрати з дороги, то відіклали те на потім, до зручніших часів.

"Був вірний синові, буде вірним і мені,— вирішила Олімпіада.— Всі йому заздрять, тож немає у нього ні друзів, ні захисників. А такі, як Євмен, не здатні на зраду чи підлий удар у спину. На нього можна покластися і використати в своїх цілях. Зрештою він такий же чужий Македонії, як і я" *.

Вирішивши так, Олімпіада з вірними людьми послала з Епіру таємного листа, в

якому хвалила Євмена за велику і незрадливу вірність Македонії і особливо її покійному синові, і прохала захистити царський рід, і особливо інтереси її онука, малолітнього сина Александра, як єдиного законного спадкоємця македонського трону.

* Євмен лише на рік переживе Олімпіаду. Загине він 316 року від рук заздрісних македонських полководців на 45 році життя, з яких він 27 років вірою і правдою служив Македонії. З його смертю ідея єдності імперії та збереження її для нащадків Македонського більше не мала жодного прихильника.

Євмен швидко відгукнувся, пообіцявши неодмінно допомогти матері-цариці. Невдовзі він навіть зробив спробу висадитись на березі Егейського моря, щоб підтримувати контакти з матір'ю покійного імператора, але застряв на Сході. З усіх боків на нього насадили полководці, влаштовували йому пастки, і Євмен мусив діяти обережно і хитро. Олімпіада пильно стежила за його боротьбою, раз по раз йому слала підбадьорливі листи — то закликаючи бути пильним, то квапила не баритися, то скаржилася на полководців, що ті, розірвавши імперію на шматки, забули про неї, матір великого імператора і повелителя народів.

Минали дні, тижні, місяць сплив, потім другий, а Євмен все ще не міг вирватись зі Сходу. Олімпіада не втерпіла і надумала сама повернутися у Македонію, але попросила в Євмена поради, коли їй це краще зробити. Євмен відповів, що зараз її повернення передчасне і не зовсім безпечне, а тому порадив заважитись терпінням і чекати, доки він вивільниться. А вже тоді мати-цариця і в'їде в Пеллу на чолі його війська...

Олімпіада була в захопленні: повернутися в Пеллу на чолі війська! Це так тішило її, що вона вже почала подумки прикидати, кому і за що відомстити, як прибуде в Македонію. Кому-кому, а Антипатру від неї дістанеться, милостей йому не буде. Не діждеться проклятий македонець! Швидше б з'явився Євмен з військом.

Але Євмен знову застряв і застряв, як доходили до неї вісті, надовго — разом з Пердіккою воював проти Антипатра, Кратера і Птолемея. Боротьба діадохів в Малій Азії затягнулася, і кінця-краю їй поки що не було видно. І хоч Євмен, ставши головним командувачем військ, розташованих в Каппадокії та Вірменії (йому ще були передані війська і в Малій Азії), хоч він мав на той час необмежені повноваження, але прорватися в Македонію не міг — війна між діадохами була затяжною і відбирала всі його сили і війська.

Олімпіада стомилася чекати. Терпіння вже вичерпувалося, а від Євмена ні слуху ні духу. Відчувала, як македонський трон все віддаляється від неї і віддаляється. Євмен вже навіть не відповідав на її листи. І не тому, що махнув на неї рукою, ні, він надто чемний і вихований, щоб так повестися. Просто не мав часу на листи, затиснутий з усіх боків військами заздрісних македонських полководців. Тоді Олімпіада звернулася до Полісперхонта, прохаючи вже його захистити царський дім і відстояти її права на трон і права маленького сина покійного імператора. Полісперхонт за походженням був потомком тимофайвських царів і ще замолоду пов'язав свою долю з Філіппом, а потім з Александром, в обох обіймав командні пости у війську і користувався великим довір'ям. Більш відомий як військовий діяч, а не політик. По смерті Александра, повернувшись в

Європу, придушив виступи грецьких міст. Коли виник конфлікт між Пердіккою та полководцями, став на бік Антіпатра — той пообіцяв йому на випадок своєї смерті (Антіпатр був уже немолодою людиною) передати владу регента. І хоч він вважався спільником Антіпатра, але не у всьому поділяв його політику. До всього ж Полісперхонт виступав за передачу влади в імперії нащадкам Александра, і для Олім্পіади цього було досить. А якщо він колись стане ще й регентом, то й зовсім буде добре. Полісперхонт особливими здібностями не відзначався. Коли виконував чуже повеління, то здавалось, що він видатний полководець, але на самостійні дії не здатний. Олімпіада вирішила, що так навіть краще, Полісперхонт діятиме під її орудою. Такого — нездатного на самостійні вчинки, але слухняного виконавця — вона й шукала серед діадохів. У той час Полісперхонт боровся з Кассандрою, котрий навіть батька свого, намісника Македонії, не визнавав за владу, а багнув самостійної влади. На лист Олімпіади Полісперхонт відгукнувся швидко і порадив їй повертатися до Македонії. Оскільки, зайнятий боротьбою з Кассандрою, він сам не міг допомогти матері-цариці, то звернувся з проханням до царя Епіру Еакіра, пообіцявши йому віддати його дочку Деїдамію за сина Александра — як той виросте. Еакір буцімто погодився.

Олімпіада почала квапно, у якомусь збудженому сум'ятті готуватися до поїздки в Македонію. Разом з нею на батьківщину свого батька мав повернутися і син Александра, котрому тоді вже виповнилося шість років. Олімпіада чекала вістки від Полісперхонта з останніми настановами на дорогу. Але час минав, а її від'їзд в Македонію все відкладався і відкладався. Як застряв у безконечних сутичках з діадогами Євмен, так застряв і Полісперхонт, котрий з поперемінним успіхом боровся за владу з Кассандром, і обом їм — Євмену і Полісперхонту — було у ті дні не до матері-цариці, самим би вціліти і виграти задумане. Тож Олімпіада все ще мусила чекати і чекати, і кінця-краю тому чеканню не було видно. Тяжко їй, бо така довготривала бездіяльність та непевність вимотували й убивали віру й надію. Як вона ненавиділа Антіпатра та синів його владо-любивих Іолая і Кассандра! Які прокляття посиляла на їхні голови, які мученицькі кари їм придумувала, в безсиллі метаючись в лунках та холодних залах епірського палацу, і мстила, мстила подумки. Але їсти подумки — ситий ніколи не будеш!

"Нічого, нічого, я своє ще візьму,— шепотіла крижаними губами (коли злилася, то мерзла навіть за тепла), і перед очима все пурхали й пурхали чорні метелики.— Дочекаюсь свого часу і візьму ще своє... Запам'ятають мене мої люті вороженьки, ой запам'ятають до смертоньки своєї!.."

А перед очима все пурхали і пурхали чорні метелики... І їй уже нічого не залишалося як чекати і згадувати, чекати і згадувати... У дні, нестерпно довгі й нудні, у ночі, безсонні й самотні, повні то відчаю, то безсилої люті, рятувалася спогадами.

І бачила себе у спогадах безтурботною і юною...

А втім, як покохала Філіппа, турбота у неї одразу ж з'явилась.

МАКЕЮНСЬКОГО

ЧАСТИНА

й ШШЗЬ ОТУ 'Ю9Ш

У всій Македонії він найбільший любитель жінок!..

Що вона, тоді юна епірська княжна, ще дівча, власне, знала про Філіппа, молодого македонського царя, свого судженого?

— О, в житті і на троні щасливішого, удачливішого і, безперечно, войовничішого за базилевса Філіппа немає у всій ойкумені *.

Так запевняв її Менехм, з довгим, як і у всіх філософів, волоссям та бородою, мудрий грек, котрий все знає, учитель її.

* Ойкумена (грецьк.) — буквально всесвіт— Вживалося у значенні не всього всесвіту, а лише тієї частини його, що освоєна людиною. ** Архе— влада, панування. Охлократія— панування юрми, черні.

— Ну а який він, Філіпп? — доскіпувалася Олімпіада і дивилася на вчителя так, як начеб чекала од нього дива.— Я ще мало знаю македонського царя, а хотілося б знати про нього багато-багато...

— Хто такий Філіпп, моя княжно? — перепитував мудрий грек, погладжуючи свою довгу, білу, наче вилинялу, бороду.— О-о! Здоровань, котрий любить життя, ось хто такий Філіпп! Відчайдушний вояка, хоробрий з хоробрих! Хитрий інтриган! На нього можна покластися і... не можна. Ось хто такий Філіпп! Вірити йому вір, але стережися, будь обачною. Він і з державами угоди укладає лише тоді, коли це вигідно йому. І так же легко їх порушує — якщо це йому вигідно. Він чужим народам клянеться у вірності і тут же наносить підступний удар їм у спину. Отакий він, Філіпп. Грає роль миротворця і тут же захоплює чужі землі. А найбільше, крім жінок, він любить архе **. І зовсім не терпить охлократії. Як і самої демократії.

— Інакше й не проживеш у цьому зрадливому світі,— замислено мовила Олімпіада, думаючи про щось своє.— А вже царювати без архе, але при охлократії і зовсім не можна. Як і бути щирим та добрим — заключають.

— Саме так, моя княжно,— погоджується з нею Ме-нехм.— Але я ще не все сказав про Філіппа, бо Філіпп в довершення до всього ще й неперевершений пияк і гуляка! — Олімпіада здригнулась, а вчитель і далі захоплено вигукував: — Ось хто такий Філіпп, моя юна княжно! Він одночасно вправно володіє і зброєю, і словом, одинаково вільно почуває себе в дружньому колі гетайрів за бенкетним столом і на коні, попереду свого непереможного війська, в розмові з селюком-пастухом чи сусіднім царем. Ніколи не падає духом. Навіть якщо зазнає поразки. Готовий відступити, але — тимчасово. Щоб взяти розгін. Щоб нанести невідворотний удар. Про себе любить казати: "Якщо я коли й відходив, то відходив як відходить баран, щоб взяти розгін і сильніше вдарити рогами!" Це його власна, македонська, філософія, філософія впертого селянина і темного, але войовничого горця.

Тоді Олімпіаду військові успіхи Філіппа, його тактика й стратегія, як і страшна та знаменита фаланга його, ще не цікавили — молода була. Тоді вона хотіла знати все про македонського царя як про людину, його смаки, уподобання, звички...

— Зовні Філіпп привабливий, це ти й сама знаєш. Привабливий, хоча на вигляд

дещо й простецький. Але суть в іншому. Він може бути чарівливим. Особливо з жінками, яких він так любить. І ті йому тим же віддячують! — вигукував Менехм і вигукував невідь-чому з гордістю.— О, Філіпп непостійний! У всій Македонії він найбільший любитель жінок!

Олімпіада невдоволено бликала на свого аж занадто балакучого вчителя, темні стрілки її бровенят супились — на відміну від Менехма вона не бачила тут приводу для гордощів, бо вважала, що чоловік, крім мужності, мусить славиться ще й вірністю.

— Ось такий він, Філіпп, цар македонський!

А ще Олімпіада дізналася — і дізналася не без деякого розчарування,— що у Філіппа є (чи були) аж три — подумати тільки: три! — жони, дідько б їх усіх позабирав! І це у двадцять п'ять років!

Першою у Філіппа (жоною, не коханкою) була Філа, княжна з еліміотійських гірських країв, македонянка. Дружиною Філіппа вона стала ще до того, як він став царем. Кажуть, Філіпп її дуже любив, але швидко й охолов до неї. Такий він... У всьому, а не тільки з жінками. Швидко захоплюється, щоб так же швидко охолонути... Другою була Аудата, іллірійка за походженням, її Філіпп захопив (разом з ліхметійськими прикордонними землями) після однієї з численних своїх перемог. Ставши дружиною Філіппа, вона нарекла себе Еврідікою. Але й таке перейменування не допомогло: Філіпп, кажуть, швидко у неї закохався, але так же швидко й охолов до неї. Такий він уже... Третьою була Філіна, фессалійська писана красуня простого походження, здається, з дема (села). На ній Філіпп одружився в інтересах грецької політики і якихось своїх задумок. Від неї має сина Аррідея. А це вже гірше, бо коли б синок фессалійки, виріши, не став спадкоємцем македонського престолу. Філіна, кажуть, жагуча і пристрасна жінка. Але й вона не могла втримати біля себе непостійного царя... Такий він, Філіпп... Усіх трьох дружин (це не рахуючи коханок та інших незаконних супутниць життя, яких у нього, кажуть, стільки було і є, що й порахувати усіх неможливо!) македонський базилевс, охолонувши від захоплення, одну по одній відсторонював від себе, але кожній давав палац і залишав їх на правах своїх наложниць. З перських царів Ахеменідів приклад бере? А втім, кожний чоловік в еллінів має право на гетеру — коханку, котра перевагу віддає не рабському шлюбові, а вільній любові. І грецькі чоловіки вперто відстоюють своє право на коханок. "Ми беремо дружину, щоб мати законних дітей і ще мати в будинку законну господиню, а гетер — для насолоди",— здається, так сказав . оратор Демосфен. То що тоді говорити про царя? Та ще такого щедрого на любов, як Філіпп.

Четвертою жоною щасливого, непостійного македонця і мала стати вона — юна епірська княжна із царського роду.

Оскільки македонський цар вважав себе греком за походженням (родовід вів од самого Геракла), то й забагнув — про це передали посли,— аби його весілля з епірською княжною було неодмінно зігране за еллінськими традиціями,— у місяці гамеліоні *, як і водиться у греків. "Але водночас дотримуючись тих звичаїв,— додали посли,— що їх дотримувалися до Філіппа, коли одружувалися всі македонські царі".

Молода погодилась. Зрештою, Філіппу видніше.

Гамеліон за грецьким календарем —січень—лютий.

Шлях з Північної Греції, з Епіру.* до македонської столиці Пелли неблизький. Треба спершу перевалити через ланцюг Піднського хребта, що, виходячи з Македонії, простягнувся на прикордонні між Епіром та Фессалією, і далі проїхати через усю Тимофайю та Єліміотиду, македонські області, потім, обминувши Кабунські гори, їхати долиною Ерігона через землі Елімії, а тоді понад Галіак-тоном — в Їоттією. Звідти вже недалеко й до Пелли.

Тож виїхали з Епіра зарані, наприкінці осені, щоб неспішно дістатися в Пеллу якраз в місяці піанопсіоні **, на сільські Діонісії, які дуже любила наречена. Тоді й час буде і для відпочинку з дороги, і для підготовки до весілля.

"Македонія...Македонія...— в збудженому сум'ятті повторювала про себе Олімпіада у ті дні, і слово те — Македонія! — звучало для неї чи не найніжнішою музикою — хвилюючою, радісно-манливою і водночас тривожно-незбагненною, острашливою...— А раптом... а раптом... Македонія... Чи станеш ти мені другою батьківщиною, новим життям моїм, а чи мукою-бідною моєю?" Відповідь на ці та інші подібні запитання могла дати лише сама незбагненна Македонія. Та її цар — найбільший у всій Македонії, якщо вірити чуткам, любитель жінок. А втім, що тепер... Який він не є, а вороття задуманому вже не буде. Пора вже в далеку дорогу збиратися — що буде, те й буде, а в Епірі у недоброго дядечка-царя вона більше і дня не хоче залишатися.

Країна бога-цапа Карана

Гори заповнювали собою увесь простір Македонії.

Куди не кинь погляд, всюди круті хребти, бескиди, стрімкі скелясті вершини, бездонні урвища із шумливими холодними потічками.

Гори, гори, гори...

* Епір—давня країна в Північній Греції. Вважається, що Епір — найдавніше місцеперебування грецьких племен, звідки вони розселилися по Балканському півострову та островах Егейського моря. В давнину Епір заселяли хаони, молоси (батько Олімпіади якраз і був із молосів), фесп-роти та інші племена. За правління царя Пірра (кінець 4— початок 3 ст. до н. е.) територія Епіру була об'єднана в єдину державу. Сьогодні Епір—історико-географічна область у Греції.

** Піанопсіон за грецьким календарем*—"совтень — листопад.

Вони заповнювали увесь білий світ Македонії, особливо Верхньої, бо там, у яку сторону світу не повернешся, всюди — гори, гори, гори...На півночі, на межі з Пеонією вони здіймаються високим ланцюгом, утворюючи півмісяць, краї якого, спускаючись на південь, тяглися аж до берегів

Егейського моря. На півдні Македонія відгородилася від Фессалії завжди покритими снігами Олімпом та Камбун-ськими горами, з півдня на північ між Македонією та Іллірією простягнувся високий хребет Пінд, на заході від Іллірії та Епіру Македонія захищена Албанськими горами. В північно-східному напрямку на кордоні з Фракією від Родопських гір тягнеться Орбел. На сході — Балкани, у їхній гряді

виділяються два головні хребти — Гемус та. Родоп. Родопські гори найвищі, вони тягнуться від Балкан до Егейського моря. Гори, гори, гори...

А між стрімкими й похмурими горами — долини. Кожна з них має власне ймення. Найважливіша Верхня, або Елі-мея. Від неї йде прохід через Камбунські гори до фессалійської рівнини Пенеї. На схід лежить друга рівнина — долина Островська, на північ третя — Ерігона, ще далі на північ, оточена високим ланцюгом гір, долина Аксій. Долину від долини відгороджували важкодоступні гори, і легше було потрапити з Македонії у Фессалію чи Іллірію, аніж з однієї македонської долини в іншу.

Якщо гори роз'єднували Македонію, то ріки її об'єднували.

Бурхливі й стрімкі води, вирвавшись з кам'яних лабет, чимдуж неслися до морського узбережжя, з'єднуючи гори з прибережними рівнинами, Верхню, гірську Македонію, з Нижньою, рівнинною *.

Головних рік у Македонії чотири: Аксій, Стрімон, Лудія та Галіакмон **. Перші три течуть з півночі на південь, четверта — із заходу на схід. Аксій — найголовніша ріка Македонії, широка і повновода. Вона перерізає всю Македонію і, прийнявши кілька приток, впадає в Фессалійську затоку між Пеллою та Фессалонікою. Друга ріка після Аксія — Стрімон, спершу він прямує в південному напрямку, потім повертає на північний схід. Зволоживши на своєму шляху кілька долин, Стрімон проходить через Просійське озеро і біля Амфіполя впадає в Стрімонську затоку.

* В античні часи Македонія займала північно-східну частину Балканського півострова. З нею межували: на півдні — Фессалія, на півночі — Пеонія, на заході — Епір та Іллірія, на сході — Фракія.

** В наші дні ріки називаються по-іншому: Вардер, Струма, М'яста і Бистриця.

На захід від Аксія тече Лудія, теж глибока і швидка ріка. Біля свого гирла вона з'єднується з Галіакмоном, що бере свій початок в горах Тімфе, на кордоні Епіру з Іллірією, і впадає в Фермейську затоку. А ще в Македонії багато глибоких озер, оточених мальовничими й різноманітними краєвидами, в долинах землі родючі, на луках і на схилах гір трави, де пасеться худоба та коні, в ріках повно риби. У лісах — світлих, дубових і темних, ялинових — водилися ведмеді, вепри, вовки, дикі кози, рисі, барси і навіть леви, котрі, за свідченням Геродота, нападали на верблюдів в обозі перського царя Ксеркса під час його походу в Македонію. Дикі бики вражали величезними рогами, греки їх вивозили на продаж — для застільних ріто-нів, бо з рогів македонських биків, оздоблених золотом-чи сріблом, так добре пилося вино.

Колиска Македонії — долина Аксія. Тут, власне, виникло й саме слово "Македонія". Спершу воно означало область між Лудією та Аксієм, потім це поняття поширилося до долини рік Стрімону та Галіакмону і досягло найбільших розмірів за Філіппа.

І був перший македонський цар, звали його Каран. Під час одного із завойовницьких походів дельфійський оракул напрозорив йому йти за стадом кіз, а там, де воно зупиниться, заснувати свою столицю. І Каран подався слідом. Почався дощ. Шукаючи сховку, стадо кіз забігло в місто Едессу. Військо Карана, не помічене жителями, дякуючи дощу й туману, пішло за стадом кіз і захопило місто. Невдовзі воно

було перейменоване в Егі (від слова "коза") і стало першою столицею Македонії. Звідтоді македонське військо всюди супроводжує стадо кіз *.

* Це міф. Вважається, що в давні часи в Македонії шанували бога на ймення Каран (рогатий). Тому на знаменах македонського війська і на монетах завжди було зображення цапа. В пізніші часи царі почали прикрашати свої шоломи рогами.

** Грецький поліс — це місто і держава водночас. Складався він з міста й міського населення в прилеглих до нього околицях (хорах). Кордони міста видимі з усіх боків, тож греки не уявляли держави з неоглядними краями і населенням бодай у півмільйона чоловік. Місто, міська площа (агора), місце для народних зібрань, храми, громадські установи, майстерні ремісників — це й було центром міста і держави.

Ось так буцімто завдяки дельфійському оракулу та його пророцтвам і виникла македонська столиця на межі двох світів: еллінського і варварського (греки усіх негреків називали варварами), між міським життям і сільським. Позад Егі йшли уступами, зникаючи в білих хмарах, Бал-канські гори, попереду голубіло Егейське море. Егі стала межею між Європою та Середземномор'ям, між горами та морським узбережжям, де один за одним виникали поліси — грецькі міста-держави **. Відкриті сонцю і вільному вітру, міста-поліси квітли. Греки над усе цінували гармонію і волю, обов'язок і красу, фантазію і філософію, театр і мистецтво, політику і дружбу, повторюючи за Арі-стотелем, що людина поза суспільством — це або бог, або тварина. У всьому поділяли погляди Архілоха (засновника грецької лірики) на зміну удач та невдач у житті: якщо тебе переможуть, не сумуй, зачинися вдома, але не плач. В міру радуйся удачі, в міру лихові горюй... І пам'ятай вислів Геракліта: все тече, все змінюється. Тож лихо неодмінно зміниться щастям і навпаки. Ось тому елліни віддавали перевагу радощам і пристрастям, любові і шаленству, демократії і незалежності. Зростали науки й ремесла. З трибун виступали знамениті оратори і філософи, всюди панував витончений розум, цінувалося духовне багатство. Бо сказано ж мудрецьми: людина — не дух, не бог, але й не худоба, вона — тілесно-духовна, вільна істота. А втім, як і повсюди, так і в еллінів з багатством сусідила бідність. Ще Софокл * вигукнув в одній з комедій: "Бідність проклята! Чому ти так полюбила мене?" Але "не вибиватися з бідності трудом,— закликав Перікл **,— оце велика вада".

І все ж міста ворогували між собою, і греки час од часу йшли війною на греків. Афіни чи Спарта іноді об'єднували ті міста-держави, але ненадовго. Єдина еллінська держава так і не виникла — поліси були занадто самостійними, і кожен з них до культури й науки йшов своїм шляхом.

А в горах, що здіймалися за македонською столицею, був зовсім інший світ, патріархальний, предківщина, де час ніби зупинився, де не лунали філософські диспути, не змагалися між собою оратори і де нічого не знали про демократію. Західну частину Балканського півострова займали іллірійці, східну — фракійці. Між ними і жили македонці. Хоч вони й були тісно пов'язані з фракійцями та іллірійцями, але все зберігали своє. І хоч фракійці та іллірійці нападали на них постійно, македонці все ж трималися. Приморська смуга Македонії була заселена грецькими колоністами —

елліни були зацікавлені в торгівлі з Македонією лісом, худобою.

* Софокл — давньогрецький драматург, обіймав високі військові та цивільні посади. За твердженням античних авторів, написав понад 100 трагедій і близько 20 сатирівських драм. До нас повністю дійшло всього лише 7 трагедій.

** Перікл — давньогрецький політичний і військовий діяч, вождь афінської демократії.

Якщо в еллінських містах життя вирувало, то Македонію оповила прадідівська патріархальна тиша. Македонці не спішили, як греки, на народні зібрання, бо таких зібрань у них не було. Не мали вони ні політиків, ні ораторів, ні платонів, ні аристотелів, ні демосфенів, як не мали ні партій, ні взагалі будь-якого політичного життя. Македонці просто трудилися з віку в вік. А якщо й залишали свої краї, то лише в пошуках легкої наживи. І знову поверталися додому. Так і життя йшло — по замкненому колу. Македонці були вірні землі, племінним звичаям, обрядам і своєму поняттю про честь. У маленьких, неукріплених поселеннях мешкали пастухи й селяни — високі, сильні, із світлими волоссям і очима, працьовиті й войовничі. Багатії володіли великими полями, лісами, стадами худоби чи табунами коней. Але всі — і бідні, і багаті — були горді, і лихо чекало того, хто посмів би зачепити їхню честь чи гординю!

Якщо простолюдини трудилися з дня в день, з року в рік, з віку в вік, то знатні та можли розважалися полюванням, гонами та бенкетами. А гульки влаштовувалися пишно і з будь-якого приводу — чи похорони, чи весілля — все одно, аби нагода погуляти. А втім, часто гуляли і без нагоди.

Основним заняттям були війни та полювання. І горе чекало того, хто не вбив з якихось причин бодай одного ворога. На знак ганьби він мусив носити вуздечку. А хто не виявляв мужності на полюванні — не мав права лежати на ложі під час бенкету, а мусив стояти — на глум.

Такою вона була — країна бога-цапа Карана.

Побачення в святилищі кабірів

Олімпіада їхала до Філіппа із своїми родичами, подругами, вчителями, слугами, рабинями і невеликим загonom для охорони на чолі з надійним Клітом, братом її найближчої і найвірнішої подруги Ланіки. Загін Кліта — п'ятдесят вершників із найзнатніших епірських родів — попереду. Коні добрі, вершники — молодики хоч куди, як на підбір, зброя на них сяє, зваги їм не позичати, а пісню заспівають — заслухаєшся!..

За хвацькими вершниками на маленькому ослику між клунками сидить вчитель Менехм у старому витертому хітоні й такому ж плащі, в чорному дорожньому капелюсі. Теліпає ногами і за давньою звичкою сам із собою всю дорогу бесідує. За ним у візку їде княжна з подругою Ланікою. Походила вона із знатного епірського роду, трохи старша за Олімпіаду, але зростали разом. Ланіка, вірна своїй молодшій подрузі, котра ось-ось має стати македонською царицею, вирішила присвятити їй все своє життя. Тому і в

Македонію пішла за нею, жертвуючи особистим щастям. Без Олімпіади Ланіка вже себе не уявляє...

За ним трюхикають мули, запряжені в двоколісні, навантажені різним добром візки, далі ослики, нав'ючені так, що, здавалось, самі тюки з довгими вухами на тоненьких ніжках ідуть. У кожного на шиї дзвінок, тож мелодійне тенькання-теленкання не затихає всю дорогу. Як і хриплі, злі вигуки погоничів. Замикають валку візки з різним збіжжям та запасами їжі, слуги, кухарі, рабині.

Валкою (крім вершників Кліта) керує Леонід. Носиться він з кінця в кінець валки, стежить за порядком, щось комусь наказує, вичитує тих, хто відстає. Олімпіада йому вірила — родич надійний, спартанець, не п'є. їсть мало, гартує дух і тіло. Високий, худий, аж кістлявий, на вигляд про-стецький, але в бесіді й філософа заткне за пояс, в бійці — доброго молодика. З такими тільки й вирушати в далеку дорогу.

А дорога тяжка, тряска — спуски та підйоми. То каміння, то вибоїни, то сплетене коріння, тож кидає тебе у візку з боку на бік. Олімпіада з Ланікою стукаються одна об одну то плечима, то головами і, ризикуючи повідкушувати собі язики, сміються. Леонід на той пустотливий сміх несхвально позирає — княжна їде, завтрашня, можна сказати, цариця, а сміється, як проста дівка з глухого дема. Ще македонці подумають: кого це він везе в жони їхньому цареві?

"Смійся, смійся,— думає Леонід.— Сльози потім прийдуть, як заміж вийдеш за того македонця..."

В заміжжі сльози і справді прийдуть до Олімпіади швидко, але ненадовго. Їх замінить ненависть. Страшна і всеохоплююча. І македоно-грецький світ ще здригнеться від її лютої помсти. Та це буде згодом. А тоді, дорогою з Епіру в Македонію, Олімпіада раділа й веселилась, що вирвалась нарешті на волю з-під небезпечної опіки дядька-царя, що одне її життя вже закінчується, а друге ось-ось має розпочатись. Дитинство її було таким же, як і у всіх еллінських дівчаток з багатих родів. Спершу мати, а згодом годувальниця-рабиня, гойдаючи підвішену до гака в стелі плетену колиску, співали їй колискових пісень, годували медовою кашею, а від лихого ока дитину, як і повсюди в грецькому світі, оберігали різні магичні амулети, в чудодійну силу яких елліни свято вірили — не дарма ж їх нараховувалось двісті сімдесят видів!

Якоїсь певної системи у вихованні грецьких дівчаток на відміну від хлопчиків не було. Їх навчали здебільшого матері та годувальниці. Навчали всього потроху, що самі знали: читати, писати, грати на музичних інструментах. Одночасно дівчаток навчали прясти, ткати, вишивати, керувати домашніми рабинями, готувати страви. Ксено-фонт* запевняв, що ідеальне виховання дівчаток — це щоб вони "якомога менше бачили, якомога менше чули і завдавали якомога менше запитань". Адже призначення жінки полягало в умінні вчасно вийти заміж, добре утримувати свій дім, бути зразковою матір'ю для дітей і слухняною та покірною жоною мужу своєму, добре затямивши, що життя одного чоловіка дорожче тисячі жінок. А ще жінки мусили мовчати, пам'ятаючи, що "мовчання прикрашає жінку". Заміжня жінка в Греції мала своє помешкання в домі — гінекей — і була всього лише істотою для народження дітей, собакою, що стерегла дім, живим ткацьким верстатом чи такою ж прялкою. І, звичайно ж, не мала права приймати в своєму домі гостей,— це у віданні її мужа. Навіть до богів вона не могла

звертатися — тільки до богинь. В честь богині Деметри мали жінки своє свято тесмофорій, брати участь у якому чоловікам заборонялося. І хоч жінка ділила з мужем постіль, але мужа свого змушена була називати не по імені, а — паном, господарем, будучи, по суті, його служанкою. А якщо й виходила з будинку, то тільки в супроводі родичів чи служанок. І так доти, доки не постаріє. А коли її молодість мине, лице зів'яне, в очах зникне блиск, а з ходи — граційність, і форми її тіла розпливуться, тоді й сама зможе виходити із своєї домашньої в'язниці на вулицю — як нікому вже не буде потрібною.

Олімпіада походила з молоського царського роду Еакідів, котрі з давніх-давен володіли Епіром. Тож мала найкращих учителів і виховання отримала пристойне. Еакіди вели свій родовід від самого Ахілла (принаймні так писалося в придворних анналах). Олімпіада тому вірила. І пишалася, що належала до роду знаменитого героя Ахілла. Ходила плавно, граційно, тоненька, юна і неприступно-горда. Врода якась сліпучо-сувора, холодна. І перед нею — дівчам — всі схилялися в шанобі й покорі, боялися її несподіваних спалахів дратівливості та гніву. Особливо дядько Арріба, батьків брат. Як він догоджав малолітній племінниці — хто б міг завбачити, що все то було неширо, що підступнішого — дай йому лише владу — за дядька немає у світі. (Чи не на його совісті і несподівана смерть батька?)

*

Ксенофонт — давньогрецький письменник, історик, учень Сократа.

А тоді покірливість дорослих та дядька Арріба тішила Олімпіаду. І на тій утісі росла її гординя та віра у свою незвичайну роль.

Її батько — молоський цар Епіру Неоптолем I — помер несподівано і рано. Ніколи не хворів, не скаржився ні на що і раптом — не проснувся одного ранку. Знайшли його в постелі мертвим. Оголосили, що цар Неоптолем I помер, і пишно-препишно його поховали. Стати спадкоємицею влади Олімпіада не могла — була жінкою. Брат Александр — надто молодий. І владу в Епірі захопив дядько Арріба. Ставши базилевсом, він не захотів рахуватися з дітьми покійного брата-царя. Олімпіаду кривдили і принижували, і ні в кого було шукати захисту, і нікому було поскаржитись. Для дядька вона з братом що ті щенята, він мав своїх дітей і в майбутньому трон збирався передати своєму старшому синові — так про те вже й було оголошено. А діти покійного брата тільки заважали йому, і Арріба не раз ламав голову — як їх спекатись? То були най-чорніші роки в житті Олімпіади. Замкнулась в собі, стала настороженою, потайною, нікому в світі не вірила. І всіх у світі мала за своїх ворогів. Дати відсічі ворогам не могла, бо не мала достатньої для того сили. А тому намагалася не помічати кривдників (хоч їх старанно запам'ятовувала), не чути образ (хоч їх запам'ятовувала), не бачити насмішуватих облич двірських — хоч їх на все життя запам'ятала. Невірні, підлі, підступні люди!

Спершу була образа, потім прийшла лютя, а з нею і бажання помсти. Всі-всі, хто насміхався з неї і хто принижував її, мусять зазнати її священної помсти. Тим і жила. Досі дивно, що підступний дядько не позбавив її життя. Певно, чогось таки остерігався,

вичікував зручного часу, зміцнював свою владу. Олімпіада вже тоді розуміла: царства в Епірі ні їй, ні брату її не бачити. Якщо вона будь-коли заїкнеться про свої з братом права на трон, їх просто сонних передують...

Так і минали роки в тривозі й непевності, в очікуванні лиха, що ось-ось може її спіткати. В покоях була як у в'язниці. Еллінська дівчина могла вийти з будинку, що був для неї одночасно й фортецею, лише в супроводі старших — охоронців і наглядачів. Та й то вийти лише для того, щоб взяти участь в релігійних церемоніях, похоронах родичів чи близьких, відвідати храм. І тільки тоді вона могла бачити чужих чоловіків. Рятуючись від принизливого існу-

вання при дворі дядька-царя, Олімпіада вбачала в релігійних церемоніях єдину можливість хоч ненадовго, але вирватись з домашньої в'язниці. Тож охоче їздила в різні міста на релігійні церемонії та свята і непомітно для себе захопилася ними. Якось, потрапивши на острів Самофракій, що біля узбережжя Фракії, зустріла там свого обранця і судженого. Та не кого-небудь, а царя. Молодого, войовничого царя Македонії, щасливого і удатливого. Філіппу, котрий проголосив свій родовід від героя грецьких міфів Геракла, потрібна була популярність у грецькому світі. Тож молодий македонський базилевс охоче відвідував еллінські та інші релігійні свята й містерії, де намагався бути в центрі уваги, підносив храмам щедрі дарунки чи робив, не менш щедрі пожертвування, після яких довго згадувалося його ім'я... Побачилися вони у святилищі Великих богів кабірів *, де обоє у святкових вбраннях здійснювали таємничі хвилюючі культові обряди. Вона, епір-ська княжна, була незаймано-юною, власне, ще дівчам, котре тільки-но розквітло. А він уже гримів в еллінському, македонському, фракійському, іллірійському та інших світах... І вона — боги тому свідки — його полонила. Може, юністю своєю ледь розквітлою? Чи походженням своїм царським? Філіпп у ті часи підшукував собі дружину неодмінно з царського роду, щоб одруженням з особою царської крові надати більшій значимості своїй владі. Тож Олімпіада йому зустрілася своєчасно. Філіпп взагалі легко захоплювався жінками, а нею особливо. І хоч він вже мав тоді трьох дружин і бозна-скільки коханок, але їй клявся в коханні та вірності наче вперше. Вона ж тоді не мала нікого.

* Кабіри (грецьк.) — нижчі божества, котрі відали родючістю землі, підземним вогнем та рятували мореплавців від бур. їхній культ існував лише на грецьких островах і був майже невідомий на материку.

Македонець видався богом, котрий не лише позбавить її від принизливого і не зовсім безпечного існування при дворі дядька-царя, а й підніме її над світом. Він бігав за нею як хлопчик і зітхав за нею теж як хлопчик — тільки він один у світі вмів це так робити. Це її несказанно тішило. У священному кварталі вони зустрічалися не раз, особливо в кінці його, біля статуї Ніки Самофракійської та в залі Свята святих, ніжно позиркували одне на одного (Олімпіада злякано-щасливс) і дарували одне одному щасливі посмішки.

2 В. Чемерис

— Чекай мене, княжно,— шепнув він їй наостанку.— Бути тобі македонською царицею, клянусь Гераклом, предком своїм!

І вона, повернувшись в Епір, чекала. Вірячи і не вірячи. І все їй здавалося, що на Самофракії у святилищі Великих богів кабірів то був усього лише золотий сон. Солодка омана. На її щастя у ті роки Епір затіяв чергові чвари з іллірійцями, але достатніх сил для змагань не мав. Арріба змушений був звернутися за допомогою до македонців. Філіпп не звик задарма щось робити. За військову допомогу попросив собі цареву племінницю. Арріба погодився, для нього то було особливо вигідно: і допомогу отримає, і нелюбої племінниці позбудеться.

При дворі почали готувати царській племінниці посаг.

Олімпіада ніби й зростом побільшала, витяглась, погарнішала, стала якась вродливо-сувора, гордо-непрístupна. Не ходила, а наче літала на невидимих крилах. І знову перед нею гнулися і кланялися їй до землі, лестили. Всі, від дядька-царя до останнього слуги. І чим нижче та улесливіше гнулися перед нею, тим величнішою та непрístupною ставала племінниця, відчуваючи себе вже царицею... У 357 році дипломатичні переговори про шлюб епірської княжни з македонським царем нарешті закінчилися. Коли Олімпіада почала збиратися в далеку дорогу, дядько-цар запобігливо перед нею метушився, прибіднювався, само-принижувався.

— Як станеш македонською царицею,— гнувсь лозиною,— не забувай про нас, малих і дрібних...

Наостанку смиренно прохав:

— Роби все, племіннице, аби велика Македонія стала другом і захисницею нашого царства. У Філіппа сила значна.

Олімпіада думала протилежне: як стане царицею могутньої Македонії, то з допомогою мужа-царя візьме нарешті Епір у свої руки, а дядька витурить у три вирви! І тільки одне непокоїло Олімпіаду в ті дні: зібралась вона заміж за молодого царя-гуляку, котрий жінок міняє частіше, аніж взуття. Тож чи буде вона щасливою? Заспокоювала себе: у них з Філіппом кохання, адже їх єднає сам Ерот. А почуття — ерос — все переможе. Філіпп буде тільки її. Її і нічий більше... А серце ні-ні та й кригою бралось: чи не зрадить її, бува, непостійний македонець — полководець, воїн, мудрець, цар і гуляка? І найбільший у Македонії любитель жінок.

Було від чого втрачати спокій. Але тривогу в собі тамувала, попри все раділа. Вирвалася від дядька-царя. Тепер вже відомстити своїм кривдникам за всі ті приниження й наруги, що вона їх зазнала. Ось чому дорогою до Македонії Олімпіаду раз по раз охоплювала безтурботна радість, за якою ховалося солодке і люте бажання помсти.

І військо проголосило Філіппа царем

Тряскій дорозі немає кінця-краю. Вже зима йде у білому кожусі, морози в лісах потріскують, хуртовини метуть, а наречена все їде та їде до нареченого свого, мужа завтрашнього. В'ється дорога то вгору, то вниз. А навколо гори, ущелини, хреб^р, долини — край загадковий. Час од часу з гиком і свистом вилітають їм навстріч

вершники на припорошених інеєм конях, в таких же білих од інею кожухах, в шапках з вовчого чи собачого хутра.

— Сті-ій!!! — Обледенілі наконечники списів дорогу загороджують.— Дозор. Хто такі й куди прямуєте македонськими володіннями?

— В Пеллу,— вихоплюється наперед Леонід.— А веземо вашому царю та молоду царицю.

— Везіть, везіть, їх у нього вже три є. Якщо не всі п'ять.

— Де три, там і четверта не завадить,— не губиться Леонід.

— Ха! — коні гарцюють, збруєю дзвенять, вершники з білими од інею бровами й бородами зуби шкірять.— Філіпп жінок любить. Де не буває, там і жінку має. То й ви свою везіть — чи ж надовго?

— Балакучі ви занадто,— сердиться Леонід.— А язика, як і коней, треба загнздувати. А слова краще всього тримати, як радить Гомер, за огорожею зубів.

— Нам твій Гомер не укажчик! Дякуйте долі, що ви цареві гості. їдьте! І самі постарайтесь дотримуватись порад свого мудрого Гомера, бо слово — не горобець. Вилетить — не спіймаєш його потім.

Як короткий зимовий день починав згасати й холодне сонце котилося до хребтів, по знаку Леоніда зупинялися на ночівлю. Метушилися рабині й слуги, витоптуючи сніг та ставлячи утеплені шкіряні намети. Гамірно трошкикували сухе паліччя, вогнища розпалювали, вечерю готували.

2* 35

І за всім невтомно наглядав Леонід. Холоднеча така, що й звіра крізь хутро доймає, а Леонід в тоненькому дорожньому плащі й чорнім капелюсі — тіло гартує. Не визнає холодів, і вони безсилі дозолити його тілу. Спартанець. Йому все ніпочім. Олімпіада з Ланікою в хутра кутались, ближче до вогню на похідні стільці сідали. Глухо шуміли студені ліси, десь рикали звірі. Всі, і люди, і в'ючні тварини, тислися до вогню. Тільки дозорці в білій морозній млі сюди й туди ходять, притупцюють, руками розмахують — гріються та підступи до табору зірко пильнують — лихі часи, краї чужі, все може трапитись. Клїт охоронцям не потурає, коли що трапиться з княжною в дорозі,— власними головами відповідатимуть.

Менехм з білою, аж кудлатою од інею (і від того такою веселою) бородою розказує юній княжні про край Філіппа:

— Серед македонських земель перед здавна вела Ема-фія, а її центр Егі тримав у своїх ріках шлях з гірських країв у рівнинні, приморські. В Егі знаходилась резиденція місцевих владик Аргеадів. Вони швидко — зброєю та підкупамі — поширювали свої володіння на центральні й східні краї Македонії. Тільки князьки західних земель вперто відстоювали свою незалежність, хоча й змушені були частково визнати верховну владу Аргеадів. А ті вже врочисто і пишно йменували себе царями всієї Македонії. Вели складну політичну гру — сварили між собою князьків гірських непокірних країв, не даючи їм об'єднатися. Чвари були вигідні Аргеадам. Тож вони так і царювали — сіючи розбрат між супротивниками, тихенько відхоплювали у них землі та зміцнювали свою

владу. Згодом Аргеади, підкоряючи племена силою зброї, розширили свої володіння на сході аж до ріки Стрімону. Аргеади були жорстокими і безпощадними — і Пердікка II, і Пердікка III, і Архе-лай. Одночасно вони боролися за свою незалежність з Афінами та Спартою, з фракійськими та іллірійськими владиками. Але після смерті царя Архелая Македонії перестало щастить — надто її роздирали внутрішні протиріччя. Іллірійці на той час створили на північному заході Балканського півострова свою державу, робили набіги на гірські краї Македонії. Пердікка III почав проти іллірійців воєнні дії, але невдало. В жорстокій битві 359 року македонське військо потерпіло страшну поразку — на полях Лінкестіди лягло трупами чотири тисячі македонців і серед них сам цар.

Шуміли вікові сосни й дуби, десь поруч ревіли, як у труби дули, могутні бики, тріскотіло багаття, і в чорному небі Македонії сяяли яскраві, волохаті, але такі холодні зорі. Олімпіада, кутаючись в теплі хутра, слухала вчителя, котрий застерігав:

— Ти будеш македонською царицею, тож мусиш знати історію Македонії.

Які чорні й лиховісні хмари нависли над Македонією, коли Філіпп взяв владу в свої руки після загибелі Пердікки III на полях Лінкестіди року 359! Македонія стояла на краю катастрофи. Її військо було знищене, рештки його деморалізовані, нездатні чинити навіть опір, не те що наступати. Власне, війська вже не існувало, його треба було створювати заново. До всього ж внутрішні протиріччя до-конували царство Аргеадів. Іллірійці захопили Верхню Македонію і вимагали щорічної данини. Вони погрожували захопити всю Македонію, і навіть її столицю. Їхні погрози були близькі до здійснення. З півночі наступали пеони, зі сходу погрожували фракійці. А тим часом в Македонії різні претенденти на трон, яких підтримували Афіни, гризлися між собою за владу. Тож всі племена і народи, що оточували Македонію, поспішали хоч що-небудь від неї відхопити, як від дармового, всім доступного пирога. Царство Аргеадів тріщало й хилиталося, готове впасти. Знатні гризлися між собою за владу, інші потай пакували коштовності, змащували колеса для втечі до Греції в Афіни. А македонським царем проголосили — як у насмішку — шестирічного хлопчика Амінту. Опікуном його і регентом держави, що була вже над прірвою, став двадцятичоти-р'юхлітній Філіпп, брат загиблого Пердікки III. І те, що відбулося далі, належить до найдивніших подій історії. Оскільки Македонія втратила своє військо, а на створення нового вже не мала часу, Філіпп змушений був вужем вертітися, вдаючись то до дипломатії, то до політики, то до хитрощів чи підкупів. Дружбу з пеонами та фракійцями купив цінними дарунками, Афіни привернув на свій бік різними обіцянками. І цими заходами виграв час, щоб зібрати, навчити й озброїти нове військо, таке, якого Македонія ще не мала. А вже тоді напав на пеонів і легко їх розбив. Потім напав на іллірійців...

Так розповідав Менехм молодій княжній Олімпіаді.

— Такий він, Філіпп, цар македонський і твій суджений. Регентом держави й опікуном шестирічного царя він став у 359 році, а через неповні два роки, розбивши ворогів (одних силою зброї, інших підкупляючи дарунками й обіцянками), він позвільняв захоплені сусідами македонські землі й завоював нові. І загальне військове зібрання Македонії позбавило хлопчика Амінту верховної влади, а регента Філіппа

проголосило царем. І тисячі воїнів, здіймаючи вгору списи й мечі, в одне горло вигукували:

— Слава Філіппу — царю Македонії!!!

— Веди нас, Філіппе, до нових перемог!!!

Бог війни Арес завжди з нами!..

Тієї осені західні македонські дороги, що вели в Іллірію, були забиті людом, худобою, табунами коней та обозами. Йшли піхотинці в шоломах, в обладунках, плащах, із щитами за спинами і списками в руках, мчали загони важкої та легкої кінноти, сунула облогова техніка. І день, і ніч скрипіли вози на дорогах, везучи в Пеллу іллірійське добро. Тяглися валки полонених, гнали жінок, юнаків і дівчат — вже рабів. Вози скрипіли, худоба ревіла, люди кричали-галасували, а пил здіймався до неба. То поверталось македонське військо після вдалого походу в Іллірію. Розбивши пеонів, молодий цар Македонії відразу ж виступив проти іллірійців, царем у яких був Барділл. І повів у той похід Філіпп десять тисяч піхотинців і більш як пів-тисячі вершників. Стільки ж мали й іллірійці. Барділл відчув тривогу і запропонував мир, але на умовах, щоб і він, і Філіпп утримували свої міста. Мовляв, що я у вас захопив, то хай лишається в мене, а що у вас залишилося, то хай ваше і буде. Філіпп відповів: або ви, іллірійці, залиште захоплені наші міста, або я розіб'ю вас!..

Переговори успіху не принесли, й обидві сторони приготувалися до бою.

— Македонці! Ми йдемо звільняти наші землі й міста, захоплені ворогом. Ми йдемо захищати свою предківщину. Ми йдемо на справедливий бій. Злодій, який заліз у наш дім, мусить бути знищеним! Бог війни Арес з нами! — запально вигукував Філіпп перед військом. — Невидимий людському оку Арес на колісниці мчить попереду нас. А за ним його сини Деймос і Фобос — Жах і Страх!

Вперед за Македонію, за люд наш, який стогне в іллірійському ярмі!..

"Його перемоги блискучі, бо кіннота його швидка, як вітер, а фаланга його страшна, як сама смерть".

Так писав Феопамп, учений грек, котрий жив при дворі македонського царя. Він славив Філіппа як полководця та державного мужа і ганив його як гуляку та пияка — було й таке.

Філіпп переміг не лише тому, що був незвичайним полководцем свого часу, хитрим політиком і мудрим державним мужем, котрий жорстоко розправлявся з ворогом і щедро нагороджував своїх прихильників, а й тому, що в нього була велика мета: врятувати батьківщину, об'єднати її, зміцнити кордони царства і, розпочавши — на другому етапі — боротьбу з грецькими полісами, вийти до моря. Але для цього потрібне було військо — найсильніше в тодішньому світі, по-новому навчене й озброєне. Тож першою реформою, яку провів Філіпп, ставши регентом і опікуном, була воєнна. У ті часи в Греції застосовувались найманці — не завжди, звісно, надійні. Філіпп відмовився від найманців. Його військо складалося тільки із співвітчизників, вільних і гордих македонців — землеробів та пастухів, яких держава покликала до виконання військових обов'язків. Новостворені загони піхоти Філіпп назвав, як і в Греції, фалангою, але за

своєю будовою і озброєнням вони різко відрізнялися від грецьких. Хоч Філіпп і використав у побудові фаланги досвід греків (першими почали застосовувати фалангу), але багато чого вніс свого, те, що потім жахало народи і племена. Всі воїни македонської фаланги отримали однакове озброєння: шолом, шкіряний панцир, легкий круглий щит, короткий меч і довгий спис — саріссу, що сягав аж п'яти з половиною метрів завдовжки.

Фаланга шикувалась вглибину на шістнадцять рядів. Воїни перших шести рядів тримали саріси обома руками, скеровуючи їх у бік ворога: перший ряд тримав списи перед собою, а решта рядів клала їх на плечі фалангістів, котрі стояли перед ними. Виходило, що воїн переднього ряду захищений від ворога шістьма довгими списами, що висовувались поперед нього на відстань від одного метра до п'яти з половиною, був недосяжний для ворога. Хай спробує він підступитися до такої колючої стіни списів!

Решта ж рядів, починаючи з сьомого, тримала списи наконечниками вгору, під час битви вони захищали інших воїнів і поповнювали ряди полеглих чи пораних товаришів.

Коли ж ворог загрожував фаланзі з тилу, вісім її останніх рядів поверталися спинами до передніх рядів, а обличчям до тилу. І там теж останній ряд (він опинявся тепер першим з тилу) наїжачувався шістьма рядами списів довжиною від одного до п'яти з половиною метри завдовжки. І фаланга ставала неприступною з обох боків. Це була вже непробивна стіна, що, рухаючись вперед, все знищувала на своєму шляху. Фалангісти підкорялися суворій побудові і точно виконували команди старших — ударна сила фаланги була страшною і нищівною! Першими це відчули на собі пеони, а за ними й іллірійці.

Барділл, цар іллірійців, вишикував на рівнині проти Філіппа десять тисяч піхотинців, але вишикував їх просто рядами. Філіпп проти іллірійців, котрі нічого не підозрювали, вишикував фаланги, а позад них поставив кінноту — легку та важко озброєну. І коли фаланги рушили вперед, іллірійці, відчувши тривогу й біду, що на них насувалася, заметалися. Барділл, підбадьорюючи піхотинців, тамуючи в душі крижаний неспокій, що швидко зростав, повів своє військо вперед. Та зближення не відбулося, перші ряди іллірійців лягли трупами перед фалангами македонців. Дістати фалангістів іллірійцям заважала наїжачена стіна сарісс, пробитися крізь яку було неможливо — іллірійці наштрикувалися на наконечники довжелезних списів і падали. Стріли теж виявилися безсилими, бо фалангісти закривалися щитами. Розмірено просовуючись вперед, наїжачена списами неприступна фаланга внесла загальне сум'яття у ворожі ряди. І дарма Барділл, сам наляканий, метався на коні, підбадьорюючи своїх піхотинців, воші вже нічого не могли вдіяти. Закриті з усіх боків списами, фалангісти нанесли — один за одним — такі нищівні удари, що піхота Барділла просто перестала існувати. Та й сам іллірійський цар опинився на гостряку македонського списа.

Паніка охопила тих, хто вцілів. Проти македонського звіра, наїжаченого залізом і закритого щитами, вони вже нічого не могли зробити. І кинулись врозтіч. Тоді вперед вихопилась легка кіннота на чолі з самим Філіппом і почала рубати противника...

Розгром був повний. Македонці переслідували іллірійців не один день, захоплюючи міста і поселення. Зрештою іллірійці запросили миру, віддали

Македонії цілий край на схід від Орхідського озера, воно й стало тепер кордоном між Македонією та Іллірією. Було звільнено гірські райони Македонії від пеонів та іллірійців, і тамтешні племена зустріли Філіппа як свого визволителя від чужинського іра.

Двадцять бичків для Геракла

Оперезана високими стінами з баштами й бійницями, біля яких день і ніч чатували дозорці й ходили сюди-туди по стінах, Пелла стояла в бухті, що глибоко врізувалась в прибережну смугу. Сюди з Егі переніс свою столицю ще цар Архелай — аби бути ближче до моря і греків, культурним світом яких він так захоплювався і намагався у всьому бути схожим на еллінів. Збудувавши в новій столиці розкішний палац, Архелай запросив відомого грецького художника Зевкіса, котрий і прикрасив палац незрівнянними фресками, перетворивши його в одне з див Македонії.

Тієї осені македонська столиця зустрічала свого царя з іллірійського походу. Західну браму, через яку в столицю мав в'їжджати молодий цар, прикрасили гірляндами із зелені, народ аж за браму висипав, за місто. Ще скрипіли дорогами, що вели з Іллірії, обози, гнали гурти худоби, рабів і табуни коней, ще йшли знамениті піхотинці-фалангісти із своїми страшними списами-сарксами, а сам переможець на чолі загону вершників-гетайрів вже підходив до столиці. Гетайри були улюбленцями всіх македонських царів, охороною трону і головною військовою силою царства. Аргеади, свого часу захопивши Центральну і Східну Македонію, перетворили її у власні землі, які й роздавали своїм соратникам та спільникам. Хоч земля й давалася з правом спадкоємства, але македонські царі все ж зберігали над нею верховну владу. І тому ті, хто одержував землю, мусили самі нести службу в царському війську і давати певну кількість кінних воїнів — в залежності від розмірів наділу. Так виникла кіннота гетайрів, котра нічого не коштувала царям, адже гетайри не тільки утримували себе, але й своїх вершників. Служили за землю. Вони ж і стали найближчими до царя не тільки в походах, а й у мирний час. Цар, представники родовитої знаті та гетайри вважалися рівними серед рівних. Гетайри не лише супроводжували царя в походах, не тільки брали найактивнішу участь у війнах, а й були найближчими співтрапезниками царя на всіх бенкетах, які так любили влаштовувати владики Македонії. При дворі гетайри складали особливе коло і мали постійний доступ до царя. І хто б з гетайрів не з'явився при дворі, його неодмінно запрошували до царського столу. Ця дружба — бойова і застільна — гетайрів з царем підтримувалася з віку в вік, і тільки їх, гетайрів, називали товаришами царя. Вони першими отримували від нього дарунки і, звичайно ж, найкращі землі. З них набиралися радники, різні придворні чини та охоронці, чимало їх постійно проживало при царському дворі. Створюючи нове військо, Філіпп перебудував і кінноту гетайрів — вершники, як і фалангісти, отримали однакове озброєння: шолом, металевий панцир, мечі, дротики. Високі, вдатні з себе і дужі гетайри були як на підбір, цар і любив їх, і беріг, якщо тільки дозволяли обставини.

Пересувались вони завжди рівними рядами, сяючи кінською зброєю і власною зброєю та обладунками. Молодий цар теж був озброєний як ге-тайр: бронзовий шолом з гребенем, панцир, меч, дротик. Тільки на спині його бойового коня лежала лев'яча шкура та царська зброя була прикрашена золотом, а за плечима червоними крилами маяв пурпуровий плащ, який носили тільки верховні владики-базилевси.

Задоволений молодий цар, світлі очі його повні веселощів — радіти перемозі він умів. Все у ньому молоде, завзяте, гордовите. Навіть напівкругла русява борідка — і та молодечо виглядає. А втім, вона у нього і справді ще молода.

Люд криками захоплення вітає свого царя, і при в'їзді у міську браму йому кидають квіти, на дорогу вибігають жінки і на ходу прикрашають квітами й стрічками зброю царського коня. Філіпп, нахилиючись, встигав їх цілувати і гордовито випростовувався на коні — задоволений, сяю-ючий, веселий, дещо навіть схожий на сільського парубка, котрий оце зібрався на гульки і хизується з того, що має успіх у дівчат.

Тільки приносячи жертву богам чи героям *, можна відвернути від себе їхній гнів і завоювати прихильність. З давніх-давен вівтарі споруджували під відкритим небом — лише так дим, піднімаючись від спаленої жертви, досягне богів чи героїв. А їх шанували не менше, аніж бо-

Герой — від грецьк.— владика, пан.

гів. Греки вірили: герої і після смерті продовжують жити в гробницях, а тому неодмінно впливають на долі людей і держав. Вони ж були посередниками між богами та людьми, захисниками останніх — відвертали від них зло та різні біди, рятували їх від лиха й незгоди. Герої — благодійники всіх, хто жив на землі. Але, якщо їх не шанувати,— чекай лиха. І героїв шанували. Особливо тих, від яких вели свій родовід. Найпопулярнішим і найвеличній-шим грецьким народним героєм був Геракл — син Зевса, батька всіх богів. Від божого сина і вів свій родовід македонський цар Філіпп. Бути нащадком Геракла — це звучало. Це майже магічно діяло на підданих, переконуючи їх у тому, що Філіпп не простий смертний, а божество.

Тож, повернувшись з походу, Філіпп, як і годиться, спершу здійснив подячні жертви своєму предку Гераклу за успішне завершення іллірійського походу. Збираючись у той похід, Філіпп у молитві, зверненій до Геракла, прохав у нього допомоги, а за майбутню підтримку обіцяв принести в жертву дванадцять молодих бичків, які ще не знали праці. Іллірійців розбито, тож настав час виконати клятву, дану Гераклу. І вже ведуть у царський двір, де з дикого каменю викладено вівтар, дванадцять молодих, аж лискучих од ситості бичків. Роги їм прикрашено квітами і стрічками, люд задоволено поляскує бичків по гладких спинах — жирні бички, вигуляні на розкішних травах, ярма та тяжкої праці ще не знають, м'ясо у них ніжне і смачне. І Геракл буде задоволений, і люди.

У бичків зрізають на лобах пучки шерсті й кладуть на жертovníк. Лунають слова:

— Тобі!..

— Тобі, о славний Геракле, цар Філіпп, як і клявся, приносить в дар дванадцять найкращих бичків.

Прийми їх і завжди будь милостивим до славного нащадка свого, до царя нашого,

до Філіппа.

На жертovníку спалахує хмиз з пучками шерсті, голубий дим стрімко лине вгору, здіймається над стінами палацу, сягає вище і тане в голубизні неба. А бичків з радісними вигуками ведуть на площу, де вже приготовлено кілька великих багать. Там жертovníх тварин заб'ють, шкуру, кості й нутроші віддадуть вогню, себто для Геракла, а м'ясо посмажать і роздадуть люду від імені царя Філіппа. До шматка м'яса кожному наллють кухоль вина з царських запасів. Слава щедрому царю! Слава його непереможному війську — кінноті і фаланзі слава!

Слава й Гераклу — великому предку царя!

А чи не пора нам перейти до любові?!

Що-що, а застілля македонські царі цінували. І цінували, і вміли пити-гуляти. Особливо Філіпп. Крім жінок та воєн, він так любив застілля, що ніколи не втрачав жодної нагоди побенкетувати в дружному колі товаришів своїх, гетайрів. А за столом над усе люблять веселість. Тож і застільних товаришів (крім гетайрів) вибирав з тих, хто вмів не менше за нього самого пити і безмірно веселитись. Цим умінням відзначалися фессалійці, співвітчизники колишньої третьої дружини Філіппа, тож вони й верховодили при македонському дворі. А хто вмів добре пити і добре веселитись, того цар любив. І день тоді зливався з ніччю, а ніч з днем — жарти, грища, азарт, жінки, вільна любов. Це жахало придворних філософів та моралістів. Один з них — Феопамп, учений грек, котрий жив при македонському дворі, — ворогував майже з усіма і завжди був не-вдоволенний. Філіппа, як військового діяча і царя, він вважав найвидатнішою людиною в Європі, але царське оточення таврував із сарказмом. Хоча він і самого Філіппа називав п'яницею, гравцем і марнотратцем. Та Філіпп його терпів. Тільки й того, що на бенкети ученого грека не запрошував. У розвеселому застіллі учений грек був ні на що не придатний. Хіба що міг нагнати нудьгу своїми спірками, а молодий цар терпіти не міг за бенкетним столом нудьги.

Із наближених царя найзнатнішими і найдовіренішими були два полководці — Парменіон та Антіпатр, помічники й одnodумці, котрі, власне, й привели Філіппа до влади, адже не без їхніх впливів загальне військоve зібрання проголосило Філіппа царем. Вони ж допомагали йому створювати нове військо.

Старший на вісімнадцять років за Філіппа Парменіон належав до найвищої македонської знаті. Досвідчений, розумний, кмітливий і розсудливий, він був найдовіренішим радником царя, і без нього Філіпп не ходив у жодний із своїх походів і не раз говорив, що Парменіон — єдиний, кого він може назвати справжнім полководцем. А ось за столом радник хоч і бував, але пив мало, ніколи не п'янів і завжди готовий був після будь-якого застілля зайнятися військоvими справами. За це його Філіпп теж цінував, бо сам на бенкетах здебільшого втрачав контроль над собою і забував тоді про все. Другим близьким соратником царя був Антіпатр. Він служив ще Пердіцці III, немолодий, не схильний до гульок та марнування часу. Досвідчений політик та дипломат, він шанував еллінську культуру, підтримував зв'язки з грецькими філософами і навіть сам писав книги. Філіпп на нього покладався цілком і повністю,

адже, доки він пиячив, його вірний друг і радник залишався тверезим. За столом, на якому стояло питво, Філіппа з Антіпатром разом ніколи не бачили. В Пеллі так і говорили: "Коли Філіпп п'є і гуляє, то Антіпатр чатує царство". ...Гулянка тривала вже не перший день.

Бенкетна зала, стіни якої були викладені пароським мармуром, з колонами, обвитими теж мармуровим плющем, здавалося, не мала ні початку, ні кінця. Рядами стояли довгі низькі столи, важкі, дубові, оковані залізом і прикрашені міддю. За ними на низьких дубових лавах — гості та друзі царя. Сам він сидів на чолі столу, на стільці з високою спинкою і позолоченими підлокітниками у формі лев'ячих голів з роззявленими пащеками. І якщо цар починав "напувати своїх левів", себто намагався вилити вино в роззявлені пащеки на підлокітниках свого крісла, всі знали, що владика вже "дозрів"... Готовий. І від нього всього можна чекати, а тому треба бути обережним...

Праворуч незмінно сидів спокійний, зосереджений Пар-меніон, ліворуч місце завжди було порожнім, воно належало Антіпатру, котрий ніколи його не займав. Та, глянувши на незайманий стілець з лівого боку, Філіпп заспокоювався — Антіпатр не п'є хмільного — нічого, крім води! — а тому в цю мить, як завжди, тверезий і при ділі, й, отже, йому, Філіппу, можна й далі гуляти. На випадок чого, доки протверезіє цар, впорається з ситуацією й Антіпатр.

За порожнім стільцем Антіпатра хизується з недавно наближених гордий Аттал, за ним знать Верхньої, колись непокірної, Македонії. Переселившись із сім'ями в Пеллу, вчорашні владики гірських країв відігравали значну роль при царському дворі. Та й небезпечно їм виступати проти Філіппа, їхні сини тепер у його владі.

Праворуч Парменіона завжди сидить знать Нижньої і Центральної Македонії, потім — праворуч і ліворуч — сидять гетайри, за ними фессалійці, греки (їх теж македонський цар охоче брав на службу, приймав у коло своєї вищої знаті і наділяв землею, але тільки тих, хто виявляв йому послуги).

Виступав аед .— старий білобородий дід, мандрівний грецький співак. Тримаючи кіфару в лівій руці, він правою вдаряв по струнах і речитативом співав про подвиги Геракла, предка Філіппа. Молоді юнаки розносили гостям чаші з вином. Згодом, як спорожнили чаші і наповнили нові, аед проспівав пісню, присвячену вже Філіппу та його подвигам, яку сам же і склав. У тих незграбних і явно аж занадто улесливих дифірамбах аед славив македонського царя як бога і героя. Дослухавши старого співця, Філіпп власноручно підніс йому чашу з вином.

— За ту радість, яку ти даруєш нам своїм співом! — здійнявши свою чашу, виголосив тост Філіпп, звертаючись до аеда.

— За Філіппа!—вигукнув аед, здіймаючи над головою царську чашу з вином.— За того, хто рівний богам! За того, хто дарує нам перемоги! За преславного нащадка Геракла!

— За славного Філіппа, бога і героя! — гула зала. Філіпп, як завжди, пив багато,, але поки що не хмелів.

І всі знали: якщо владика п'є багато і не п'яніє, то і їм треба пити багато і не хмеліти — п'яних цар не любив, хоч сам часто таким бував.

Та ось Філіпп легенько ляснув у долоні — і у всій галасливій хмільній залі вмить запала тиша.

— Друзі мої, а чи не пора нам покуштувати ведмежатини? Відчувши нову розвагу, всі навперебій закричали:

— Пора, царю, пора!..

Знову ляснув у долоні Філіпп, собаки, а їх було повно в залі, посхоплювались, понаїжачували загривки, люто загарчали, шкірячи ікла. До зали увели ведмедя. Троє дужих молодців ледве утримували звіра за ланцюг. Захлинаючись, собаки гарчали й сікались до косолапого. Та він, не звертаючи на них уваги, ринувся на людей. Слуги з вересками повідскакували у кутки, чим дуже розсмішили царя та його знатних гостей. Ланцюг натягнувся й бринів, ведмідь звівся на задні лапи — великий, волохатий, з роззявленої пащеки текла жовта слина. Він передніми лапами рвав поперед себе повітря, намагаючись дістатися до двоногих своїх поневолювачів.

Філіпп подав знак, молодики відпустили ланцюг. Відчувши волю, ведмідь ринувся до столу. Кілька гетайрів з мечами в руках кинулись йому навстріч, загороджуючи царя.

— Назад! — велів цар. — Сьогодні я пригощаю ведмежатиною!

Неквапливо звівся, вийшов з-за столу і рушив на ведмедя. Той, загледівши його, з ревом звівся на задні лапи й навис над царем волохатою брилою. Хтось з гетайрів подав Філіппу дротик. І Філіпп, як тільки волохатий велетень кинувся уперед, не ціплячись, метнув дротик, і той пронизав ведмежі груди. Заревівши, звір замотав головою, з пащеки ринула кров, він ударив лапою по дротику, перебив древко, але й сам завалився набік. Собаки налетіли на поверженого велетня, рвали ведмеже хутро, давилися вовною.

— Не люблю дивитися на тих, хто накидається на збитого з ніг! — зиркнувши на собак, що терзали ведмедя, буркнув цар.

— Який вражаючий удар! — закричали гетайри. — Слава царю!

Кидком Філіпп був задоволений, кидок і справді вийшов влучний. Сівши на своє місце, цар високо здійняв золоту чашу.

— За ведмедя! Щоб душа його не мала на нас зла!

І всі випили за поверженого звіра, прохаючи його не мати на них зла-образи. Набігли слуги, гуртом потягли тушу із зали. Вчепившись у ведмеже хутро, за тушею тяглися собаки, інші, гризучись між собою, злизували кров на мозаїчній підлозі. Аед, імпровізуючи на ходу, заспівав нову дифірамбічну пісню про відважного македонського царя, котрий сам-один йде на герць проти найбільшого ведмедя всіх Балканських гір і перемагає його в чесному поединку.

По якомусь часі всі їли гарячу, паруючу ведмежатину, закривавлену, напівсиру. Собакам кидали недогризені маслаки. І собаки люто за них гризлися, а гетайри пили, і цар пив, і ніхто не міг і не хотів захмеліти.

Опівночі в залу впустили кілька зграйок тоненьких, тендітних дівчаток, іллїрійок, захоплених македонцями під час останнього походу. Всі юні, стрункі, в коротеньких лляних хітончиках, з оголеними руками і стегнами. Заграли флейти, залунали тимпани, іллїрійки танцювали, злякано позираючи на п'яних гуляк. Гетайри ляскали в долоні, ласо їли рабинь очима, голосно обговорювали їхні зваби і відпускали далеко не безневинні жарти. Не відставав і їхній повелитель. Жартував Філіпп іноді так, що іллїрійки (а всі вони були із знатних родів) то блідли, то червоніли, а гетайри дружним реготом і вигуками схвалення вітали солоні дотепи свого пана. Аед, прихопивши свою кіфару, непомітно зник. А втім, ні він, ні його пісні вже не були потрібні. За аедом бенкетну залу непомітно залишив і Пар-меніон — у сороміцьких виставах він брати участі не хотів. Та й не цікавили його іллїрійки, своїх рабинь — вродливих і молодих — предосить мав, було б лише бажання та здоров'я.

Нарешті цар захмелів. З трудом звівшись, хотів було щось сказати, але не зміг і тільки трахнув кулаками по столу. Зала завмерла. Іллїрійки теж застигли, злякано позираючи на царя, на блискуче від поту його лице, на мокре волосся, що поприлипало владиці до лоба.

— А вже... р-ранок... ско-ор-ро... — нарешті вимовив цар. — Ч-чи не п-пора нам... п-перейти до лю-любові?

— Пора, пора, царю! — кричали гетайри. — Де вино — там і любов. Багнемо любові, багато багнемо любові!

— Тоді ці.. ілі.. ілі... — не вимовивши слова, цар махнув рукою. — Розби-ирайте... яка кому до-до впо-одоби. Любіться до р-ранку. А потім... за столи.

Але ніхто не кинувся на полонянок. Чекали, доки цар першим вибере собі найкращу і виведе її із зали. А тоді накинулись на дівчаток, полонянки ридали, гетайри реготали. Іноді одну полонянку тягнули за руки в різні боки два гетайри і кожний кричав, що це тільки його здобич... Хто довго вибирав собі рабиню для утіхи, хто, не дивлячись, хапав першу-ліпшу і тягнув її куди-небудь у закапелок царського палацу, а хто й закапелків не шукав — зала простора, місця всім вистачить, клади звабу на долівку і заходжуйсь коло неї, якщо хміль ще тебе не скрутив зовсім і не приспав твого достоїнства чоловічого...

..Лі світ ні зоря царя розбудив спальник.

— Вставай, владику, гінці з кордону примчали. В твоє царство молода цариця їде.

Цар лежав на ложі п'яний і голий. Скрутившись калачиком, біля нього тихо скімлила іллїрійка — вся в синцях, п'яний цар не знав міри. Тепер же, коли він надто гучно хропів, вона здригалась і злякано зіщулювалась, силкуючись затулити своє лице розпатланим волоссям.

Коли зайшов спальник, Філіпп з трудом відірвав важку голову від подушки — закудланий, запухлий. Застогнав, замотав головою.

— Яка ще цариця? — сунув ноги з ложа. — Пива!

У спальника було напихваті холодне пиво, щойно з погреба. Він квапно подав мідний глечик, холодний і запотілий. Філіпп схопив його обома руками, відкинув назад

закудлану голову і, високо здійнявши глечик, лив з нього собі в широко відкритий рот. Пиво лилося і в рот, і поза ротом, на волохаті груди царя, на коліна... Та ось Філіпп, впоравшись з пивом, якось мить сидів непорушно, посоловілий, наче прислухаючись до чогось у собі, а тоді кинув глечик — його на льоту спіймав спальник — з шумом видихнув повітря.

— У-у!.. — затряс головою. — Добре пиво. Особливо на похмілля, аж у вічу розвиднилось. Ну й гульнули вчора! Яка ще цариця їде в моє царство?

— З Епіру, тамтешня княжна.

— А-а... Олімпіада? Так би відразу й казав. — І до іллірійки: — Ану геть звідси, звабо, бо цариця їде. Ще за коси тебе потягає... Ха-ха! — зареготав гучно і смачно, вщипнув банку за стегно. — Погралися, дівко, і досить. Пора мені вже з царицею гратися.

Полонянка гнучкою ласкою вислизнула з-під ковдри, схопила хітон і, затуляючись ним, позадкувала. Філіпп, позираючи на неї, все ще реготав, а тоді, відштовхнувши спальника, сам натягнув хітон. Ляскаючи великими і широкими босими ногами, рушив до виходу. Крикнув молоді і дужо, ніби й не стогнав усю ніч:

— Ей, хто там? Гуляки, де ви? Досить спати, вставайте, похмеляйтесь, готуйте коней, поїдемо зустрічати македонську царицю...

Ті,

хто втратив розум

Вітер шарпав подвійний шкіряний намет, утеплений хутрами, і в його завиванні вчувалися несамовиті жіночі крики.

— Хто?.. — жахнулась Олімпіада. — Чуєте?.. Волають?..

Ланіка, ще раніше схопившись на своєму похідному ложі, сторожко прислухалась. В наметі червоно і гаряче жевріло вугілля на жаровні, біля нього, зігнувшись — плечі нижче колін, — сиділа рабиня. У глиняних світильниках тьмяніли жовті вогники. Слава богам, у наметі тепло і є дух.

— Вчулося... — переводить стримуваний подих Ланіка. — Хто в таку ніч зважиться вийти в гори? Люди сплять у житлах, звір у норах. Ніч глупа, дикі місця, скелі та дуби. І пуста... — До Олімпіади заспокійливо заговорила: — Спи, подруго моя дорога, спи. До ранку ще далеко. А в горах то вітер завиває та македонські вовки казяться, на свої лихі долі скаржаться... Завтра спустимося з гір на рівнину, там вже людні краї почнуться...

Олімпіада лягла, Ланіка дбайливо закутала її в хутра, попідтикала з боків, сама прилягла.

— За світильниками й жаровнею пильнуй! — нагадала рабині. — Княжна пільми боїться...

Біля намету зарипів сніг.

— Хто... ходить? — Олімпіада насторожено висовує личко з хутра. — Може, розбійники?

— То варта... — лагідно Ланіка. — Спи, наша господине, ми з тобою, а за наметом варта надійна.

Якось мить у наметі тихо, а тоді знову, з поривами вітру, долинає віддалене виття,

моторошне, протяжне: у-у-у... у-у-у... І вчуваються в ньому знетямлені жіночі крики. Та ось зненацька заіржали коні, зарипів сніг. Хтось вовтузиться біля входу в намет. Рабиня дістає ніж — тонка смужка криці криваво полискує в відблисках жару. В намет просовується голова у вовчому малахаї.

— Це я, господине,— заспокійливий голос Леоніда.— Я відчув неспокій у твоєму наметі... Що трапилося? Що тебе хвилює?

Олімпіада полегшено переводить подих.

— Жінки ніби кричать...

— То — менади, господине,— м'яко Леонід.— В ущелині казяться, багато їх там. Оргії у них зараз, бо свята сільських Діонісій.

— Менади? — Олімпіада рвучко відкидає хутра, схоплюється.— Я хочу подивитися на менад...

Бог рослинності, покровитель виноградарства і виноробства, син Зевса Діоніс належав до головних богів. Він перший з небесних володарів жив на землі, віддаючи перевагу горам, лісам і лукам перед золотою розкішшю Олімпу. Будь-яке живе створіння сміливо приходило до Діоніса, адже він був добрим і лагідним. Навіть лісових хижаків Діоніс зачарував. Пробираючись нетрями, вивів звідти лісових духів, отих козлоногих сатирів, котрі звідтоді вірно служать йому і повсюдно вихваляють свого бога буйними веселощами. Це він, Діоніс, видобув із землі виноградну лозину і навчив людей садити її кущі. Щоб з усіма поділитися своїм винаходом, Діоніс об'їхав у візку, в який впрягалися леви або тигри, увесь світ, навчаючи людей виноградарству. Його завжди супроводжують пантера, леопард, тигр, їм він теж дає випити вина із свого невичерпного жбана. Діоніс-Вакх уособлює не тільки добродійного духа вина, а й усе живе. Він керує народженням, смертю та воскресінням і з'являється в буйній весняній природі як символ відродження всього суцього на землі. Від нього походять три таємничі діви: Ойно, Спермо і Елаїс, котрі мають дивний хист перетворювати всі речі на вино, а від удару Діонісового посоха із скель б'ють джерела. Веселому богу в жертву приносять цапа чи зайця і вино, змішане з водою.

В походах Діоніса завжди супроводжують ще й жінки у вінках із плюща, зодягнені в шкури диких тварин, з тірсами* в руках. А сам похід бога був гамірним і буйним. Супутниць Діоніса-Вакха називали вакханками, менадами чи й бассарідами (одне з прізвиськ бога — Бассарей). Взимку бог спав, а по весні прокидався, тому греки радісно святкують і сон його, і пробудження. Найбільше бога виноробства славили в період зимового сонцестояння, свято відзначали вночі — бігали із смолоскипами в гірській ущелині та співали пісень. Ті обряди називали оргіями**. Вважали, що в екстазі відбувалося духовне єднання з божеством. Людям, котрі брали участь у тих священних оргіях, здавалося, ніби їхні душі покидають тіло і в них вселяється сам бог, а тому вони ставали "виповнені богом". Це відчуття відокремлення тіла від душі давало віру в безсмертя душі, яка є нетлінною часткою людини, а після смерті тіла набуває нової форми.

Тоскно завивав вітер в ущелині.

Колючий сніг сік обличчя, забивав дух.

Місця пустельні, непривітні й холодні. Грузнучи в снігу, йшли на несамовиті крики — попереду Леонід, за ним Ла-ніка, далі Олімпіада, а замикали процесію воїни.

Вибралися на схил гори. У білій круговерті замиготіло полум'я головешок. Пронизливі жіночі зойки та голосіння все ближче й ближче. То ніби плач, то ніби гомеричний регіт... Стогони... Раптом надлюдські крики:

— Евоє! Евоє! Бромій!.. ***

Ще кілька кроків у снігу — і ось воно, таїнство менад — "тих, хто втратив розум", або ще вакханок, "одержимих Вакхом".

* Тірс — жезл Діоніса, довга палиця, обвита плющем. ** Від грецького "орге" — збудження. *** Бромій — одне з імен бога Діоніса-Вакха, що означає Гримучий, Несамовитий.

На схилі гори в сніговій хвищі стоїть стовп, на ньому висять бородата маска і пошматований одяг. Танцюють жінки, їхні голови прикрашені плющем та виноградними лозами, в екстазі відкинені назад... Менади то крутяться на місці, то підстрибують, то ганяються за кимось невидимим, то стрибають, то ніби самі від когось рятуються. Вбрання їхнє подерте, волосся розпущене, на обличчя краще не дивитися, до того вони спотворені гримасами... Менади стрибають, бігають, падають на обледеніле каміння, б'ються в конвульсіях. Напівголі. Колючий сніг січе їхні почервонілі тіла, ноги босі, розбиті об гостре каміння — менади не відчують холоду. Охоплені священним безумством, менади кудись мчали, розмахуючи тірсами, а звірині шкури ледве трималися у них за плечима. Вони в екстазі... їхній бог стає видимим лише тоді, як менади впадають в екстаз. Вони тоді бачать свого бога, вони стогнуть в знеможі.

— Евоє!.. Евоє!.. Бро-омій...

Та ось одна з менад притягнула цапа, підбігли її подруги, руками почали розривати живу тварину, а потім жадібно ковтали сире, паруюче на морозі ще живе м'ясо з кров'ю.

— Як... страшно...— здригнулась Ланіка і раптом заплакала:— Ходімо звідси, я боюся...

— Не страшно, а прекрасної — в запалі вигукнула Олімпіада.— Які щасливі менади! Вони спілкуються з самим богом. Вони бачать його, а ми — сліпі й глухі...

Нарешті спустилися з гір.

Сліпуче сонце, сліпуча рівнина, іскриться сніг — аж у вічу боляче. Перше македонське село на рівнині, в яке в'їхали по обіді, вже святкувало сільські Діонісії. Свято в честь бога вина і веселощів, як і повсюдно в тих краях, було гамірне, радісне і збуджене. Олімпіада з Ланікою, покинувши валку, приєдналися до натовпу хмільних селян, що рухався до жертovníка бога. Землероби несли амфору вина. За ними вели жертovníго цапа, прикрашеного стрічками. Біля жертovníка — стовп з одягом і бородатою маскою. Біля нього й зарізали цапа, його кров'ю кропили коріння виноградних лоз. М'ясо, як і велить звичай, розривали руками і роздавали кожному по шматочку. Дісталось Олімпіаді з Ланікою. Тим часом на вівтар поклали плоди та

амфору з вином. Залунали звуки флейт, дудочок, почулися веселі, грайливі пісні, що змінювалися жартами, часом колючими і не зовсім цнотливими. Музика наростала, збуджувала присутніх. Ось в коло пішли дівчата і юнаки, вони танцюють кордак — танець супутників Діоніса. Селяни вже добре захмеліли, жартують, стрибають — сміх не затихає й на мить. З'являються ряджені, вони зодягнені в козячі шкури, лиця їхні закриті масками з кори або й з козячих шкур. А хто й просто вимазався винними дріжджами. Ряджені відображають супутників Діоніса — сіленів та сатирів. Вони розсипаються в юрмі, хапають дівчат, штовхають їх в обійми юнаків. Один з бородатих козлоногих сатирів схопив Олімпіаду і кинув її в обійми дебелиму молодика. Сміючись, Олімпіада ледве вирвалася.

Почалися грища. Олімпіада з Ланікою протиснулися в коло, де грали в асколію. На витоптаному снігу лежав надутий повітрям бурдюк. Аби на ньому важче було триматися, його помастили оливою. Учасники гри під дружний регіт юрми ставали на бурдюк однією ногою й балансували, намагаючись утриматись. Нога сприсала: спробуй встояти, як бурдюк пульсуючий і слизький од масла. Один з молодиків — широкоплечий, натоптуватий здоровань в масці сілена — скинув кожух і, залишившись в хітоні, утримувався найдовше. Його проголосили переможцем асколії і вручили бурдюк з вином.

Він підняв його над головою, вишкірив білі, міцні зуби.

— Пийте, веселіться! — і кинув бурдюк у натовп. А тоді зірвав маску сілена із свого обличчя.

— Філіпп!!!

Всі ахнули й завмерли. Дивилися на міцного молодика з напівокруглою русавою борідкою та веселими очима побожно — сам цар узяв участь у їхніх грищах!

— Слава, слава Філіппу! — залунали голоси.— Раді, що цар не посоромився з нами, селюками, пограти в асколію! Слава царю нашому!

— Не Філіппа славте, а Діоніса-Вакха,— вигукнув цар дзвінко та молодо і накинув на плечі кожух.— Хай радість ніколи не полишає вас, люди! Коли надходить час веселитись — веселіться, коли надійде час горювати — горюйте, тільки не кисніть в байдужості!

Підійшов до Олімпіади, котра дивилася на нього із змішаним почуттям захоплення, радощів і подиву — ось який він, македонський цар!

— Княжно! — врочисто, так їй принаймні здалося, вигукнув цар, звертаючись до неї.— Македонія вітає тебе, завтрашню свою царицю. А я з радістю вітаю тебе, княжно, як завтрашню мою жону і вічну любов мою!

Він так і вигукнув: "вічну любов мою!", і Олімпіада від тих слів так і розквітла, а земля під ногами у неї пішла обертами — тільки б утриматись.

— Я приїхав за тобою, княжно!

Аж тут, регочучи, підбігли сілени з сатирами, схопили Олімпіаду і пірнули з нею в натовп, що, сховавши їх, враз щільно зімкнувся. Філіпп, теж сміючись, скинув кожуха і хотів було проникнути в юрму, але вона була такою щільною, що навіть йому,

здорованеві, це виявилось не під силу. А десь у натовпі реготали сілени і сатири.

— Викуп, царю, викуп! — визивно залунали голоси окремих сміливців.— Не віддамо тобі царицю без викупу, собі залишимо. ^

— Що ж... Викуп то й викуп,— покійно погодився владика Македонії і скидався ту мить на добродушного, дещо простакуватого і трохи розгубленого сільського парубка, що викупляє свою наречену.— Тільки ж ви дорого запросите, чи й вистачить у мене грошей?

— Дорого, царю, дорого! Бо царицю тобі продаємо, а не якесь там абищо. А не вистачить у тебе грошей — позич у греків!

Філіпп вдавав, що вагається, прохав викрадачів його нареченою "уступити і не гилити таку безбожну ціну за повернення нареченої", чим потішив селян, а тоді, махнувши рукою, дістав з-за пояса шкіряний гаман. Всі ахнули й завмерли — що далі буде? Невже цар їм віддасть той пузатий гаман? Філіпп тим часом неквапливо, нарочито уповільнюючи свої руки і якомога тягнучи час, нарешті розв'язав його: гаман був повний золотих монет, перських даріків. Цар ще ніби повагався, а тоді зав'язав гаман, кілька разів виважив його на руці — всі знову завмерли, очікуючи, що ж буде далі,— а тоді розмахнувся і кинув його у натовп, що враз ахнув наче в одне горло.

— Пийте-гуляйте, македонці, та веселіть бога Діоніса-Вакха, він любить веселість. А, бога славлячи, поверніть мені княжну Олімпіаду. Я довго її шукав, увесь світ обійшов, доки її в Епірі знайшов. Вам гаман золотий, а мені княжна люба.

Гаман уже був у руках, юрма розступилася, і в колі, що утворилося, з'явилася Олімпіада — щаслива, розпашіла, молода і така гарна в ту мить!..

— Ось воно, моє щастя! — з цими словами Філіпп підхопив її на руки і поніс до коней, біля яких стояли гетайри. А за царем бігли Леонід та Ланіка і чомусь кричали:

— Не можна так, не можна... Треба спершу весілля зіграти...

— Буде тобі, греку, і весілля! Не з'їм я до весілля вашу княжну.— Філіпп спіткнувся і впав з Олімпіадою у сніг — і вони покотилися регочучи. І не було в ту мить щасливіших людей, ніж вони...

Ще не ставши жоною, Олімпіада вже спізнала зраду

Македонська столиця врочисто зустріла нову обраницю свого царя. Епірську княжну з її людьми поселили в окремому палаці, котрий врочисто назвали будинком молодої, де б вона могла відпочити з дороги й приготуватися до весілля. З будинку молодої і мав забирати Олімпіаду македонський цар. Визначили й день весілля, і в обох палацах — молодої та молодого — все прийшло в рух. Слуги, челядь, раби, домочадці, рідні та родичі — всі метушилися, веселі й збуджені. Діставали з льохів вина, на кухні шарварок, раби всюди шкребли і мили — що тільки можна було.

З такої нагоди — приїзд до столиці майбутньої цариці — Філіпп, не чекаючи весілля, три дні пригощав питних друзів і сам три дні з ними бенкетував. І так догулявся, що на четвертий день прокинувся в палаці своєї колишньої — третьої — жони Філіни. В її розкішному ложі з слонової кості, оздобленому золотом,— блиск та позолоту Філіна

любила.

— Це ж треба!.. Перебрав...— тільки й похитав головою Філіпп, прокинувшись вранці в обіймах жагучої фес-салійки.— Гульнули... Хоч би цариці не донесли, перед весіллям це для неї буде не зовсім доречний дарунок.

— А ти вже й боїшся Олімпіади, нареченої своєї? — шпигнула його Філіна, швидко на язик.— Звідколи це македонський цар став таким полохливим?

— Ану вас... усіх! — відмахнувся Філіпп, бо дуже з похмілля боліла голова.— Боявся я вас!

І, стогнучи, подався похмелятися.

Але не встиг Філіпп і похмелитися, як Олімпіаді вже про все донесли. Люди Філіни. І не без намови своєї пані — так колишня, третя, царева жона мстила його майбутній, четвертій, жоні. Олімпіада була ображена й обурена до сліз. Як почула про те, наче пропасниця струсила її,— місця собі не могла знайти. Це ж треба! Не встигла вона приїхати в Македонію, як вибранець уже зраджує її — де це чувано, де це бачено? І це той цар, котрий мусить у всьому подавати добрий приклад своїм підданим! А він... Та про його походеньки вже вся столиця шепочеться. Ганьба. Ой, яка ганьба! Куди вона потрапила, о боги! Це ж дикунська країна!

— Що вдієш,— з останніх сил втішала подругу Лані-ка.— Філіпп не постійний, бо не байдужий до жіночих чарів. З тобою зараз він не може переспати, бо ти наречена, а жінок потребує, бик македонський! От і гайнув...— І додала не зовсім упевнено: — Але, ставши твоїм мужем, він неодмінно схаменеться, от побачиш.

— Вже побачила! — буркнула Олімпіада.

— От і побачиш,— гнула своє Ланіка.— Ти станеш йому не просто жоною, якою була колись Філіна, а царицею його царства. А хто посміє зраджувати цариці?

— Філіппу, як я тепер розумію, ні держазні, ні моральні закони не перешкода. Державні закони вш сам придумує для підданих, а не для себе, а на моральні уваги не звертає.

— Чоловіки — вони всі такі, а македонські царі особливо,— погодилась з нею Ланіка.— Від жінок вимагають вірності, навіть з будинку їх не випускають, а самі нас зраджують на кожному кроці. І не вважають те зрадою, бо так заведено споконвіку... Недарма ж бо сказано: життя одного чоловіка дорожче тисячі жінок. І ще нам придумали мовчання. Ах, мовчання прикрашає жінку! От і мусимо затято мовчати.

— Але ж він мені клявся в любові! — не йняла віри Олімпіада.— І я маю до нього почуття, а він... Ніби ногами в душу!

— Клявся, що любить тебе, то й любить,— заспокоювала Ланіка.— А що переночував, до речі, п'яний, в котроїсь із колишніх своїх жінок — чи й не дивина!

— Ла-ані-іко-о! — вражено протягла Олімпіада.— Щойно ти засуджувала нечесний вчинок Філіппа, а це вже мовби й захищаєш його?

— Сестро-подруго моя, ну як я можу судити царів? Хто вони і хто я, щоб судити спадкоємця самого Геракла!

— Твоя правда,— погодилась Олімпіада.

— Я тільки кажу: не бери близько до серця те, що трапилось. Зрозумій свого судженого. Чоловік є чоловік, і без жінки від довго не може. Та ще такий, як Філіпп. От і стрибнув у гріх. Хоча подумаєш, одну нічку переспав. Якщо він і дві ночі з кимось переспить, його не поменшає.

— Але ж мені гірше...

— Тобі — гірше,— погодилась Ланіка.— То що вдієш, треба звикати до чоловікової невірності. Недарма ж бо сказано: законна дружина — для народження законних дітей, а гетера — для утіх.

— Але я це поламаю! Я не хочу бути лише істотою для народження законних дітей! Хай і утіхи теж одержує зі мною. Або я, або ніхто! Він ще мене запам'ятає! І його колишні коханки теж!

Затаїла ненависть до попередніх дружин Філіппа, особливо ж до Філіни. Маючи від Філіппа сина Аррідея, фесса-лійка, будучи всього лише коханкою царя, вже посміла нахвалятися: "Хай цар одружується на кому захоче, хоч і на тій чужачці з Епіру, але спадкоємцем македонського престолу по старшинству стане тільки мій син!.."

Коли про це передали Олімпіаді — ледь не задихнулася від гніву. Вона буде царицею Македонії, а синок якоїсь там коханки — спадкоємець престолу? Та швидше каміння саме вгору полетить, серед ночі сонце з'явиться, аніж буде те, що задумала фессалійка! Та швидше вона зі своїм Ар-рідеєм кров'ю вмиється, ніж Олімпіада дозволить їй царювати. До крові кусала губу. І тут її кривдять. В Епірі, в дядька-царя, була підневільною, її принижували всі кому заманеться, приїхала в Македонію — і тут те ж саме почалося. Та в Епірі вона терпіла, змушена була терпіти, бо не мала ні сили, ні влади, ні прихильників. А в Македонії, ставши царицею, вона по-іншому заговорить зі своїми кривдниками, і байстрята різних там фессалійок ніколи не стануть спадкоємцями престолу!

А ночами плакала, кляла свою нещасливу долю. Але по-при'все Філіппа кохала. Як вона його, зрадливого, кохала, ждала-виглядала! А він, загулявши з нагоди її приїзду в Пеллу, здавалось, і зовсім забув про неї. Таке міг утнути лише Філіпп. А втім, треба звикати до цього. Правду каже Ланіка, чоловіки усі такі. Тож попри все готувалася до весілля, хоч образа й терзала її. Та вдавала, що все гаразд. А надійде потрібний час — вона своє ще візьме!

І хоч як не кляла Філіппа за зраду, та, коли він четвертого чи п'ятого дня нарешті згадав і про неї, зраділа, ожила, розквітла. А він з'явився, молодий, свіжий, бадьорий і гарний. Не втрималась, птахою кинулась в його дужі обійми. Як він її пригортав, як цілував, як на руках носив!.. Про все в ту мить забула. З нею він і — її. Назавжди, до скону літ.

— Ти ж у мене одна-єдина,— шепотів він їй ніжно-ніжно.— А інші — то таке... Тільки ти. Тільки з тобою я щасливий.

І сам у ту мить вірив, що тільки з нею буде щасливий. Тільки з нею. І вона тому вірила і ще вірила, що тільки з ним вона буде щаслива. Тільки з ним...

— Поклянися... поклянися...— тулячись до нього, шепотіла Олімпіада.— Що тільки

зі мною... тільки мій...

Філіпп охоче і щедро клявся. Що-що, а клястися він міг легко, охоче і багато. З будь-якого приводу. Ось тільки клятви ніколи не дотримував і не вважав те за щось негарне, бо завжди діяв так, як у ту мить було вигідно. І тільки.

— Ну, звичайно ж, моя люба царице, клянуся!..

В місяці гамеліоні, в січні — лютому

В місяці гамеліоні, як по всій Македонії гули-вили сніговії й тріщали морози, вирішили зіграти весілля царя Філіппа з княжною Олімпіадою. Вже принесено, як і велить звичай, весільну жертву Аполлону — теличку, котру оббілювали, засмажили і з'їли в честь майбутнього весілля. А потім молода — це найприємніша жертва Артеміді — піднесла богині пасмо свого волосся, молодий же перед весіллям пасмо свого волосся підніс Аполлону. І вже в будинку молодої збуджена кваплива метушня, ахи та охи, радісне сум'яття, пісні, жарти... Молода, як тільки-но рабині заходилися мити їй ноги та натирати їй пахощами, навперебій вигукуючи: ах, яке прекрасне тіло в молодої, ах, як такому тілу буде радуватись молодий, заплакала. Але сльози її були світлі і радісні.

Потім рабині співали сумної пісні, що, мовляв, княжна Олімпіада з волею-неволею прощається, з батькового дому в дім молодого назавжди перебирається, а Олімпіада, слухаючи сумну пісню, вдавала, що гірко плаче,— такий звичай! Плакала, не підозрюючи, що мине не так багато часу і вона по-справжньому гірко заплаче у своєму заміжжі. Але в той радісний день Олімпіада лише для годиться пускала сльозу, ховаючи в собі радість.

Невільниці викладають нареченій зачіску. Волосся в Олімпіади чорне, довге, густе й пишне. Рабині-умільці завивають локони, фігурно їх викладають і скріплюють шпильками. Інші заходжуються біля личка молодої. Хоч воно свіже й гарне, але без білил, рум'ян та фарб для брів і вій не обійдешся. Брови підводили товченою сурмою, повіки відтінювали вугіллям, вії темнили, щоки та губи підфарбовували паличками із свинцевого сурику.

І ось вже молодій наділи шафрановий хітон — довгий, з барвистою каймою внизу, його перехоплено в талії. пояском і скріплено срібною пряжкою на правому плечі. Поверх хітона рабині накидають на плечі молодій пурпуровий, з малюнком, пеплос — шматок тканини, що править за плащ,— і гарно драпірують його безліччю різноманітних зборок.

Взуто розкішні жовті черевики.

Вже молода в прикрасах — золотих сережках, коралях та діадемі із золотого листя й таких же гілочок мирта. Царську діадему Олімпіада надіває з хвилюванням вперше у своєму житті.

Насамкінець молоду оббризкують духами, на руки надівають золоті обручі. Здається, все. Олімпіада оглядає себе в люстерках, що їх з усіх боків підносять рабині. Звідти на неї дивиться вродливе, тонке й ніжне лице, злякано-схви-льоване, з променистими очима, рівною, ніжною шиєю, стрілками брів, повними губами. Ніс

трохи завеликий, але нічого — вона гарна.

І ледве на молоду наділи весільне покривало, як залунали радісно-сполошені вигуки:

— Наречений-цар біля порога молодої!

— Де батько? Треба вже зустрічати молодого і в дім його впускати, бо ще передумає та до іншої молодої піде.

Галас, зойки, сміх...

Двері будинку молодої прикрашені оливковими та лавровими вінками. До них підходить молодий. Він у хітоні, поверх якого накинута пурпуровий плащ, голова непокрита, у вінку із золотого листя й гілок, світлі очі царя — променисто-добрі і лагідні. Сяють... На ньому червоні черевики, на пальці — золотий перстень. Розсіюючи пахощі духів, молодий переступає поріг дому молодої, за ним переступають поріг його дружба, рідні та друзі і шумно, гамірно заходять у залу, вигукуючи, як і велить звичай:

— А чи тут молода живе? А чи сюди ми потрапили, чи нам інший будинок шукати?

— І будинку іншого не треба шукати, і молода ваша тут живе,— одказують Леонід з Ланікою, названі батьки молодої.— Тільки ми ще подумаємо: віддавати вам молоду чи, мо, ще почекати?

— То думайте, думайте пошвидше,— вигукують дружки.— Бо молодому дуже хочеться до молодої — так він її кохає.

Леонід, як і годиться батькові молодої, приніс жертву перед домашнім вогнищем і врочисто молодому сказав:

— Не віддаю тобі свою дочку, а назавжди відриваю її від серця свого і від домашнього культу. Віднині і до віку вона приносить жертви тільки предкам мужа свого.

Олімпіада світилася тихою радістю — тоненька, струнка, схвильовано-ніжна. І дивилася з таким коханням на молодого, що аж сама дивувалася: і коли це вона встигла так покохати молодого царя? Наче вже знає його давно-давно, все життя. І Філіппу здавалося в ту мить, що він теж Олімпіаду знає все життя і що про таку супутницю життя він тільки й мріяв.

І ось молодих і гостей запрошують за святкові столи, а на них чого тільки немає. В центрі — весільний пиріг із товчених кунжутних зерен, змішаних з медом.

Чоловіки прилягають на банкетні лежа, а жінки, як і водиться на весіллі в еллінів, сідають у протилежному від чоловіків кінці зали, але розмова у них неодмінно буде спільною. Навпроти весільного пирога — молоді. Парменіон з Антіпатром, змінюючи один одного, бажають молодим щастя, радощів, дітей і все нових і нових земель для їхнього царства — на славу Македонії! Гетайри і знать дружно вітають царя із знаменитою подією у його житті — четвертим одруженням.

Філіпп та Олімпіада — обоє у вінках із золотого листя й таких же миртових гілочок — дякують щиро за всі добрі побажання. Здається, щасливіших людей немає у всьому світі! Тільки Парменіон та Антіпатр знають, що таким щасливим на вигляд і таким схвильовано-врочистим македонський цар був і на попередніх своїх весіллях. Чи ж

надовго одружується вчетверте? Чи ж не доведеться їм бажати йому подружнього щастя і на п'ятому, і на шостому весіллях царя?

Як час покаже — все так і відбудеться.

Та ось вже й звечоріло, за дверима залунали флейти.

І тоді гості загукали:

— Пора молодій до молодого!

Всі встають і з піснями, жартами і приказками виводять наречену з будинку, всадовлюють її у візку — між молодим і дружною.

Попереду шикуються флейтисти.

Візок оточують рідні та друзі молодих і хором співають весільних пісень. А позад візка стає названа мати молодої — Ланіка — із смолоскипом, запаленим від домашнього вогнища молодої. Лунає священний гімн: "О Гімен, о Гіменей..." * Під звуки того священного гімну візок рушає. Коні добрі, баскі, прикрашені стрічками, дзвоники мелодійні — далеко чути весільний поїзд. Народ на вулицях вітає царя, всі кидають під ноги коням квіти, вигукують щастя молодим, а гетайри, котрі супроводжують процесію, кидають людям дрібні монети — із державної скарбниці.

Та ось вже і брама царського палацу, навстріч вибігають домочадці Філіппа, його рідні, друзі — двір забитий гетайрами і знаттю. Молоді виходять з візка і в оточенні гостей прямують до дверей, прикрашених вінками. Двері при їхньому наближенні широко відчиняються, навстріч виходить гарненьке хлоп'я з корзиною фруктів у руках. Злякано-тоненьким голоском хлопчик співає гімн з приспівом-сподіванням, що в молодих "кращою, ніж стара, хай буде нова доля-доленька".

* Гімен (Гіменей) — бог шлюбу в давніх греків, син Аполлона і однієї із муз. Весільний гімн називався ще гіменеєм, можливо, й ім'я Гіменей виникло від гімну.

Наречена бере з його корзини фігу та айву і з'їдає їх на очах у присутніх — на знак того, що її щастя буде спокійним і солодким. За весільним законом чоловік "викрадає" молоду і несе її у свій дім на руках, несе обережно, пильнуючи, щоб ноги молодої не торкнулися порога інакше не чекай тоді щастя. А вже по той бік небезпечного порога опускає молоду на ноги і веде її до священного вогнища своїх предків, щоб здійснити їм подячну жертву, познайомити їх з новою людиною в будинку.

Потім відбувається той ритуал, котрий завжди вінчає весілля македонських царів. Молодим підносять коровай і розрубують його царським мечем навпіл. І дають по половинці молодим — віднині вже чоловіку та жінці перед богами й людьми — скуштувати священний хліб.

Хор дівчат співає епіталаму.

Під звуки того хору молоді йдуть у спочивальню, а гості розходяться — свято закінчене. Принаймні того дня.

День знімання покривала

Вранці юна Олімпіада прокинулася жінкою, дружиною і царицею. Як жінка спізнала щастя, а дружиною й царицею ще не уявляла себе. А втім, всьому свій час.

Заворушився й Філіпп — під дверима спочивальні лунала серенада. Було ще рано, в

спочивальні ледь тьмяніли світильники — масло у них уже догорало.

— Пора нам приймати гостей, — озвався Філіпп і потягнувся: солодко, до щему. Молоді лежали на багатому ложі, пурпурове покривало якого зіжмаканим звисало на мозаїчну підлогу. Одна подушка валялася долі, на другій і спали молодята. Філіпп лежав як бог і атлет водночас — стрункий, сильний, з красивим молодим тілом. Олімпіада — юна, тоненька, з ледь визрілим, ще дівочим тілом, розчервоніла, стомлена і ніби аж трохи спустошена, тулилася до його грудей, лащилась. Філіппу шлюбна ніч хоч і принесла утіху, як приносила йому втіху близькість з будь-якою жінкою, але нового нічого не додала таких ночей у нього було та було! Звик. Для Олімпіади все було наче сном — солодким і неймовірно щасливим. Вона, ледь почавши пригадувати, що було вночі, відразу ж відчула, як запашили у неї щок, й поспішно-соромливо прогнала геть ті спогади.

— Мені так добре з тобою, — шепотіла, торкаючись губами шиї, і тим дотиком лоскотала його. — Так добре, як ще ніколи не було, мій коханий, мій єдиний і шалений чоловіченьку... Ох, що ти зі мнє^" робив! Така ніч була, така ніч... Я не знаю, чи будуть у нас ще такі ночі...

— Скільки завгодно, — ліниво і сито озвався він і солодко потягнувся. Хотів ще поспати, але вимогливо лунала за дверима серенада, чулися вигуки гостей, котрим нетерпеливлося сідати за весільні столи. Тому й кричали:

— Та чи ж скоро вийдуть молоді? Хіба їм ночі мало? Ті вигуки Олімпіаді здалися аж надто нечемними.

— Що вони собі дозволяють? — згадавши, що віднині вона цариця, вигукнула владно. — Ти ж цар, а не якийсь там... Скажи їм...

— Облиш, — відмахнувся він. — Цар не цар, а такий весільний звичай: гості вигукують молодих.

Треба було вставати, бо день після весілля називається днем знімання покривала. Вщипнувши молоду дружину за голе стегно, Філіпп неохоче встав, накинув на плечі пурпуровий плащ і пішов здійснювати свій ранковий туалет, а до Олімпіади, ніби тільки й чекали цього, з бічних дверей впурхнула зграйка молодих рабінь. Заметушившись навколо молодої цариці, рабині навперебій вигукували: ах, як вона, мовляв, молода, погарніла після шлюбної ночі!..

Того ранку на молоду востаннє наділи весільне покривало, вона востаннє вийшла в ньому до гостей у супроводі мужа свого. У пишно прибраній залі, де столи знову гнулися від яств та вин і де гості з нетерпінням позиркували на ті яства, під співи пісень з молодої вже назавжди зняли весільне покривало, котре вона врочисто піднесла в дарунок цариці богів, повелительці хмар і бур, блискавок і грому, знаменитій жоні батька богів та людей Зевса, що завжди посилає людям врожаї, незрівнянній богині Гері. Даруючи цариці богів своє весільне покривало, молода просила Геру послати їй сімейне щастя, допомогти стати зразковою жоною мужу своєму, доброю господинею його царського дому.

Гості, вітаючи молоде подружжя, навперебій підносили йому багаті та щедрі дари,

які слуги складали у великій скрині, оздоблені золотом та сріблом.

А ще через день, теж вранці, Філіпп, як і велить звичай предків, помолився і разом з молодою женою своєю здійснив богам жертви.

— Прохаю вас, домашні боги: прийміть мою жону і царицю царства мого, навчіть її всьому, що треба знати й уміти жінці в заміжжі.

Обоє вони були раді; Олімпіада, що нарешті позбулася свого принизливого становища при дворі дядька-царя в Епірі. І не просто позбулася, а вийшла заміж за царя і сама стала царицею.

Філіпп теж був радий. Олімпіада подобалась йому. Водночас цей шлюб відповідав і політичним цілям: нарешті Македонія отримала обраницю не просту, а царської крові! Хоч дітей від перших дружин Філіппа і зараховували до знаті (дружини ті були простого походження), але спадкоємцями македонського престолу вони не могли стати. А після одруження з Олімпіадою і проголошення її царицею попередні дружини Філіппа ставали просто його наложницями, законною женою була віднині тільки Олімпіада.

Вони подобались одне одному, адже в обох характери сильні, самолюбиві, обоє мріяли про необмежену владу і панування над іншими народами, тож у всьому підходили одне одному. Ночі минали в пестошах. А в любові цнотлива і соромлива на вигляд Олімпіада виявилася пристрасною, дещо навіть, як для жінки її звання, аж грубуватою, далеко не цнотливою у поведженні. Це Філіппу теж подобалось, бо сам такий був — грубувато-нахабний, безсоромний, а моральних рамок чи пристойностей ніколи не визнавав. Навіть в інтимі. Олімпіада пестила його ночами гаряче, рвійно, ненаситно, вимагаючи і від нього таких же гарячих, рвійних і ненаситних пестошів.

— Ти ж мій... мій... єдиний... жаданий... незрівнянний,— шепотіла вона в солодкому й хмільному маренні, в нуртуючій, жагучій пристрасності зближення.

Філіппу теж здавалося, що й вона у нього єдина, незрівнянна, жадана, що, крім неї, більше й жінок немає у світі білому.

То було їхнє недовге, як час покаже, подружнє щастя, були злагода і мир, за якими досить швидко почнуться чвари, і він збайдужіє до неї, а вона його люто зненавидить. Але перші свої спільні ночі вони-не спали, ще і ще впиваючись щастям, поринаючи на дно солодкої, очманілої зваби-прірви...

І пили вино, змішане з медом диких бджіл

Непомітно минув перший місяць їхнього спільного життя, Філіпп не залишав її саму ні на день. Завжди разом і тільки разом — дні і ночі. О, як він умів бути чарівливим та ввічливим, що, між іншим, не заважало йому бути ще й брутальним та цинічним — такий він уже вдався, македонський цар! Всі дні проводив тільки з нею і тільки на неї дивився теплими, усміхненими очима, закоханими, світлими і такими добрими очима. Він був жадібним до неї і часто ночами не давав їй спати до ранку, вимагаючи любові й любові, і Олімпіада, щасливо втомлена і щасливо знемо-жена, засинала під ранок на якусь там часинку, а прокидалася, як ніколи, свіжою та бадьорою. І ледве розплющувала очі, як уже чувся його лагідний, ніжний голос:

— Доброго ранку, моя люба царице.

Так тривало до місяця анфестеріона *, до одинадцятого його дня, коли починалося велике свято Анфестерій ** — повернення весни, квітів і нового вина.

Перший день Анфестерій називався "Бочки" — день, коли відкривали великі глиняні глечики, пробували вино нового урожаю і розливали його для продажу. І починався він врочистим жертвоприношенням у колі сім'ї та святковим обідом. Другий день називався "Кухлі" — найвеселіший день Анфестерій. Увечері при світлі факелів у Пеллі, як і в більшості грецьких міст, здійснювалися святкові церемонії. Вели їх цар з царицею — македонські царі завжди брали участь у всіх виставах і грищах нарівні із своїми підданими. Олімпіада ще в Епірі уподобала різні, здебільшого релігійні, церемонії та процесії, тож у Пеллі не втрачала нагоди пройтися вулицями у збудженому натовпі. Щодо Філіппа то він взагалі любив будь-яке свято, що неодмінно закінчувалося гульками, і ніколи — якщо тільки не воював чи не ходив куди походом — не пропускав нагоди погуляти. Тож обоє вони почувалися на святах як у рідній стихії. Особливо подобались Олімпіаді сцени, коли під звуки флейт і тимпанів проносились у вакха-нічному танку німфи і менади, яких переслідували Пан із сатирами. На ослах їхали бородаті сілени, мелодійно заливалися дзвоники, лунали пісні, там і тут люд пускався в танок...

* Анфестеріон — лютий — березень. і: * Анфестерії— (грецьк.) від "анфе" — квіти.

Процесія прямувала в міський театр, де учасників свят чекали накриті столи. Там і починався бенкет кухлів. За звичаєм, їжу кожний приносив з собою, здебільшого то були довгі хлібці, намащені гострим соусом. Коли вгамовували перший голод, починалися змагання. Всі зводились і високо піднімали кухлі з вином. І як тільки звучала труба, кожний намагався якомога швидше спорожнити свій — переможець отримував загальне схвалення і бурдюк вина. Лунали сміх і жарти. Але такого пияка, як цар Філіпп, ніхто не міг перевершити. Цар кілька разів оголошу-

вався переможцем, і біля нього виросла ціла гора бурдюків з вином, яким тут же владику і пригощав підданих. А ті на всі лади вихваляли свого повелителя.

З театру розходились під ранок з піснями й галасом. Під звуки флейт і тимпанів веселі, хмільні процесії ходили зі смолоскипами по місту, нікому не даючи спати.

Так і минув місяць після весілля. А тоді в один день все чомусь різко змінилося. Філіпп наче занудьгував від постійного, цілодобового щастя, відчуваючи якийсь щемний неспокій в душі, з дещо винуватими нотками в голосі казав дружині:

— Засидівся, загулявся, заніжився з тобою... А вже пора й за діло братися, бо так можна все життя протринькати на гульки та обійми...

Такі переходи — різкі й несподівані — від гулянок до справи і навпаки у нього були завжди. Але Олімпіаду образило оте "протринькати життя на обійми", одначе стрималась. Тільки й запитала:

— Невже я тобі так швидко набридла? Чи ти вже так Швидко наситився щастям?

— Ні,— відповів не зовсім, щоправда, упевнено.— Ладен з тобою щодня гуляти і щоночі любитися, але є речі важливіші.

— Які? — запитала вона ревниво, хоч і так усе зрозуміла. (

Перше своє завдання — врятування Македонії після розгрому Пердікки Ні і зміцнення її кордонів — Філіпп успішно виконав. На часі постало друге — об'єднання македонців і греків в одній державі. А про це Філіпп не переставав думати ніколи. Македонці вже були в його руках, тепер треба взяти в свої руки і греків. Філіпп вважав себе за походженням Гераклідом, себто потомком Геракла, тож був певний, що влада у всій Греції мусить належати тільки йому. Але, перш ніж братися за це, треба спершу укріпитися на узбережжі, забрати деякі міста в еллінів і будь-що зупинити еллінське проникнення на північ. А вже тоді, на другому етапі, розпочати об'єднання македонців з греками. Про це греки навіть не підозрюють і, звичайно ж, будуть незгодні, але їх ніхто й не питатиме. Хай ще пограються в свою демократію, а там незчуються, як опиняться в одній державі з македонцями під орудою Філіппа. Всі Аргеади розуміли, яке велике значення для Македонії може мати її зближення з Грецією, і тому діяли в цьому напрямку вперто і цілеспрямовано. Та поки що Греція стримувала ріст Македонії, тож македонські царі були вороже налаштовані до еллінів. І потай готувалися до

З В. Чемсрк

66

боротьби з ними, але на заваді ставало то те, то інше. І тільки Філіпп впритул зайнявся майбутньою війною з греками. Тієї зими цар і готував війська та облогу техніку для походу в Елладу.

Відразу ж після свят Анфестерій цар знову зібрався з військом у гори — на вправи. Олімпіада раптом забагла й собі поїхати. Філіпп цьому навіть зрадив, по-простецько-му (а в царя це виходило так природно і щиро, як то виходить у подібних випадках і у сільських дядьків) ляснув царицю нижче спини.

— А чому б і ні? Гайнемо, провітримось, військо розімнеться і ми з тобою теж.

Сказано — зроблено, Філіпп від слів до діла переходив швидко. Антіпатр, як завжди, коли Філіпп кудись збирався, залишався в Пеллі за старшого, а цар з Парменіоном і військом вирушив на навчання. Взимку, як то було заведено ще дідами, війни зупинялися. Взимку взагалі ніхто не воював — чекали весни. Цим і вирішив скористатися Філіпп, адже був переконаний, що добре підготовлене і навчене військо мусить і повинне воювати і взимку, коли противник до війни не готовий. В горах за Пеллою вибрали місце для вправ — залісену, забиту снігами долину з крутими, обледенілими схилами гір, урвищами, бескидами, нелегкими і влітку підйомами на перевалах та спусками і, звичайно ж, бездоріжжям. Там із здою впертістю, обдираючи руки об гостре каміння, обморожуючись, провалюючись у снігах, тренувалися кінні та піші війська, і ніхто їх не щадив — ні полководці, ні цар. Хто скаржився на важкі умови, того карали і гнали на обледенілі скелі. В заметілі й морози царські воїни спали у звичайних похідних наметах, а то й просто неба. Валили вікову сосну, розгрібали сніг, сосну підпалювали так, щоб вона рівномірно горіла до ранку, а біля неї, на ялиновому гіллі, вояки вкладалися спати. Філіпп та полководці спали в наметах, іноді ж — щоб подати приклад — теж просто неба, біля жевріючого стовбура сосни. Це теж було в

традиціях македонських царів — скрізь і всюди подавати приклад і вести перед. Якщо сам цар терпить незгоди та дошкульний холод, то хто ж тоді посміє скаржитись на тяжкі умови? І лише після весілля та свят Анфестерій, коли з царем зголосилася поїхати в гори цариця, в долині біля бескиду спішно збудували простору хижу, в якій і зупинилися Філіпп з Олімпіадою. Житло, зведене з товстелезних соснових колод, з вузькими отворами замість вікон, що були затягнені бичачими міхурами, Олімпіаді сподобалось. В хижі виклади з дикого каменю кабицю, для сання Філіпп велів наносити

побільше пахучого ялинового гілля, а зверху настелити кожухів. Це теж цариці сподобалось.

— Ах, ах! — тільки й вигукувала Олімпіада.— Ми з тобою як пастух з пастушкою!

— Цар і є пастух свого народу,— одказував Філіпп.

І знову в них були спільні дні і ночі. Полководці на чолі з Парменіоном тренували війська, робили з ними великі переходи в горах, долаючи круті підйоми та спуски, грузили в снігах, мерзли на вітрах, спали біля багать просто неба, а цар з царицею і найближчими друзями тим часом бенкетували в хижці. Всі підступи в долину і сама хижка пре-пильно охоронялися гіпархією ефебів, вони ж носили до хатини сухе паліччя, хмиз. Із Пелли безперебійно доставлялися бурдюки з вином. На огнищі посеред хижі цар іноді власноручно смажив м'ясо гірських кіз чи вепрів і пригощав ними застільних своїх братів, що було великою честю для них.

На зимові царські полювання в горах збиралася вся знать — можли над усе любили такі лови, що неодмінно закінчувалися щедрими гульками, де можна було і душу відвести, і час скоротати, і по службі просунутись чи бодай поближче до царського двору присусідитись. Тож на зимові царські гони знать збиралася з усієї Македонії — з Нижньої покірної, котра вже визнавала Філіппа за свого верховного правителя і владику, а з Верхньої, гірської,— горда і непокірна. Ця спить і бачить себе незалежною, готова всадити ніж у спину Філіппу, але... Руки короткі. Та й цар хитрий і передбачливий, його на слизьке не загониш. Забрав він синів знаті Верхньої Македонії і тримає їх при своєму дворі — буцімто навчає, до державного керівництва їх готує. Так воно й було, Філіпп навчав синів можних, але одночасно ті сини перебували у нього як заложники. Хай тільки спробує знать Верхньої Македонії виступити проти нього — своїми ж синами й розплатиться. Тож непокірні з Верхньої Македонії і думати забули про якісь там виступи проти царя, корилися, служили вірно, потроху звикали, смирили, ставали вірними слугами Філіппа, а воля нуртувала тільки в розповідях їхніх дідів та в переказах. А полювання можли з Верхньої Македонії любили над усе й охоче сунули до Філіппа з кінями, собаками, слугами, з возами, повними всякого добра — їстівного й питного. Та й мужність на ловах виявляла неабияку — таких цар потім на бенкетах садив поруч себе. А для самолюбивих горців цього тільки й треба, в родах їхніх про таких відважних полювальників з віку в вік легенди передають.

Кого тільки не полювали на царських ловах — вепрів, вовків, ведмедів, рисів, гірських кіз, вони дерлися на неприступні скелі, на шпичаки над урвищем, спробуй їх звідти стрілою дістати! Вполювати ж снігового барса — то вже велика честь і розкіш для знаті. Про такий здобуток всі дружно мріяли і вважали себе щасливими на все подальше життя, якщо вдавалося заполювати снігову кішку. Барс — горець, якого ще треба пошукати, без гір та стрімких урвищ він і жити не може. Світло-сірий, з темними плямами, з довгим пухнастим хвостом і жовтим блиском в очах, він гарно "зодягнений" — хутро розкішне, м'яке, шовковисте. А що вже коштовне! Малахай з барса для полювальника — то найвища ознака його доблесті. Серед білих шапок піднебесних гір, на сильному крижаному вітрі, що крутить, мете, виє, закутуючи білий світ у непроникливу пелену, барс серед скель невидимий, він одним махом перестрибує через щілини, разів у п'ять — вісім ширші за довжину його тіла, легко долає високі й неприступні перепони, лазить по найвищих деревах, часто ночує навіть у гніздах орлів, з яких царським поглядом оглядає гори та урвища, ходить нечутно по вузьких карнизах над прірвою, стрибає з висоти на здобич свою — гірських кіз, баранів, косуль чи зайців, а живе у таких печерах, до яких людині нізащо не дістатися, якщо вона тільки не божевільна. Ось чому вполювати гірську кішку — то превелика честь навіть для самого царя, не кажучи вже за його підданих. А Філіпп був таким затятим полювальником, що й барсів здобував — хвастив потім, щоправда, неймовірно, але й було від чого. На все життя запам'ятала Олімпіада, як Філіпп у рожевому плащі, поли якого маяли у нього за спиною на крижаному вітрі, стояв розпашілий, молодий і дужий та неймовірно гордий і щасливий, стояв із червоним од крові кинджалом в руці, а на білому снігу біля його ніг лежав, конаючи, цар гір та снігів піднебесних, красень-барс, і знать — навіть з Верхньої, гордої Македонії,— вигукувала на його честь здравиці. А згодом мандрівний грецький аед складе пісню, як македонський цар стрілою зняв з карниза гірську кішку і в двобої з пораненим і від того скажено-лютим барсом, добив його ударом кинджала — справді неймовірна хоробрість і безумство, на яке тільки Філіпп був здатний. І шкода було Олімпіаді поверженого хазяїна гір, що конав на снігу, і сніг навколо нього спалахував рубінами в промінні сонця, але й радість за чоловіка розпирала груди — незабутні дні! Як такого царя не любити!

Були ще прогулянки в гори, верхи і в санях, в оточенні добрих молодців — кінних гетайрів,— що теж захоплювало Олімпіаду. Нагулявшись, поверталися в царську хижу, і цариця була розпашіла з морозу, розчервоніла, свіжа, молода — кров з молоком! Блискаючи білими зубами, грайливо сяючи розумними очима, вона дуже подобалась Філіппу в ті дні, і йому здавалося, що нарешті він знайшов ту, яку шукав досі. І знову були у них ошалілі ночі, повні любові та взаємних пестошів і утіх. Посеред хижі догорало вогнище на кабиці, соснові колоди, з яких збудована хижа, пахтіли живицею, приємно було лежати на запашних ялинових гілках, встелених кожухами. Іноді вони вночі виходили надвір ("Хочу подивитися на зимову ніч у горах і послухати вовче виття",— примхливо вередувала цариця), милувалися засніженими горами, що в місячному сяйві наче курилися димами. Вовчого виття в долині не чути, вовки, певно,

розбіглися перед таким зборищем людей, але всюди тисячами їхніх очей жевріли багаття, біля яких, прямо на снігу, спали воїни. Під соснами пирхали білі й кудлаті одінею коні, перегукувались дозорці, над горами, над білими снігами і темними плямами лісів плив холодний, наче слюдяний, місяць та сяяли далекі зорі, мерехтіли зеленкуватим сяйвом.

Вранці Філіпп вибігав з хижі голий до пояса, крекчучи від задоволення та молодечого здоров'я, яке не знав де подіти, розтирався снігом. Олімпіада, кутаючись в хутра, спостерігала за чоловіком захоплено-закоханими очима. Повертався Філіпп у хижу аж червоний, шкіра на ньому рипіла, і сам він, налитий по вінця молодістю, снагою, здоров'ям та невичерпною любов'ю, в якій він не знав ні втоми, ні спини, здавався їй вічним у цьому такому прекрасному і такому щасливому світі!

Перенасичені втіхою, трохи втомлені чи й виснажені коханням, вони лежали на кожухах і пили вино, змішане з медом диких бджіл — це, як казали ще діди, дарувало довге життя. А вони хотіли жити довго...

Чорна кішка з Єгипту

Все, що починається, те колись і закінчується.

І життя теж, а щастя й поготів. На жаль... Вічність дана тільки богам, прості смертні, навіть всемогутні царі їй непідвладні — на жаль, на жаль, на жаль...

Пішов Філіпп на війну — царський палац спорожнів. Не чути вже веселого шуму-гаму, вляглися метушня і збудження та любий шарварок, відійшли у минуле гульки. Олімпіада залишилась сама. Поволі вщухала радість перших місяців заміжжя — таких щасливих і безтурботних, барви наче вилиняли, все стало прісним, одноманітним для молодої цариці. Дні минали без радощів та утіх. Спливали тижні, місяці — й Олімпіада зрозуміла: свято давним-давно скінчилося, почалися будні. Життя в царському палаці йшло своїм, раз і назавжди заведеним порядком, і його не можна було порушувати. Вставала Олімпіада рано, ще на зорі, і говорила Ланіці, котра стала тепер ключницею цариці, одні й ті ж слова:

— Буди рабів та слуг і давай їм роботу. Бо ще розніжаться та зледащіють... Стривай! Від царя немає вістей? — питала, хоч і добре знала, що немає.

Ланіка зітхала й заперечливо хитала головою. Олімпіада дратівливо кричала:

— Та йди вже! Буди тих ледарів! Сплять у царському палаці, як у своєму власному! Цар воює, ні дня, ні ночі не має, а вони... вилежуються! Золоті сні дивляться!

Подзенькуючи ключами, Ланіка йшла виконувати повеління цариці. Невдовзі гінекей виповнювався метушнею слуг та рабів. Але все те не радувало Олімпіаду — не той гамір, не та метушня, що були в палаці донедавна. Хоч Олімпіада і стала царицею, але неписані закони, що регламентували кожний крок заміжньої грецької жінки, залишалися обов'язковими і для неї. І вона, як і всі еллінки, теж могла вийти на вулицю тільки в супроводі рабині чи якоїсь своєї родички. Олімпіада, як і кожна еллінка, без супроводу могла вийти на вулицю лише в такому віці, коли питають не "Чия вона жона?", а "Чия вона мати?". Тільки після п'ятдесяти еллінка могла без дозволу чоловіка виходити на вулицю, бо вважалося, що жінка, котрій минуло піввіку, вже нікого з

чоловіків не зацікавить. А коли чоловік бував у від'їзді, дружина взагалі не могла залишити гінекей до його повернення. Цих законів Олімпіада намагалася неухильно дотримуватися, аби бути зразковою женою чоловікові своєму. Та й куди вона могла піти з палацу, як знайомих у македонській столиці у неї так і не завелось. Почувалася в Пеллі чужачкою, македонська знать не поспішала приймати епірську княжну в своє коло. Тож перші місяці заміжжя Олімпіада вирішила грати роль зразкової жони — навіть пряла і ткала, як проста еллінка, стараючись, щоб усі вільні жінки й рабині з її гінекею брали з неї приклад, вбачаючи у ній добродісну царицю і просто зразкову господиню дому.

Але самотність поїдом їла. Аби хоч якось з нею боротися, завела собі кішку — розкішну, як тоді вважалося, тварину, царську. Бо тільки найзнатніші могли дозволити собі завести таку дорогу забаганку — єгипетську кішку. Олімпіаді привезли чорну, аж лискучу, кішку, з жовтими гарячими очима, гляне вночі — моторошно стає. І привезли кішку прямо із Єгипту, загадкової країни, де кішок шанували як священних тварин і після смерті бальзамували їх, як і тіла людей. Мишей у Греції коти не ловили, з гризунами справлялися й ручні ласки, чорні та білі тхори. Кішка ж прикрашала життя можних і знатних, для цього їх і діставали за великі гроші аж у самому Єгипті. І Олімпіаді заморська кішка прикрашала життя, з нею було не так самотньо та порожньо на душі. Тож цариця брала кішку навіть до себе в постіль, все ж таки відчувала живе тепло, особливо довгими ночами, коли так було нудно й самотньо. Та й муркотіння кішки під боком заспокоювало, навівало лагідність, і Олімпіада тоді аж добріла. І слуги та рабині шанобливо і навіть з деяким острахом позирали на чорну тваринку — яка вона всемогутня, навіть саму царицю, різку і сердиту, заспокоює та навіває їй доброту. Але боялися навіть доторкнутися до такої загадкової тварини.

У ті часи, про які йде мова, Македонія переживала скруту. Філіппу вдалося вигнати пеонів та іллірійців, але становище все одно залишалось складним — країна не мала виходу до моря і межувала з багатьма войовничими сусідами як з боку суходолу, так і з боку моря — з другим, Афінським, союзом. Афіни й не давали Македонії вийти до моря. Грецький Амфіполь біля Стрімону закривав од неї велику смугу берегів Фракійського та Егейського морів, а міцно укріплений Олінф на Халкідському півострові заважав її поступові на південь. Відсутність виходу до моря затримувала подальший розвиток Македонії. Філіпп вважав, що інтереси Македонії вимагають перш за все повалення влади афінян, а також захоплення Амфіполя та Олінфа і дальшого поширення свого впливу на грецькі міста. Та все це зробити було непросто. Афіни, Амфіполь та Олінф були досить небезпечними, і разом їх не подолати. Потрібно спершу їх роз'єднати, не дати їм згуртувати свої сили, а вже тоді підкорювати поодиноці. Особливо манив Філіппа Амфіполь — важливе місто-порт всього фракійського узбережжя. Місто, як кістка в горлі, стояло у гирлі Стрімону і було вигідним і для македонської торгівлі, і як стратегічний пункт, і як місто, звідки можна спілкуватися з усім Понтом. До того ж воно славилось заможністю, мало багато рудників, виробляло вина та оливкове масло. Мешканці Амфіполя були вороже налаштовані до

Македонії і готувалися дати їй відсіч. З другого боку, Амфіполь мав економічні зв'язки з багатьма грецькими полісами і в першу чергу з Афінами. Захоплення його, розумів Філіпп, могло б викликати війну з грецькими державами, а це поки що не входило у плани македонського царя. Тож треба було спершу помиритися з Афінами. Для початку Філіпп велів відпустити полонених афінян, які у нього були, без викупу і навіть задобрив їх дарунками. В Афіни ж надіслав листа, в якому сповіщав, що він відмовляється від Амфіполя, пропонував мир, виявляв бажання дружити з афінянами. І навіть запропонував їм укласти союз. Філіппу було на руку те, що в той час, як міцніла Македонія, Афіни втрачали силу. У 357 році вони дали себе втягнути у важку для них Священну війну. І ось, коли вони знеслились, Філіпп пообіцяв захопити для них Амфіполь на фракійському узбережжі. Афіни — спасибі вам, боги, що вони були такими наївними! — цьому повірили і зраділи. Отримавши Амфіполь, вони б значно зміцніли, твердо ставши на фракійському узбережжі. Торгівля з Причорномор'ям для них необхідна як повітря. Тож Афіни й спокусилися пропозицією македонського царя і безпечно йому повірили. Дізнавшись про це, амфіполіти застерегли афінян від небезпеки, котра і їх чекає, якщо вони укладуть договір з Македонією. Зрештою не можна збудувати своє щастя і благополуччя на горі інших — прадавня мудрість. Але Афіни не хотіли допомагати Амфіполю, бо він не був членом їхнього морського союзу, вважався незалежним і часто займав ворожу Афінам позицію з тих чи інших питань. Підкорити ж місто силою Афіни не могли — були ослаблені хистким становищем на Геллеспонті та війною з Персією. До того ж страждали недалекоглядністю. Вони повірили Філіппу, котрий під щирою клятвою обіцяв їм завоювати Амфіполь і віддати його у їхнє володіння. Афіни так і не могли збагнути, що за так, заради лише їхніх інтересів, Філіпп не зважиться на таку нелегку справу, як завоювання для когось добре укріпленого міста. Штурмуючи його, він покладе чимало свого війська, і в ім'я чого? Щоб ошчасливити якісь там Афіни? Ні, без власної вигоди Філіпп воювати не буде і нікому не піднесе захоплене місто за спасибі.

Отримавши від Афін згоду, упевнившись, що вони на його боці і не захистять Амфіполь, Філіпп з Парменіоном стягнули до нього війська та облогові машини й почали облогу.

Невдовзі в Пеллу примчали гінці: цар Філіпп взяв приступом Амфіполь! Цар Філіпп покарав своїх противників, а грецьке місто перетворив у свій важливий стратегічний пункт на фракійському узбережжі! Афіни залишилися з носом — так їм і треба! Тепер берегова лінія для Македонії відкрита. Ще по якомусь часі Філіпп за Амфіполем узяв ще й Підну, а щоб ізолювати Олінф, змусив його укласти з ним союз, обіцяючи йому віддати Потідею, на яку Олінф давно зазіхав. Як спіткнулися на хитрощах Філіппа Афіни, так тепер спіткнувся й Олінф. Тож Філіппу обіцянками вдалося його прихилити на свій бік та укласти з ним договір, за яким обидві сторони зобов'язувалися не укладати окремих договорів з Афінами. Роз'єднання Олінфа з Афінами для Філіппа було великою перемогою. Діючи навалю, він швидко захопив Потідею і її мешканців продав у рабство. Саме ж місто передав Олінфу. Так Філіпп підривав міць Афін, сіючи

розбрат серед їхніх спільників та союзників. В Афінах збиралися раз по раз: приймали рішення проти Філіппа, але не могли їх втілити у життя — не мали єдності.

Утримуючи захоплені області, Філіпп стрімко розширював свої володіння у Фракії, одночасно підкупляючи впливових греків, і всюди в еллінських полісах вербував собі прихильників та спільників. Але, щоб покорити Грецію, цього замало, треба завоювати симпатії всіх еллінів, а це здійснити не так просто. В очах еллінів Філіпп хотів бути не ворогом і загарбником, а другом, об'єднувачем їхніх полісів, захисником Еллади і заледве чи не її народним героєм. Еллада ж поки що вбачала у своєму північному сусідові перш за все завойовника та поневолювача їхньої незалежності — як воно і було насправді.

Та Філіпп попри все був задоволений — цього разу він добряче поскуб еллінів і відхопив у них чималий шмат їхніх земель. І від повноти задоволення, з доброго настрою послав додому гінця з листом, що починався такими словами: "Палке вітання цариці Македонії та її чорній кішці, привезеній аж із самого Єгипту! Настане час, і македонські війська, захоплюючи світ, дійдуть аж до Єгипту, дійдуть на самий край світу білого!"

З тобою а до мене за любощами прибігає...

Олімпіада не почувалася щасливою доти, доки у світі ньому жила Філіна. І навіть чорна єгипетська кішка безсила заспокоїти царицю, коли вона згадувала Філіну. А вигнати її з думки несила. І де вона взялася на її голову! Свою колишню, третю, дружину Філіпп привіз із чергового походу (він з кожного походу, крім військових трофеїв та різної здобичі, неодмінно привозив і жінок). І одружився на ній, здається, в інтересах грецької політики — принаймні не без впливу політики. Але як жінкою Філіпп нею був просто захоплений. Кілька років він прожив з фессалійською красунею в злагоді й любові. Мав од неї сина і визнавав його за свого. Невичерпною пристрастю і невситимою жадобою до любові та насолод фессалійка покорила царя. Подейкували, що цар все ще перебуває під впливом її чарів, бо хоч і одружився з Олімпіадою, а ні-ні та й переночує у Філіни. Вона була простого роду, тому й не стала законною дружиною македонського царя. Бо як би нею не захоплювався Філіпп, як не кохав, а для зміцнення свого становища на троні, для впливу на греків йому потрібна була дружина царської крові.

"Чи не тому він і одружився зі мною, що я — дочка царя?" — час від часу мучилася сумнівами Олімпіада. Ревнувала чоловіка до Філіни. Хоча б тому, що фессалійка полонила його своїми жіночими звабами, а вона, Олімпіада, всього лише своїм царським походженням. Принаймні про це починали шепотітися її недруги в Пеллі, і чутки ті розпускала, очевидно, сама Філіна. Олімпіада не йняла віри, чому Філіпп не пориває з фессалійкою? Навіть одружившись з нею, Олімпіадою. Більше того, він подарував коханці розкішний палац та слуг. Ще й велів державному скарбнику виплачувати певні суми на утримання її двору. І потай іноді ночує у неї. А їй, Олімпіаді, законній дружині й цариці, -клянеться у вірності. Вагання царя, його дволи-кість (живе з царицею, а потай бігає до іншої) відчула й Філіна. Чи не тому й упевнена, що тільки її

син Аррідей стане в майбутньому спадкоємцем македонського царя?

Цього вже Олімпіада стерпіти не могла — тільки через її труп синок коханки стане спадкоємцем македонського царя! А тут ще поповзли чутки, що буцімто Філіна всюди заявляє, що хоч Філіпп і одружився з Олімпіадою, хоч і проголосив її царицею(але довго з нею не житиме, що він уже, мовляв, розчарувався в пісній емірській княжній, так по-справжньому і не захопившись нею. І хоч Олімпіада вагітна, але справі це не зарадить, бо тільки її сина Аррідея Філіпп вважає своїм спадкоємцем... І коли це дійшло до Олімпіади, вона погукала двох найвірніших їй людей — Леоніда та Ланіку,— веліла їм збиратися в гості до... Філіни.

Леонід і Ланіка навперебій відраджували її від тієї затії, та цариця й слухати не хотіла.

— Як я надумала, так і буде!

— Господине наша,— починав Леонід чемно, але твердо, та цариця тільки ногами тупотіла.— Ні і ні! Нікого вас і слухати не хочу, а буде тільки по-моєму! — дивилася спокійно, холодно і владно.— Зрештою, може четверта жона македонського царя побувати в гостях у його колишньої третьої жони?

Леонід змушений був погодитися, що, звичайно, в принципі...

— Збирайтесь! — перебила його цариця.— Раз-два і — в дорогу!

— Еуге! * — покірно схилив голову Леонід.

Філіна прийняла царицю в гінекеї свого розкішного палацу. Не здивувалась, ніби й чекала Олімпіаду.

— Ну, здрастуй, колишня жоно мого мужа,— привіталася Олімпіада, і не можна було збагнути з її голосу — кепкує чи серйозно. Зодягнена цариця в пурпуровий пеплос, на голові мала круглу пласку шляпку з гострим верхом, на ногах жовті, в самоцвітах черевики.

— Ну, здрастуй, четверта жона мого колишнього мужа,— тим же тоном відповіла Філіна. Зодягнена по-домашньому, в яскраво-червоному хітоні, але вся в золотих прикрасах.— Рада з тобою поближче познайомитись.

— Я теж... рада,— вже іронізувала цариця.— Таке щастя!

— Не глузуй, царице, бо ти до мене прийшла, а не я до тебе. А в житті все може статися,— спокійно відказала Філіна.— Тим більше Філіпп такий непостійний.

— Це натяк чи... погроза?

— Ні, просто дружня порада досвідченої жінки,— стомлено вимовила Філіна й зітхнула.— Я була в нього третьою, ти четверта, але може з'явиться і п'ята, і шоста. Такий він, Філіпп.

Мине зовсім небагато часу — і передбачення Філіни збудеться, але тоді Олімпіада не хотіла йому вірити.

— Ти просто... просто заздриш!

— Можливо,— охоче погодилась Філіна.

• Якусь мить вони мовчки вивчали одна одну. Філіна роздивлялася Олімпіаду спокійно, дещо навіть насмішкувато-скептично. Цариця з помітно випуклим животом

вигляд мала стомлений, спустошений, аж наче зів'ялий. Вагіт-

Еуге — добре (грецьк.).

ність їй давалася, певно, нелегко, лице — блідувато-жовте, ніс та підборіддя загострилися, під очима синці, в очах — хворобливо-насторожений блиск. Певно, дратівлива цариця.

Олімпіада розглядала суперницю не без мимовільних заздрощів, хоч і ховала їх у собі. Як фессалійці поталанило на вроду! Висока, осяйна, гнучка станом, вся наче із слонової кістки виточена. До неї так і хочеться доторкнутися. Хочеться, і боїшся, щоб не вжалила. Змія! Таких гарячих, рвійних і гнучкотілих чоловіки люблять, а Філіпп особливо.

Закінчивши оглядини, Філіна раптом сказала:

— Тепер мені зрозуміло, чому з тобою одружився цар. Всього лише тому, що ти царського роду. Тож він і взяв тебе в ім'я політики.

— Я чула,— не залилася в боргу цариця,— що й на тобі він женився в інтересах грецької політики.

— Можливо,— спокійно погодилась суперниця.— Але, крім усього, у мене, як у жінки, все ж таки є деякі зваби.— І раптом із злістю — не витримала-таки! — крикнула: — І дарма ти прийшла! Ми не домовимось ніколи!

— Ніколи — це так,— як могла стримувала себе Олімпіада.— Але ти дуже великої думки про себе, якщо гадаєш, що я прийшла про щось з тобою домовлятися. Затям: цариця з коханкою свого чоловіка домовлятися не буде. Ще раз затям, фессалійко: я прийшла, щоб застерегти тебе. І тільки. Ти мене зовсім не знаєш,— вже з погрозою закінчила.

— Тебе — так. Але я добре знаю Філіппа. І можу тобі сказати в очі: Філіпп з тобою довго не житиме. Ти будеш у нього всього лише четвертою. А буде ще п'ята, шоста...

— Ти надто безпечна, Філіно. Філіпп тебе хоч і кинув, але не вигнав із світу білого. І навіть із своєї столиці. Ще й палац тобі подарував. А я — не така. Я ворогів не милую. Тим більше тим, хто пащекує, що буцімто... буцімто...— цариця почала задихатися од гніву, що його довго стримувала в собі, на лиці її з'явилися бліді, наче мертві, плями.— Що буцімто твій син стане спадкоємцем македонського трону. Затям: ти — незаконна його жона, ти просто одна з його коханок. І тільки. Царська шлюха — ось ти хто! А діти від шлюхи трону не успадковують!

— Коли сердишся, значить, становище твоє нетривке,— на диво спокійно озвалася Філіна.— До того ж ти чужачка. І македонці тебе ніколи не визнають за свою царицю.

— І все ж цариця тут я. А ти... ти ніхто! Вродливе ніхто!

— Спасибі, що хоч вродливою мене визнаєш. Виходить, гнів твій ще не зовсім тебе осліпив, дещо бачиш. Та й Філіпп мене не забуває — ні-ні та й переночує в мене.

— Замовкни!..— люто зашипіла Олімпіада.

— З тобою Філіпп живе, а до мене за пестошами та втіхами прибігає,— не слухала її фессалійка.— Очевидно, я чогось таки варта. І моя пристрасть, і моє кохання. Отож затям: хоч я і царська коханка, як ти кажеш, але спадкоємцем трону стане мій син, бо

він у Філіппа старший.

— Хоч Філіпп до нас, жінок, і липне,— не промовила, а процідила крізь зуби Олімпіада,— і все може статися, тут я не заперечую. Але того, що ти хочеш,— не буде. Доки я житиму на цьому світі — не буде! І син твій спадкоємцем ніколи не стане! Це я тобі обіцяю. І взагалі, ти ще пошкодуєш!

Олімпіада різко повернулась і вийшла, задихаючись од гніву, що душив її люто. Філіна сміялась.

Сміялись і її гарні, блискучі очі, повні глузливих іскринок.

Філіна була безпечна, і та безпечність невдовзі коштуватиме їй життя.

В Олімпі?, на Пелопонессі

Кожні чотири роки в Олімпію — прадавнє місто в Еліді, що на Пелопонессі,— з'їжджалися мешканці майже всіх міст і країв Греції. Та й не тільки Греції, а й узбережжя Малої Азії, Сицилії, Італії, Африки — звідусіль, де стояли грецькі міста-колонії. Олімпійські ігри — свято із свят, яке прогавити ніхто з еллінів не хотів. І ледве нарочиті вісники повідомляли про дату проведення Олімпійських ігор, як по всій Греції на п'ять днів, доки триватимуть Ігри, проголошувався "священний мир". Війни негайно припинялися, а ворогуючі мусили укласти перемир'я, порушення якого каралися великим штрафом і неславою.

Цього разу на іподромі Олімпійських ігор забажав виставити своїх коней у змаганнях на колісницях македонський цар Філіпп. Згідно зі статутом, у змаганнях мала брати участь лише повноправні, вільнонароджені громадяни грецьких міст. І хоч цар Філіпп не був мешканцем грецького міста, але вважав себе греком і родовід свій вів від славетного Геракла — про це було відомо всім. Греки пам'ятали, що попередник Філіппа, македонський цар Александр I Філелін, довівши, що він теж еллін, брав участь у тодішніх Олімпійських іграх, і, отже, він, Філіпп, теж має право на участь в Іграх.

Слава переможця, тріумф завжди приносили Філіппу втіху і лоскотали його честолюбство всюди бути першим: на війні, на атлетичних змаганнях, в любові, в житті, за бенкетним столом. Першим і тільки першим, інакше для чого тоді й жити? Але не тільки це манило славолюбного македонця в Олімпію на Ігри. Вступала в дію політика — треба було будь-що завоювати популярність у грецьких полісах, привчити греків до думки, що він хоч і македонський цар, але такий же повноправний грек, як і вони. Здобути перемогу на Іграх непросто, адже в Олімпію прибували найкращі атлети Греції. Але й славу така перемога приносила на всю Грецію. А цього й багнув — в інтересах македонської політики — Філіпп. Та й особисто він був не проти піднятися над усіма. Але, коли вніс себе у списки тих, хто бажає взяти участь в Іграх, елланодіки, котрі відали укладанням списків претендентів і одночасно вибиралися суддями на Іграх, спершу завагалися: а чи не порушать вони статуту Ігор, зокрема того пункту, де сказано, що особа, котра запламувала себе злочинством, не може з'явитися на змаганнях, якими б атлетичними даними вона не володіла. А цар Філіпп воює з греками і навіть захопив грецькі міста Амфіполь та Пінду... Втрутилися Афіни, котрим Філіпп пообіцяв (вкотре!) віддати Амфіполь для зміцнення їхнього впливу на узбережжі. Афіни

тоді ще вірили македонцю, тож заявили: цар Філіпп; будучи за походженням греком, воює за справу греків, а тому його війни слід вважати добром, а не злом. Сперечатися з Афінами і тим більше не погоджуватися з ними — ніхто не смів. Сказали Афіни, що Філіпп — захисник греків, так воно і має бути. І судді дали згоду.

Всі, хто прибував на Ігри в Олімпію, розташовувалися за традицією на березі ріки Алфею. Заможні ставили шкіряні намети, простіші — очеретяні курені, а бідні, підклавши під голову торбину, ночували просто неба — у дні, коли відбувалися Ігри, після 22 червня, в Олімпії завжди стояла велика спека, що не спадала і вночі. Разом з прочанами в Олімпію приїздили з різних міст торговці, і в гаміоно-му, велелюдному таборі на березі Алфею можна було купити найрізноманітніші товари чи й укласти торгові угоди.

Філіпп прибув з чималим почтом — особистим секретарем, лікарем, кухарем, конюхами та слугами. Останніх було багато, бо під виглядом слуг з царем прибули і його охоронці гетайри та ефеби. У місці, відведеному для македонського царя, вирости десятки просторих шкіряних наметів. Тримався Філіпп з усіма як рівний з рівними, нічим намагаючись не виділятися і нічим не підкреслюючи свій монарший сан — на Іграх пихатих чи сановитих хвальків не люблять і не шанують. Зодягнений цар у звичайний білий хітон, взутий у звичайні сандалії — нарочито вбрався під простого грека, свого серед своїх. І почту своєму велів триматися скромно і серед люду нічим не вирізнятися. Молодий, стрункий, засмаглий, повний сил, здоров'я і снаги, вже знаменитий, маючи стільки нових планів і задумок, — таким він прибув в Олімпію. І прибув не як цар, а як приватна особа. Голова коротко стрижена, русява борідка ледь кучерявиться, сіро-голубі очі випромінюють завзяття, на губах привітна усмішка — таким звичайним греком всі бачили могутнього македонського царя. Ну, може, щасливішим од інших, але й тільки. Одне слово, не жорстоким і не пихатим варваром-завойовником, як про Філіппа розповсюджували чутки його недоброзичливці та заздрісники. І секретар його Євмен, до речі, не македонець, син бідного херсонеського візника. Але завдяки великому розуму, кмітливості й непересічним здібностям став найближчим помічником царя, бо для Філіппа важливо не знатне походження, а світла голова та здібності. Євмен трохи молодший за царя, ставний, гарний і тримається з ним як рівня, як молодший товариш із старшим. Це теж подобалось грекам, і вони вже іншими очима дивилися на Філіппа — зовсім він не варвар, як про нього плещуть злі язики. Про те, що він ще й був незрівнянним актором і вмів майстерно грати будь-яку роль, вони й не здогадувалися. В цьому теж полягає великий талант Філіппа і його вміння бути таким, яким і потрібно бути в тій чи тій ситуації.

Поодинокі й натовпами прибували прочани в Олімпію, все чоловіки, чоловіки, чоловіки. Юні, молоді, літні, старі і зовсім уже діди. Бідні і знатні, можливі славетні, знані й незнані — всі вони на час Ігор ставали просто греками. Але жодної жінки ніде не було видно. Статут Олімпійських ігор під загрозою смертної кари забороняв жінкам не лише брати участь у змаганнях, а й просто з'являтися на Іграх.

Діставшись хто як міг до Олімпії, всі квапились на берег Алфею, щоб зайняти місце

для ночівлі (можна було просто ткнути в землю паличку зі своїм ім'ям). А харчувалися хто де міг і як міг. Одні прибували в священне місце із запасами харчів і своїми кухарями, інші — таких переважна більшість — обходилися жменькою оливок, куснем черствого хліба, гронцем винограду чи купляли собі кухлик дешевого вина. Всі оголошувалися "гостями Зевса" і перебували під його захистом. Олімпія з давніх-давен вважалася однією з найбільших святинь Греції, місцем, де Зевс переміг свого жорстокого батька Крона, котрий, боячись, що сини віднімуть у нього владу над світом, пожирав своїх дітей, як тільки вони народжувалися. І лише маленького Зевса пощастило врятувати його матері, богині Реї. Вирішивши, Зевс переміг Крона і захопив владу в свої руки. На ознаменування цієї перемоги і були засновані священні, загальногрецькі змагання в Олімпії — Олімпійські ігри, які, за переказом, заснував грецький герой і син Зевса — Геракл. Тож протягом п'яти днів, поки тривали змагання, в Олімпії неодмінно здійснювались врочисті жертвоприношення та священні процесії в честь батька богів та людей. А на головному вівтарі приносились жертви, що ними еллінські міста вшановували Зевса. Кожне жертвоприношення супроводжувалося співами гімнів та розкішними процесіями.

До початку змагань "гості Зевса" знайомилися з найбільшими святинями Олімпії — те місце називалося Альті-сом, і його оточувала кам'яна огорожа з п'ятьма входами.

Храм здійснювався і велично, і якимось аж суворим, і та суворість підкреслювала всемогутність батька богів та людей — тридцять чотири мармурові колони, до високого підніжжя, на якому стояв храм, вели мармурові сходи, на даху мармурова черепиця — все так і сяяло в промінні сонця. Підлога теж була викладена плитками мармуру, що пом'якшував сяйво золота на статуй Зевса. Людина, піднімаючись східцями, відчувала себе маленькою і мізерною перед осяйною величчю Зевса. На якусь мить відчув себе маленьким і Філіпп. І злякався: а раптом він і справді... мізерний? А великі лише боги... "Ні-ні,— бурхливо запротестувала його честолюбива душа,— я покликаний у цей світ богами, тому я рівний богові". Заспокоював себе, що він живий бог на землі, а зовні залишався простим, смиренным прочанином. Цар вже давно мріяв відвідати храм Зевса, і зокрема подивитися на знамениту статую верховного бога, про яку стільки наслухався. Статуя і справді захопила Філіппа, вразила величчю, красою і досконалістю — ті, хто про неї розказував, нічого не перебільшували. Цар набожно дивився на неї, слухаючи пояснення свого секретаря Євмена.

Батько богів та людей сидів на троні у спокійній і водночас величній позі. На голові золотий оливковий вінок, золотими були і волосся та борода, а суворе його лице — непроникливе і разом з тим прекрасне. У своїй величчю і одухотвореності. Напівоголену постать бога прикривав золотий плащ, на ногах — золоті сандалії. В правій руці Зевс тримав золоту статуетку крилатої богині перемоги Ніки. В лівій — жезл, теж із чистого золота, а на ньому сидів орел — улюблений птах верховного бога. Поверхня благородного металу оздоблена майстерним карбуванням — різноманітні фігурки, квіти, різні узорі прикрашали плащ і сандалії небесного владика. Біля ніг статуї напис: "Афінянин Фідій, син Харміда, створив мене".

"Мені б такого Фідія, сина Харміда, та в Пеллу,— не без заздрощів подумав Філіпп.— Він би мені Македонію своїми творіннями на віки вічні прославив!-."

За традицією після оглядин храму прочани жертвували йому дари (бідних та неімущих це не стосувалося), більшість міст, котрі воювали між собою, віддавали десяту частину трофеїв храму Зевса Олімпійського. Для збереження тих численних, багатих дарів в огорожі Альтіса вмурували кілька скарбниць. Привіз щедрі дари (тут уже вирішив не поскупитися) і македонський цар — багатий дар теж створив йому популярність серед греків. За знаком царя довірені особи піднесли храму золоті чаші та різний посуд із золота і срібла, а сам Філіпп вручив жерцям позолочений щит. Як і сподівався Філіпп, звістка про такі щедрі дари македонського царя вмить рознеслася в місті — що й треба було чекати.

А потім цар пішов подивитися на статуї олімпіоніків. Їх у священному гаї стояло багато, і не існувало більшої честі для грека як виставити свою статую в Олімпії у священному гаї. Недарма ж у Греції й поговорка була— "Най-дорогоцінніше майно — золота статуя в Олімпії". Але для того, щоб здобути право на свою статую в Олімпії, треба було аж тричі перемогти на її Іграх.

Після храму Зевса та священного гаю відвідали й інші славетні місця Олімпії, побували в портику Ехо, де, як ходили чутки, аж сім разів повторювалось кожне вголос мовлене слово. Коли зайшли до портика, Філіпп раптом, пустотливо підморгнувши Євмену, як хлопчик, вигукнув:

— А ось і я!

І захоплено слухав свій голос — відлуння повторило його сім разів.

— Ну й греки!.. Ну й придумують же отаке! — цар вражено хитав головою і сміявся — відлуння відповідало йому сміхом. Та нараз посмішка зникла з добродушного лиця Філіппа, воно зробилося свавільно-владним, різким і гор-, довитим. І цар раптом вигукнув:

— Македонія!

Сім разів відлуння повторило те слово.

— Ось так...—невідомо до кого звертаючись, сказав Філіпп.— Греки ще матимуть нагоду слухати це слово. І не тільки в портику Луна. Воно звучатиме над усією їхньою землею.

Той,

хто натертий маслом хитрощів...

Нарешті настав день, заради якого в Олімпію і прибув люд — відкриття Ігор, перший день агонамій — змагань. Ще не зійшло сонце, ще сяють у небі зблідлі зорі, ще тільки-но сіріє, а на стадіоні, що вміщував близько сорока тисяч глядачів,— жодного вільного місця! Стадіон гуде, хвилюється, всі з нетерпінням чекають початку видовиська. Філіпп сидить в центрі свого почту і думає: "Сорок тисяч! Коли б їх озброїти й навчити військовій науці — ого-го яке військо було б!" У нього зараз десять тисяч піхотинців, всі озброєні, добре навчені, і для початку цього досить. Але в майбутньому військо треба довести до такого числа, щоб воно повністю зайняло цей

стадіон. Сорок тисяч піхотинців! Та ще кіннота. О-о, з такою силою можна завоювати не лише Грецію чи Персію, а й увесь світ. І був певний, що таке військо він таки створить^

Тільки прозвучав кличний звук труб, як гулу десятків тисяч голосів ніби й не було. Глашатай оголосив про відкриття Ігор і про початок змагання з бігу. Потім він називав імена атлетів і питав у народу, чи можуть названі ним особи брати участь в агонаміях, чи немає серед них порушників священного статуту Олімпійських ігор?

— Немає,— чулися вигуки з різних місць.— Хай виступають!

У давньогрецькій писемності не було цифр, їх заміняли літери.

Названі атлети один за одним йшли в помешкання, де, роздягнувшись, натиралися оливковим маслом. А вже на стадіоні кожний виймав із срібної урни жетон, на якому стояла літера *, що означала номер. Елланодік відбирав в атлетів жетони і розподіляв спортсменів по групах з чотирьох чоловік у відповідності з номерами. За сигналом труби побігли чотири бігуни. Той, хто першим добігав до стовпа, що стояв на підвищенні, на якому сиділи елланоді-ки, оголошувався переможцем. Ось прозвучала труба, й глашатай оголосив ім'я першого олімпіоніка — переможця з простого бігу: Архілох!

Стадіон заревів на одному подиху:

— Слава тобі, Архі-іло-ох!!!

Першому олімпіоніку, хоч він і виступав всього лише з простого бігу, слави дістається найбільше, адже він відкриває Ігри.

Змагання бігунів ускладнювалося — тепер учасники агонамів оббігали двічі, тричі і навіть шість разів навколо арени... Особливо оживився Філіпп, коли почався важкий біг — атлети були в повному озброєнні грецького воїна — шоломі, поножах, із списом і щитом у руках. За цими бігунами Філіпп спостерігав захоплено, часом щось вигукував, намагаючись підбадьорити бігунів. Захопила його і боротьба. До урни з жетонами йшли оголені борці, тіла яких блищали від масла, спробуй такого втримати — вужем вислизне. Борці, у котрих на жетонах виявлялися однакові букви, сходилися для боротьби. І той, хто тричі кидав суперника на землю і притискував його лопатками до землі, оголошувався переможцем. А вже переможці боролися між собою, доки не залишалося двох найсильніших. Їхня схватка і вирішувала, хто з них стане олімпіоніком з боротьби. Борці з лискучими від масла тілами крутилися, тупцювали, і кожний вислизав з обіймів противника із завидною легкістю.

— Ось так і в політиці,— гмикав Філіпп.— Той, хто натертий маслом хитрощів, завжди вислизне і виграє...

На стадіоні збудження досягло найвищої напруги — кулачні бої завжди жорстокі, і будили вони у глядачів такі ж інстинкти, коли хотілося й самому бити всіх підряд. Хоч голови борців і захищені бронзовими ковпаками на повстяній підкладці, але що ті ковпаки проти кулаків, обтягнених шкіряними пасками з металевими шипами!.. Таким броньовим кулаком легко завдати тяжкого каліцтва противнику, а іноді й просто вбити його... Як шаленів стадіон, коли бійці лупили один одного своїми страшними кулаками

з металевими шишаками! Бійка була кривавою. Одні перемагали, інші падали й качалися, обхопивши закривавлену голову руками, деяких виводили під руки, ще когось виносили .на ношах з безвільно опущеними руками.

А стадіон несамовитів:

— Бий!.. Бий!.. Бий!..

А хто кого мав бити — то вже не мало аніякого значення.

— Би-ий!!! — разом із сорока тисячами греків кричав і македонський цар Філіпп, тільки на відміну від греків укладав у те слово зовсім інший зміст: він знав, що скоро, дуже скоро битиме усіх греків підряд. Г битиме доти, доки не підкорить їх собі і не встановить над ними свою владу, перетворивши і Македонію, і Грецію в одну-єдину могутню імперію. А бити буде він, бо завжди сильніший б'є слабкішого — на цьому світ стояв і стоятиме.

Змагання на стадіоні починалося при зорях, коли тільки-но сіріло крайнеба, а закінчувалося у вечірніх сутінках, при світлі факелів. Глядачі теж розходилися з факелами в руках, і десятки тисяч тремтливих вогнів наповнювали тоді стадіон і священний гай, і особливо берег ріки Арфею, де кожний з глядачів шукав своє місце і вкладався спати — хто в наметі чи курені, а хто просто неба, під яскравими, волохатими зорями.

Наступного дня Олімпіада відкривалася п'ятиборством: знову біг, боротьба, метання диска, стрибки в довжину, кидання списа. Олімпіоніком п'ятиборства міг стати лише атлет, котрий здобув першість у всіх п'яти видах змагання.

І лише в останній день вийшли на старт колісниці. Це було одне з найзахоплюючіших видовиськ, коли десятки колісниць, запряжених четвериками, на великій швидкості мчали ареною іподрому і кожна намагалась відтіснити суперника та вирватися вперед. Непросто керувати кіньми — тут потрібне велике уміння, власне, майстерність і холодна розсудливість, щоб не лише доправити коней до перемоги, а й підкорити їх — гарячих і рвійних — своїй волі і встигати їх стримувати на крутих поворотах. Огиноючи кінцевий стовп (його треба було обігнути дванадцять разів), постаратися не перекинути самої колісниці. А нещасні випадки траплялися на іподромі часто. Або колісниці стикались одна з одною в шаленому русі і з них тоді летіли цурпалки, або коні налітали на стовп... Траплялося, що з кількох десятків колісниць благополучно закінчували змагання лише кілька.

Власноручно керувати кіньми Філіпп відмовився з двох причин. Перша: він все ж таки цар, а не простий громадянин, і не гоже йому змагатися з простими смертними. Друга... Тут вже було складніше. Після оголошення про початок агоній колісниць глашатай, як і заведено, називав імена колісничих і неодмінно запитував у народу: чи можуть названі особи брати участь у змаганнях, чи немає серед них порушників священного статуту Олімпійських ігор? Якщо ніхто не виступав із звинуваченням проти учасників, вони допускалися до змагання. Філіпп остерігався: а раптом, коли назвуть його ім'я, хтось виступить проти? А чого..— Крикунів грецька демократія породила чимало, А їм аби горло дерти, А привід знайдеться, адже вінг

Філіпп, захопив грецькі міста Амфіполь та Пінду. А досить комусь з громадян виступити проти — ганьби не обберешся. Ні, ризикувати своєю репутацією Філіпп не міг. І не мав права. Інша річ, коли виступить не він особисто, а лише його коні. Слава ж, на випадок перемоги, дістанеться йому як власнику тих коней. Бо звання олімпіоніка за статутом Ігор присуджувалося не тому, хто керував кіньми, не колісничому, хоч би якою майстерністю він не володів, а господареві коней.

Та навіть додивитися до кінця Ігри Філіппу не вдалося — від Парменіона, котрий був з військом у Фракії, примчав гонець. І Філіпп, вмить перетворившись з безтурботного гуляки у заклопотаного державця, кинув усе і з своїми людьми помчав у Фракію.

В Олімпії залишилися лише його коні, конюхи, охоронці (під виглядом слуг) та колісничий, котрий і мав керувати царськими кіньми.

І коли настане останній день Олімпійських ігор і почнуться агонамії колісниць, глашатай серед інших учасників назве й царя Філіппа Македонського. І, витримавши паузу, запитає у глядачів:

— Чи немає у народу заперечень проти Філіппа із Пел-ли, котрий виставляє на агонамії колісниць своїх коней? Хто виступить на захист Філіппа із Пелли?

І в тиші, що запанувала на іподромі, пролунав владний голос:

— Проти Філіппа із Пелли заперечень чи звинувачень немає!

— Ти хто такий?—запитав глашатай. Голос відповів:

— Я — Ісократ із Афін. І я заявляю: немає заперечень проти названого Філіппа із Пелли — хай його коні беруть участь в агонаміях колісниць!

І коли згодом передадуть Філіппу, хто за нього заступився, він кілька разів повторить про себе ім'я свого захисника — Ісократ з Афін,— повторить, щоб назавжди запам'ятати свого найбільшого і найвідомішого прихильника та спільника у грецькому світі, що віднині й до кінця днів своїх підтримуватиме Філіппа завжди і у всьому.

Оратор,

який ніколи не виступав публічно

Худа, жовта рука старця, з пергаментною шкірою, розширеними венами, що синіми п'явками надувалися на кістках, повільно виводила на пергаменті рядок за рядком:

"Якщо ти справді є достойний нащадок Геракла, то зроби все це і тоді всі будуть зобов'язані тобі найбільшою вдячністю..."

Ісократ якусь мить відпочивав, розминаючи руку, що все частіше й частіше стомлювалася від писання, чого раніше ніколи не траплялося. Роки, роки життя, як ви швидко пролетіли!.. Ісократ зітхнув і задумався. Він уже старий, грецький оратор Ісократ з Афін,— його довге життя наближалось до столітнього рубежу. Був він все життя оратором в Афінах, вчителем риторики і публіцистом. Син заможного власника майстерні по виготовленню флейт. Був логографом, згодом відкрив власну школу риторики. Та школа широковідома і в Афінах, і в усій Греції, і навіть за її межами. Його вважають батьком загальної освіти. ("Який я батько, коли я скоріше вже дід",— любить він пожартувати). Ісократ вважав, що в красномовстві, а не, наприклад, у філософії, як

був переконаний Платон, джерело універсальних знань.

Від природи оратор вдався соромливим, мав слабенький голос, а тому ніколи не виступав публічно як оратор. Це дивувало багатьох: оратор, який ніколи не виступає публічно! А, не виступаючи публічно, Ісократ все ж став... знаменитим оратором. Річ у тім, що свої блискучі промови Ісократ складав у письмовій формі — або як зразки для викладання, або як видання політичного змісту, за допомогою яких він і впливав на політичне життя. І став знаменитим... Але життя вже завершено. Та він все ще не вгамовувався, не полишав боротьби за об'єднання своїх співвітчизників в єдиній еллінській державі, тяжко переживав, що поліси роз'єднані, часто ворогують між собою, а це тільки на руку ворогам.

Старого оратора добре знали в Афінах — продовгувата голова, високий лоб, коротко стрижене сиве волосся, завжди чомусь скорботно стулений рот, акуратні борідка та вуса знайомі заледве чи не кожному афінянину. Але така відомість не тішила оратора, він жив своєю ідеєю і вперто через роки й перешкоди йшов до неї. Шукав таку людину, можливо, й царя, який би нарешті об'єднав розрізнені грецькі поліси. Спершу він розвивав і відстоював думку, що об'єднання полісів можливе лише під керівництвом Афін. Тільки тоді, наголошував Ісократ, буде нарешті забезпечений внутрішній мир в Елладі та її політична незалежність, а згодом і переможний похід у Персію, яким навіть снів оратор. До Олімпійських ігор 380 року Ісократ навіть видав "Панегірик" — своєрідний політичний заповіт.

"Наша держава,— дещо ідеалізуючи Афіни, писав він,— безсумнівно, визнається найдавнішою, найбільшою і найславетнішою у світі".

Друга частина "Панегірика" — це заклик організувати священний похід проти перського царя, котрий змусив Грецію після Анталкідового миру принижено стати на коліна. Ісократ був переконаний: змити ганьбу й приниження, завдані грекам персами, зможе тільки загальногрецька народна війна з персами. Священний похід, на його глибоке переконання, мав переслідувати дві цілі: по-перше, завоювати Персію і відомстити ворогам за знеславлення грецьких святинь, а по-друге, заснувати там колонії, в яких би знайшли свою другу батьківщину і були позбавлені від нужди всі ті, кого бідність жене у найманці. Це звільнило б Грецію від внутрішніх бід, викликаних кризою грецьких полісів.

"Наша батьківщина,— переконував Ісократ своїх співгромадян,— стала тепер пустою: одні загинули від насильства, інші на чужині тиняються зі своїми сім'ями, змушені зі страху воювати проти своїх же братів греків".

А вдала війна з Персією, знову і знову переконував греків Ісократ, відкриває простір підприємливим і звільнить Грецію від юрми бездомних бідарів, дасть роботу "бродячим елементам, котрі загрожують існуванню еллінської держави і культури". Коли ж Греція не зуміє звільнитися від бідняків, то згодом їх стане так багато, що вони будуть для еллінів небезпечнішими, ніж самі варвари, адже злидарі завжди претендують на майно багатих. Отож Ісократ влучав одночасно у двох зайців: організувати похід проти персів й одночасно звільнити Грецію від бездомних бідолах чи

політично ненадійних громадян, яких на той час розвелось чимало. Ось тільки виникало запитання: хто візьме на себе організацію всегрецького походу на Схід?

Спершу Ісократ був переконаний, що боги виділили для цього Афіни, Спарту і Фіви. Та безконечна ворожнеча і війни, що не затихали між цими містами, звели нанівець усі мрії Ісократа. Афіни, Спарта та Фіви не могли навіть між собою поладити, де вже їм об'єднати грецькі поліси на спільний похід у Персію. Ісократ звернув свій погляд на владу Фессалії Ясона Ферського, котрий погодився стати на чолі греків. Але Ісократ святкував перемогу недовго: у 370 році Ясон несподівано був убитий. Нового рятівника Греції Ісократ знайшов в особі Діонісія Сіракузького, що на той час зблизився з Афінами. Але Діонісія надто турбували карфагеняни, а згодом він помер. Ісократ звернувся до спартанського царя Архідама, прохаючи його стати на чолі священного походу проти персів. Але Архідам думав про інше, його цікавило відродження колишньої могутності Спарти... Ісократ в пошуках надійного поводиря для греків і звернув увагу на Македонію, на її силу й могутність, що зростали з року в рік. В особі ж Філіппа Ісократ нарешті побачив ту людину, яка була в змозі втілити у життя його ідею: Філіпп! Тільки Філіпп із Пелли.

І хоч здоров'я Ісократ вже мав не для далеких мандрівок, але в Олімпію, на чергові Ігри, прибув лише заради того, щоб побачитись там з Філіппом і захопити його своєю ідеєю об'єднання еллінів. Та зустріч не відбулася, оратор запізнився на якийсь там день. Як йому сказали, македонський цар несподівано, здається, чи не серед ночі залишив Олімпію і відбув у невідомому напрямку. Але коні македонського царя братимуть участь у змаганнях колісниць.

Все ж Ісократ (хоч і почував себе негаразд) вирішив залишитися на Іграх, щоб в останній день, як почнуться агонамії колісниць, виступити від імені Афін і всього грецького народу на захист Філіппа, у котрого, як був переконаний оратор, чимало недругів і заздрісників...

...Рука вже, здається, відпочила.

Оратор перечитав написане: "Якщо ти справді є достойний нащадок Геракла, то зроби все це і тоді всі будуть зобов'язані тобі найбільшою вдячністю...— Подумав і знову схилився над посланням македонському цареві.— Греки — за ті благодіяння, які ти їм виявиш, а македонці — за те, що ти будеш над ними законним царем, а не самодержцем. Решта ж люду — за те, що ти звільниш еллінів від варварського деспотизму, після чого всіх людей ошчасливиш еллінською культурою".

Худа, жовта рука старця, з пергаментною шкірою і венами, що синіми п'явками надувалися на кістках, повільно виводила на пергаменті рядок за рядком...

Де ти, Олімп щастя?

З Олімпії примчав гонець: коні царя Філіппа на іподромі Олімпійських ігор першими прийшли до фінішу! Колісниця царя Філіппа увінчана лавровим вінком. Цар Філіпп став олімпіоніком! Македонці, славете свого царя, першого македонського олімпіоніка!

Збуджена гарячковитість охопила царицю. Діяти, діяти і діяти! В славетній

перемозі царських коней в Олімпії цариця вбачала глибокий символ, адже її ім'я походить від назви міста Олімпія. Ось чому її чоловік переміг і славу здобув на тамтешніх Іграх. Це знак неба... "Олімпіада... Олімпія..." — аж виспівувала у ті дні цариця. Олімпіюшків, як вона чула, рідні міста зустрічають врочисто — для міста то велика честь. Отож треба підняти на ноги Пеллу і підготувати Філіппу належну зустріч. І та зустріч має відбутися на найвищому державному рівні. І проведе її вона, цариця. І так все влаштує, що не тільки про Філіппа заговорить столиця, а й про неї.

На час відсутності Філіппа його намісником у Пеллі (як і у всій Македонії) залишався полководець Антіпатр. Отже, гадала Олімпіада, йому і треба доручити організацію зустрічі. Ухваливши так, відрядила гінця до Антіпатра, велівши йому негайно прибути в її палац. А сама в очікуванні Антіпатра вже подумки складала різні плани, як врочистіше і розкішніше зустріти олімпіоніка. Та, на її превеликий подив і гнів, Антіпатр не схотів приїхати до неї, цариці. Через гінця відповів, що він надто зайнятий і за браком часу відвідати Олімпіаду не може.

Олімпіада пополотніла.

Голосом, що враз став хриплим, вигукувала:

— Ви чули?.. Я веліла йому прибути. Веліла! А він відповів, що не може... Він що — несповна розуму? Чи Антіпатр забув, що цариця в Македонії я! Я, а не його жінка!

І веліла Кліту негайно привести до неї Антіпатра. Кліт скинув густі брови на лоба.

— Цариця, очевидно, сама гаразд не уявляє, як це я, сотник, та зможу привести того, хто на час відсутності царя є намісником і правителем Македонії?

— Ах!.. І ти...ти з ним заодно?—задихаючись від гніву, вигукувала Олімпіада.— Він намісник, а цариця я! Чи в тебе з пам'яттю не все гаразд?

— Ні, на пам'ять не скаржуся,— спокійно відповів Кліт.

— Так іди і негайно приведи до мене Антіпатра! Скажи: цариця веліла. Ти розумієш мене?

— Все розумію, що ж тут невтямки? — як їй здалося, Кліт дивився на неї насмішкувато.— Привести намісника я не зможу, а передати йому твоє прохання, царице, ризикну.

Олімпіада ледве голос не зірвала:

— Це не прохання! Повеління! Я тут цариця!

— Ти,— охоче погодився Кліт.— Але Антіпатр — намісник царства. А я обіцяв Філіппу слухати тільки його на час відсутності царя.

— Йди геть!

Кліт, знизавши плечима, вийшов. Олімпіаді вчулося, що він пробурмотів: "От сварлива баба!.. І причепиться!.."

І тоді цариця погукала писаря і, лютуючи в душі (всі проти неї! Навіть якийсь там Антіпатр не хоче її слухати!), продиктувала йому лист (власне, прокричала) до непокірного Антіпатра:

— Чи відомо Антіпатру, що наш цар став олімпіоніком? Чи відомо, що його коні на іподромі в Олімпії прийшли першими? Царю-олімпіоніку треба організувати належну

зустріч. Як славетному герою! І неодмінно з такої нагоди випустить монету, присвячену великій перемозі нашого царя на Олімпійських іграх. Що робиться в Пеллі для вшанування героя? Олімпіада, цариця Македонії.

Антипатр відповів (пергамент, коли вона читала, аж лопотів у її руках): "Нам теж відомо, що коні царя Філіппа зайняли перше місце, а їхній власник став олімпіоніком,— так відповідав їй Антипатр, жодним словом не виявляючи до неї шани, не звертаючись до неї як до цариці.— Випуск монет — це справа тільки царя. Належну зустріч новому олімпіоніку готуємо. Антипатр".

І все. Не жіночого це, мовляв, розуму діло. Не лізь, Олімпіадо, не в свої справи, сиди в гінекеї й не рипайся. Антипатр навіть не визнав Олімпіаду царицею. Та хто він такий? Один з полководців її мужа-царя? Вояка! А по суті — ніхто! Проклятий македонець!

Зганяла злість на безневинній Ланіці. Нагримала на неї. Несправедливо. Потім плакала і навіть просила — чого раніше з нею ніколи не траплялося — вибачення в подруги. Ланіка теж плакала і клялася, що на царицю не ображається. Вона, Ланіка, все розуміє. А тут ще й вагітність, що так тяжко дається цариці...

Олімпіада і справді нелегко переносила вагітність. Бліда, з синцями під запалими і від того згаслими очима, вона стала не в міру дратівливою. В гінекеї її всі боялися. І свої, епіріоти, і македонці. Вередувала. Постійно. Ночами майже не спала. Все їй було не так, все гнівило. Перебирала в їжі, що не подавали, все відкидала: не те, не те, не те!.. А що те — спробуй розібратися. Била посуд, влаштовувала негарні сцени. А стомившись від гніву та примх, плакала. І сама собі здавалась жалюгідною, нещасною. Вірна Ланіка як могла догоджала. Але й вона іноді не витримувала і зі сльозами на очах утікала від господині-по-други. Щодня Олімпіада нетерпляче питала, чи не повернувся в Пеллу Філіпп? Чому він бариться?.. Хто із простих смертних міг їй сказати чому? Вона ж знала тільки своє: навіщо він поїхав у Грецію, в ту Олімпію? Хіба йому не досить, що він цар? їй так тяжко, а його поруч немає. Здавалось... Приїдь він, пригорни її, скажи ласкаве слово — і вона наче заново на світ народиться. Але Філіпп не з'являвся. Від нього ні слуху ні духу. А її гнітила самотність. О, якою вона була наївною! Гадала: стане царицею — відразу ж підніметься на Олімп щастя. І ось стала вона царицею, а нещасливішої жінки од неї немає. Все має, одного лише бракує: щастя. І не якогось там, а звичайного жіночого щастя. Та ще аби з дитиною все було гаразд, аби його благополучно виносити і благополучно народити. Молила богів, щоб послали хлопчика. Спадкоємця престолу. Та ще благала богів, аби пошвидше повернувся Філіпп. Тільки він один її зрозуміє, захистить від різних Антипатрів. Він один у світі єдиний і любий... Обігріє її своїм коханням, розвіє смуток і печаль, зніме з душі самотність. Вірила: повернеться Філіпп — і все буде добре. Вона знову стане щасливою. І всі її шануватимуть, ба навіть слухатимуть, бо вона, тільки вона — цариця Македонії!.. Але все ж таки цікаво: чи є у світі Олімп щастя? Чи хоча б маленька гірка щастя? Чи хоча б просто крихта щастя?..

Коли закінчувалися змагання в Олімпії, наставала найврочистіша мить — новим

олімпіонікам роздавали нагороди.

Сурмили труби, закликаючи до загальної тиші, огласник на все своє могутнє горло вигукував імена переможців з усіх видів змагань, імена їхніх батьків, а також міста, з яких вони прибули. О, то була щаслива мить, і заради неї будь-який грек життя б віддав, аби хоч один раз його згадали.

отак

І ось герої в яскравому вбранні, оточені юрмами, йдуть до храму Зевса. Там елланодіки, зодягнені з такої нагоди в пурпурове вбрання, врочисто клали на голови переможців вінки, обвиті білими вовняними стрічками, з листя тієї оливи, що, за переказами, посаджена самим Гераклом, сином Зевса. В руки олімпіоніки брали вінки з пальмових гілок і, так їх несучи, простували за суддями до вітваря дванадцяти олімпійських богів. Процесія пишна і врочиста, тож ніхто з глядачів не хотів її прогавити — буде що потім розказувати вдома не один рік. Йдучи, співали гімни в честь засновника Олімпійських ігор Геракла. І лише в кінці процесії йшли коні-переможці, прикрашені гірляндами живих квітів. Перед вели гніді македонського царя Філіппа.

Біля вітваря під звуки флейт, оточені жерцями, послами грецьких міст та почесними гостями, олімпіоніки здійснювали подячні жертвоприношення. А нові, ще пишніші зустрічі чекали кожного олімпіоніка вдома, у рідному місті.

Настав час, і македонська столиця вийшла за міську браму зустрічати свого олімпіоніка, царя Філіппа. Першими на баских конях мчали гетайри і вигукували:

— Слава, слава царю Філіппу, першому македонському олімпіоніку!

— Немає у світі кращих коней, ніж коні Філіппа Македонського!

За гетайрами, високо закидаючи голови, неслась четвірка коней-переможців у дорогій, оздобленій золотом та сріблом колісниці. Кіньми, прикрашеними живими квітами, правував сам олімпіонік. Був він у білому хітоні, поверх якого накинута пурпуровий плащ. На голові царя — золота стрічка і вінок з олив. Яким молодим, вродливим і щасливим видавався Філіпп у тій колісниці! Ним милувались, йому кричали "слава", його засипали квітами.

За колісницею рухались гетайри на конях і теж криками вітали царя. До міської брами і по всій вулиці, аж до площі перед царським палацом, люд славив свого царя, і Філіппу здавалося, що не в колісниці він їде, а летить на власних крилах.

За звичаєм, олімпіоніка в рідному місті зустрічають тільки найвищі правителі. В честь його перемоги карбують монети. Все життя олімпіонік користувався великим пошануванням, йому відводили найкращі місця в театрі й на святах, його звільняли від загальних повинностей та податків, іноді держава призначала йому пожиттєву пенсію. Оскільки ж в Македонії олімпіоніком став сам цар, то його від імені народу вітав намісник Антіпатр. На площі він виголосив блискучу промову в честь Філіппа, котрий своєю перемогою в Олімпії прославив Македонію на віки вічні. Від імені держави Антіпатр оголосив триденне свято в столиці і під схвальні вигуки сказав, що всі витрати на святкові бенкети держава бере на себе. Коли він назвав кількість биків, яких буде

забито і засмажено для народу, скільки десятків амфор з вином буде винесено народу для пригощання,— всі захопленими криками вітали це повідомлення.

Сам переможець відбув у храм Зевса, щоб посвятити батькові богів та людей свій вінок, а на площу тим часом виносили дрова, вели биків, несли амфори з вином. І невдовзі, як спалахнули просто неба численні багаття і бики були вже оббіловані, місто виповнилось запахом смаженого м'яса.

Хіба тобі не все одно, де я ніч перебуду?

Той різкий запах пригорілого м'яса проникав і в гінекей царського палацу, викликаючи в Олімпіади спазми нудоти. Вона чутливо реагувала на запахи, особливо м'ясні, і тому не знаходила собі місця. Рабині спішно обкурювали гінекей лавровим листям, але краще цариці від того не ставало.

Олімпіада з нетерпінням чекала чоловіка, а він не йшов. Перший день і першу ніч після його повернення ще якось терпіла. Знала, як любить гульнути Філіпп з нагоди і без нагоди. Тож хай побрикає день. Та коли він не з'явився в гінекеї і другого, і — о боги! — третього дня — занепокоїлась. І не дарма. Як виявилось, Філіпп так перебрав на гульках, що третього дня переплутав палаци — принаймні так їй донесли вірні люди — і пішов п'яний цар не до Олімпіади, а до колишньої своєї, третьої жони, фессалійки Філіни, у якої благополучно й переночував.

Почувши те, Олімпіада пополотніла і зробилася смертельно блідою. Тоді лицем пішли спершу червоні, а потім жовті плями, ніс загострився, очі згасли, підборіддя стало старим, як у баби. Царицю ледве підхопили, як вона падала. Зрада! Знову зрада! На очах у підданих цар зраджує царицю, законну свою жону. О, яка вона нещасна!

Ніч не спала, плакала, кусала губи, посидала найлютіші кари на голову того проклятого олімпіоніка — зрадливця і пияка!

Сльози виплакала під ранок, трохи ніби вгамувалась і утвердилась на думці, що віднині вона і та проклята фессалійка не зможуть жити не лише в одному місті, а й в одному світі білому. Одна з них мусить зникнути. І звичайно ж, фессалійка. Інакше не знати Олімпіаді спокою до кінця своїх днів. І доля колишньої третьої дружини Філіппа була вирішена — Олімпіада дала собі клятву будь-що позбутися суперниці!

Філіпп з'явився в гінекеї аж четвертого дня.

Прийшов запухлий, борода скуйовджена, нечесана, очі червоні, повіки набряклі, губи сухі — все їх облизує.

— Хо-оро-оший!—тільки й похитала головою цариця.—Олімпіонік!

— Не я олімпіонік, а коні мої стали олімпіоніками,— відмахнувся він.— Хоча визнаю... загуляв. Пора вже за війну братися, там і провітрюся...— Помовчав.— Як поживаєш, царице?

— Нарешті згадав, що в тебе є дружина й цариця. То бенкети, то війни. Я тебе взагалі не бачу. А ми ж по любові одружувалися.

— Хіба я мушу сидіти на прив'язі біля тебе? — запитав він якось ніби сонливо чи байдуже.— Я не пес для утіхи, якого водять на повідку на прогулянку.

Вона вже не могла стриматись, кричала зі сльозами на очах:

— Я тебе чекала... виглядала!.. Я твою дитину під серцем ношу, а ти...У тієї фессалійки...насолоджуєшся краденою любов'ю?!

Він її слухав, здається, очманіло.

— Я щось нічого не второпаю. Філіна фессалійка, ти — епірянка. Ну й що з того? Чого ти бісишся? Аж губи побіліли... Тю-ю! Тіпаєшся, як твоя дорогоцінна єгипетська кішка, коли її роздратуєш. Далась тобі фессалійка. Чи тобі не все одно, де я ніч перебуду? Та мене вистачить і на фессалійку, і на тебе, і на багатьох інших.

— Перед богами й народом — я твоя законна жона! Я! — верескнула цариця, мало не зірвавши голос, а сама в ту мить подумала: "Що я йому кажу?.. Що затіяла?.. Нащо це... не треба цього... Як усе ницо і бридко... Бррр!.." Але стриматись не могла: — Вся Пелла знає, що ти, полишивши свою вагітну жону, гуляєш у коханки. Ти ганьбиш царський дім! Нашу сім'ю! Нашу честь!

Філіпп нарешті отямився.

— Ти надто багато собі дозволяєш! Я поки що не твій підданий. Я цар і правлю так, як мені підказують боги.

— Ах, тобі боги підказують, з ким... з якою шлюхою спати? — поспитала вона глузливо і пошкодувала. Та було вже пізно.

— Затям! Я гуляю коли захочу і де захочу! І з ким захочу. Чого ти на мою чоловічу волю зазіхаєш? Любив жінок і любитиму. Гуляв і гулятиму. Вважай, що я таким вдався.

Круто повернувся і вийшов. Олімпіада впала на ложе, і плечі її затряслися. Нечутною тінню зайшла вірна Ланіка, опустилась перед ложем на коліна, обережно доторкнулась до плеча.

— Подруго моя, царице моя...

Олімпіада схопилась, сіла на ложі. Глянула на Ланку запухлими, набряклими очима — негарна, зів'яла, лице м'яте, в червоних та білих плямах...

— Яка я цариця?! — вигукнула крізь сльози, біль, відчай і обурення.— Раніше я була нелюбою племінницею свого дядька-царя, а тепер... нелюба дружина свого чоло-віка-царя. Я просто... просто нещасна жінка, яку нікому пожаліти і приголубити.— І заревіла нестримно: — Ме-ене... зраджує... чо-оло-овік...

— Було б з-за чого сльози лити,— з ніжною вірністю та відданістю в голосі заговорила Ланіка.— Заспокойся. Подумаєш, чоловік у коханки побував. Ну й що? Чи й не подія. Аби він твій залишався, а решта... Краще бережи себе.

— Ти теж... такої співаєш?— Олімпіада вражено дивилася на подругу.— Ти теж не розумієш, що у відносинах між подружжям можуть бути лише дві речі: вірність і зрада. Я хочу вірності. Бо вірність — це любов. Щастя. Мир і спокій. А зради — це війна. Я ненавиджу зраду!

— Всі ми, жінки, хочемо вірності,— зітхнула зажурено Ланіка.— Така наша жіноча доля — чекати вірності. Чекати і... не мати її.

— Таку долю я або поламаю, або...

— Ой гляди, царице, бо поламане знову не стулиш. У світі так уже ведеться, що чоловік гуляє де хоче і в кого хоче, а нам, жінкам, зась! Бо ми — нижчі люди. Ми не

маємо права на зраду. Таке право мають тільки вищі люди — чоловіки. А ми зобов'язані берегти вірність зрадливим чоловікам. Берегти сім'ю, дітей, дбати про честь...

— Але ж я... кохаю його! — у відчаї вигукнула цариця.— А він на кожному кроці мене зраджує, топче мою любов і вірність.

— Чоловіки, на жаль, переконані, що так і мусить бути. Жінки мусять терпіти.

— А я не буду... терпіти! Не буду і не хочу! Зрештою я не просто жінка, я й цариця!

— Жіночі долі і цариць не обминають. Але ти попри все будь вище суєтного і дрібного. А що чоловік до якоїсь піде, то хай іде. На те він і чоловік. А Філіпп це й цар. Він може й кількох жінок мати, не кажучи вже про коханок.

— І всіх однаково любити?

— Філіпп любить тільки тебе,— не розгубилася Ланіка.— А з іншими то так... забавка. Бо сили у нього — дівати нікуди.

— А як можна із жінкою в постіль... без любові? Ми ж люди, а не тварини.

— Не знаю,— чесно зізналась Ланіка.— Можна чи не можна, а так буває. І досить часто.

— Не можу я так. Або Філіпп буде мій, або... або нічий...

— Не говори таких страшних слів, царице! І стіни вуха мають.

— Хай слухають ті вуха у стіні: або мій, або нічий! Ланіка зітхнула.

— І навіщо ти його так покохала? Олімпіада ледь не кинулась на неї.

— Хто тобі таке сказав? Я його ненавиджу! Чуєш? Ненавиджу!

Вона й справді в ту мить ненавиділа царя. І ненавиділа аж кілька днів, а тоді наче щось у ній надломилось. Зі сльозами на очах послала Ланіку до Філіппа. Прохати, аби прийшов до цариці в гінекей. Ланіка повернулась з приголомшуючою вісткою: Філіпп кілька днів тому пішов походом проти фракійців. Антіпатра ж залишив намісником у столиці...

В Олімпіади потемніло у вічу. Не попрощався, не поцікавився навіть, як вона, вагітна, себе почуває... Нещасна. Яка ж бо вона нещасна!

Філіппи — фортеця Філіппа

Філіпп уже давно зазіхав на золоті та срібні рудники під горою Пангеею, якими володів фракійський цар Кетріпор. Філіппу потрібне золото. Багато-багато золота. Захопивши Амфіполь і вийшовши на узбережжя, Філіпп зупинився: для подальшого проникнення у Грецію, крім військової сили та політичного уміння, потрібні були ще й значні кошти. Золото і срібло. І не лише для утримання великого війська, яке на той час почав створювати македонський цар, а й для підкупу та вербування численних прихильників в еллінських полісах, які б зсередини робили те, що Філіпп ззовні,— тобто допомагали йому проникати у грецькі міста. А без дзвінкої монети прихильників не наwerbуєш, бо за так, як розумів Філіпп, ніхто не хотів продаватися. Небагата македонська скарбниця була, майже порожньою. Греки теж відчували брак золота — в їхніх полісах ходили тільки срібні монети. Цим і скористався перський цар Дарій I. Борючись за грецький ринок, він свого часу увів в

обіг власні золоті монети — даріки. І перська торгівля від того тільки виграла, бо

навіть грецькі купці віддавали п. ревагу золотим дарікам. Філіпп вирішив будь-що вивесити

З обігу перські даріки, замінивши їх македонською золотою монетою, що значно б підняло македонську торгівлю.

Але золото було у фракійців. Тому й визрівав похід у Західну Фракію, до гори Пангеї та її багатих рудників. Ось тільки потрібна хоч якась та зачіпка. Не буде ж Філіпп як завойовник нападати на фракійців. Бажано і золоті рудники захопити, і пристойний вигляд зберегти в очах греків, аби не полахати їх передчасно. Просто так Філіпп ні на кого не нападав — не в його це було правилах. Для греків — до пори, до часу — Македонія мусить залишатися другом і захисницею скривджених, рятівницею від зла, миротворцем і гарантом справедливості. Зрештою македонський цар не нападає на чужі міста і землі, він лише карає агресорів, захищає скривджених та слабких, відновлює у світі порядок. Граючи таку роль, Філіпп вичікував зручного часу, щоб під якимось пристойним приводом напасти на Фракію.

На його щастя, привід швидко знайшовся. Місто Крені-ди, три роки тому засноване фаосцями неподалік гори Пангеї, терплячи утиски від фракійців, необачно запросило в Македонії допомоги та захисту. Це було те, чого Філіпп чекав. Оголосивши, що він іде на царя Кетріпора тільки тому, що той кривдить мешканців Креніди, Філіпп швидко захопив фракійські землі аж до Нести. У тім числі, але під виглядом звільнення його від фракійців — і місто Креніди, що так необачно попросило в нього допомогу. Його мешканці, котрі ще недавно зустрічали македонців як своїх визволителів, не встигли й отямитись від радощів, що нарешті вони вільні від диктату Кетріпора, як опинилися в македонському ярмі. Тамтешнім мешканцям Філіпп, щоправда, дозволив залишатися на своїх місцях, але позбавив їх політичної та іншої самостійності, не кажучи вже про незалежність, і заходився господарювати в чужому краї як у себе вдома. Ще й неподалік гори Пангеї почав будувати фортецю, що її назвав своїм іменем — Філіппи. Отож місто Креніди більше ніби й не існувало у світі білому, віднині воно разом із фортецею звалося Філіппами. В новозбудованій фортеці цар поставив сильне військо для нагляду за місцевим людом, і зокрема за пангейськими рудниками. А греки (в Афінах і поза ними) були ще деякий час переконані, що Філіпп не захопив ті краї, а лише захистив тамтешній люд від зазіхань фракійського царя.

4 В. Чмгеркс 97

Золота гора Пангея

Добре знана в Малій Азії фракійська гора Пангея — ще фінікійські торговці, котрі приїздили у ті краї за жовтим металом богів, як називали єгиптяни золото, рознесли про неї славу по всьому світу. Фінікійські билиці охоче переповідали інші, ті, хто Пангеї і в очі не бачив. Але дещо вони додавали і від себе, для збільшення ефекту, і вже з їхніх оповідок виходило, що Пангея — знизу й до вершини вся із чистого золота. Приходь до неї, відколупуй який тобі треба шматок і бери. А на горі те й не позначиться, велика вона, до самого неба здіймається, ховаючись осаяною вершиною десь у захмар'ї. А зійде сонце — наче полум'я охопить величезну гору, очам боляче на неї дивитися. Тому

безпечніше відколупувати золото в хмарні дні, коли немає сонця і гора не така сліпуча.

А насправді Пангея була не багатшою, ніж інші гори,— три грами золота на тонну руди. Власне, не золота, а крихтих блискіток, які непросто й побачити неозброєним оком. Але тонну руди треба було спершу надобати у череві гори, в чорній задусі, подрібнити, потім підняти її на поверхню, ще раз подрібнити, промити породу в лотках і при яскравому сонячному світлі, напружуючи зір, видобути оті три грами блискіток. Чи подрібнити породу в порошок і промити її на овечій шкурі, з допомогою якої греки здавна добували золото. Шкуру стелили так, щоб над нею струменів водяний потік. Вода зносила легкі крупинки породу, а важкі частинки золота осідали й застрягали у вовні. Шкуру потім висушували і вибивали блискітки. Така шкура називалась золотим руном, і нею здебільшого промивали пісок в золотоносних струмках. (В грецьких сказаннях золоте руно — це шкура золотого барана).

Якщо вдавалося з тонни руди видобути не три, а цілих п'ять грамів — це вважалося великою удачею. Та й те золото, що видобували, було не чистим, його плавили в тиглях, і тоді частинки легкої породу, яку неможливо було відділити іншим способом, плавлячись, піднімалися на поверхню як шлак. А вже потім рафінували золото, цебто очищали його від різних домішок, і зокрема від срібла, що завжди було в руді. Для цього в розплавлене золото додавали свинець та інші очищувачі, як, наприклад, соломучи висівки. Під їхньою дією домішки відокремлювалися від золота, з'єднувалися із свинцем, що легко окислювався, і разом з ним вилучалися під час плавлення. Так прожарювали доти, доки "жар не пожирав свинець", залишаючи в тиглях чисте золото.

Гора Пангея, ім'ям якої і називалися фракійські золоті рудники, зверху й донизу прорита поверхами, між якими залишалася стеля в десяток метрів завтовшки. В золотоносній породі прокладалися одна біля одної штольні, що йшли в глиб гори на триста метрів і з'єднувалися з безліччю поперечних штреків. Між ними стояли цілики — нечі-пані частини руди, вони й підтримували стелю поверхів.

Мільйони і мільйони тонн руди дістали десятки тисяч рабів з черева Пангеї, аби добути кілограми золота. А мали ті раби всього лише молоти, заступи, залізні клини, корзини, мотузки та глиняні світильники. І страшну приреченість та безвихідь, адже до кінця своїх днів, до останнього подиху мали довбати й довбати гору.

Повітря в чорнім підземеллі важке, задушливе, не для дихання. Воно переповнене кіптявою і сажею — глиняні лампи не стільки світили як чаділи. Порода тверда, спершу її розжарювали вогнем (для цього в тих задушливих норах розводили багаття), а тоді швидко охолоджували водою і брили відколювалися з тріском, гулом і гуркотом. Штольня наповнювалась димовим газом та парою — раби задихалися. А не захочеш робити — вб'ють на місці жорстоко і винахідливо. А жити хотілося — раб ти чи не раб, відправлений у черево золотої гори до кінця своїх днів. Хотілося жити бодай один зайвий день. А, щоб його прожити — хоча б один зайвий день,— треба було трудитися. І раби в тріщини відколеної брили вставляли залізні клини і били, били, били важеними молотами, доки не розколювали її на менші шматки. А потім їх у корзинах піднімали на поверхню і там ще довго і тяжко подрібнювали породу.

Коли проходили жилу, наставала черга ціликів. Визад-ковуючи з глибини штольні, їх розбивали, товща гірських порід, яку вони тримали, тріскалась і з оглушливим гуркотом обвалювалась. І тоді тільки швидкі ноги та сподіванка на удачу й щастя рятували рудокопів. Коли таланило, а коли... Коли, бувало, їх наздоганяла повітряна хвиля від обвалу, біла їх об стіни, й нещасні конали в задушливому й густому пилові...

Виробивши й обваливши верхній поверх, його промивали — воду для цього подавали до гори по спеціальних каналах. Вода мала бути вище штольні, аби, падаючи вниз, клеочучи й линучи з ревом, вергати каміння. На виході потік гамувався канавами, вода уповільнювала свій шалений біг, подрібнена порода неслась далі, а золото осідало.

Фракійцям гора Пангея приносила великі прибутки, тепер вони потекли в скарбницю Філіппа. Рабів завжди ви-

4*

99

стачало — війни не затихали роками, гору ще не вибрали й до половини, і Філіпп задоволено казав Парменіону:

— На наш вік фракійського золота вистачить. А маючи стільки золота — Грецію завоюємо.

Парменіону ж Філіпп доручив навести лад на Пан-гейських рудниках, а кожного раба, котрий там трудився, взяти під пильне око. І за фракійців рудники надійно охоронялися відбірною вартою, а Парменіон ще посилив охорону — як рудників, так і дощатих бараків, де спали раби, чий робочий день тривав вісімнадцять годин на добу. Парменіон також пригнав нових рабів — молодих та здорових, яких мало вистачити на два-три роки — більше і найздо-ровіший раб не витримував. Потім їх знову замінять молодими та здоровими, які теж попрацюють два-три роки і щезнуть на віки вічні у чорнім череві страшної гори. І так тривало з року в рік, з року в рік...

Оглядинами рудників Філіпп залишився задоволений, тільки велів, щоб рудокопам раз на тиждень влаштовували гарячі лазні і годували так, аби вони за ніч відновлювали сили і вдень трудилися не покладаючи рук. Принаймні щоб два-три роки вони змогли працювати не абияк, а продуктивно, а потім їх — знесилених, покалічених (це тих, хто вціліє) — викинуть як непотріб.

Парменіон підніс Філіппу золотий самородок, що обрисами нагадував голову якогось хижого звіра. Виважуючи, цар підкинув самородок на руці.

— О! Вага відчувається! З таким золотом моє військо стане ще сильнішим і фортеці пеоед ним відкриватимуться швидше.

Потім цар у супроводі гетайрів відвідав майстерні, де вже почали (щоправда, поки що для проби) карбувати нові золоті македонські гроші—філіппіки. Ними цар лишився задоволений. Розглядаючи свої перші золоті монети, замислено мовив:

— Колись спартанський законодавець Лікурґ розпорядився, щоб у Спарті карбували монети не із золота, а заліза. Бо золото, мовляв, є причиною всіх бід і злочинів.— Помовчав, милуючись блискучими і осяйними золотими монетами, названими в його

честь.— І все ж таки Лікурґ не врахував одного: золото приносить правителям ще міцнішу владу і допомагає завойовувати чужі царства. Я казав і ще казатиму: немає такої фортеці у світі, у яку б не увійшов осел, навантажений жовтим металом!

І велів золотий самородок відіслати у Пеллу, цариці. Філіпп був у доброму настрої від того, що Пангейські рудники запрацювали на повну потужність, і навіть продиктував цариці лагідного — що з ним траплялося рідко — листа. А вісті надходили невтішні. Щоправда, Філіпп ніколи не падав духом від поганих вістей і тим більше не втрачав з-за них доброго настрою. Дійшли чутки, що Кет-ріпор, у якого він забрав золоті рудники, вирішив будь-що їх собі повернути. З цією метою він уклав союз з Афінами. Це вже було і зовсім небажано. І навіть небезпечно. Як доносили Філіппу афінські вивідники, союзники домовилися про спільну боротьбу проти Македонії, поклялися відняти у нього рудники і місто Креніди, яке він перейменував у Філіппи, та інші землі. До новоствореного союзу приєдналися іллірійський та пеонійський царі — Граб і Ліпей.

Як час покаже, Афіни, зайняті боротьбою за протоки, допомагали союзникам на словах, а не на ділі. Цим скористався Філіпп і почав діяти енергійно й рішуче. Парменіона він послав з військом проти іллірійців, той розбив їх, і переможені змушені були визнати над собою владу македонського царя. Сам Філіпп вирушив проти пеонійського царя Ліпея. І цього виявилось досить — Ліпей, повагавшись (Афіни далеко, а Філіпп поруч), вийшов з союзу.

Афіни ж все ще були зайняті власними клопотами. В Афінах була така демократія, коли слова часто розходилися з ділом, коли всі вміли і любили говорити красиві слова і навіть приймати рішення, але ніхто не хотів і не вмів втілювати їх у життя. На ділі перемагав Філіпп. І досить швидко фракійський цар Кетріпор залишився сам — союз, який він так швидко створив, швидко й розпався. І Кетріпор зрозумів, що Пангейських рудників йому вже більше не повернути — те, що Філіпп бере, назад ніколи не повертає!

"Царице, любов моя..."

Ланіка вбігла в спочивальню сяюча.

— Царице!.. Гонець прибув! Від царя Філіппа! З царським дарунком гонець прибув!

Олімпіада ледве звелася — жовта, набрякла, з синцями під очима. Руками підтримувала великий живіт, на лиці була втома і якесь байдуже спустошення й отупіння.

— Від царя гонець? — нарешті до неї дійшло.— Клич його швидше. Господи, Боже мій, невже Філіпп і справді про мене згадав?

І в одну мить ніби розквітла.

Увійшов гонець, молодий юнак-гетайр з царської охорони.

— Цар Філіпп шле тобі, славна наша царице, дарунок із золотих Пангейських рудників.

Олімпіада від отого звертання — "славна наша царице",— якого вона давно не чула, ніби ожила, жовте лице її зарожевіло, очі засвітилися, плечі випросталися, голова

гордо звелася. І навіть великий живіт у ту мить царицю не турбував. На гінця дивилась доброзичливо і лагідно (гонець дивувався: як цариця зуміла в одну мить на його очах так змінитися).

— Вели внести царський дарунок!

Гетайр подав знак, двоє слуг підбігом внесли і поставили на мармуровий столик маленьку, але гарно оздоблену скриньку. Вклонившись, вийшли. Гетайр відчинив скриньку й обережно вийняв самородок, схожий на голову якогось загадкового звіра. Гонець подав цариці той дарунок, вона помилювалася ним і поставила на столик. Взяла шкіряну трубочку, що подав їй гетайр, зірвала царську печатку і вийняла із трубочки пергаментний згорток.

"Царице, любов моя...— Олімпіада якусь мить стояла, заплющивши очі й посміхаючись сама до себе, а тоді розплющила очі і знову прочитала: — Царице, любов моя,— писав Філіпп, і тепла хвиля огорнула її з ніг до голови. Хитнулась. Ланіка кинулась до неї, взяла під руки, всадила. Вона теж сяяла, наче не цариці, а їй особисто написав цар Філіпп: "...любов моя..."

— Коханий мій...— прошепотіла цариця і мимовільно подумала: як жінці мало треба! Всього лише ніжне слово, і вона ніби вдруге народиться у світі білому, і все погане вмить щезне, як його й не було, а життя видасться прекрасним.

Філіпп писав, що справи у нього йдуть успішно, тамтешній люд в Пангейському краї він захистив від фракійських зазіхань, завершує будівництво фортеці, яка віднині носитиме його ім'я — Філіппи. А ще повідомляв, що Пангейськ рудники дають хороше золото, його багато і він уже почав карбувати власну золоту монету — тож будемо з грошима.

Насамкінець Філіпп писав:

"Носи в собі нашу дитину, царице моя, майбутнє у нас буде тільки гарним".

Сльози радощів затуманювали зір цариці, капали на пергамент, що тремтів у її руках. Вона безтямно посміхалася, молодіючи на очах, оживаючи, ніби не сльози, а якась інша живлюща волога напоїла її душу. Та ось вона звела мокре від сліз, але усміхнене і ніби аж помолоділе лице і привітно глянула на гінця.

— Ти приніс мені радісну вістку, юначе! А тих, хто дарує мені радість, я ніколи не забуваю. І тебе...

Цариця не домовила. Хитнулась і застигла. Рот її почав повільно відкриватися, білизна залила обличчя. В очах застиг не то ляк, не то біль, не то подив. Вона сиділа, ніби до чогось у собі прислуховуючись, і сама собі не вірила.

— Ой!..— раптом зойкнула вона.— Мабуть, починається...

Першою біля цариці опинилася Ланіка.

— Геть, геть звідси! — замахала руками на гінця.— Постривай! — нараз спинила його.— Тобто біжи, тільки не забудь покликати лікаря-асклепіада. Здається, наш цар і царство його сьогодні збагатяться спадкоємцем. О боги, хоч би все скінчилося добре!

Півнячі бої у фортеці Філіппи

У напівзбудованій фортеці Філіппи відбувалися півнячі бої, які так любив Філіпп.

Посеред просторої зали, стіни якої викладені з грубезного каміння, з маленькими віконцями аж під стелею, куди майже не проникало світло і тому в помешканні чаділи смолоскипи, на засміченій підлозі стояв великий, увесь у численних подряпинах і бурих плямах широкий стіл з високими бортами. Його щільно оточували гетайри, наближені царя, радники, полководці, воїни. В лівому кутку на обкладеному камінням багатті смажили м'ясо. Раб повільно крутив рожен, м'ясо золотилося, вкриваючись тоненькою апетитною шкіркою, краплі жиру скочувались на жар, шипіли. В залі стояв запах м'яса, викликаючи в людей посилений апетит.

На столі стояв чорний півень і войовниче крутив високо піднятою головою з шишкоподібним, червоним гребенем, що від власної ваги впав набік, і товстими м'ясистими ковтками, що звисали під шиєю двома видовженими бульбашками. На голих ногах когута блищали мідні шпори з гострими бронзовими наконечниками. Півень тупцявся, гупаючи міцними ногами, дзвенів шпорами й озирався, шукаючи суперника.

Глядачі гамірно висловлювали своє захоплення чорним півнем, говорили, що він побив уже не один десяток противників, що йому ціни немає і менш як триста драхм він не коштує. Та й за триста його не купиш, бо хто забagne втрачати такого бійця?. Це був улюбленець самого царя.

Та ось, коли апетитні пахощі смажені заповнили всю залу, з'явився Філіпп в супроводі охоронців та свого секретаря Євмена. Присутні розступилися, Філіпп підійшов до столу. Побачивши царя, півень витягнув шию, заляскав крилами і коротко кукурікнув. Всі ахнули, дивувалися:

— Упізнав царя! Когут упізнав царя!.. Філіпп лишився задоволеним.

— Здрастуй, здрастуй, мій друже,— лагідно озвався до півня.— Сподіваюсь, ти сьогодні теж порадуєш нас своєю незрівнянною звитягою і пристрасстю? — Дістав зубчик часнику, покритив його на долоні ножем і годував півня, щоб розпалити в ньому перед боєм войовничий запал. Вважалося, що від часнику півні стають запальними і войовничими.— Хто там сьогодні достойний нашого бійця? Починайте!

— Сію мить,— розпорядник півнячих боїв витягнув з-під столу корзину і вийняв з неї рудого, наче золотистого півня.

— Ось той, хто достойний битися з чорним когутом, котрий до цього дня не знав поразки,— запевнив розпорядник півнячих боїв.— Рудого когута я дістав у Беотії, він переміг усіх тамтешніх півнів.

— У Беотії, певно, серед півнів самі слабаки, тому цей рудько і перемагав їх,— вигукнув хтось з гейтарів, явно намагаючись улестити царю.— А з чорним когутом йому не впоратись.

— Чорний з нього залишить купу пір'я!

— Побачимо, побачимо,— невиразно озвався Філіпп.— На вигляд рудий когут хороший, нічого не скажеш, а ось. який він у бійці — покаже сьогоднішній герць.

— Рудий програє! Рудий програє! — заскандували гетайри.

— Не кваптесь поперед подій,— вгамував їх цар і крик-, нув: — Пива! Мені і всім,

хто хоче!

— Усі хочемо пива,— сміялись гейтари.

Слуги почали розносити пиво. Царю піднесли мідний, запітнілий глечик, повний холодного пива, і на дерев'яній тарелі кусень гарячого м'яса із золотисто-жовтою шкірою, що місцями порепалась й сочилася, хрумтіла на зубах. Цар великими ковтками пив пиво (глечики раз по раз міняли) і з хрускотом жував м'ясо, і губи його та борода залисніли од жиру. Тим часом розпорядник видовиська легенько, але не без хитринки, посміхаючись собі у вуса, прив'язав рудому півневі бронзові шпори, погодував його покришеним часником і поставив когута на стіл — напроти суперника, чорного когута, тільки з другого кінця столу.

Почалися ставки. Присутні розділилися на два табори: одні ставили на чорного (таких була переважна більшість), інші — на рудого. Цар залпом допив пиво, кинув на підлогу недоїдений шматок м'яса (на нього відразу ж з гарчанням накинулись собаки), утер рукою лискучі од жиру губи й дістав капшук.

— Ставлю на чорного,— і кинув на край столу важкий капшук.

З усіх боків тільки й чулося:

— На рудого. Сто.

— Я двісті. На чорного.

Діставали капшуки, висипали новенькі золоті македонські монети, які вже в народі називали "Філіппінами".

Герць розпочався. Чорний півень ледве тільки загледів суперника, як у горлі в нього заклекотіло, і він відважно й грізно кинувся вперед. Рудий теж, розставивши крила, ринувся йому навстріч. Бійці вдарились грудьми в груди, але обидва встояли. Відскочили один від одного, настовбурчили пір'я, знову ринулись у бійку. Полетіли пух та пір'я, супротивники клювали один одного, били шпорами, але недовго. Розійшлися кожен на свій край столу, опутивши крила, відпочивали, важко дихаючи.

Глядачі гаряче обговорювали початок поєдинку.

Та ось півні віддихались, крикнули войовниче та грізно залопотіли крилами і втретє кинулись вперед. Билися люто, намагалися шпорами розпороти один одному живота, клювали один одного в гребінь, шию, били крильми.

Розходилися. Сходилися. Вдарялися грудьми, падали, зводились, знову клювали один одного. Летіли пір'я та пух, бризкала кров. Та ось рудий ніби став млявішим, вже не так завзято нападав і все частіше й частіше задкував. Ті, хто на нього поставили, обурливо закричали, прихильники чорного, навпаки, збадьорилися: мала настати розв'язка поєдинку. Рудий явно програвав.

Та ось півні знову розійшлися, кожний у свій край столу і там стояли, важко дихаючи. Стіл був у пір'ї, краплях крові, кров сочилася і з півнячих гребенів.

Коли бійці відпочили, розпорядник ляснув у долоні і когута побігли один одному навстріч. Вдарились грудьми. Рудий упав. Це вперше. Але схопився швидко, так швидко, що чорний не встиг на нього накинутись. І тут рудий зненацька кинувся тікати. Чорний ринувся в погоню. Прихильники рудого обурливо закричали,

проклинали його, обзивали найобразливішими слівцями, але марно. Рудий втік з поля бою. Ганебно. Він біг понад бортом столу, опустивши голову,— яка ганьба! — і ледве тягнув крила. Ганьба! Ганьба! Ті, хто поставив на нього, розійшлися не на жарт і вже ладні були розтерзати боягуза, на якого зробили відчадушні ставки, і тепер явно плакали їхні золоті монети. І знов, і знов обзивали його найобразливішими слівцями, наче півень їх міг розуміти.

Чорний когут збадьорився. А втім, кого не збадьорить втікаючий противник. Він наддав ходу і вже наздоганяв рудого. І тут сталося непередбачене. Рудий різко повернувся (і це на бігу!), підстрибнув, викидаючи вперед ноги, гострими бронзовими шипами наніс противнику удар у груди. Чорний, захопившись погонею, стратив обережність і за це поплатився життям. Він упав набік, задригав ногами й затих. А переможець — бадьорий і наче аж повеселілий — стрибнув на поверженого, забив крильми, закукурікав, торжествуючи перемогу, голосно і дзвінко.

На тім поєдинок і скінчився.

Прихильники чорного, все ще не отямившись від несподіваного фіаско їхнього кумира, полізли за грошима, прибічники ж рудого стрибали, обіймалися і кидалися цілувати півня.

Філіпп програв разом з тими, хто ставив на чорного. Але програш його не засмутив. Він замислився.

— Хитрий,— поглядаючи на рудого, цар вражено хитав головою.— Так ось ти який, виявляється? Хвалю за кмітливість. Молодець. Хоч я й програв, хоч рудий і згубив мого чи не найкращого півня,— повернувся цар до присутніх,— але за такого хитруна не шкода й грошей. Чи не так?

— Так, так,— радо вигукували ті, хто виграв, і — крізь зуби — ті, хто програв,— Звичайно ж, не шкода грошей. Такий бій, такий бій!

— Він відступав, ба, навіть тікав,— міркував уголос Філіпп.— Але тікав так, аби в одну скороминушу мить, приспавши пильність противника, нанести смертельний удар йому і виграти.— Додав посміхаючись: — Іноді навіть і в півня варто повчитися.

До зали увійшов запилений гонець, щось шепнув царському секретареві Євмену — і той швидко підійшов до Філіппа, котрий саме взявся за черговий глечик, повний холодного пива.

— Щойно прибув гонець з Пелли.

— Що там? — запитав Філіпп і, піднявши вгору глечик, лив собі в широко розкритий рот пиво, ковтав і аж стогнав від задоволення.

— Царю! — підбіг гонець.— Радісну вістку привіз я тобі з Пелли. Цариця Олімпіада народила сина! Це сталося шостого дня місяця гекатомбеона!

Філіпп опустив глечик, з шумом видихнув повітря, рукавом утерся і повернувся до Євмена:

— Гінцю плащ з мого плеча! За таку радісну звістку! Усім пива! Усім вина! Ріжте биків, готуйте бенкет на три дні і три ночі!

Обом їм, Олімпіаді й Філіппу, якщо вірити Плутарху * та його знаменитим

"Паралельним життєписам", примарилось чи приснилось у зв'язку з народженням сина їхнього Александра таке: Олімпіаді — що пролунав удар грому і "блискавка вдарила їй у лоно і від того удару спалахнув сильний вогонь, язики полум'я побігли у всіх напрямках і потім згасли"; Філіппу ж невдовзі після весілля "приснилося, що він запечатав лоно жони: на печаті, як йому здавалося, був вирізаний лев".

"Всі віщуни,— пише далі Плутарх,— витлумачували цей сон у тому смислі, що Філіппу треба суворіше охороняти свої подружні права", але за іншим віщуванням це означало, що Олімпіада "вагітна, адже нічого порожнього не запечатують, і що вагітна вона сином, який буде мати відважний, лев'ячий характер".

А тоді у фортеці Філіппи цар Філіпп три дні і три ночі бенкетував з нагоди народження сина, напував гетайрів і всіх воїнів, які підходили до нього, щоб привітати з такою визначною подією у його житті. І три дні цар Філіпп пив чи не найбільше од інших, а тримався на ногах і не хмелів, хоч не спав і навіть не прилягав за ті три дні, коли п'яна ніч змінювалась п'яним днем, ще одна п'яна ніч змінювалась ще одним п'яним днем, і ще одна п'яна ніч змінювалась ще одним п'яним днем. І дивно було навіть найближчим друзям царя, котрі бачили свого повелителя й не такого: де він бере стільки сили? З яких джерел її черпає?..

— Він хоч і п'є з нами, як рівний з рівним, але все одно він не такий, як ми. Ми люди, а він — цар,— говорили між собою гетайри.— А царі, що боги,— простим смертним непідвладні.

— Пийте і гуляйте,— гримів голос царя.— Жінок у мене багато, а сини народжуються не кожний день!

Лише на четвертий день приліг, але спав недовго, схопився через годину — свіжий і бадьорий.

Плутарх — давньогрецький історик, письменник, філософ-мораліст.

— Ей, люди?!. Коней! Гетайри — за мною! їдемо в Пел-лу вітати сина мого і спадкоємця з появою на світ білий. І будемо з такої нагоди у Пеллі бенкетувати три дні і три ночі!..

Амфідромій, або скриня, повна золотих монет

Коли на дверях грецького будинку з'являвся вінок з оливкових гілок, то перехожі, глянувши на нього, неодмінно скажуть:

— Це житло відвідало щастя, адже тут народився хлопчик. Оливковий вінок — символ грецької хоробрості.

Коли ж у світ приходила дівчинка, на дверях з'являлася лише вовняна пов'язка — вона символізувала жіночу працьовитість. І про такий дім перехожі вже не казали, що до нього завітало щастя — дівчині не-в кожній сім'ї були раді, особливо в багатодітних чи бідних. Всі хотіли хлопчика — майбутнього продовжувача роду.

І ось на дверях царського палацу з'явився оливковий вінок, і всі в Пеллі тільки й говорили про те щастя, що завітало до їхнього владики,— цариця народила йому сина.

Молодий батько¹ спішно примчав з фракійського краю, щоб, як і годиться, здійснити амфідромій — церемонію визнання новонародженого хлопчика своїм рідним

сином. Тільки тоді немовля здобувало права спадкоємності і визнавалося в цьому світі повноправним сином такого-то, а не байстрам.

У визначений день придворні, знать Верхньої та Нижньої Македонії, двірцеві греки й фессалійці, гетайри, полководці та інші знатні мужі заповнили велику і препишну тронну залу македонських царів. На підвищення, де стояв інкрустований слоновою кісткою, золотом та сріблом багатий трон, під звуки музики піднявся цар Філіпп. Всі на мить схилили голови, виявляючи владиці своє пошанування.

— Хайрате! — привітно махнув цар рукою до знаті.— Хайрате!..

— Хайрате, хайрате! — відповіла цареві тронна зала. "Хайрате" — грецьке вітання, що було прийняте і в Македонії, означало "Радійте!". Сьогодні цар і справді радів.

Дзвінко залунали сурми.

У тронну залу увійшов дебелий глашатай і зарокотів могутнім басом, що так і шугнув під високе склепіння:

— Цариця Македонії Олімпіада із спадкоємцем престолу!

Олімпіада зайшла в пурпуровому плащі — висока, струнка, помолоділа після пологів, розквітла, вся в золотих прикрасах, з тонко підведеними бровами. На губах її блукала радісна посмішка, очі блищали, голова гордо піднята, і у всій її поставі — велич.

— Хайрате, царю,— привіталася вона дзвінко, посміхнулася до Філіппа і вся мовби аж засвітилася від щастя.

В руках цариця тримала сповиток. Немовля несла врочисто, як найбільший дарунок македонському цареві, і це так і було.

— Хайрате! — так же молодо і дзвінко відповів цар.— Радий бачити тебе, царице, з найдорогоціннішою ношею в руках.

Олімпіада зупинилася біля підніжжя трону.

— Царю македонський! — дзвінко вигукнула і в ту мить видалась вона Філіппу найпрекраснішою.— Перед усім народом македонським і грецьким, перед світом усім і перед богами заявляю: на руках у мене твій син і спадкоємець. Як і велить звичай, визнай і ти, царю македонський і батьку, мого сина своїм сином перед усім народом, перед світом і перед богами.

Філіпп рвучко звівся з трону, легко збіг з підніжжя в залу і підійшов до Олімпіади.

— Хайрате, царице, хайрате! Ти принесла мені найбільшу радість і втіху — я вдячний тобі за сина, спадкоємця мого трону і влади!

Злегка вклонившись, Олімпіада подала йому сповиток і випросталась — горда і велична. Філіпп обережно взяв на руки сповиток, кивнув немовляті, яке, виглядаючи із сповитка, посміхалося до світу білого безневинно, як посміхаються безневинно всі діти у світі.

— Так ось ти який, царевичу македонський? Чекав тебе, чекав. Радий, що ти нарешті прийшов у цей світ і порадував Македонію.

Із сповитком в руках рушив у кінець зали, де на обкладеному камінням домашньому вогнищі курився голубий димок. Як і велить звичай, щасливий батько

п'ять разів обійшов вогнище з немовлям на руках, представляючи нового члена своєї сім'ї богині домашнього вогнища Гестії. Одночасно цим актом він залучав немовля до культу домашніх богів.

— Гестіє! І ви, боги, охоронці дому мого! — врочисто вигукнув цар, здіймаючи над собою сповиток.— Клянусь

вам, боги дому мого, що тримаю в руках сина свого і спадкоємця. Прошу вас, боги дому мого, теж визнати мого сина, і прийняти його в мою сім'ю, і захищати його віднині і завжди. А назву я сина свого Александром. Залунали сурми і стихли.

— Визнаю Александра за сина свого! — повторив цар, і на цьому церемонія амфідромію завершилась. Двірські навперебій почали вітати царя з народженням сина, лунала музика, чулися вигуки:

— Слава, слава нашому цареві і його цариці та їхньому спадкоємцю Александру, сину Філіппа, слава!

— Живи і радуйся, Александре, сину Філіппа! Філіпп віддав сповиток матері, та передала його Ланіці,

яка підбігла до цариці, взяла сповиток і швидко вийшла. Цар ляснув у долоні.

Слуги занесли до тронної зали велику і важку скриню, оковану по краях металом, розкішно розмальовану і прикрашену золотом.

Слуги нечутно вийшли, наче тіні розтанули, коли сонце зникло.

Філіпп сам підняв віко.

— Тобі, царице і матір сина мого,— і величним жестом показав на скриню.— Мій скромний дарунок!

Посміхаючись, цариця підійшла до, скрині, заглянула в неї і відсахнулась, як усім здалося, злякано. Скриня була повна золотих монет, новеньких, сліпучо-жовтих. То були щойно викарбувані золоті гроші царя Філіппа — філіппіки.

— Невже це багатство... мені?

— Тобі, царице, тобі,— посміхався Філіпп.

— Такого дарунка, царю, жодний чоловік у світі не дарував своїй жоні. Ця скриня мені здається щасливим, але неймовірним сном.

Посміхаючись, Олімпіада взяла одну монету — на однім боці зображена голова Аполлона з лавровим вінком, а на звороті — колісниця з двома кіньми. Тими царськими кіньми, що перемогли на Олімпійських іграх.

— Ти надто щедрий, царю.

— Ти теж щедра, царице, подарувала мені такого сина! А мій дарунок — всього лише скриня золотих монет. Що він важить у порівнянні з твоїм? Ти подарувала мені сина, і всі скарби світу я ладен покласти до твоїх ніг, царице!

Олімпіада раптом занурила руки в скриню, набрала повні жмені монет і, сміючись, підкинула їх високо вгору. Сяйнувши золотом, монети злетіли над нею і з дзвоном ПО-110 падали на мозаїчну підлогу, котилися, підстрибували, дзвеніли... А Олімпіада ще й ще занурювала руки у скриню, набирала монет, підкидала їх, сміялась і щось вигукувала, а що — й сама не могла збагнути. Бо щасливішої жінки в ту мить не було у

всьому світі білому. І раділа вона не золотим монетам. Вона була щаслива від того, що Філіпп її любить і шанує, і вона — тільки вона! — його улюблена жона і мати спадкоємця македонського престолу. А всі непорозуміння, що не так давно виникали між ними, лишилися в минулому, як тяжкі й погані сни, яким ніколи-ніко-ли не буде вороття.

Адже ніхто не знає, який кінець його чекає

Щастя й цього разу виявилось оманливим, миттєвим. І вкотре Олімпіада мусила розчаровуватись: примару, звану щастям, неможливо спіймати. А тим більше втримати біля себе. Сьогодні здається, що воно нарешті прийшло до тебе, прийшло надійно і назавжди, ти веселишся і радієш, а завтра... Завтра од нього, щастя твого, вже й слід охолов... А може, тому, що його, щастя, взагалі немає? А є велика і вічна мрія людей, їхні нездійсненні прагнення і стремління будь-що стати щасливими. їхня безнадійна, зарані приречена на поразку погоня за рожевим міфом, легендою чи сонячною казкою людей всіх часів і народів, тих, що жили колись у світі білому, тих, хто зараз живе, і тих, хто ще житиме у ньому.

Кілька радісних днів і ночей, як Філіпп заскочив з Фракії в Пеллу,— і знову самотність. А без нього, без зрадливого і коханого Філіппа, вона вже не уявляла свого щастя. Та чоловік вдома бував не господарем, а лише гостем. І то — не частим. І від того — бажаним і жаданим. Олімпіада пам'ятала лише ті дні, коли цар бував у Пеллі. Та і як не пам'ятати, якщо тих днів стільки назбиралося за рік, що й на пальцях порахувати можна. А ті дні, коли царя з військом носило фракійськими та грецькими світами, зливалися для неї у довгі-предовгі місяці самотності. Життя проходило іншими дорогами, деś поза її гінекеєм, поза чужою їй Пеллою, і ті дороги напевне ж вели до щастя. А втім, хіба воно є у світі білому, щастя? Омана все то, віра у те, що ніколи не збувається. Філіпп постійно відсутній, і вона вже відчувала себе не так заміжньою жінкою, як удовою, у якої чоловік мовби і є, і водночас його немає. Казна-що таке! Думи гіркі серце точать, світ білий не радує. І не кануло в минуле непорозуміння, що звелось між нею та Філіппом, не залишило їх назавжди, як гадалось. Вона не любить Філіппа... О боги, невже це так? Іноді їй аж лячно стає від таких думок і таких почуттів... Не любить його, не любить, не лю... Ні, ні, вона ще любила Філіппа, але її велике почуття до нього, напевне ж, доживає останні дні. А що прийде в душу навзамін? Чи залишиться у ній пустка? Чи порожню душу захопить зневіра і змією вжалить її?..

Спершу думала: народить Філіппу сина і все зміниться. Народила. А що змінилося? Філіпп визнав сина за свого — спасибі й на тім! — і хутко зник. Ніби вона йому і не дружина, і не цариця його царства. Ніби і дому в нього немає, сім'ї. Чи збайдужів до неї? Не доведи, Боже... Знала, що в нього є жінки. А немає, так знайде. Чи й не клопіт для Філіппа. То нащо вона йому? Кляла себе і в'язницю свою, гінекей. Не склалися у неї стосунки і з двірцевою знаттю, надто гордою була, аби першою йти на поклін. А тутешні вельможні в свою чергу славилися гординею. До всього ж вважали, що македонською царицею мусить бути лише македонка, а не чужачка. Так і опинилась

Олімпіада в самотині. Всюди люди, багато людей, а вона як на безлюдному острові...

І з Ланікою, найвірнішою своєю подругою, бачилась рідко. Подруга і царська ключниця — хто б міг це завбачити? — негадано завагітніла. Від кого? Коли? З любові чи так? Мовби ж невідлучно при цариці — і вдень і вночі, а бач... Ніби й чоловіками не цікавилась, до ероса наче зовсім байдужа, а бач... На шостому місяці. А втім, Олімпіада ні до чого не доскіпувалася, бо досить лише глянути на Ланіку, як та відразу ж заливається слізьми. Олімпіада й рукою махнула — Бог їй судія. Самотня вона, ні сім'ї, ні чоловіка, ні дитини. А жінка, звісно, свого потребує. Тож хтось з метких македонців і скористався цим... Жеребці прокляті! Бугаї! Розжирили на дармових царських харчах, нащо їх тільки Філіпп тримає при дворі. Але хто — не випитувала, бо Ланіка відразу ж починає клястися богами, що вона тільки Олімпіаду і любить, і їй, подрузі своїй і цариці, вирішила присвятити своє життя. А те, що сталося... Вперше і востаннє — боги тому свідки! Не хотіла, а так воно лучилося... Але вона і далі вірно-вірно служитиме цариці й прохає її не гнати од себе.

— Заспокойся, тебе ніхто й не виганяє! — відмахнулася Олімпіада.— Сама затіяла, сама й викручуйся. А дитина, яку ти народиш, нікому не завадить у царському палаці. В гінекеї для вас завжди місце знайдеться. І доки я тут цариця, тебе ніхто й пальцем не зачепить.

І веліла Ланіку відправити в дальні покої гінекею — яка з неї тепер помічниця, живіт он руками підтримує. Хай там, поки не народить, і живе. Дала їй рабинь, веліла їм вірно Ланіці служити.

І знову Олімпіада самотня. І ні перед ким їй душу вилити, слово утіхи чи поради ні від кого почути в чужій столиці, у чужого люду. Перед нею всі кланялись, як перед царицею, і тільки. І була самотньою і нещасливою. То де та добра душа, котра б бодай поспівчувала їй? Згадала про свого вчителя, мудрого грека Менехма, з яким і в Македонію приїхала. І як це вона про нього забула? Ось хто дасть їй пораду, душу заспокоїть і неодмінно знайде відповіді на ті запитання, на які сама відповіді знайти не може... Погукала Леоніда, веліла йому знайти Менехма і спішно привести до неї.

— Я не можу привести Менехма,— відповів Леонід.— Він лаштується у свою останню дорогу в цьому світі. Коли вже не помер.

— Та чого ж ти раніше...— Олімпіаді забракло слів.— Він же мій учитель. Негайно веди до нього.

Довго блукали якимись переходами, то піднімалися вгору, то спускалися вниз, аж доки в тісному закапелку царського палацу, де мешкала найбідніша челядь впереміжку з рабами, не наткнулися на вчителя. На витертому кожусі лежало щось маленьке, висохле, заросле бородою — лиця не видно. Руки, як жовті сухі палиці, стирчали з-під кожуха. А на зарослому лиці, вже, здається, мертвому, тільки очі двома жаринками й горіли.

— Від тебе відвернулося щастя, царице? — не відповідаючи на її привітання, раптом запитав Менехм, і голос у нього був такий тихий та слабкий, що довелося підійти ближче, аби почути.— Коли цариця рік не приходила до свого вчителя, то, значить,

вона була щасливою. Бо щасливим учителі непотрібні.

— Була...— зітхнула Олімпіада.— Тому й забула про тебе, мій навчателю. Не гнівайся на мене.

— Чому це я маю гніватися на свою ученицю? — здивувався добрий Менехм.— Навпаки, я радів. Не приходить Олімпіада, не потрібний я цариці, тож у неї все добре. До мене йдуть тільки тоді, коли в душі неспокій, коли хто ради сам собі не дасть... Ось тільки лихо, чи встигну я тобі допомогти, царице?

Замість відповіді Олімпіада повернулась до Леоніда, насупилась.

— Моєму вчителю не місце тут. Негайно забори його звідси і посели у пристойному помешканні.

Губи Менехма — дві тонкі, сухі смужки — довго залишалися непорушними, а тоді ледь ворухнулися — і вона напружила слух.

— Мені й тут добре, тихо, спокійно і ніхто не заважає. А переселятися мені доведеться, тільки не в те помешкання, про яке ти кажеш... Все, що боги мені відпустили у цьому світі, я вже прожив. Кажи, чого ти хочеш, моя ученице, бо часу зайвого я вже не маю.

— Щастя хочу...— зітхнула Олімпіада.— Як мало хочу.

— Ти хочеш надто багато, Олімпіадо. Так багато, що я не знаю, чи й зараджу тобі.

— Ти не так мене зрозумів, учителю,— здивувалась Олімпіада.— Я хочу всього лише простого, звичайного щастя.

— Я завжди тебе розумів так, як треба, царице. Ти дуже багато хочеш, згадуючи щастя,— затих, і дихання його якийсь час не було чути. Олімпіада терпеливо чекала, думаючи, що Менехм від кволості заснув на мить, як то буває із старими дідами. Та ось вчитель ворухнувся, прошепотів: — Послухай...

— Я слухаю тебе, вчителю.

— Не мене... Послухай, що сказав мудрий Солон з цього приводу. Якось він відвідав лідійського царя Креза, котрий був найбагатшим у світі. І гадав, що — найщасливішим. Забажав Крез вразити мудреця Солона, показав йому незліченні скарби свої. Та Солон залишився байдужим до розкоші, що оточувала лідійського царя. Зачеплений за живе, Крез запитав мудреця: кого ж він тоді вважає щасливим? На це Солон відповів так: нікого не можна вважати щасливим за життя, адже ніхто не знає, який кінець його чекає...

— Твоя притча, вчителю, про Солона, цікава, але... Який мене чекає кінець, мені байдуже. Я сьогодні хочу бути щасливою.

— Ти надто нетерпелива, царице.

— Бо хочу жити сьогодні, а не колись. І сьогодні хочу мати щастя. Сьогодні, а не колись.

— Тоді задовольнися вічним прагненням,— прошепотів Менехм.

— Прагненням? Але до чого?

— До щастя,— Менехм довго мовчав, збираючись з силами, а тоді додав: — Прагнення до щастя — це і є щастя.

Бо щастя — це вічне стремління до прекрасного, досконалого, нового... До незвіданого. Стремління, а не досягнення. Ти була моєю кмітливою ученицею. Тож розумій і тепер з півслова.— Знову довго мовчав, збираючись з силами, дихання його майже не було чути. Та ось він сапнув повітря, заговорив: — Як на круту гору... Доки людина піднімається, доти й вірить...

— У що вірить?

— Що там... на вершині її неодмінно щось чекає... Досить лише здолати гору, піднятися на осяйну вершину — і все... щастя здобуте. І людина, здолавши труднощі, нарешті піднімається на вершину і бачить, що там...

— Немає нічого?

— Не зовсім так. Людина з тієї вершини, яку вона вважала за найголовнішу, бачить інші вершини, ще вищі, ніж та, на яку вона щойно піднялася.

— І треба знову підніматися на вершину, тільки ще вищу за попередню? — перепитала Олімпіада розчаровано.

— Що поробиш... Іншого людині не дано. А тільки підніматися: від вершини до вершини, від високої до ще вищої. І так усе життя. До останнього подиху в цьому світі.

— Чи знаєш ти...— почала було Олімпіада, але Менехм її перебив.

— Я знаю, що нічого не знаю. Ще мудрий Сократ так сказав, так воно і є.

Олімпіада ще хотіла щось запитати, як раптом збагнула, що Менехм уже мертвий. Ще дотлівали жаринки його очей, згасаючи, вкриваючись сірим попелом небуття, а сам 'Менехм уже був в іншому світі. І звідти нічим їй уже не міг допомогти. Тільки на сухих, тонких губах мудрого грека застигла якась хитра усмішка: знаю, мовляв, що таке щастя, але не скажу, здогадайся сама...

Змій Піфон з Дельфійської долини

У священне місто Греції Дельфи, де мешкав знаменитий дельфійський оракул, неспішно рухався караван македонського царя Філіппа на чолі з його особистим секретарем Євменом. Жодне із святилищ Греції не користувалося все-загальним пошануванням і не впливало так на життя еллінських держав, як оракул у Дельфах. Тільки там бог Аполлон через своїх жерців відповідав на ті запитання, з якими приїжджали до нього царі й правителі. А запитання були одні й ті ж: починати війну чи ні, як її вести? Засновувати нові колонії і коли починати се діло? Приймати нові закони чи релігійні свята? Навіть заводити храм чи ні — кожний з державних задумів вимагав віщого слова дельфійської піфії, її схвалення чи, навпаки, заперечення. І не тільки грецькі, іноземні правителі теж часто зверталися до дельфійського віщуна за радою, бо й за межами еллінських полісів він користувався повагою та довір'ям. Але за так, задурно віщун у Дельфах не віщував. Тож коштовності постійно поповнювали численні скарбниці храму. Не з порожніми руками їхало в Дельфи й посольство македонського царя.

Звивиста гірська дорога, обабіч якої стояли сірі од пилу кущі, повільно піднімалася вгору. На схилах — виноградники. Селяни, які там працювали, ні-ні та й випростовували спини. Приставивши долоню дашком до очей, дивилися: що ж то за пишна процесія

прямує в Дельфи? І зброя у вершників багата, і вбрані не бідно, не інакше як везуть оракулу коштовності, яким і ціни немає. Попереду валки їхало кілька вершників у білих плащах з тонкої вовни, в шоломах з гребенями, збруя та зброя вершників сяють на сонці від золотих і срібних прикрас. Певно, дуже знатні. Не інакше як посли якоїсь грецької держави або й гості з іноземного царства, бо слава про дельфійського оракула розлетілась по всьому світі. За послами рухався загін вершників для охорони, потім йшли мули, запряжені у двоколісні візки, доверху навантажені яскравими паками. За ними дріботіли нав'ючені осли, з боків бігли погоничі і криками та палицями підганяли тварин. Далі юрмою сунули раби, за якими стежили наглядачі з батогами і зброєю. Це й було посольство македонського царя. Попереду їхав Євмен і, позиркуючи на сонце, що вже здійнялося над головою, квапив валку, аби дістатися в Дельфи засвітла — не хотілось ночувати в горах з такими скарбами. Розбійників мовби й немає, але... Ні, краще не ризикувати.

Та ось вже й перевал, по той бік якого — священна дельфійська долина. Подорожні по знаку царського секретаря нарешті зробили короткочасну зупинку. Євмен спішився, розминаючи затерплі ноги, підійшов до краю урвища. Перед ним вдалині лежала долина, з усіх боків оточена високими відрогами гори Парнас. Краєвид вражав якоюсь похмурою величчю. З північного боку долини здіймалися два майже прямовисні скелясті стрімчаки, розділені вузькою ущелиною. То були знамениті Федріади — скелі, з яких скидали у прірву тих святотатців, котрі завдавали шкоди Аполлону та його святилищу. За переказом, з однієї із Федріад скинули великого байкаря Греції Езо-па, якого несправедливо звинуватили в крадіжці священних золотих чаш із святилища.

Євмен ще раз обвів пильним поглядом долину, поглянув на сонце, що вже високо підбилося, і заквапився.

— Рушаймо! Відпочинемо на місці. Мусимо до вечора впоратись і завтра вранці вирушити назад — цар чекає.

Вершники скочили на коней, забігали наглядачі, заляскали батогами, піднімаючи мулів та ослів, задзвеніли дзвоники на шиях у тварин, заскрипіли колеса візків, і хмара пилу знову нависла над валкою.

До підніжжя Федріад, аж до швидкоплинної ріки Плей-сту, дорога спускалась уступами. В одній із Федріад — глибокі прямокутні ніші, видовбані у вигляді маленьких храмів. Всередині вони оббиті міддю. Такі скарбниці споруджувалися мешканцями окремих міст на згадку про події, пов'язані з "правильним" віщуванням оракула за допомогою самого бога Аполлона. В тих нішах-храмах і клали дарунки, що їх підносили богу. З-під скелі вирувало джерело прозорої й холодної води, як запевняли, "дивного смаку". Те джерело звалось Кастальським * і було посвячене Аполлону та музам.. Прохолодна і чиста як сльоза вода з джерела стікала у водоймище, вирубане у скелі. У тій воді прочани здійснювали обмивання та кропилися нею, перш ніж увійти в огорожу, що оточувала храм Аполлона.

За переказом, найдавніший храм, що стояв на тому місці, являв собою шатро, сплетене з гілок лаврового дерева. Другий храм, як запевняє легенда, був зіплений з

воску та бджолиних крилець — прозорий, він казково світився, як диво з див. Третій храм спорудили з міді, четвертий збудували з каміння. Але невдовзі він згорів. І тоді всі міста Греції зібрали великі кошти і знову звели препишний храм з мармуровими східцями та розкішною — теж мармуровою — колонадою. Фронтони храму прикрашували зображення Аполлона та Артеміди і їхньої матері Латони. Біля головного входу стояв великий мідний бик — дарунок мешканців острова Керкіри Аполлону на знак вдячності за щедрий улов, посланий їм Богом. А бик, що в той час блукав берегом, буцімто своїм муканням і сповістив мешканців Керкіри, що в морі повно риби.

Неподалік бика здіймалися статуї самого Аполлона, богині перемоги Ніки та скульптурні зображення героїв міста Тегей, поставлені в честь перемоги тегейців над спар-

танцями. В сучасній поетичній мові Кастальське джерело означає натхнення.

А спартанці в свою чергу звели статуї в честь їхньої перемоги над афінянами біля Егоспотамів. Тут, крім зображення богів Зевса, Аполлона, Артеміди та Посейдона, стояло ще близько трьох десятків статуй спартанських вождів та їхніх союзників у битві з афінянами. Афіняни ж свою скарбницю спорудили в пам'ять про марафонську битву, їхні статуї Аполлона та Артеміди були створені славетним скульптором Фідієм. Мешканці Аргоса піднесли храму зображення коня та статуї своїх героїв. А коли еллінські міста у вирішальній битві поблизу Платеїв захопили у персів багату здобич, то спорудили в Дельфах золоту триногу, яку підтримувала бронзова колона у вигляді трьох переплечених змій. На згинах зміїних тіл викарбували назви грецьких держав, що брали участь у спільній боротьбі еллінів проти персів.

Підносили дарунки Дельфам не лише держави, а й окремі громадяни. Так знаменитий лікар Греції Гіппократ поставив мідну статую, що зображувала змучену хворобами людину, таку худу, що видно було кістки під туго натягнутою шкірою.

Вище храму містилась "ласха" — приміщення для відпочинку паломників з відкритою мармуровою галереєю. До дельфійського оракула йшли не тільки для вирішення питань державної ваги, зверталися до нього й окремі громадяни (таких було більше) із своїми дрібними повсякденними клопотами: чи пощастить у торгівлі, чи народиться хлопчик, бо дівчаток і так вже забагато в сім'ї, коли вигідно продати баранів...

За легендою, храм Аполлона споруджено на тому місці, де колись бог боровся з жахливим велетенським чудовиськом — змієм Піфоном, що багато завдав лиха краю, пожираючи людей та їхні стада. Дихання в чудовиська було отруйним, тож навіть повітря в тому краї було колись небезпечним. Якось (Аполлон та Артеміда тоді були ще маленькими) змій напав на їхню матір Латону і довго ганявся за нею. Вирішивши, Аполлон поклявся відомстити Пі-фону, який ніс всьому краю смерть та руйнації. Гніздився змій в Дельфійській долині серед похмурих скель та глибоких ущелин. І хоч луску мав преміцну, та золоті стріли Аполлона пробили і її. Розлютившись від Нестерпного болю, змій качався, бив хвостом, розколюючи каміння та ламаючи дерева.

Від дикого ревиська дрижали скелі. Довго звивалося велетенське тіло змія, важко і хрипло він дихав. Змій навіть ще спробував було врятуватися поповзом, але Аполлон так йому сказав:

— Конай тут, на цій землі! Більше ти ніколи не жахатимеш людей, які, споживаючи плоди цієї прекрасної землі, приносять мені подячні жертви.

І почорніли очі чудовиська, і пішло з них світло назавжди. І згнів змії під промінням священного сонця, і приніс землі родючість. І люди спорудили храм на честь переможця, який звільнив їх від смертельного лиха. Храм стояв на узвишші з білого каменю. До головного входу вели широкі мармурові сходи. Мармурова огорожа оточувала всю терасу, викладену великими кам'яними плитами. В огорожі зроблено чимало проходів, щоб у святкові дні натовпи прочан могли без затримки проходити на священну територію. За огорожею напроти входу в храм — великий жертовник. До нього в першу чергу йшли ті, хто бажав отримати відповідь од оракула. Їх зустрічав мідний вовк з написом, що тільки одні спартанці мають право першими запитувати оракула — якщо, звісно, виникне до нього черга.

Пророцтво Піфії

Підготовку до врочистого жертвоприношення, як і всі прочани, почали з обмивання водою Кастальського джерела. В Дельфах було п'ять головних жерців (посаду жерця іноді й купували, що коштувало дорого, бо вони отримували великі прибутки й багатіли), які відали справами храму, судили злочинців, винних у святотатстві. Крім них, були жерці, котрі записували віщування піфій. (Оскільки число бажуючих отримати відповідь оракула росло, то доводилося збільшувати й кількість днів, сприятливих для віщування, піфій теж стало більше). Жерцям підлягали другорядні служки, які відали жертвоприношенням, священнодійством та займалися ворожінням на жертовному вогні. Вони ж здійснювали обряд з обмиванням, очищенням та окурювали тих, хто йшов до оракула. А ще служки заводили розмови з паломниками, вміло й непомітно випитували їх про їхні клопоти, життя тощо і так збирали потрібні для жерців відомості про кожного, хто збирався задавати запитання оракулу. Помилитися вони не мали права, бо відповідали за правильність тлумачення віщування оракула, що будувалося тільки на основі зібраних ними даних. Сама ж відповідь оракула здебільшого складалася з надто обережних і неясних висловлювань, які можна було тлумачити і так і сяк. Не випадково ж існувала приказка:

"Дельфійський бог не говорить всього відверто, не утаємничує, а натякає". Служки намагалися завести розмову і з македонцями, але Євмен велів своїм людям тримати язика за зубами. Після обмивання македонці на чолі з Євменом пішли до вівтаря, де й склали багаті дари, що їх Філіпп велів спалити в честь бога-віщуна. Раби принесли на вівтар паки пурпурової тканини, багатий одяг, плащі, глечики з ароматичним маслом — не шкодував Філіпп добра для бога. Але найкоштовніші речі з дарунків македонського царя — золоті та срібні чаші й кілька паків тканин — жерці веліли занести до храмової скарбниці. Потім головний жрець подав знак — і вмить спалахнуло велике вогнище, пахучий дим якого стрімко — добрий знак! — шугнув у небо.

— Бог сприймає жертву, яку ти приніс йому від імені свого царя,— сказав Євмену головний жрець.

Потім до вівтаря підвели вгодованих биків та овець з найтоншою, майже шовковистою вовною. Жертовних тварин окропили водою з Кастальського джерела й забили на славу Аполлону. (А втім, богу мали дістатися лише нутрощі, кістки та шкури, все інше жерці забирали собі). І знову всі ознаки й приквитки виявлялися прихильними для послів Філіппа.

Після закінчення церемонії врочисто рушили до храму. Попереду широкими мармуровими східцями піднімалися жерці, за ними притихлі й схвильовані македонці на чолі з Євменом. Біля колони їх зустріла статуя лева, вилита з чистого золота, подарована, за переказом, царем Крезом.

Простуючи за жерцем, македонці піднялися в храм, де на стінах прочитали різні висловлювання мудреців сивої давнини, що побували в Дельфах і подарували Аполлону свою мудрість: "Спізнай самого себе", "Нічого занадто" тощо. На невисокій колоні стояла статуя славетного Гомера, далі, в іншому помешканні був жертовник, присвячений Посейдону. А навпроти входу височіла статуя бога Аполлона, з обох боків якої стояли дві Мойри — богині долі. Біля жертовника із священним вогнищем головний жрець велів послам зупинитися й чекати, а царському секретареві йти за ним — тільки він один міг задати оракулу запитання, отримати відповідь і передати її цареві.

Євмен опинився в найтаємничішій частині храму — аді-тоні, куди дозволялося заходити лише жерцям-пророкам і тим, хто бажав отримати відповідь у божества. Адітон споруджений над самою щілиною, з глибини якої здіймалися задушливі випари. Вони й викликали пророчий екстаз у віщунки піфії, а вже її устами бог Аполлон оголошував свою волю тим, хто звертався до нього.

Євмен озирнувся роздивляючись. Над щілиною стояла тринога, обкладена з усіх боків гілками лавра. Було душно й похмуро. Та ось у супроводі жерців до триноги швидко і легко, майже нечутно, підійшла жінка у світлому вбранні, від якого війнуло пахучим димом (її, певно, окуривали перед тим, як вона зайшла в адітон). В сутінках Євмен не міг роздивитися лиця піфії. В таємничій напівтемряві й задусі все робилося тихо, безгучно. Жрець подав піфії лаврову гілочку. В другій руці вона тримала саме листя лавра. Сівши на триногу, піфія взяла лаврове листя в рот, опустила голову й застигла, наче задумалась.

— Ти готовий задати запитання великому Аполлону? — в тиші, що панувала в адітоні, різко пролунав голос жерця.

Євмен здригнувся, поспішно кивнув.

— Тоді — запитуй! — велів жрець.

— Славний Аполлоне,— почав голосно Євмен,— цар Македонії Філіпп, шануючи твого оракула як єдиного, хто віщує правдиво, посилає тобі дарунки, достойні твоїх висловлювань, і запитує тебе, великий боже: чи розпочинати нову війну, яку він задумав? Чи йому особисто не загрожує лихо?

Вмовк Євмен, в адітоні знову запанувала німа тиша, її порушувало тільки важке дихання піфії, навколо якої здіймалися отруйні випари. На душі в Євмена стало важко й гнітюче, від випарів ставало все важче й важче дихати. Та й почував себе не зовсім добре, адже добре знав, яку війну хоче розпочати Філіпп. Його цар збирався напасти на Грецію і тепер у грецького оракула питає ще й ради — розпочинати йому ту війну чи ні? А що, коли оракул розгадає таємницю Філіппа? Сам цар далеко, а йому, Євмену, перепаде за святотатство. До всього ж Євмен у душі не схвалював царський намір щодо нападу на Грецію, але перечити Філіппу не осмілився. Євмен шанував еллінську культуру і самих греків, тому й не хотів іти на них війною з військом Філіппа. Але що вдієш. Цар радиться не з простими смертними, а з богами, як вони вирішать, так і буде. А втім, грецькі боги не завжди відверті і здебільшого вдаються до алегорії, що може обернутися лихом для того, хто не так її витлумачить чи й сприйме. Коли знаменитий лідійський цар Крез через свого посла, піднісши дарунки, звернувся до дельфійського оракула із запитанням: чи вести йому війну з персами, відповідь була небагатослівна:

"Галіс-ріку перейшовши, Крез велике царство зруйнує". Крез наївно сприйняв це віщування за сприятливе для нього. А яке царство буде зруйноване, як тільки він перейде ріку Галіс, Крез уточнювати не став, бо й так було ясно — перське. Не задумуючись більше і не підозрюючи лиха, він виступив у похід. І ледве перейшов ріку Галіс, як у першій же битві потерпів нищівну поразку і сам потрапив у полон до перського царя Кіра. Правда, згодом Кір помилював його і відпустив на волю, але царство Креза — велике, до речі,— було зруйноване. Обурений віроломством дельфійського оракула Крез вдруге відрядив у Дельфи свого посла і велів йому піднести в дарунок лжевіщуну той ланцюг, у якому його тримав Кір. І ще велів запитати божество: чи не соромно йому, Аполлону, неправдивим віщуванням підштовхувати його, Креза, на несприятливу для лідійського царства війну?..

На це оракул дав таку відповідь. Перше: навіть сам Аполлон не може уникнути того, що визначено долею, бо фатум панує не лише над простими смертними, а й над богами. Друге: винуватий сам Крез, котрий не так витлумачив віщування. Адже справді в результаті війни було зруйновано велике царство. Тобто царство самого Креза — і тому віщування є правдивим. От якби Крез вдруге запитав тоді оракула, а яке велике царство той має на увазі, то відповідь Аполлона була б яснішою... Пригадавши цю повчальну історію, Євмен подумав, що все-таки винуватий не оракул, а сам Крез, адже царю, який збирається на війну, треба більше покладатися на власні сили, а не на віщування оракула. Тому й Філіппу, пам'ятаючи сумну долю Креза, треба бути обережним і не дуже вірити віщунам.

Дихати все важче й важче, в голові починає паморочи-тись від їдучих випарів. Та ось піфію наче хто розбудив, вона здригнулася, з трудом звела голову. В її затуманених, наче посоловілих очах спалахнули якісь іскорки, і Євмен мимовільно відступився від неї на крок, бо здавалось, що піфія дивиться йому в душу і вже знає, на яку війну зібрався македонський цар. Та піфія дивилася мимо нього, і він трохи заспокоївся.

Минуло ще трохи часу, і піфія нарешті розтулила губи і щось забурмотіла. Євмен

напружив слух, але нічого не міг розібрати. Піфія бурмотіла все швидше і швидше, і царський посланець зміг розібрати лише кілька слів: "Філіпп", "квадрига", "успішно"... Жерці-товмачі швидко записували те, що недоладно бурмотіла піфія. Та ось вона вмовкла — так же негадано, як і починала говорити. На її стомленому і, здавалось, байдужому лиці не було жодного почуття.

— Прошу...— жрець вивів Євмена з адітону на свіже повітря.— Відповідь отримаєш завтра, але не читай її. Пергамент розгорне лише той, хто звертався через тебе до бога,— цар Філіпп.

Зустріч в потаємній кімнаті

Як несподівано зник Філіпп з Пелли, так несподівано й з'явився у своїй столиці — заклопотаний, але, як завжди, бадьорий, засмаглий на вітрах далеких доріг. М'яка, русява борідка значно виросла, навколо променистих очей з'явилися перші дрібні зморшки, і від того здавалося, що цар доброзичливо та лагідно посміхається, сповнений якоїсь внутрішньої благодаті. І сам він скидався на такого собі кмітливого селянина — хитрого і трохи ніби хмільного. Про царицю не запитав, а лише поцікавився, як поживає його спадкоємець Александр. Отримавши схвальну відповідь, зібрав найближчих гетайрів та й загуляв з ними на всю ніч. А вранці, навіть не прилігши після веселої ночі, велів покликати до нього свого радника і друга Антіпатра. Філіпп його цінував як політика і як державного мужа, на якого завжди і за будь-яких обставин можна покластися і завжди бути впевненим: Антіпатр ніколи не підведе. Служив він ще попередньому царю Пердіцці III, в порівнянні з Філіппом був уже зрілою людиною, третій та м'ятий і в житті, і в політичних інтригах та чварах двірцевої знаті, де він теж користувався чималим впливом. Якщо сам цар любив гульнути (в перерві між війнами) і гульнути добре, коли хмільна, розвесела ніч змінювала такий же день, а день знову ніч, то Антіпатр майже не вживав вина. За бенкетним столом їх — царя і радника його Антіпатра — ще не бачили ніколи; в той час як цар бенкетував, втрачаючи дням і ночам лік, чи відсиплявся від гульок, Антіпатр залишався тверезим і не спав — беріг царство. Може, тому Філіпп і гуляв багато, по кілька діб підряд, знаючи, що на випадок чого тверезий Антіпатр завжди напоготові.

Підтягнутий, свіжий і бадьорий, стрімкий та легкий у ході, з розумними і хитрими очима, що так молодо блищали, Антіпатр — повна протилежність своєму царю. Якщо Філіпп при всій своїй розсудливості, хитрості та винахідливості все ж іноді гарячкував (тоді в ньому з'являлося щось хлоп'яче, задерикувате і відчайдушно ризиковане), то Антіпатр ніколи не втрачав землі під ногами і спокійною поміркованістю гасив зайве збудження молодого царя чи спрямовував його в потрібне русло або й стримував від поспішних чи необдуманих кроків і вчинків. Тож Філіпп без поради з своїм радником і другом не приймав жодного рішення. Тому завжди й вигравав, бо завжди вмів слухати досвідчених і бувалих. До того ж Антіпатр зарекомендував себе зрілим політиком і дипломатом, особливо в стосунках з греками. Еллінська культура йому була близькою, радник підтримував дружні стосунки з грецькими філософами і навіть сам писав книги. Будь-коли, вдень чи вночі, запитай його, що зараз твориться в еллінському світі та його

колоніях, Антіпатр без затримки дасть точну і вичерпну відповідь і порадить, як краще царю поведися в тій чи іншій ситуації.

А викликано його було не в тронну залу македонських царів, а в маленьку потаємну кімнатку, вхід до якої завжди чатували гетайри і де Філіпп любив усамітнюватись, коли мав над чимось серйозно подумати чи прийняти якесь важливе рішення. Там же він приймав своїх радників, коли справа набувала великої державної ваги і не підлягала розголошенню. Кімнатка добре знайома Антіпатру — вузька, без вікон, з кількома бронзовими лампами. Під стіною ложе, заслане ведмежим хутром, поверх якого накинуто овеча шкура (цар іноді й спав там, по-простому, по-похідному), посеред кімнати стояв мармуровий столик із позолоченою скринькою, де лежали особливо важливі справи, на чільному місці стояв широкий стілець з високою спинкою та позолоченими підлокотниками у формі лев'ячих голів, збоку — простий стілець для радника.

Коли Антіпатр зайшов до потаємної кімнати (про її існування не знала навіть цариця Олімпіада), ефеб у шоломі з гребенем, в голубій туніці й блискучих мідних латах, з коротким мечем на стегні, упізнавши прибулого, стукнув калаталом в бронзовий щит, що висів біля дверей, і, посторонившись, жестом запросив радника зайти. Антіпатр переступив поріг. Цар у білосніжному вовняному гіматії стояв біля столу і щось перебирав у скриньці — він, певно, тільки-но зайшов.

— Хайрате! — привітався Антіпатр.

— Хайрате! — не обертаючись, відповів цар, все ще порпаючись у скриньці. Та ось він нарешті знайшов у ній те, що шукав, ляснув у долоні, і тієї ж миті вбіг служба. Філіпп повів плечем, служба, підбігши, став навшпиньки, зняв з царя гіматій і нечутно зник. Лишившись у хітоні, цар полегшено зітхнув, сів у своє крісло і жестом запросив сісти й радника. З похмілля цар почував себе негаразд, облизував сухі губи, у всьому тілі стояла спустошлива втома. Потягнувшись до хрускоту в суглобах, тихо застогнав крізь стиснені губи і глянув на радника. Той сидів, як завжди, свіжий, бадьорий, з ясними й чистими очима та рум'яними щоками.

"Молодіє з віком, чи що?" — не без заздрощів подумав цар і, ляснувши в долоні, велів служці, котрий миттєво вбіг, принести холодного пива. Служка зник і відразу ж з'явився, обережно, аж якимось наче врочисто несучи у витягнутих руках два великих кухлі. Поставивши на стіл, застиг із схиленою головою, але, тільки-но цар махнув рукою, тінню зник.

Філіпп показав раднику на один із кухлів.

— Дякую,— як завжди чемно, ухилився Антіпатр і додав з дещо осудливими нотками в голосі (з усіх радників тільки він один зважувався, щоправда, тактовно, дорікати цареві частими випивками): — Чи ж, бува, не рано?

— Вже пізно,— весело доказав цар, збуджено дивлячись на кухлі зі смачним балканським пивом.— Гуляли всю ніч... Але — досить застілля. Від сьогодні займаюся тільки справами. Ось похмелюся — і до діла.

Залпом спорожнив кухоль, полегшено зітхнув, тильним боком долоні витер губи та

вуса, пробіг пальцями по бороді і просвітленими очима глянув на радника.

— Що ти скажеш про Ісократу, грецького оратора, га? Йому можна вірити? На нього та його людей можна покласти? У нього надійні спільники? За ним стоїть політична сила у грецькому світі чи він дивак-одинак, котрий просто симпатизує мені?

— О так. Тобі, мій царю, Ісократ і справді симпатизує. Мої люди уважно стежать за невтомною і цілеспрямованою діяльністю названої тобою особи в Афінах і доносять досить втішні для нас вісті,— неквапливо почав Антіпатр.— Оратор Ісократ — досить відомий і впливовий у грецькому світі. Він не одинак і не дивак, за ним стоїть сила. Він має багатьох спільників-однодумців. Якщо інший, не менш відомий оратор Афін Демосфен — наш противник і сили, що стоять за ним, теж виступають проти Македонії та її ролі в грецькому світі, то Ісократ, на наше щастя, друг Македонії, прихильник не демократії, як Демосфен, а міцної царської влади. Бо тільки вона здатна навести лад у грецькому світі, де постійно спалахують чвари-роз-брати. Свого царя там немає, тож Ісократ і покладає на тебе свої надії. На Ісократу не лише можна, а й треба покласти! Без нього та його прихильників наше проникнення в Грецію неможливе. Принаймні воно значно ускладниться.

Філіпп дістав із скриньки пергаментний сувій.

— Прочитай, що пише мені Ісократ.

У своєму листі Ісократ благав Філіппа об'єднати розпорошену Грецію і очолити похід греків та македонців проти персів, не відаючи, що такий похід вже давно обдумує Філіпп. Завоювання Азії нащадку грецького Геракла по плечу. Застерігав: якщо Філіпп відмовиться від цієї історичної місії, яку визначили йому самі боги, Греції загрожує внутрішня катастрофа. Вона загине від різних волоцюг, що натовпами тиняються по її містах, від сікофантів (донощиків) і від поганих ораторів та демагогів...

"Якщо ти справді є достойний нащадок Геракла, то зроби все це і тоді всі будуть зобов'язані тобі найбільшою вдячністю. Греки — за ті благодіяння, які ти їм виявиш, а македонці — за те, що ти будеш над ними законним царем, а не самодержцем. Решта ж роду людського за те, щоб ти звільнив еллінів від варварського деспотизму, після чого всіх людей ошчасливиш еллінською культурою".

— Прочитавши цього листа, я ще раз упевнився в тому, в чому і раніше був упевнений: Ісократу треба вірити. І використати його у своїх цілях,— сказав Антіпатр, повертаючи листа.

Філіпп поклав лист у скриньку, замислено мовив:

— Так, Ісократ для нас як знахідка. Для підтримки Ісократу та його Людей не шкодувати золота.

— Так і діяти від твого імені,— пообіцяв Антіпатр.— Але Ісократ та його прихильники — це ще не привід для відкритого втручання у внутрішні справи еллінів.

— Привід будемо шукати! — ляснув Філіпп долонею по столу.— У Грецію мусимо увійти не як загарбники, а як її рятівники. В цьому нам допоможе і щасливий випадок, і боги. А боги на моєму боці. Ось...— шаснув рукою в скриньку, дістав пергаментний сувій, помахав ним.— Відповідь грецьких богів! Євмен привіз мені це від дельфійського

оракула. Я запитав його через Євмена: чи починати мені війну, яку я задумав? І ось що відповів мені оракул: "Успішно почавши війну, ти успішно її завершиш!" Ось так! А я неодмінно почну її успішно. І знаєш, я замислив війну не проти кого-небудь, а проти греків. Розумієш! Війна проти греків, а грецький оракул пророкує мені перемогу. Тож виходить, грецькі боги на моєму боці, вони хочуть, щоб я прийшов у Грецію і врятував її. І я прийду в Грецію і врятую її, вона стане частиною мого царства. Могутнього і найбільшого у світі!

Філіпп, не втримавшись, вибіг з-за столика, забігав по тісній кімнатці, рухи його стали рвйними, і увесь він, ніби проснувшись, збадьорився, очі сяяли.

— Ось так, мій друже-раднику. Не лише Ісократ, а й грецькі боги закликають мене до походу в Грецію. Правда, оракул одночасно й застеріг мене, аби я уникав колісниць, запряженої четвіркою коней, бо вона може принести мені лихо. В усьому ж іншому мене чекають успіх і слава! Квадриги я почну уникати від сьогодні й назавжди, а до походу в Грецію починаємо готуватися вже сьогодні. І одночасно чекатимемо зручного часу для нападу. Греків же треба купувати з усією їхньою демократією. Чим більше купимо греків, тим краще буде для нас. Тут золота не шкодувати, воно потім сторицею окупиться. Хай нам щастить!

Філіпп залпом випив другий кухоль пива.

Філіна сама собі винесла присуд

За час відсутності царя в Пеллі померла Філіна.

Раптово, негадано. В розквіті здоров'я і молодих літ. Не хворіла, не скаржилась, що нездужає, і ось... Давала гучні бенкети, де була в центрі уваги і всіх покоряла сліпучою вродою, як завжди, затято — коли заходила мова, — похвалялася, що тільки її син від Філіппа, як старший в роду, має всі права стати спадкоємцем престолу. А той, Олімпіадин синок — молодший і, отже, таких прав за законами предків не має. І сам цар це невдовзі збагне, додавала Філіна, і відновить справедливість... Дехто з її друзів обережно натякав фессалійці, що при живій цариці небезпечно так говорити, та Філіна тільки сміялась, блискаючи білосніжними зубами, що так і спалахували на її гарному смаглявому лиці: Філіпп, мовляв, Олімпіаду не любить і живе з нею останні дні. Завтра епірська княжна стане лише його колишньою четвертою дружиною.

Що ж, все у волі богів, казали одні, почувши про раптову і дивну смерть молоді, здорової Філіни. Кому який вік вони виділять, такий і живи. Хоч ти здоровий, хоч недужий — все одно...

"А може, боги тут і ні при чім?" — шепотілися інші і загадково вмовкали на півслові — тямковитому і так усе ясно.

У ті дні в місті тільки й згадувалося ім'я цариці — прибрала, мовляв, Олімпіада суперницю, щоб її син, а не Філіни став спадкоємцем трону. Шепотілися в закапелках, бо остерігалися донощиків. Тому вголос ніхто про те не зважувався говорити — та й доказів причетності цариці до смерті Філіни не було. Все у волі богів, їм видніше, кому який вік жити. А бовкнеш зайве, то й власного віку не дорахуєшся. Та й македонців нова цариця не любить, то краще триматися подалі від лиха.

І хоч покійниця за свого життя була дружиною царя, доки він з нею не розлучився заради Олімпіади, та все ж поховали Філіну тихо й непомітно. Тіло спалили, а бронзову урну з прахом приткнули десь на околиці некрополя. Державні особи участі в похоронах не брали — цар охолов до фессалійки давно, царицею її ніколи не проголошував, а коханок у нього вистачало. До того ж Пелла вже мала царицю Олімпіаду, а тому приділяти увагу колишній коханці її царственного мужа не зовсім і безпечно.

Розкішний палац, подарований свого часу Філіппом фессалійці, спорожнів — у покійниці не виявилося в Пеллі рідні чи інших спадкоємців. Слуг та рабів (а вони свого часу були подаровані фессалійці царем) з наказу намісника Антіпатра повернули державі як її особисту власність. Палац зачинили, позамикали всі двері і поставили варту. Приїде цар, він і вирішить, як бути з палацом.

Цар приїхав.

Олімпіада чекала Філіппа з внутрішнім неспокоєм, який намагалася загнати вглиб душі: як цар сприйме звістку про раптову смерть своєї колишньої дружини? Ніде правди діти, після одруження з Олімпіадою і проголошення її царицею Філіпп частенько — щоправда, після доброго застілля — опинявся в постелі жагучої й палкої фессалійки, котра була і щедрою, і жадібною до любові — цим вона і манила до себе царя.

Філіна сама себе прирекла на смерть і сама собі винесла присуд. Прирекла тими словами, яких до кінця свого віку не могла б забути цариця Олімпіада: "Я хоч і царська коханка, але спадкоємцем царя стане мій син, бо він старший у Філіппа!" І тому Філіна мусила піти з цього світу. І, зрештою, пішла.

Все було зроблено аж надто просто. Люди Олімпіади підкупили покоївку Філіни, рабиню, пообіцявши їй волю, якщо вона підсипле у їжу своїй господині сірий порошок. Всього тільки щіпку сірого порошку і — воля. Ну хто з рабів відмовиться від волі, коли її продають так дешево? А вранці, переконавшись, що Філіна мертва, задушили її убивцю, рабиню-покоївку, — це теж було передбачено

зарані. Отож рабиня й отримала обіцяну волю, щоправда, на тому світі.

Спершу Олімпіада вирішила піти на похорони — щоб одвести од себе підозру, та вчасно схаменулася. Вона, цариця, піде ховати якусь там коханку свого чоловіка? Це вже занадто! З неї ж і сміятимуться. Коханок у Філіппа було й буде — не бігатиме ж вона по їхніх похоронах — щоб вони всі на той світ пішли!

Але сина покійної ("Тепер уже назавжди покійної!" — мстиво думала) суперниці, її малого Аррідея, вирішила забрати. По-перше: у покійної не було рідні, а по-друге: мало що може в житті трапитись. Аррідей все ж таки син (хоч і побічний) царя Філіппа. Раптом її вороги викрадуть Аррідея і згодом, як виросте, нацькують його на македонський трон? І свої подібне можуть утнути, особливо знать Верхньої Македонії, яка й досі мріє про самотійність і має зуба на Філіппа, що відібрав у неї ту самотійність. А фракійці, пеонійці, іллірійці, не кажучи вже про греків, теж можуть використати Аррідея в своїх цілях — ворогів у Філіппа пребагато. Ні, розумніше й

обачніше, й безпечніше тримати Аррідея у своєму гінекеї під надійною охороною і наглядом. А там — видно буде. Та й" Філіппу буде приємно, що вона потурбувалася про його сина, як про свого... Оцінить...

Все зваживши, Олімпіада забрала сина покійної Філіни.

І зробила це в такий час, коли на вулицях Пелли було особливо людно. І всі бачили, як вона, цариця Македонії, в супроводі двох рабинь та загону ефебів, ставши вище жіночих чварів, вела до себе в дім сина своєї суперниці, котрий так рано осиротів. Йшла спокійно і рівно, нарочито вбрана просто, але гарно.

Велична і горда цариця неспішно вела за руку малого сина Філіни, і всі те бачили, і схвально кивали добрій цариці... Малий Аррідей, шморгаючи носом, плакав (його матір, завжди веселу і добру, чомусь тепер холодну і заляклу, зжер страшний вогонь), і цариця сама — те всі бачили — витирала малому сльози. І ніжно гладила його по чорнявій голівці...

— Не плач, сину,— лагідно заспокоювала.— Я тебе догляну як рідна мати. Виростеш з моїм сином, з Александром, ви ж єдинокровні брати. А батько-цар приїде, гостинця привезе...

Батько-н.ар приїхав, але гостинця Аррідею чомусь не привіз.

Олімпіада все ще чекала царя з внутрішнім неспокоєм: як Філіпп зустріне звістку про раптову смерть Філіни?

5 в. чемегис 129

Але Філіпп тільки поглянув на царицю (щоправда, якось дивно, ніби здивовано, наче вперше побачив свою жону), а тоді сказав:

— Померла Філіна, то й померла. Всі, зрештою, помирають. Та й не до Філіни мені зараз, коли Македонія стоїть на порозі нових звершень.

Олімпіада вдячно і водночас набожно подивилась на нього і сказала з розчуленням у голосі:

— Сина твого Аррідея, хоч він і незаконно народжений, але я, клянуся богами, а найперше незрівнянною ясноликою Герою, догляну як рідного. Твій син — мій син.

— Дякую, люба.— О, як він у ту мить хотів бути гречним і вишуканим! І коли хотів, то й був ним.— Я не забуду твоєї доброти!

— А я твоєї, мій любий, мій єдиний царствений муже. В його світлих очах було стільки доброти, що Олімпіада

заспокоїлась, притулилась лицем до його лиця, відчуваючи щокою шовковисту м'якість його русавої борідки, і глибоко та полегшено перевела подих, бо здалося, що нарешті — нарешті! — всі непорозуміння залишилися позаду, а попереду у них тільки злагода і любов.

І знову, як і після весілля, у них були безсонні ночі, щедрі на любов і взаємні пестоші, і обоє вони почували себе щасливими і молодими. І тоді ж — з великої любові й щастя — зачали вони свою другу й останню дитину.

Священна війна

Священні війни в Греції — хоч і називалися священними, але по суті своїй ніколи не

мали релігійного забарвлення — породжувалися соціально-економічними причинами. А для того, хто бажав втрутитись у грецькі справи, вони були чи не найзручнішим приводом.

Це добре розумів Філіпп.

На той час він зміцнив своє військо, централізував управління і за рахунок фракійського золота значно підняв економіку. А тоді заходився розширювати територію своєї держави. Після захоплення грецьких міст на фракійському узбережжі володіння Македонії вже простягалися до берегів Істра. Приєднавши частину Іллірії, Філіпп розпочав підготовку до захоплення Греції — це була його найголовніша і найважливіша мета на першому етапі боротьби за македонське панування у всій ойкумені. Але потрібний добропристойний привід, аби під виглядом захисту греків втрутитись у грецькі справи.

І такий привід швидко знайшовся.

Ним стала Священна війна (355—356), під час якої на території дельфійського храму — грецької святині — зіткнулися політичні інтереси двох еллінських держав — Фів і Фокіди. Коли двоє зчепляється, третій завжди знайде причину втрутитись і собі. Хоча б під виглядом примирення чи допомоги потерпілому, слабкішому. І Філіпп відчув: кращого випадку для нападу на греків годі й шукати. А зовні він ще й добропорядний. Сама доля посиляла йому таку зручну нагоду. Ні, він обачний і просто так, як загарбник, війною на еллінів не піде, а все зробить, щоб його похід мав вигляд допомоги одній з ворогуючих сторін. І тоді ніхто його не звинуватить в агресивності. Але квапливість в такій справі шкідлива, доводиться терпеливо вичікувати свою здобич біля нори.

Філіпп, привівши військо в повну бойову готовність, заходився чекати слушного часу. А події тим часом стрімко розгоралися.

Колись Фіви після блискучих перемог полководця Єпамі-нонда утвердили свою гегемонію над Середньою та Північною Грецією і поривалися її утвердити над усім еллінським світом. Та сил — ні економічних, ні воєнних — для досягнення мети Фіви не мали. Більше того, Фіви за останні роки втратили міць, престиж їхній падав. Це відчули вчорашні союзники і почали робити все, аби підрубати під корінь рештки могутності Фів. Зрештою вони просто відмовили їм у воєнній допомозі. Фокіда взагалі вийшла з покори. І тоді Фіви, щоб упередити небажані для них події, вирішили нанести удар. Використавши свою провідну роль в Дельфійській амфіктіонії — релігійному об'єднанні грецьких міст, — Фіви звинуватили фокідійців у святотатстві. Ті, мовляв, неправильно використовують храмові землі. Під натиском Фів на зібранні амфіктіонів Фокіди присудили сплатити велику повинність, а на випадок відмови — вигнання з Амфіктіонії з конфіскацією їхніх земель на користь дельфійського храму.

Фокідійці рішуче відмовились коритися, що було б рівнозначно крахові, вирішили захищати свої права на полі бою. На чолі їхнього війська став стратег Ономарх із своїм товаришем Філомелом, який гаряче закликав співгромадян не коритися несправедливій ухвалі амфіктіонів. Він же звернувся до Спарти, прохаючи її виступити

разом з Фокідою проти Фів. Спарта була незадоволена Фівами, що значно ослабили її своїми минулими перемогами, і особливо відторгненням від неї Мессенії. Тож послаблен-

5*

131

ня Фів і зменшення їхнього впливу у Греції Спарті було на руку. її цар Архідам пообіцяв Філомелу підтримку.

Тим часом Ономарх заручився згодою народного зібрання і разом з Філомелом довів численність війська до двадцяти тисяч. Але таке військо треба було на щось утримувати. І тоді Ономарх з Філомелом зважилися на ризикований вчинок — захопили багатий храм Аполлона в Дельфах. А щоб виправдати в очах ел Лнів цю акцію — нечуване досі явище! — Філомел випустив відозву, в якій поклявся зберегти в цілості й недоторканності скарби Дельф. Але виконати клятву він не зміг: щоб утримувати військо, потрібні були чималі кошти, і, згнітивши серце, відчуваючи, що це добром не закінчиться, Філомел змушений був узяти частину священних скарбів храму Аполлона. Правда, він всіляко виправдовувався в очах громадськості, заявляючи, що це не грабунок, не якийсь там незаконний захід, ні. Він усього лише захищає права предків від несправедливих вимог амфіктіонів. А гроші у храмі взяв як позику і неодмінно їх поверне із вдячністю.

Після захоплення фокідійцями дельфійського храму Фіви згукали у Фермопілах зібрання амфіктіонів, яке й заклиало всіх до боротьби за священні Дельфи. Тим часом Філомел по весні перейшов у наступ, вторгся в Локрід, розбив локрідійців та загін їхніх беотійських спільників, потім завдав поразки фессалійцям, котрі поспішали на допомогу локрідійцем. І тоді тринадцятитисячне беотійське військо вступило в Фокіду. У битві в долині Кефіса Філомел потерпів поразку й поліг на полі бою. Головне командування взяв на себе Ономарх. Зібравши рештки війська, він повернувся в Дельфи.

А конфлікт тим часом ширшав і ширшав.

У війну втрутилась Фессалія, захоплення якої вже давно задумував Філіпп. І хоч була вона значно ослаблена частими повстаннями та міжусобицями своїх міст, все ж зважилась на війну.

Ономарх із своїм братом Фаїлом, який замінив загиблого Філомела, зібрали нове велике військо. З міді та заліза виготовили чимало зброї, а зі срібла та золота — грошей, якими Ономарх збирався підкуповувати ворогів. Спершу він пострачував або повиганяв своїх внутрішніх противників, зміцнив владу і заходився цілеспрямовано і вперто спустошувати союзні Фівам міста. А потім зробив успішний похід у Фессалію, спустошив Доріду і почав війну з Фессалійським союзом.

Налякані успіхами фокідійців, Фіви та фессалійська знать звернулися до Македонії за допомогою.

І Філіпп відчув: ось вона, та мить, якої він так терпеливо чекав.

Часу гаяти не став, і македонське військо нестримною лавиною ринуло в Середню

Грецію. Знаючи про релігійний фанатизм греків, Філіпп всюди невтомно запевняв, що допомагає фівінцям, бо він не загарбник і не агресор, а всього лише йде карати за святотатство. І для греків він — захисник і друг.

В чотирьох стінах гінекею

І знову цариця самотня.

І — нещаслива. І нікому не потрібна. І не знає, що робити. Чи, може, заплющити очі і вдавати, що все добре, що так і має бути? Ні, душа з цим ніколи не змириться. То, може, вона надто перебірлива чи вимоглива? Надто багато науявляла про щасливі та радісні дні, що чекатимуть на неї після заміжжя? А раптом життя таке і є: одноманітне, прісне, занудливе? То як бути? Змиритися й махнути на все рукою? Ні, ні, з останніх сил переконувала себе, життя насправді не таке. Он у Філіппа воно зовсім інше. Він завжди в дорозі до незвіданого. І день на день у нього не схожий. "Так що ти хочеш, коли Філіпп чоловік,— заперечував внутрішній голос.— А чоловіків більше у світі, ніж жінок". Вона це знає, бо так є і так буде, а змиритися з такою несправедливістю не могла. Як їй хотілося волі! У всьому: в душі, у діях, в житті... А волі якраз і не мала. Мусила нидіти в чотирьох стінах. Та й куди вона, жінка, нещасливе, нижче в порівнянні з чоловіками створіння, без дозволу чоловіка посміє піти із своєї незамкненої, але все одно в'язниці, званої гінекеєм?

І хоч ти цариця, але, коли ти жіночого роду, ти така ж підневільна, як і всі інші еллінки. Олімпіада ж хотіла діяти, діяти як цариця, наказувати й володарювати, підкоряти, панувати над одними, йти походом проти інших. Багато чого їй хотілося, душа бунтувалась, як птах у золотій клітці. А натомість мусила байдуже сидіти в гінекеї, володарювати над ледачими слугами чи рабами. Цариця, а влади не мала. Аніякої. Хіба що у своєму гінекеї, у чотирьох його стінах. Не про таке панування мріяла, коли їхала засніженими горами й лісами в країну бога-цапа Карана. Так можна все життя просидіти в чотирьох стінах гінекею і нічого не висидіти. А досить вийти на вулицю, як відразу ж позад неї мовчазними тінями з'являлися ефеби на чолі з Леонідом, які наганяли на не! таку ж нудьгу, яку варта наганяє на в'язнів. Бережуть ефеби царицю чи, навпаки, тримають її під пильним оком?

Йшла лункими кам'яними плитами в дальній куток двору до високої оборонної стіни (вона оперізувала царський палац, друга така стіна, ще потужніша, оперізувала все місто), що відгороджувала її од волі. Мовчазні тіні — Леонід з ефебами — нечутно пливли за нею, Олімпіада зітхала, здавлювала в серці нудьгу, що межувала з відчаєм і могла ось-ось вихлюпнутись назовні нестримним гнівом. Крутими кам'яними східцями піднімалася на кутову вежу з бійницями, виходила на широку, зубчасту оборонну стіну. Нагорі її зустрічав вільний вітер, якого спинити могли хіба що круті піднебесні гори. Вдихала його жадібно і спрагло — слава богам, що хоч на оборонну стіну їй дозволяється піднятися без спеціального на те дозволу. Варта, котра день і ніч походжала стіною, заглядаючи царицю, делікатно відходила. Але так, аби бачити свою володарку і не спускати з неї пильного погляду...

Цариця застигла на стіні, вдивляючись у далечінь. Вітер віяв їй в лице, грався

волоссям, що спадало на плечі з-під гостроверхої пласкої шапочки, лопотів полами зейри. А вона, ловлячи губами, очима, лицем, душею свіжий вітер, завмирала збентежено. Перед нею внизу і ген вдалині все ще загадкова їй Пелла, столиця того царства, у якому вона, не маючи влади, є царицею. А за містом ще одна оборонна стіна. Куди не поткнись, всюди стіни, стіни, стіни: у гінекеї, у дворі, у місті. Невже десь є воля і простір? Невже там немає глухих мурів?

Здавалось, що воля була аж ген-ген, за міськими стінами. З одного боку на обрії синіли гори, укутані білими хмарами, а з другого — бухта голубої морської затоки, на березі якої і розкинулась Пелла. Між горами і бухтою, вигинаючись і петляючи, простяглися дороги. Скачуть по них вершники, сунуть валки. Як заздрила тим, хто зараз їде навстріч незвіданому! А що, вона висидить у своїй в'язниці-гінекеї? Вдихала вітер, що линув з далеких країв, і відчувала в душі гіркоту. Чи сам вітер був з гірким присмаком, чи в душі ятрилась гіркота?

— Царице,— неголосно озивається позад неї Леонід.— На стіні холодний вітер, недовго й простудитись...

І знову попливли в гінекеї дні за днями, тиждень сплив, місяць, другий... Іноді Олімпіада втрачала лік дням, до того вони були одноманітні. Зрадливе щастя, мінливе, непостійне. Як і чоловік. Правда, вірна Ланіка вже знову була з нею — народила хлопчика, якого назвали Протеєм. Немовля мати передала рабині-годувальниці, а сама звідтоді невідлучно перебувала при Олімпіаді. Цариці хоч трохи легше — хоч душу є з ким відвести в розмові.

Але не вистачало поруч Філіппа. Де він зараз, на яких грецьких дорогах цокотять копитами його коні? Світ широкий, в ойкумені безліч доріг, і одна з них — Філіппова. І він, упертий і затятий, ніколи не зійде з неї, і ніхто його від мети не відверне. А в неї власної дороги так і немає. Мета є, але, як до неї йти, не відає. Гнітила бездіяльна самотність. Невизначеність сенсу свого існування. Невже її покликання сидіти в гінекеї й народжувати дітей?

Намісником Македонії на час відсутності царя незмінно залишався Антіпатр, якому Філіпп довіряв, здається, більше, аніж їй, цариці й дружині. Це теж дратувало, принижувало її, ущемлювало самолюбство. Скільки не скаржилась на Антіпатра, що той не визнає її як цариці і своєї повелительки, Філіпп і слухати не хотів. За Антіпатра стояв горою. "Не твого жіночого ума діло втручатися в діяльність моїх полководців та радників,— відверто казав їй, коли вона скаржилась на Антіпатра.— Мої люди не втручаються у справи твого гінекею, не втручайся і ти у їхні..."

І вона, цариця, змушена була коритися Антіпатру. Від того ненавиділа намісника люто, як і коханок свого чоловіка. Але що вона може вдіяти проти полководця, у якого і влада, і збройна сила? А Філіпп був далеко. Вісті від нього надходили поки що невтішні. Спершу, правда, йому щастило. Нібито допомагаючи Фівам у їхній боротьбі проти Фокіди, Філіпп з чималим військом ринувся у Фессалію з наміром захопити Середню Грецію. Пройшовши Тем-пейську ущелину, він у першій же сутичці переміг Фаїла, брата фокідського стратега Ономарха. А потім для македонців почалися навдачі. Лихі

вісті прилетіли у Пеллу: у двох битвах впертий Ономарх розбив Філіппа. Щоправда, як покаже час, це була перша і остання поразка Філіппа в Греції. Перша й остання, але тяжка. В розладнаному македонському війську почалося дезертирство, і Філіпп — доходили чутки — з великими труднощами втримує його в покорі. Навіть знаменита і грізна македонська фаланга не виручила. Вона була непереможною і наносила жахливе спустошення на рівній місцевості, але цього разу Філіпп змушений був увести в бій фалангу у невідповідних для неї умовах — на нерівній, горбистій місцині, зарослій густими, колючими кущами. Обминаючи перепони, фалангісти порушили замкнутий стрій, розладнали свої непереможні ряди, воїни Ономарха цим скористалися і завдали нищівної поразки.

До лихої вістки в Пеллу надійшло недобре уточнення: Ономарх не просто розбив Філіппа, а відкинув його аж до кордону. Фессалія, яку той хотів захопити, опинилася під владою Фокіди.

Філіпп буцімто заявив: "Я не тікаю і не тікав ніколи. Я лише відходжу, як відходить цап, щоб, розігнавшись, завдати ще сильнішого удару!"

В Пеллі зчинилася паніка, та Антіпатр швидко навів лад. А різних царевих недругів, особливо вихідців з Верхньої Македонії, які все ще не полишали мрії повернути собі самостійність і тепер раділи з невдачі македонського війська та розповсюджували різні небилиці, Антіпатр велів хапати й запроторювати в підземелля — щоб там охололи.

— Будете сидіти тут доти, доки цар Філіпп не розіб'є Ономарха,— виніс вирок намісник і порадив: — Тож моліть богів, щоб це сталося пошвидше, бо інакше сидітимете тут до скону своїх літ!

В Пеллі притихли.

Антіпатр привів військо в бойову готовність і чекав лише знаку від царя, щоб вирушити йому на допомогу. Та несподівано Філіпп сам з'явився в Пеллі.

Славна по батькові

Олімпіада вдруге була вагітною. Як першого разу, так і цього вагітність давалася тяжко. Ланіка докладала всіх зусиль, аби погані вісті з Фессалії, де зазнало поразки македонське військо, не доходили до цариці. За її наполяганням Леонід посилив варту і особливо стежив за тими, хто заходив до цариці, застерігаючи їх: про Філіппа ані слівця. Якщо ж цариця наполягатиме, відповідати: не знаємо нічого і не чули нічого, мабуть, цар воює, як завжди, успішно і ось-ось повернеться з перемогою.

За кілька днів до приїзду Філіппа Олімпіада народила дочку. Цього разу на дверях царського палацу вже не вивішували оливковий вінок, як то було, коли у Філіппа народився син Александр. І перехожі вже не говорили: "Цей дім відвідало щастя, тут народився хлопчик". Поява дівчинки в македоно-грецькому світі — не радість. А для бідних то заледве чи не лихо, тож траплялися випадки (досить часті), що немовля жіночої статі клали в горщик і підкидали до чиїх-небудь дверей. Чи й залишали вночі на площі із сподіванням, що хтось підбере та й виглядить. Таких, покинутих, підбирали, але знайдені дівчатка ставали здебільшого рабнями серед власного народу. В заможних поява дівчинки теж не викликала радощів, але дитини не позбавлялися, а

доглядали й берегли так же, як і хлопчика.

Тож на дверях царського палацу, як і велить звичай, коли народжується дівчинка, повісили вовняну пов'язку.

Царську дочку назвали Клеопатрою, що означає — славна по батькові. Цим Олімпіада хотіла улестити Філіп-пові і ще міцніше прив'язати його до себе. Та й самій подобалося це ім'я, його носили героїні грецьких сказань та жінки царських сімей Македонії.

Олімпіада теж чекала хлопчика і, коли в неї з'явилася дівчинка, не могла втаїти розчарування. Вірна Ланіка втішала царицю, вигукуючи:

— Ах, як добре, що в тебе народилася дочка! Є у світі справедливість! — вигукнула ніби аж захоплено. — Син-царевич — то для царя, його спадкоємець, а дочка-царів-на — то для тебе.

Ось тоді й повернувся в столицю Філіпп. На дочку ніби й уваги не звернув, лише глянув, гмикнув, і все. І не тому, що народилася дочка, а не син, а тому, що не до радощів нині. Повернувся з поразкою, похмурий як осіння ніч. Олімпіада ледве впізнала чоловіка, глянувши на нього, зойкнула:

— Чому в тебе на оці чорна пов'язка?

— Та тому, що я втратив око, — просто, як про щось буденне і малозначне, відповів він.

— Око-о?! — верескнула цариця.

— Ну, око, — буркнув він, і в його єдиному тепер оці спалахнуло роздратування. — На гульках і то буває поб'ють, а я на війну ходив. І не дивись на мене так. Не голову ж я, зрештою, втратив. — Додав насмішкувато, певно, рівновага до нього вже повернулася: — Очей у мене, на відміну від голови, двоє. Одне втратив, друге мені залишилося, а його досить, щоб побачити, де ворог.

Лише згодом Олімпіада довідається, що лихо трапилось під мурами Мефони. Філіпп оглядав катапульти, що, вергаючи каміння, били по міських стінах, ламаючи їх. Забувши про небезпеку, цар висунувся з-за катапульти (її підтягли надто близько до мурів), стріла й дзизнула. Розсікла брову і вийняла око. Але — спасибі їй — хоч життя цареві лишила.

Повернувся Філіпп сірий, схудлий, в єдиному оці — затята впертість. Олімпіада ніяк не могла звикнути до чоловіка з чорною пов'язкою на кругловидому і такому для неї милому лиці. А втім, хоч він і повернувся додому, та бачила його все одно рідко — цар разом з Антіпатром та Пар-меніоном посилено готувався до нового походу в Грецію. Недарма ж він любив повторювати:

— Я не тікав і не тікаю, а лише відходжу, як відходить баран, щоб, розігнавшись, завдати ще сильнішого удару!

Після битви на Крокусовому полі

І Філіпп його невдовзі завдав.

Але для початку вирішив утвердитись у Фессалії, щоб уже звідти повести боротьбу за своє панування в еллінському світі. З тим і вирушив року 353-го у Фессалію. За зиму

добре підготувався, врахував помилки свого попереднього походу й битви з Ономархом і тепер був налаштований тільки на перемогу. Якщо пішого війська мав стільки ж, як і Ономарх,— двадцять тисяч, то вершників (і своїх, і фессалійських) у кілька разів більше: три тисячі проти п'ятисот в Ономарха.

Битва відшуміла на Крокусовому полі, де Філіпп вщент розбив військо фокідського стратега. Перед боєм македонський цар велів своїм воїнам надіти лаврові вінки й оголосив, що тепер не він їх веде, а сам бог Аполлон. Македонці та їхні союзники фессалійці повірили цьому і з вигуками: "Ми йдемо з тобою, боже!" лавою налетіли на фокідійців, котрі на мить розгубилися, вздрівши перед собою воїнів у лаврових вінках. Для македонців тієї розгубленості було досить. Ономарх у битві наклав головою. Македонці захопили його тіло, яке Філіпп тут же велів розіп'ясти — так він мстив за свою минулорічну поразку. І заодно — що вразило й налякало грецький світ — велів втопити у морі, як святотатців, три тисячі полонених фокідських воїнів. Що й було зроблено. Греція здригнулась від того жаху і збагнула нарешті, яка страшна сила вторглася у її краї.

Рештки розбитого війська фокідійців на чолі з братом загиблого стратега Фаїлом поспішно відкочувались до Фермопіл. Філіпп його переслідував, запевняючи фессалійців, що він, мовляв, іде не захоплювати їхні землі, як про те розпускають чутки ворожі язики, а рятувати їх від загарбницьких зазіхань фокідійців. Але, витіснивши їх, Філіпп почав захоплювати найважливіші пункти Фессалії і утверджуватися в них, як видно було по всьому, надовго. У захоплених містах він поставив сильні македонські залоги, а з міст і портів почав збирати мито — все під той же шум про захист фессалійців від фокідійців. Так Філіпп став господарем Фессалії і прибрав не лише всі її багатства, хліб та торгівлю до своїх рук, а й фессалійські військові сили на правах, щоправда, союзників.

Це була одна з найбільших перемог Філіппа на шляху підкорення грецьких держав. А війну вів як захисник амфіктіонів. Таку вже взяв на себе роль, аби не бути в очах греків загарбником. І відразу ж зібрав у Дельфах раду амфіктіонів, де розквитався з переможеними. Виконуючи його волю, рада ухвалила зруйнувати укріплені міста фокідійців, а їхніх мешканців розселити по селах. Було накладено на переможених і тяжку повинність, аби відшкодувати ті збитки, що їх понесла скарбниця дельфійського храму. І віднині фокідійців не велено було пускати до святилища. Як і в саму раду амфіктіонів. Відібрані у фокідійців два голоси, що вони їх мали раніше, віддали македонському цареві. Таким чином, він, маючи більше голосів, міг уже на свій розсуд керувати Амфіктіонією. Віднині перед Македонією слався шлях не тільки до Фракійського, а й до Егейського морів. Внаслідок Священної війни Філіпп знищив небезпечну для нього Фокідську державу і тепер міцно стояв в Елладі й навіть милостиво та зверхньо пропонував грекам мир.

Та греки миру не прийняли.

Брат загиблого Ономарха Фаїл спішно збирав нове військо, для чого йому довелося пообіцяти своїм воїнам подвійну платню. Заодно почав гуртувати навколо себе й

союзників, всіх, хто був незадоволений Філіппом. На той час вже багато грецьких держав збагнули ту небезпеку, яку ніс для них Філіпп. Тож біля Фермопіл несподівано для Філіппа зібралося чимале грецьке військо.

І Філіпп з обережності завагався. Відчував: виступ проти Фаїла та його спільників може надати війні власне грецького характеру. До Фаїла та його союзників можуть приєднатися інші грецькі поліси. А воювати зразу з усією Грецією... Ні, воювати з усією Грецією Філіпп не збирався — нерозумно і зарані приречено на поразку. Грецію треба завойовувати непомітно, частинами, покоряти одні її держави під виглядом допомоги іншим, присипляти еллінську пильність, вдаючи з себе друга і захисника еллінів. Все зваживши, Філіпп відійшов. До того ж Фаїлу допомагали Афіни, а з ними Філіпп якраз і не хотів нині починати війни. Афіни — найсильніший суперник Македонії, найголовніший. З ним Філіпп волів боротися тишком-нишком, ніби крадькома. В крайньому разі непомітно, але цілеспрямовано ослаблювати вплив афінян на македонських та фракійських берегах, а вже потім, ослабивши їхні позиції й зміцнивши в Греції свої,— нанести вирішальний удар. А поки що — вичікувати.

Вичікувати хоча б тому, що Афіни позирали на фракійські володіння, і особливо фракійський Херсонес, який мав для них найважливіше значення.

У самій Фракії точилася внутрішня боротьба, що теж було на руку Філіппу. Держава одрісів, так і не ставши міцною й централізованою, розпадалася на окремі області, що ворогували між собою. Після царя Котіса спадкоємцями царської династії стали Амадок II і Берсіад. Але престол незаконно захопив Керсоблепт. Афіни підтримували Ама-дока II і Берсіада, тож Керсоблепт змушений був погодитись на подія царства. Роздрібнення сильної Фракії відповідало потаємним планам Афін. Зрештою між Афінами й трьома фракійськими царями було укладено мирний договір, у якому визначалися ті міста, які сплачували данину Афінам, а які трьом фракійським царям. Та невдовзі ж самі афіняни і порушили договір, пославши колоністів селитися на землях, що за угодою відійшли до Амадока II. Ображений Амадок перейшов на бік Філіппа, до македонського царя приєдналися й мешканці Перінфа, який довго сперечався з Керсоблептом за прикордонну територію. І фракійці збагнули, що вони оточені з двох боків: з півночі на них тиснув скіфський цар Атей, що просувався в глибину країни, а з південно-західного боку — македонський цар. І Фракія, знесилена боротьбою різних династій всередині країни, вже не могла витримати натиск ззовні. Цим і вирішив скористатися Філіпп. З'явившись з військом у Фракії, він дійшов до Пропонтіди і почав облогу головної фортеці Керсоблепта — Гієрон-Тейхос. Не отримавши від афінян обіцяної допомоги, фортеця покорилася: віддала македонцям заложників і погодилась вирішити питання про спірну територію на користь Македонії. Одночасно Філіпп протягом 352—351 років, використавши різні дипломатичні ходи, закріпився на Геллеспонті, заснувавши вздовж берега кілька фортець. Зрештою сталося те, що й мало статися: Фракія втратила самостійність і стала частиною Македонської держави. Вплив Філіппа на Егейському морі посилювався, віднині македонський цар успішно витісняв афінян з Фракії.

Після фракійського походу Філіпп взявся за стару війну зі своїми сусідами Іллірією

та Пеонією, скориставшись тим, що вони під час македоно-фракійської війни допомагали фракійцям. Минуло небагато часу, і жодна грецька держава ні за територією, ні за кількістю населення не могла вже зрівнятися з Македонією. Із захопленням Фракії Македонії стали підвладні всі гавані морів, що обмивали Балканський півострів, про що інші держави і мріяти не могли. Зростаюча могутність Філіппового царства та його близькість до Халкідки викликали у її мешканців тривогу за свою долю. Халкідські міста, відрізані тепер від суходолу, нарешті зважилися порушити договір з Філіппом і вступити в союз з Афінами. Навіть Олінф, союзник Македонії, жахнувся розмахові завоювань Філіппа. Він теж змінив свою орієнтацію, приєднавшись до тих міст, що відійшли до Македонії. І відрядив до Афін послів, щоб укласти з ними договір про спільні дії проти Македонії.

Визрівала нова війна Філіппа з Олінфом, у якій Афіни не могли залишатися сторонніми спостерігачами. У війні — а вона ось-ось мала спалахнути — македонське військо неминуче мало зіткнутися з об'єднаними силами грецьких держав, і в першу чергу з Афінами.

Ісократ, Есхін, Демосфен

Тепер вже всі відчували, що зміцнення Македонії загрожує незалежності еллінських держав. Небезпека, як ніколи, реально нависла над Грецією. Після подій Священної війни в Середній Греції всім стало ясно; Філіпп не обмежиться вторгненням у Фокіду чи Фессалію, захоплення грецьких полісів для нього лише питання часу й слушної нагоди. На руку Філіппу було й складне соціально-економічне та політичне становище в Елладі тих часів. Греки не мали єдності, навпаки, поліси ворогували між собою, внутрішні конфлікти, соціальні та інші протиріччя так ослабили Грецію, що вона вже не могла дати належної відсічі македонській експансії. Багаті прошарки населення дивилися крізь пальці на македонську загрозу, навіть погоджувалися на главенство свого північного сусіда. Що з того, що вони можуть втратити політичну незалежність, зате Філіпп забезпечить їм панівне становище в своїх полісах. Серед таких і вербував (за золото, звичайно) македонський цар своїх прихильників у грецькому світі.

Наперекір їм демос і значна частина заможніших, із тих, що були зв'язані торговими інтересами з Північним Причорномор'ям, виступили проти Македонії. В багатьох полісах почали стихійно виникати антимакедонські політичні угруповання, а на противагу їм — промакедонські об'єднання, що швидко переростали в партії.

Особливо складне становище було в Афінах.

ласть), а також спільність повноправних громадян держави (у протилежність рабам та іноземцям). А ще поняття демос означає у вузькому смислі слова як протиставлення аристократам.

рівник фінансової системи міста, зводив громадські споруди, прихильник Демосфена.

Гіперід — можливо, учень Платона, ведучий представник антимакедонської партії. Після Демосфена вважався найбільш знаменитим оратором.

Фокіон — афінський державний діяч, прихильник Македонії і противник

Демосфена.

що обмежують або й зовсім придушують демократію.

**** Ареопаг— (грецьк.) — горб Арея, горб в Афінах, місце засідань, давнього судилища тієї ж назви, виникнення якого відносять до мі

Македонія посилювалася в той час, як втрачали силу Афіни. Гострі соціальні протиріччя призвели до такої ж гострої боротьби в полісі. Рабовласницька верхівка в місті (землевласники, лихварі, купці і власники майстерень) були налаштовані проти демосу. Хоча де в чому й вони розходилися. Так, торгово-морські кола мріяли про відновлення морської гегемонії Афін. Але воєнні невдачі афінян розбурхали діяльність великих землевласників, від імені яких і виступав відомий оратор Ісократ. Невдовзі в Афінах сформувалися і почали діяти п'ять великих груп (антимакедонські і промакедонські), що їх очолювали Лікурґ, Демосфен, Гіперід і Фокіон. Промакедонська партія захищала інтереси олігархів, вона вітала і підтримувала вплив Македонії і навіть готова була підпорядкувати Афіни Філіппу. Серед керівників цієї групи, що швидко переросла в партію, були два знамениті оратори: Ісократ і Ес-хін. У своїй промові, присвяченій прославленню Ареопагу, Ісократ піддав критиці торгово-морську політику міста. "Це ж треба,— вигукував він,— Афіни так повели свої справи, що втратили фракійські міста і задарма витратили багато коштів на найманців, а в результаті отримали лише лихослів'я еллінів".

Ісократ мріяв про відновлення влади землевласників і політичної сили Ареопагу, про об'єднання рабовласників різних полісів в єдиний союз в ім'я спільного захисту своїх інтересів і придушення бідноти. В міру того як росла й міцніла Македонія, він все більше і більше переконувався, що тільки її цар здатний допомогти Афінам. Як і решта землевласників, він бачив у Філіппові людину, самими богами покликану очолити і зміцнити своєю могутністю ідеальний союз рабовласників. Одночасно він закликав створити союз для спільного походу греків проти персів — цей захід, якби він здійснився, міг звільнити міста від бідноти, котра пішла б на війну, і створити умови для нового розквіту Еллади.

Торгово-морські кола рабовласників продовжували боротьбу за збереження афінського впливу на морі, адже мали зацікавленість в охороні понтійських проток, що були найзручнішими шляхами до хлібних базарів Боспорського царства, звідки Афіни отримували основний хліб та інші необхідні товари. Але й тут не було єдності. Лихварі, які промишляли землями й морськими суднами, схилялися то до промакедонської партії, то до противників Філіппа у грецькому світі. Та згодом більшість купців перейшла в табір прихильників мирних стосунків з Філіппом, розраховуючи за його допомогою покращити свою торгівлю.

Так і виникла промакедонська група Ісократа, що її називали ще "групою миру", і така ж група іншого афінського оратора, стійкого прихильника Філіппа і недруга Демосфена Есхіна, якого його ж прихильники називали і зрадником, і найманцем Македонії. Та Есхін платним агентом Філіппа ніколи не був, хоча отримував од нього час від часу золоті монети. І коли його звинувачували в хабарництві, він спокійно

відповідав:

— Одержати кілька талантів від іноземця — не ганьба. Он Демосфен, наприклад, отримує дарунки від персів, та й що з того?

Есхін був відомим оратором і політичним діячем Афін. Народився він у сім'ї вчителя, кар'єру свою розпочав писарем, але швидко сягнув висот, виявивши неабиякі здібності в ораторському мистецтві. В Афінах його багато хто щиро поважав і вірив йому. І сам Есхін був щиро переконаний у своїй правоті, як і в тому, що з допомогою Філіппа Афіни відновлять свою міць. Та він не розумів головного: Філіппу не потрібні сильні Афіни, Філіппу потрібні такі Афіни, які б залежали від нього, перебували б під його владою і допомагали утверджувати його владу в Елладі.

На противагу промакедонцям виникла антимакедонська партія, що складалася з групи знатного і багатого Лікурга і групи оратора Гіперіда. До неї входили і ті рабовласники, які орієнтувалися на настрої мас, намагаючись завоювати довір'я широких кіл демосу. Вождем антимакедонської партії став Демосфен, що проголосив перед азійським народом, перед усією Елладою: "Філіпп Македонський — тиран!" А тиранія за своєю суттю ворожа демократії. Отож Філіпп і демократія Афін — непримиренні вороги. А тому закликав Афіни діяти так, щоб усі вбачали у них, Афінах, захисників греків та їхньої волі і незалежності. Тож Афіни мусять рятувати лише тих, кого інші пригноблюють. І ганив Афіни за те, що вони останнього часу почали відступати від законів предків.

— Наша батьківщина,— часто проголошував він,— завжди боролася за честь, славу і волю! Тож треба негайно зупинити боротьбу між бідними та багатими і спільно боротися з північним варваром і тираном, згуртувати греків І, зміцнивши військо, захищати всіх пригноблених!..

Демосфен не вживав вина, і його противники (прихильники Македонії) іронічно казали: "Не дивуйтесь, що мн з Демосфеном думаємо по-різному: адже він п'є воду, а ми — вино".

Демосфен, син Демосфена належав до тих людей, які самі себе створили. Його батько був шанованою і заможною людиною на прізвисько "Ножівник" — володів майстернями, де тямковиті, навчені ремеслу раби виготовляли мечі, ножі та іншу зброю. Був не бідним, бо коли помер, то його статки оцінили в п'ятнадцять талантів — сума, як на той час, значна. Опіку над майном (Демосфену тоді виповнилося сім роки") довірили людям, які виявилися недобросовісними: частину спадщини вони розтринькали, а решту просто кинули напризволяще, і малий Демосфен зростав у злиднях. З дитинства він був хворобливим, здоров'я мав слабке, будучи, як зазначав Плутарх, ніжним та вразливим... Якось в дитинстві хлопчик послунав у суді виступ знаменитого тоді оратора Каллістрата і так захопився красномовством і силою, яку, виявляється, має слово, що вирішив і собі стати оратором. Увесь свій час — навіть іграми жертвував — віддавав тільки навчанню ораторського мистецтва. Ледве досягнувши повноліття, відразу ж розпочав проти своїх недобросовісних опікунів судовий процес. За одними даними, що збереглися в історії, він його виграв, за іншими

— програв, але суть навіть не в цьому. Завдяки тому процесу юний Демосфен здобув початковий досвід та сміливість, так необхідну для публічних процесів, і показав себе, на що він здатний. Його запримітили. Ось звідтоді Демосфен і вирішив займатися тільки державною службою та виступати в народному зібранні. Спершу був деякий успіх. Ті особи, котрі мали виступати, але не тямали гарно складати промови, почали звертатися до Демосфена по допомогу. Він вислуховував їх і складав непогані промови, що їх ті особи й виголошували в суді від свого імені. Це давало значний прибуток. Але Демосфен був афінським громадянином, а для афінського громадянина прислужувати іншим вважалося малопочесною справою. І Демосфен, відчувши у собі ораторські здібності та впевненість, вирішив виходити на політичну арену. Але на початку йому не таланило. Хоч від природи юнак і володів красномовством, та мав надто слабенький як для оратора голос, нечітку дикцію та вимову. До всього ж він ще й гаркавив, на трибуні тримався непевно, часом розгублювався і знічувався, а його доводи не завжди звучали переконливо, хоч як він не старався. Розумів, йому чогось не вистачає. Можливо, й найважливішого. А чого саме — збагнути самотужки не міг.

Якось, розповідають, Демосфен повертався додому геть пригніченим і від сорому за свою чергову невдачу під час виступу в народному зібранні ладен був провалитися крізь землю. Зустрівши знайомого актора Сатіра, поскаржився йому (вони дружили), що він, мовляв, старається, трудиться в поті чола, здоров'я свого не шкодує, а народ його не сприймає як оратора, а буває, що й проганяє геть.

— Я швидко тобі допоможу, друже,— заспокоїв його Сатір,— але спершу прочитай-но мені що-небудь напам'ять із Евріпіда чи Софокла.

Демосфен прочитав.

— А тепер,— сказав Сатір,— слухай мене, друже, як-найуважніше: цей же самий уривок продекламую я.

Прослухавши живу й захоплюючу декламацію свого друга-актора, Демосфен нарешті збагнув, у чому його помилка: відсутність не лише майстерності, а й належної вимови, у виконанні немає краси і витонченості, багатства інтонацій і ще багато чого іншого. Не гаючи часу, вирішив зайнятися собою. Щоб стати оратором, треба було заново себе створити.

Як свідчить Плутарх, юний Демосфен "влаштував під землею особливе приміщення... і щоденно, ні на що не відволікаючись, спускався туди відпрацьовувати сценічні прийоми та зміцнювати голос і часто перебував там по два-три місяці, наполовину поголивши собі голову, щоб неможливо було з'явитися на людях, навіть якщо й дуже захочеться..."

"Мало того,— далі розповідає Плутарх у своєму знаменитому "Життєписі",— навіть випадкові зустрічі, бесіди, ділові переговори він використовував як привід для того, щоб добре працювати. Залишившись сам, він пошвидше спускався в своє підземелля і повторював всю розмову з початку й до кінця.... до слів, мовлених йому кимось іншим, чи до своїх власних він придумував найрізноманітніші поправки і способи висловити ті ж думки по-іншому".

Удосконалюючи вимову — своє найбільш вразливе місце,— Демосфен заходився постійними декламаціями тренувати голос, одночасно працював і над стилем. Потім ходив на навчання до одного знаменитого оратора, і той допомагав юнакові ставити голос. Розповідають ще, як Демосфен йшов до моря і там, на березі, годинами декламував вірші, намагаючись звуками свого голосу заглушити шум прибережних хвиль. Вперта і постійна праця почала давати добрі наслідки: Демосфен вже вільніше й природніше тримався на трибуні, його слабенький від природи голос набирав силу, гаркавість зникла, дикція вирівнялась. Так він переборював свої фізичні вади. Як розповідали ті, хто спілкувався з Демосфеном, він набирав повний рот камінців і старався чітко і ясно декламувати уривки з творів поетів, голос зміцнював ще й тим, що, часто піднімаючись вгору, вимовляв, не переводячи подиху, вірші чи довгі речення. Тренувався і вдома перед дзеркалом.

Почав Демосфен із судових промов і так непомітно й неспішно втягнувся в бурхливе політичне життя Афін. А володіючи неабиякою впертістю, маючи ще й від природи дар красномовця, він не лише створив себе, а й створив також свій власний стиль промов і тримався на трибуні так, що йому всі заздрили. До нього оратори наголошували в основному на риторичну декламацію, спрямовуючи головну увагу на вживання фігур та плавну ритміку мови. Демосфен від цього відмовився, а натомість створив свій власний стиль промов — гнучкий, блискучий, що поєднував красномовство адвоката з красномовністю політичного діяча. Несподівані переходи від прозаїчної мови до риторичних зворотів, особливо під час патетичних вигуків і звертань, створювали сильне враження у слухачів. Минуло небагато часу, і всі почали визнавати Демосфена за найблисकुчішого оратора. Ось тоді Демосфен і розпочав свою знамениту війну з північним варваром — македонським царем Філіппом, що протягом багатьох років приносила йому і успіхи, і поразки, славу і біду, аж доки не вкоротила йому і віку — мужній оратор, аби не датися македонцям в руки, сам зробить крок навстріч своїй смерті.

Він потребував людей підлих і знайшов їх

В Афінах забили тривогу лише тоді, коли і над Халкіді-кою, містом, дружнім Афінам, нависла загроза македонського вторгнення. Ось тоді на арену політичної боротьби з македонцями і вийшов Демосфен.

Року 351-го, в архонство Арістодема перед афінським народним зібранням він виступив з бойовою політичною програмою дій, яку згодом буде названо "першою філіппікою" і яка разом з іншими філіппіками складе цілу епоху в історії Афін.

Проти гегемонії Македонії Демосфен виступав і раніше. І вже тоді заявляв промакедонським елементам, котрі орієнтували співгромадян на необхідність боротьби з Персією: план походу греків на Схід — плід марної уяви купки шукачів легких пригод. Головна небезпека, переконував він, не в Персії, а в могутності Філіппа, що, посилюючись, може призвести до великого лиха. Боротьба з Філіппом — це принципова боротьба, заявляв Демосфен, адже це боротьба за саме існування Афін і Греції. Філіпп — ворог греків, він задумав не просто підкорити своїй владі афін-ську державу, а

повністю її знищити.

І ось його "перша філіппіка". У ній Демосфен глибоко проаналізував розвиток подій і запропонував народному зібранню план не тільки оборони, а й наступу на агресора.

— Майбутнє Афін залежить від самих афінян, тому треба щоденно боротися з ворогом. А єдиний вихід із скрутного становища — рішуче й швидке озброєння, готовність до війни. А для цього треба створити боездатне військо і флот, бо Філіпп оточив афінян з усіх боків. Найнебезпечніший наш ворог не македонський цар, а наша власна в'ялість, сподіванка на когось сильнішого, адже, помри сьогодні Філіпп, і ми, не здатні діяти самостійно, привели б на його місце іншого!

Своїми знаменитими промовами-"філіппіками", спрямованими проти македонського царя та його завойовницької політики, Демосфен рубав під корінь промакедонську партію:

"...і ось Філіпп став господарем над усіма, як це йому вдалося? А ось як: тих, хто продає свої послуги, він купував їх, тих, хто стоїть на чолі держави, він спокушав хабарами і підохочував".

(Як лютуватиме Філіпп, коли підкуплені ним мужі донесуть йому про виступ Демосфена! Які карі цар посилатиме на голову чесного і непідкупного оратора, але все марно — Демосфен і далі виступатиме проти македонської завойовницької політики—до самої своєї загибелі!)

"Так, чимало щастя, афіняни, отримав Філіпп від долі, але в одному він найщасливіший од усіх, клянусь усіма богами й богинями: я навіть не можу сказати, чи був у нашому житті ще такий щасливець. Брав він великі міста, підкорив собі чимало земель, здобув багато чого вражаючого і гідного заздрощів... Але в одному йому таланило, як нікому іншому в світі. В чому ж? — виступаючи перед Народним Зібранням, запитував Демосфен і сам же й відповідав: — Для своїх діянь він потребував людей підлих і знайшов їх, навіть ще підліших, аніж сам хотів".

Демосфена тоді слухали затаївши подих.

"Страшна хвороба напала на Грецію, афіняни, така тяжка, що потрібно велике щастя і великі зусилля з нашого боку, щоб нам виборсатись. Адже в містах найіменитіші люди, покликані очолити спільну справу, самі продаються, добровільно прирікаючи себе на рабство..."

Ісократ не міг розкрити й рота, мовчали і його ирихиль-ники.

"...клянусь Деметрою, якщо говорити відверто, нам потрібна найпильніша обережність, бо ця хвороба, поширюючись всюди, прийшла й сюди, афіняни".

І далі: "У Філіппа, добродії афіняни, з самого початку була перевага, адже в Елладі в той час — та не де-небудь в однім місці, а повсюди — дозрів такий урожай зрадників, хабарників та інших святотатців, що такої розкоші нікому не пригадати, скільки не згадуй".

Демосфен добре знав, що афінський народ не був єдиний. Біднота, розорена війнами, не знала, до чого докласти руки, і водночас ненавиділа працю — таких було більше. Вона не платила податків, вимагала збереження каси фе-корікона, тобто

грошей, визначених для театральних видовиськ, релігійних свят та розваг, вимагала дешевого хліба і харчування за рахунок держави, себто за рахунок багатів полісу. Дрібні ремісники — чоботарі, столяри, гончарі, ковалі та небагаті торгівці вимагали замовлень на їхній товар з боку полісу, купців і судновласників. Вони борсались між двома берегами — вічною надією несподівано розбагатіти і страхом нового розорення. Такі хитання, як і їхні політичні погляди, не відзначалися стабільністю. Будучи зацікавленими в збуті своїх товарів, вони підтримували торгово-морські кола, а отже, й промакедонську партію. І в той же час вони були прихильниками і демократії, бо розуміли: якщо переможе Філіпп, демократія буде знищена. І коли виникла загроза демократії, коли Македонія почала загрожувати незалежності самої Афінської держави, більшість (у тім числі й землевласники) пішла за Демосфеном, котрий невтомно закликав народ до боротьби за свободу батьківщини. Це про них він говорив на народному зібранні: — Це людина бідна, але вона чесна і корисна державі!

Похід в Епір

Нарешті настав її час!

Як довго вона його чекала, терплячи все, і — дочекалася! Філіпп таки прислухався до її голосу, зважив на її доводи й поради і велів готувати військо, яке вона — вона! — мала повести у похід! О, заради цього варто було терпіти все: і приниження, і неувагу чоловіка, і своє безталання, і клятву самотність та нудьгу в гінекеї-в'язниці. Слава богам, все нарешті змінилося. Завтра під копитами її коня простелиться далека дорога, і у всіх на устах буде не тільки ім'я Філіппа, а й її власне. Бо й про неї світ невдовзі заговорить так, як він зараз говорить про Філіппа.

Так здавалось Олімпіаді, і так вона вірила.

Її енергії й цілеспрямованості — домагатися й собі влади — іноді дивувався й сам Філіпп. Олімпіада була єдиною з його жінок — офіційних і коханок, яких він досі мав, — що виявилась ще й непоганим політиком, принаймні мала чуття державного мужа. І часто ночами говорила з царем про становище в державі та на її кордонах, про наміри й політику Філіппа, про справи в грецьких полісах. І хоч Філіпп до жіночих здібностей щодо політики ставився скептично, вважаючи жінок придатними лише для постелі, народжування дітей та ведення домашнього господарства, але ні-ні та й дивувався прозорливості своєї четвертої жони, її вмінню точно і ясно оцінювати ситуацію, передбачати ті чи інші ходи.

— Це тому, — пояснювала Олімпіада, — що я народилася і виросла в Епірі і стала справжньою епірянкою, а ти про це й не знаєш.

— А що таке — справжня епірянка?

— Жінка, яка ні в чому не уступає чоловікам. І такою — справжньою епірянкою — я і хочу залишитись, навіть будучи македонською царицею.

— Не забувайте, що кажуть грецькі мудреці: життя одного чоловіка дорожче тисячі жінок.

— Чула вже. І хочу довести, що й жінки іноді можуть бути вартими чоловіків.

— Що ж... Доводь, — скептично гмикнув Філіпп.

Про свою батьківщину, про залишений нею Епір, де правив недобрий дядечко Арріба (не виключено, що це він спровадив батька її, а свого брата на той світ, щоб захопити владу) і де залишався її малолітній брат Александр, Олімпіада не забувала і в Македонії. Час од часу, використовуючи будь-яку нагоду погомоніти з чоловіком, заводила мову про свій край.

— Епір належав моєму батькові, тепер же по старшинству в нашому роді він належить мені. Мені і тільки мені, хоч там і володарює мій дядько — дідько б його забрав та пошвидше! І своє царство Епір я нікому не віддам, тим більше дядькові, який стільки мене кривдив. Віддавши мене заміж в Македонію, він гадає, що так легко спекався законної спадкоємиці епірського престолу і тихцем собі царюватиме? Доки я жива — не бувати цьому!

Коли говорила, лице її — вродливе й пещене — робилося ще величнішим, гордим, і неприступним, наче юно було витесане з гарного, але холодного каменю, рожевого мармуру.

"Владолюбива,— з подивом думав Філіпп, слухаючи дружину.— Такий би самотійно царювати, а не бути жоною царя".

— Я мушу... я зобов'язана, зрештою, відновити владу свого сімейства в Епірі,— вигукнула Олімпіада.— І ти, мій царствений муже, повинен відновити справедливість!

На епірське царство вже давно позирав і Філіпп, бажаючи його приєднати до Македонії, особливо після того, як одружився з Олімпіадою. І міг у будь-який день кинути на слабенький Епір загін своєї кінноти і легко позбавити його самотійності, але стримувався. Не завжди треба покладатися на військову силу, іноді не завадить і політична кмітливість. Аби не створювати в сусідах враження, що він — завойовник і загарбник чужих земель. Так можна налаштувати проти себе всю Грецію. І якщо вона сьогодні, на щастя, розпорошена, то завтра може об'єднатися і Македонії доведеться важко. Тому вичікував з Епіром, терплячи на його престолі Олімпіадиного дядька. Але тепер, міцно утвердившись в Середній Греції і переконавшись, що об'єднання еллінів йому поки що не загрожує, вирішив як слід взятися за Епір. Бо тепер міг прикритися царицею Олімпіадою — він, мовляв, не завойовує Епір, а всього лише відновлює справедливість і законну владу своєї дружини, дочки епірського царя. Владу, що належить їй та її меншому братові і яку захопив їхній дядько Арріба. Ось чому похід македонських військ в Епір — то похід за відновлення справедливості, і тільки.

Подружжя вирішило, і в 351 році Філіпп кинув свою кінноту на Епір. Але з обачності сам відмовився вести військо.

— Щоб не теревенили, що я, мовляв, після Фессалії захопив ще й Епір,— ділився своїми думками з дружиною.— У тебе забрали владу, ти і йди з моїм військом в Епір та відновлюй справедливість. Загін я виділив тобі найкращий, мої полководці допоможуть навести лад в Епірі. Але запам'ятай головне: не Македонія та її цар Філіпп напав на Епір, а ти, Олімпіада, дочка епірського царя, яка має всі права на епірський трон. І хай тобі допомагають боги у твоєму першому військовому поході!

Опору македонцям по-справжньому ніхто й не чинив, бо Епір достатньої сили для

відсічі не мав, а його слабеньке військо, що набиралося з найманців, не йшло ні в яке порівняння з македонським. До того ж багато було невдово-лених царюванням Арріби, і македонських вершників на чолі з дочкою покійного епірського царя зустрічали як визволителів. Євмен, що командував загоном македонської кінноти, розіслав глашатаїв, які, зібравши людей, зачитували їм звернення Олімпіади до "свого народу". У тому листі македонська цариця нагадувала, що тільки вона та її брат Александр — єдині спадкоємці трону, який несправедливо захопив їхній дядько Арріба, що македонців не треба лякатися, македонці — брати епірян, їм треба підкорятися і зустрічати їх як своїх визволителів, адже вони йдуть не захоплювати Епір, а всього лише звільнити його від тиранії Арріби та відновити справедливість.

Олімпіаді повірили. Невдоволені правлінням Арріби гуртами виходили на дорогу навстріч війську, з поклонами й дарунками зустрічали свою царицю.

В столицю Олімпіада вступила на чолі македонської кінноти. В'їхала в місто на бойовому коні, в бронзовому шоломі з гребенем, у позолоченому панцирі, поверх якого було накинуто білосніжний плащ-гіматій. Збруя коня теж спалахувала на сонці від золотих прикрас. Олімпіаду супроводжував особистий секретар Філіппа, веселоокий, привітний Євмен і відбірна сотня особистої охорони цариці. Вирвавшись нарешті із незамкненої в'язниці-гінекею, Олімпіада була на вершині своєї слави і честолюбства. Такою — радісно-збудженою, розпашілою, з сяючими очима і від того помолоділою і погарнілою — македонці ще не бачили свою царицю. Перемовлялися між собою: "Як у Філіппа, так і в цариці теж сяють очі, коли захоплює чужі землі!"

Зустрічати Олімпіаду народ висипав за міські мури. Епір-ські воїни вигукували здравиці на її честь і ледве стримували людські тлуми, що поривалися вперед і лізли заледве чи не під копита македонських коней. Вітали Олімпіаду як єдину і законну свою царицю, і Олімпіада навіть не питала, де Аррідей,— навіщо він їй тепер здався! Хто він для неї? Вона повернулася в Епір з перемогою, віднині епірська влада у її руках.

Вигуки, крики, іржання коней, брязкіт зброї...

Скільки їхали вулицею від міської брами до агори, де стояв царський палац, стільки люд і вигукував:

— Слава Олімпіаді, цариці нашої!

— Тільки тебе, Олімпіадо, волимо над собою мати! Олімпіада з вдячністю дивилася на людей, і на очах її

були сльози розчулення. А навстріч їй уже вели братика, трохи зляканого і розгубленого від всезагальної уваги. Александр теж зазнав кривди від дядька-царя і тому з радістю кинувся до сестри-цариці. Олімпіада перехилилася з коня, на мить притулила братову голову до свого лиця і випросталась, витираючи сльози. І це викликало в людей розчулення. З гурту вибігли якісь чоловіки в гіматіях, підняли Александра і подали його цариці. Олімпіада посадила братика поперед себе, обняла його і так і в'їхала на агору.

Перед брамою, завітчаною з такої нагоди лавровими вінками, Олімпіаду чекала делегація вищих сановників на чолі — от би вже не повірила! — з дядьком-царем. На

дядька вона й не глянула — забагато для нього честі! А він запобігливо їв її очима, намагався зустрітися з нею поглядом, щоб прочитати в очах племінниці свою долю. Олімпіада роздратовано стелула плечима: чому він не втік? Чому не наклав на себе руки? Невже сподівається, що йому все минеться? Він не лише підступний, він ще й дурень! А втім, долю дядька-царя вона вирішить потім, зараз не до нього. Тим більше дядько-цар вже не пнеться поперед усіх, скромно тупцюється в юрмі двірцевих служок — не цар він уже. Його велика лиса голова, аж блискуча від поту, наливається то білизоно, то червонуватою синявою, і на неї гидко дивитися.

Македонська цариця милостиво прийняла багаті і щедрі дари, якими її зустріли улесливі й покірні двірцеві, ті, хто ще не так давно принижував і насміхався з неї, щоб догодити Аррібі. Тепер вже, навпаки, догоджають їй, щоб принизити Аррібу. О люди, люди!..

Олімпіада, не злязачи з коня, проголосила Епір царством свого сімейства, а придворні в один голос проголосили її царицею Епіру.

Євмен допоміг новій цариці спішитись і, підтримуючи під руку, повів у тронну залу царського палацу. А попереду бігла якась дрібнота і, мліючи од щастя, вигукувала:

— Дорогу! Розступіться! Дорогу цариці Македонії та Епіру!

І з тою дрібнотою, хоч як не дивно, біг дядько Арріба і разом з усіма вигукував:

— Дорогу, дорогу цариці Македонії та Епіру!

Того ж дня в тронній залі Олімпіада, цариця Македонії та Епіру, приймала місцеву знать. Останнім прийняла Ар-рібу. Коли він увійшов (його вже навіть слуги штурхали під боки, щоб догодити новій цариці), Олімпіада сиділа на троні і пальцем показала, щоб він підійшов ближче до трону. До того трону, на якому він ще вчора гордовито сидів.

— Ну, дядьку, я повернулася,— не дивлячись на нього, сказала Олімпіада.— В Епір повернулася, у царство свого батька.

Кланяючись, Арріба вражено думав: "Як змінилася його племінниця! Розсілася на троні, наче все життя тільки на ньому й сиділа. І яка горда та владна — конем її не обскачеш!"

Так думав Арріба, а вголос, намагаючись, щоб він пролунав вірнопіддано, вигукнув:

— Ми всі тебе з нетерпінням чекали, велика і милостива наша царице,— хай боги дарують тобі довгі та щасні літа! Доки ти була в Македонії, я беріг для тебе епірське царство і тепер передаю його тобі, законній його спадкоємиці!

— Я забираю царство, не питаючи на те твоєї згоди! — підвищила голос Олімпіада.— Та і як ти можеш дарувати те, що тобі не належить?..

— Змилуйся, велика царице наша! — Арріба впав перед тронном на коліна і бив поклони своєю великою, блискучою і вкритою потом лисою головою.

— Встань! — змилостивилась нарешті Олімпіада, бо наситилась його рачкуванням перед нею.— Встань і слухай мене! — Арріба покірно схопився і так же покірно-поштиво застиг, весь увага.— Хоч я і повернула собі епірське царство, але залишатися в Епірі не можу. Державні справи чекають мене в Македонії.

— Звичайно, звичайно...— белькотів Арріба, не вірячи, що він уцілів.— Істинно державні справи чекають на тебе в Македонії!

— Брата свого, оскільки він ще малий, я забираю в Македонію — так буде краще і обачніше. А коли брат підросте, то відразу ж повернеться на епірський трон і буде правити країною від свого і від мого імені, а далі видно буде. Я ж повертаюся в Македонію.

Скільки разів вона подумки люто мстила дядькові, втішала себе, що як тільки-но стане царицею, то жорстоко і винахідливо віддячить йому за всі ті приниження, що їх від нього зазнала. Але дядькові покійно-підлабузницькі слова "велика царице наша" вмить змінили її гнів на милість, і вона вже нічого не могла із собою вдіяти. А втім, дядько сам себе знищив, принижуючись і запобігаючи перед нею.

— Правитимеш і далі Епіром,— раптом сказала цариця, й Арріба ледь встояв на ногах від почутого.— Ні, не царем, ні! — поспішно уточнила Олімпіада.— Всього лише тимчасовим правителем — ти все ж таки мій дядько, а не чужа мені людина. І правитимеш Епіром від мого імені та від імені мого меншого брата.

— Слухаю і підкоряюсь, велика і славна царице Македонії та Епіру! — неймовірно лестив Арріба.— Як ти велиш, правителько наша, так і буде! А ми будемо і вдень і вночі молитися за твоє здоров'я та благодати богів, аби посилали тобі тільки гаразди!

— Слугуватимеш мені доти, доки виросте мій брат,— казала, не слухаючи його славослів'я, бо вже наситилась його самоприниженням.— Але зятя: задумаєш що лихе — не сподівайся на мою милість. Вдруге непереможне македонське військо прийде сюди не з миром. Служи вірно, то матимеш мою прихильність і життя, покійним я завжди дарую місце під сонцем і свою милість. Непокійних же — спопеляю своїм гнівом.

На всяк випадок залишила в Епірі для нагляду за дядьком-правителем своїх людей, а при них — загін македонської залоги. І дядько Арріба, тепер уже не цар, а просто її довірена особа, кланявся і кланявся, його велика лиса голова блищала від рясного поту, і її заливала то синява, то білизна.

Коли Олімпіада поверталася в Македонію, горда з успішного свого походу в Епір, то уявляла себе вже царицею всього того світу, який вона — вона! — силою македонської зброї завоює разом з Філіппом. Вірила: в'язниця-гінекей у македонській столиці — то вже минуле, а попереду чекають тріумф і слава, блискучі походи та перемоги, адже в дім нарешті прийшло щастя. І вона стане такою ж знаменитою, як і чоловік. Вірила, не підозрюючи, що її щастя на одному епірському поході й скінчилося.

Як і любов.

ШОСТЕ, ВЕСІЛЛЯ

Своє вона вже відлюбила...

Року 346-го цар Філіпп одружився вп'яте. Цього разу на якійсь Нікесіполіді, уродженці Фессалії. І це за живої дружини, з якою підступний македонець навіть не визнав за потрібне, бодай для пристойності, розлучитися. Чого тут було більше — зневаги чи нахабності,— Олімпіада не могла зрозуміти. Але одне з гіркотою збагнула:

чоловіка у неї вже немає. Цар почав байдужити до неї вже після народження сина, і особливо дочки. Олімпіада це бачила ще тоді, але нічим не могла зарадити своєму нещастю — тріщина у їхньому подружньому житті погрожувала перерости у прірву. Якщо вже не переросла. Олімпіада за натурою своєю була жінкою вольовою, владною, сильною і мстивою, але й вона нездатна була вплинути на Філіппа. Та й самої влади їй було вже замало, особливо після епір-ського походу. Не хотіла бути тільки царицею Македонії. Хотіла бути богинею і повелителькою людства (принаймні в потаємних мріях такою вже бачила себе), а в реальному житті втратила навіть те, що мала. Філіпп як чоловік виявився зрадливим, непостійним і ненадійним. А вона так хотіла вірності, бо вірність була її ідеалом і богом, якому вона постійно молилася. А Філіпп не міг бути вірним одній жінці. Він потребував все нових і нових жінок, бо стомлювався від присутності однієї. Сімейної ж вуздечки цар і поготів не міг терпіти, як не міг її терпіти дикий степовий кінь, котрий виріс на волі. Бо де вірність, був переконаний Філіпп, там і вуздечка з путами, там обмеження волі, там, зрештою, нудьга. Вірності — на біду Олімпіади і, як покаже час, і на свою власну — Філіпп просто не міг терпіти. Таким уже вдався — непостійним, зрадливим, бо в житті ні від кого не залежав і залежати не хотів. Особливо від любові, що без обмежень чоловічої волі ніколи не обходилась.

Олімпіада цього не розуміла, не могла зрозуміти і не хотіла розуміти, бо мала зовсім інші, протилежні йому, ідеали. Покинута Філіппом, вона ходила як чорна хмара. Звикала до самотності та до невизначеної ролі нелюбої дружини, але змиритися з цим ніколи не могла, постійно відчувачи до зрадливого чоловіка ревниве озлоблення. Невже Філіпп відхилив її назавжди? Невже правду казала перед своєю загибеллю фессалійка Філіна, що й Олімпіада ось-ось стане всього лише четвертою дружиною Філіппа? А все йшлося до того. В розпачі думала: краще б він вигнав, розлучився з нею, аніж отак... при живій законній дружині затіяти з іншою весілля!.. І це той, хто встановлює в царстві буцімто справедливі закони — і державні, і моральні. А йому самому закони, виходить, неписані?.. Та що там... Філіпп не тільки дружину зраджує, він і сусідні народи чи царства зраджує — сьогодні їм клянеться у вірності й дружбі, а завтра, не передихнувши, нанесе їм підступний удар у спину. І поробить вчорашніх друзів та спільників рабами. Та що йому зрадити жінку? Цар живе так, як йому вигідно, ні перед людьми, ні перед богами не звітуючи, бо ні на тих, ні на тих не звертає уваги. Вірити йому не можна ні на мить, зрада і підлість — його постійні супутники. Для нього вірність — що для меча милосердя — зайва.

І Олімпіада зненавиділа Філіппа.

Так же міцно, як міцно донедавна його кохала. Такою вже була. Не знала золотої середини — ні в злагоді, ні в чварах. Кохати так кохати, тільки всією душею, тільки зберігаючи святу вірність. А ненавидіти — так ненавидіти, теж всією душею і всім серцем. Тільки ненавидячи, вона ще й мститиме, вона йому теж завдасть підступного удару в спину. Як він, так і вона. Відхилив її вірність, хай одержує навзаєм підступність, — а як же інакше? Та й для чого інакше? Раз-бо на світі живеш, або відлюби, або відненавидь!

Своє вона вже відлюбила, тепер настав час ненавидіти.

У ті роки Олімпіада негадано для самої себе захопилася гадюками. І в тому захопленні нічого не було дивного — як для греків, звичайно. Для македонців — то інша річ. У ті часи, як і в ще ранішні, відношення до гадюк було різним: одні народи їх шанували (змієпоклонство), інші їх, навпаки, знищували. І якщо вавилоняни вбачали в гадюці уособлення зла, то єгиптяни — уособлення мудрості. Греки часто й охоче тримали змій як домашніх тварин — для боротьби з мишами. В Епірі, звідки походила Олімпіада, гадюки, полюючи за гризунами, часто вільно повзали і в селянських хатах, і в палацах можних. У ті часи до гадюк не відчували огиди (відраза до них з'явилася значно пізніше, під впливом християнства), і греки навіть дітям дозволяли гратися з ними. Гралася ними в дитинстві й Олімпіада.

І зовсім не дивувалася, коли знатні еллінки у спеку носили гадюк, обмотаних навколо шиї,— для прохолоди. Це навіть модно було, таким собі шиком!

Нічого цього македонці не знали, змій вважали породженням зла і знищували їх повсюди. Як повсюди їх і боялися. Цим і скористалася цариця. Гадюк вирощувала в своїх покоях в суворій таємниці, щоб ніхто із сторонніх — крім епірян — про це не знав. Цариця власноручно годувала маленьких гадюченят різною дрібною живністю, напувала їх теплим молоком. Виростаючи, рептилії звикали до Олімпіади, вона часто брала їх на руки, гралася ними, обвивала їх навколо шиї й іноді — у спеку — навіть спала так. Тішачи власне самолюбство, що нарешті може хоч якось дозолити клятим македонцям! — приймала підданих сидючи на троні з гадюками навколо власної шиї. І часто гадюки, виставивши пласкі голови, розкривали пащеки і застережливо шипіли до тих, хто посмів надто близько підійти до їхньої господині — тоненький, ледь видимий язичок загрозливо тремтів, висунувшись з пласкої гадючої голови, і цього було досить, щоб од цариці злякано сахалися. З гадюками Олімпіаді було і спокійніше, і безпечніше. Гомоніла до них нарочито голосно, щоб усі чули:

— Ах ви ж мої золоті, ах ви ж мої рідні... Забобонних македонців гадюки в її руках чи й навколо

шиї лякали неймовірно, викликаючи в них панічний страх, і піддані позаочі прозивали свою царицю "епірською відьмою", глибоко переконані, що так воно насправді і є. Іноді починала вірити тому й цариця. В крайньому разі не заперечувала, коли так її називали. Хай називають, хай бояться. А коли боятимуться — не зважаться підняти на неї руку. Це навіть добре. Це хоч якийсь та захист.

Дізнався про Олімпіадине захоплення невдовзі й цар. Але не звернув на нього ніякої уваги. Тільки, коли хто з наближених скаржився йому на Олімпіаду та її гадюк, відмахувався:

— Кожний по-своєму сходить з розуму. А що гадюки її не кусають, то що ж тут дивного. Свої своїх, як відомо, не кусають. Тож хай грається й гадюками, коли вони їй до вподоби. Аби лишень інших не кусала.

І в єдиному його оці спалахували миготливі іскорки — розберися, кепкує цар про свою колишню жону, про епірську відьму чи ні...

І більше про царицю і слухати не хотів.

Так непомітно Олімпіада потрапила у якесь дивне станом вище: вона все ще вважалася дружиною македонського царя і в той же час нею фактично не була. Хоч і залишалася для підданих царицею Македонії. Це офіційно. Позаочі ж — епірська відьма. Ще й дивувалися двірцеві: чому це їхній цар, вирвавшись з-під впливу епірської відьми і навіть одружившись на іншій, не виганяє Олімпіаду з Пелли? . До чергового, п'ятого, одруження Філіппа Олімпіада, як і годиться жити дружині мужа свого, жила в жіночій половині чоловікового палацу, в гінекеї. А тоді зненацька, як почали псуватися їхні стосунки, цар подарував їй окремий палац. Коли Олімпіаді сказали про переїзд, у вічу цариці потемніло, бо вона добре знала, що це означало. Якщо Філіпп розлюблював чергову жертву, котра досі звалася його дружиною, то неодмінно виселяв її з гінекею свого палацу в інше помешкання. У такій справі цар не скупився, черговій дружині своїй, що втратила його прихильність, дарував окремий палац, точніше, виганяв її геть з почестями, щоб у гінекеї свого палацу поселити нову обраницю... Так він вчинив із своїми попередніми трьома дружинами — не уникла переселення й четверта, Олімпіада, яка хоч і носила титул "матері-цариці", але теж потрапила до нелюбих. А втім, року 346-го Філіпп вирішив бути ощадливим і колишній четвертій своїй дружині подарував палац колишньої своєї третьої жони, що од її раптової смерті стояв порожнім,— не пропадати ж державному добру. (Злостивці та недруги цариці з цього приводу язика чесали: нарешті, мовляв, їхній цар став заощаджувати державну скарбницю, бо це коли кожній його жоні — а скільки їх у нього ще буде! — та будувати новий палац, то й Македонія розориться!

Так Олімпіада стала і колишньою, і четвертою.

Філіну — попередницю свою і суперницю, вродливу й знахабнілу,— Олімпіада з цього світу зжила. А що, коли і з нею так вчинить нова симпатія хтивого царя?.. Від таких думок та ще від страху, що вже почав холодити душу, не знаходила місця в помешканні своєї попередниці. Палац розкішний, обставлений зі смаком, тільки б жити, а не рада йому цариця, ой не рада. Не хотіла вірити, що вона вже втратила Філіппа назавжди. Проте все її переконувало, що це так і є. Назавжди. Таким, як Філіпп, подавай все нових і нових жінок — ненаситний до їхнього племені македонський бик!

Трималася як могла. Перед домочадцями, перед слугами й рабами, перед Леонідом та ефебами, які її охороняли, завжди була спокійно-витримана, холодно-велична, така, якою і мусить бути цариця. Але краєм ока бачила — всі розуміли й поділяли її неславу. В пишній залі палацу, де покійна його господиня влаштовувала гульбища, Олімпіада веліла зробити підвищення з трьома сходинками і поставила на ньому крісло, інкрустоване слоною кісткою та золотом, завбачливо для неї виготовлене грецькими умільцями. Сидячи в тому кріслі на підвищенні, сувора і владна (часом навіть з гадюками, обмотаними навколо шиї), приймала Олімпіада нечастих гостей, усім виглядом і багатим тронем підкреслюючи: цариця Македонії вона, а не та, новоявлена п'ята симпатія Філіппа. їх було в нього багато і ще буде чимало, а цариця вона,

Олімпіада, одна-єдина, і буде нею, покіль живе на цьому світі!

Коли Філіппу донесли добровільні сікофанти (донощики) про трон Олімпіади, цар лише скептично посміхнувся: хай Олімпіада забавляється грою в царицю скільки хоче. Хай і стільцем забавляється, називаючи його троном, хай і гадюками — брр!!! — грається, як душа її того багне. Сам стілець, бодай і названий троном, влади ще не дає... Так і казав, жорстокий і підступний, насмішкувато гмикаючи при згадці її імені. А вона, заплющивши очі, бачила, як він з кинджалом в руці стоїть над розпростертим на білому снігу барсом — який він тоді був прекрасний, щойно перемігши звіра! Такого до кінця життя неможливо забути! Таким він і залишився в її пам'яті! А того Філіппа, котрий вчинив з нею підло, вона ненавиділа. За віщо він її ранив так боляче і прямісенько в серце? Хіба вона винна, що кохала його, хіба зле чинила, що хотіла вірності і щастя? На це має право кожна жінка, і вона, Олімпіада, не виняток... Ще тяжче було вночі, коли з усіх боків обступала самотність та нудьга. Та ще гіркі роздуми: для чого вона живе на світі білому? Вдень хоч Ланіка з Леонідом поруч, хоч на слугах та рабах можна зганяти злість, а вночі опинялася як на безлюдному острові — кричи не докричишся. Довгі ночі, не знаєш, де подітися, чим втішити душу. Змучена безсонням, вставала з свого холодного ложа й ходила, розпатлана, в довгій сорочці, і все щось шукала у великій спочивальні, обладнаній з царською розкішшю і, звичайно ж, не для самотньої жінки, і не могла знайти. Під ранок з трудом, коли вже в скронях гули-стукотіли невидимі істоти, засинала. І тоді в пурпуровому пеплосі приходила в її сон Філіна — сліпучо-вродлива, рвійна, гнуч-котіла, насмішкувата.

— А-а... колишня четверта жона мого колишнього му жа? — грудний з переливами сміх, нахабний, визивний. — Ха ха'.. Я ж казала, що Філіпп з тобою довго не житиме, от і сталося по-моєму. Віднині ти така ж — ха-ха-ха! — як і я: колишня! З чим тебе й вітаю!

— 1 ака та не така! — крикнула їй в лице Олімпіада. — Бо ти вже давно мертва, а я ще жива. І житиму!

Крикнула і прокинулась. Серце важко і злякано гупало. Невже Філіна і на тому світі радіє, що так сталося? З трудом перевела подих. До чого цей неприємний сон? Невже Філіна правду каже? Стискувала кулаки так, що біліли фаланги пальців. Тебе вбити мало, проклята фессалійко! Та спробуй тепер Філіні дозолити! На цьому світі її дістала (і добре дістала!), а дістати ще й у потойбічному, на жаль, не вдасться.

Знову задрімала і знову — о боги, за віщо ви так жорстоко караєте? — приснилася Філіна. Ні, вона не приснилася, а нахабно влізла в її сон. Лежала суперниця на розкішному ложі гола-голісінька — яке у неї гарне тіло! — й нахабно посміхалася.

"Який сором, що бачу голу жінку! — уві сні жахнулась Олімпіада. — Не інакше як мене чекає щось непристойне.."

Так вона подумала уві сні, а Філіна раптом сказала:

— На цьому ложі я частенько пестила голого — ха-ха-ха! — царя. — Радісно і щиро сміялася. — Зовсім-зовсім голого. І я такою ж була: голою-голісінькою... О, що ми тоді з ним витворяли! О, які то були ночі-ніченьки!..

Олімпіада схопилася, наче хто її підкинув.

— Ей, люди?! — знетямлено кричала.— Хто там є? До мене! Ланіко? Та де ви всі поділися? Не виспитесь ніяк!..

Всі збігалися переполошені. Олімпіаду трясла лихоманка. З вираженими очима й тремтячими руками вона кричала:

— Я не можу тут спати! Прокляте місце! Брудне місце! Геть!.. Негайно звідси! Знайдіть мені іншу спочивальню.— Тупала босою ногою в лункім помешканні.— Вона... Філіна... з того світу сюди приходить. Знущається з мене. Нещасна я. І немає в мене Аргуса *, стража вірного, котрий би мене захистив... Он вона... оно-но! Через стіну до мене підморгує... Насміхається...

* Аргус — багатоокий, часто стоокий страж із грецької міфології.

6 В. Ченернс 161

Покоївки заверещали. Переполошена Ланіка, схопивши царицю за руку, силою повела її до себе. За ними бігли служниці, озиралися й верещали, наче покійна Філіна й справді за ними гналася...

А вранці за наказом Олімпіади слуги і раби на чолі з Ланікою дружно і завзято окурювали палац лавровим листом, аби викурити дух покійної Філіни. Вважалося також, що різкий запах лавра може зняти вину з убивці, а віщунів наділити здатністю пізнати таємне... Злі язики в Пеллі відразу ж і запащекували: цариця тому й окурюється лавровим листям, що хоче зняти з себе вину за вбивство Філіни.

А тим часом в чоловічій половині палацу в ті дні, коли Філіпп ненадовго повертався до столиці, гульки змінювалися гульками — весело, гамірно, щедро, як завжди, з царським розмахом. Казали, що з молодого дружиною Філіпп і сам ніби молодів. Доходили чутки, що він її пристрасно кохає, нарешті щасливий і тільки з нею вбачає своє подальше життя. А коли Олімпіаді донесли, що Нікесіполіда ще й завагітніла, царицю ледве не розбив параліч. Було від чого. А що, коли Нікесіполіда народить хлопчика і Філіпп його проголосить своїм спадкоємцем? О боги!.. Треба було щось робити, принаймні випередити небажані для неї події. Але до кого звернутися за допомогою, на кого покластися? При дворі вона тепер була самотньою. Її і раніше не любили в країні бога-цапа Карана за норів, за пихатість і владолюбство. Македонці скаржились, що цариця зневажає їх своєю гординею. Називали її чужачкою і запевняли, що в ній занадто відчувається епірське походження. Звичайно, в Олімпіади не завжди вистачало чуття міри і такту — надто горда і різка. Та коли Філіпп був поруч — це захищало її, а тепер на неї дивилися як на чужачку, яка невідомо чому називається македонською царицею. Олімпіада так і не змогла перебороти відчуженість македонської знаті, тож незадоволення нею зростало. І врешті-решт вона залишилася самотньою. Проте три-, малась. Наперекір всьому вона — цариця Македонії, вона, а не якась там Нікесіполіда! Та й вірні люди в неї є, ті, що приїхали з нею з Епіру. Вони її не залишать у біді, вони ще в змозі виконати повеління своєї господині. Щоб синок Нікесіполіди не став у майбутньому спадкоємцем Філіппа, треба щоб матінка його сьогодні пішла з цього світу. І чим швидше, тим краще!.. Іншого виходу в Олімпіади не було.

Філіпп з п'ятою своєю дружиною прожив недовго. Народивши дочку Фессалоніку, Нікесіполіда майже відразу після пологів померла. Не хворіла, не скаржилась ні на що і потрапила на поховальне кострище. Як тоді, коли несподівано і загадково померла третя дружина Філіппа, фессалійка Філіна, так і тепер, коли те саме трапилось з його п'ятою дружиною, теж фессалійкою за походженням, у Пеллі пащекували, що тут, мовляв, не обійшлося без епір-ської відьми та її людей... Тим більше її люди знову окурювали лавровим листям палац і саму царицю — це, як відомо ще нашим предкам, знімає з людини вину за смертовбивство... Але пошепотілися і затихли. Чи набридло теревенити, чи доказів не було. А що палац окурювала лавровим листом, то це робити нікому не забороняється і всі охоче це роблять, щоб у помешканні був гарний дух.

Коли урну з прахом Нікесіполіди замурували в стіні некрополя, Олімпіада трохи ожила, збадьорилась і навіть знову почала стежити за своєю зовнішністю — гарно зодягалася, вибирала тільки найвишуканішу зачіску, не ходила, а пливла, наче та пава. За обідом незмінно пила вино з медом — це, як відомо, доточувало віку, а в ті дні Олімпіада хотіла жити довго і щасливо. З'явилася крихітна надія: а раптом Філіпп... повернеться?

Але минали дні за днями, а Філіпп не повертався і навіть не збирався те робити, і вона знову занепала духом. Філіпп спокійно переніс смерть своєї п'ятої дружини. Звик їх часто міняти, то чого вже тут сумувати. Не померла б Ні-кесіполіда, він би її все одно з часом поміняв на іншу — жінок багато у світі білому, а з однією жити нудно. Про Олімпіаду, котра все ще залишалася царицею, він, здається, й справді забув. Олімпіада лютувала від безсилля, кидала на рабинь кілік з вином, змішаним з медом,— навіщо їй тепер пити вино з медом, що доточує віку, як той вік їй вже непотрібний і жити більше вона і дня не бажає?! Від безсилля слала на голову зрадливого чоловіка все нові й нові прокльони. Але давно відомо: боги не прислухаються до ревливих, покинутих і обманутих жінок. Їх дуже багато на світі, а в богів свої клопоти й турботи. Вони надто вознесені, щоб вислуховувати прокльони тих, кого кинули чи розлюбили чоловіки...

Поховавши п'яту дружину, Філіпп невдовзі захопився якоюсь гетською княгинею, але й вона не довго побувала в його покоях. І звідтоді цар вибирав собі жінок лише на нгч-другу. Одних, наситившись ними, кидав, інших ще брав з собою в походи і десь там їх губив. Ніхто з жіночого племені не міг довго утримувати царя біля себе — він вимагав все нових і нових зваб. І всі ті численні походеньки з жінками цар, пустившись берега, чинив відверто, на очах

3*

163

у знаті й свого двору. На очах, по суті, у неї, цариці Македонії, його законної дружини. Олімпіаду терзали такі приступи ревності, що вона ладна була знищити і чоловіка, і всю ненависну їй Пеллу. І всю Македонію, аби тільки могла. Але більше, ніж ревності, боялася Олімпіада втратити своє становище при македонському дворі. Ненавидячи Філіппа, вона всю свою велику любов, яку відхилив цар, перенесла на свого первістка, на Александра. І була певна, що її, а не Філіппа, зрадливого і підступного,

любитиме син, як виросте.

Александр, син Філіппа із Пелли

Греки не мали прізвищ. Тільки ім'я (наречення іменем відбувалося на десятий день після народження), до якого для кращого розпізнання приєднувалося ім'я батька: Александр, син Філіппа. Іноді ще доточувалося ім'я рідного міста, і тоді це звучало так: Александр, син Філіппа із Пелли. Це згодом Філіппів син стане знаменитим на увесь світ — на віки й тисячоліття! — Александром Македонським, а поки що він просто Александр, син Філіппа із Пелли. Або й просто: Александр. Знаменитий його батько хоч і царював у Македонії, але вважав себе за походженням греком і родовід свій вів від Зевсового сина Геракла — напівбога і героя. (А втім, царі інакше й не уявляли своє походження, як неодмінно від бога. І Філіпп тут, звісно, не виняток). Тож згідно з сімейною легендою виходило, що Александр був Гераклу прапрапра... внуком. Якщо вірити Плутарху, 38 поколінь відділяли Геракла від Філіппового сина, котрий, вирішивши та завоювавши півсвіту, повірив нарешті, що він і сам бог.

Але з'явився він на світ білий просто Александром, сином Філіппа із Пелли в країні бога-цапа Карана. Батька він не любив так, як матір свою, царицю Олімпіаду. Батька бачив рідко: цар Філіпп або воював, або йшов проти когось походом, або збирався у похід і вдома, у Пеллі, майже не бував. "Якщо я не воюю,— любив він повторювати слова фракійського царя Тереса,— то мені здається, що я мало чим відрізняюся від своїх конюхів".

Тож, зайнятий війнами та походами, а в перерві між ними жінками (чи поєднуючи те і те), на сина особливої уваги Філіпп не звертав. Як і на його матір, царицю Олімпіаду. Тож всю свою любов цариця перенесла на сина. Вона виховує сина так, що він любитиме тільки її. Владна і суво ра, мстива і завжди підозріла, зла і ревнива, безжалісна й рішуча, вона виявилась напрочуд ніжною матір'ю і стільки любові та доброти дарувала синові, що той навіть у юнацькі роки, не кажучи вже про дитинство, дивився на світ тільки материними очима. Крім неї та ще Ланіки, Александр до чотирнадцяти років більше нікого з жінок не визнавав. Як — щоправда, але на деякий час — не визнавав і жіночої любові взагалі. А може, тому, що змалку бачив, яка ворожнеча спалахує між його батьками. Та й батька свого Александр бачив теж очима своєї матері, а в неї не знаходилося жодного доброго слова про Філіппа.

До шести років хлопчик, як і заведено було в греків, ріс у гінекеї матері. Біля нього метушилися годувальниці та рабині.

Виняньчила і вигляділа царевича як рідного сина добра, повсякчас усміхнено-привітна та щебетлива Ланіка, вірна подруга Олімпіади, її помічниця і ключниця. А втім, Александру Ланіка була не тільки нянею, а й другою матір'ю. І навіть подругою його дитячих літ і забавок. Її син Протей ріс у палаці Олімпіади, і цариця його шанувала як свого — з ним і зростав царевич, і дружив найбільше теж із ним. (Забігаючи наперед, скажемо, що коли вони повиростають і Александр стане імператором та завойовником світу Александром Македонським, то друг його дитинства Протей стане у війську Александра найстійкішим пияком, питним братом

царя, постійним і вірним його супутником за бенкетними столами під час війни з персами).

Супроводжуючи Олімпіаду, Ланіка прибула в Македонію разом із своїм братом Клітом — молодим, вродливим і відважним воїном. Кліт припав Філіппу до душі і невдовзі був призначений командиром одного із загонів вершників у царському війську. Він і став кумиром малого царевича. І коли Кліт приїздив до своєї сестри (це траплялося, щоправда, рідко — походи, війни), то неодмінно провідував малого Александра, грався з ним і навіть дружив, незважаючи на різницю в їхньому віці. Він охоче розповідав про війни та походи, про чужі краї, народи і племена, які підкорював Філіпп, про грецькі та фракійські міста, що їх вони брали приступом,— царевич слухав його захоплено і дивився на молодого командира загону вершників у непереможному війську свого батька як на живого бога. Від Кліта навіть пахло чужими вітрами й далекими дорогами, пахло кіньми, зброєю, димом тих пожеж, коли горіли чужі міста, захоплені македонцями. Коли Кліт, запалюючись і збуджено блискаючи гарними чорними очима, розповідав, як мчить на приступ його кіннота, як двигтять земля під копитами коней і свистить вітер у вухах вершників, як вони проштрикують списами ворогів і скидають їх із коней, Александр підстрибував, захоплено верещав, вигукував бойові кличі греків "алала" та "елелеу" і так збуджувався, що турботливій Ланіці коштувало чимало зусиль заспокоїти вразливого царевича. Згодом Александр скаже, що Кліт був першим із чоловіків, котрий захопив його військовими справами, навчив любити небезпеку, йти на відчайдушний ризик і зневажати смерть, як то й личить кожному чоловікові. І взагалі — бути справжнім мужем і воїном. І за це Александр призначить Кліта командувати македонською кіннотою у своєму війську. І Кліт вірою і правдою служитиме Македонії, а в битві біля міста Гарніке (334 р.) врятує Александрові життя. Але, незважаючи на це, коли Кліт — біда скоїться під час походу в Азію — не погодиться дотримуватись східних церемоній у возвеличуванні Александра як бога, Александр в пориві гніву й нестримної люті, що засліпить його на мить, власноручно вб'є Кліта, пронизавши його списом, і Ланіка, сестра Кліта, побоюючись гніву Олімпіади, мовчки перенесе у собі це велике горе.

Якщо Кліт був першим, хто так вразив молодого царевича, то другим був Леонід. Коли настав час взятися за виховання сина, Олімпіада, не вагаючись, вибрала Леоніда. На вигляд він був досить простакуватим — високий, худий, кістлявий, з грубими селянськими руками й таким же лицем. Ніякої вишуканості, ніякого благородства. В особистому житті в усьому дотримувався простоти і спартанської вимогливості до себе. Не вживав вина, їв мало і був неперебірливим у їжі, вважаючи, що головне в житті кожної людини — це гартування свого тіла і духу, тільки тоді людина стане людиною. Взірцем для нього були давні спартанці, і особливо їхній герой і цар Леонід, який загинув у битві при Фермопілах року 480-го. Македонців, часом жорстоких, любителів і кров комусь пустити, і добре гульнути, він не терпів і тримався од них осторонь... Це теж було добре. Йому Олімпіада і віддала свого первістка — як від серця відірвала. Розуміла, що тепер вона рідко бачитиме рідне дитя, єдину свою радість і утіху в чужій

Македонії, і не так впливатиме на нього, але нічого не вдієш — треба. Адже Александр у майбутньому буде царем Македонії, тож його необхідно добре виховати і навчити. Віддати ж сина на виховання македонцям (щоб вони налаштували сина проти неї?) Олімпіада не могла. Виховувати царевича мусив тільки епірянець, близький їй по духу. А Леонід був і епірянцем, і близькою їй по духу людиною. В чужій для нього Македонії він, крім Олімпіади, не визнавав більше нікого і тримався за неї, як за єдиний свій берег, і тому був відданий їй до кінця.

Спартанське виховання

— Віддаю тобі сина, як душу свою,— мовила врочисто, і Леонід оцінив її слова належно.— Наглядай за вихователями і вчителями Александра, виховуй і наставляй його сам. Треба вишколити з мого хлопчика мужа доблесного і відважного, здатного, як стане ^ладикою, керувати народами і царствами.

— Дякую за велике довір'я, царице,— стримано мовив Леонід.— Виховуватиму твого сина так, як би виховував свого. Але маю одну умову, не гнівайся, царице, а вислухай.

— Говори,— тінь промайнула на лиці Олімпіади, бо не любила вона, коли будь-хто ставив перед нею якісь умови.

— Прошу в справу виховання сина ніколи не втручатися.

— Гаразд, я тобі вірю.

Та Леоніду цього було мало.

— Навіть якщо тобі здаватиметься, що я надто вимогливий до нього. Чи суворий. І тоді прошу тебе не втручатися. Бо тільки за таких умов я виховаю з Александра достойного мужа.

— Гаразд.

Та Леоніду й цього було мало.

— Навіть коли царевич поскаржиться тобі на мене — не втручайся, прошу тебе.

В помічники Леонід вибрав грека Лісімаха, незнатного за походженням, але тямковитого. Він теж прибув разом з Олімпіадою з Епіру і визнавав тільки її. Александру сподобався. Лісімах, вихователем він виявився добрим, вродженим, ставши одночасно й слугою царевича, і той на все життя зберіг про нього добру згадку.

А почалося виховання з того, що Леонід, з'явившись в гінекеї, безцеремонно і грубо стиснув руку царевича.

— Слабенька,— осудливо похитав головою.— І біла, як у дівчини. Нікуди не годиться. Гірше й бути не може.

Чаревич маг упився, бо таких слів йому ще ніхто не смів оворити, та Леонід, не звертаючи нз те уваги, смикнув ч"ч> за ру^у

— Ходімо! Годі ніжитись у матінки-цариці та годувальниці. Віднині житимеш у мене. І я... тільки я стану тобі ма-'Ф ю і годувальницею. І зроблю з тебе, маминого синка, справжнього воїна. Застерігаю:' я не потуратиму твоїм забаганкам і ніяких скарг твоїх, якщо вони будуть, цариця не слухатиме. Зрозумів?

— Я не звик скажитись матері,— гордо звів голову царевич.

— От і добре. Хвалю.

Леонід поселив царевича у своїх покоях. Там не було ні золота, ні дорогих меблів, ні такого ж посуду та інших пишнот царського палацу. В покоях Леоніда, як у селянській хаті,— все просто, неவிбагливо, навіть бідно. Грубезна лава, такий же стіл та стільці. Нічого зайвого, ніякого натяку на розкіш. Недарма ж Леонід любив повторювати, що не місце красить людину, а навпаки, і в особистому житті неухильно дотримувався цього правила.

Вихователь посадив царевича на лаву, сам заходив по кімнаті. Заговорив без будь-якого вступу, глухувато і просто:

— Коли — це було давно — спартанці завоювали Ла-коніку, то вони мали всього лише десять тисяч воїнів. Але під їхньою владою опинилися двісті тисяч місцевого люду, який вони поробили своїми рабами — ілотами.

— Десять тисяч покорили двісті тисяч? — здивувався царевич.— Як?

— У тих двохсот тисяч не було єдності, та й війська путнього теж. А спартанська держава переслідувала лише одну мету: виховати з кожного підлітка, юнака і взагалі — чоловіка — загартованого воїна, а з кожної дівчини — фізично міцну жінку, майбутню матір здорових дітей. Здорових і тільки здорових, кволих чи калічок спартанці не визнавали і відмовляли таким у праві на життя. Жорстоко, але для них то було просто необхідно,— почав свою розповідь вихователь.— У певні дні батьки приносили новонароджених на огляд старійшинам своєї оби — територіальної округи. А вже старійшини й вирішували, якій Дитині жити, а якій ні. Дитину, що була кволою чи мала якийсь ганж, змушували скидати у прірву.

Александр слухав стиснувши губи, і в очах його стояв холод і ще щось схоже на безжалісність. Це сподобалось Леоніду.

— Спартанські дівчатка виховувались удома, у матерів, як до сьогодні виховувався і ти, царевичу. А ось хлопчики, приблизно з семи років, передавалися із сімей на державне виховання в агели. Це слово означало "стадо". В агелах збиралися вікові групи чи загони. Старшими агел — аге-лархами — були хлопчики із старших вікових груп. Верховний нагляд за всіма агелами здійснював дорослий спартіат. Про якесь там прилучення до наук в агелах не було й мови. Хлопчиків лише навчали співати хором. Це їх об'єднувало. А пісні, які дозволялося співати, всі були про мужність, про героїв та подвиги. їх зобов'язувалися співати й дорослі. Хлопчиків знайомили із спартанськими звичаями, законами предків, виховуючи їх в дусі патріотизму. Взимку і влітку вони ходили босі, зодягнені лише в легкі, коротенькі, до колін, хітончики. Постіллю їм служила підстилка з очерету, що його кожний хлопчик сам мусив і нарізати. Годували абияк — так, щоб вони постійно відчували голод і вчилися самостійно добувати собі їжу. Крадіжками чи набігами на землі ілотів. А якщо хлопчики попадалися на крадіжці, їх добряче стьобали батогами, щоб удруге були хитрішими та винахідливішими. З ранку й до вечора хлопчики виконували вправи, проводили військові ігри, змагалися хто витриваліший, меткіший, згодом починали ходити в походи. Грабунки чи вбивства у них вважалися справою доблесті, геройства та благородства. Коли переводили хлопчиків з однієї вікової групи в іншу, влаштовували змагання, на яких неодмінно

були присутні старійшини і царі.

— Хіба у спартанців був не один цар? — здивувався Александр.

— Два. Завжди два... То слухай, царевичу, які в них були змагання: хлопчиків ділили на два загони і вели на острів, оточений з усіх боків глибоким ровом з водою. На острів підлітки йшли через місток, приносили в жертву божеству війни молоде щеня, а вже потім починали боротися. Використовувати зброю заборонялося. Супротивники діяли руками, ногами, гризли одне одного зубами, виривали один одному очі, вибивали зуби, ламали руки і ще багато каліцтва завдавали один одному. Нападали поодиноці й групами, намагаючись зіштовхнути товариша у рів з водою. Кожний мав показати свою фізичну силу та гарт, вміння бути хитрим і винахідливим... Були ще й інші випробування. Отож, закінчивши виховання, юнаки мусили залишити місто. Вони блукали дорогами і добували собі їжу грабунками. Вдень ховалися, а за здобиччю виходили із засідок тільки вночі, нападали на ілотів, і кожний був зобов'язаний убити хоч одного і лота, бо інакше він не міг і додому повернутися — ганьба! Бо тільки той, хто навчився жорстоко і вправно вбивати ілотів, мав право вступати в громадянство. Далі навчання тривало до двадцяти літ. До шістдесяти літ вони проходили воєнну службу в гоплі-тах. Кожний мусив сам озброїтись за свій кошт — бронзовий щит придбати, такі ж поножі, панцир, шолом з гребенем, довгий меч та спис. Якщо треба було, то воїн мусив і померти за славу міста. А загиблого в бою чекала немеркнуча слава серед його нащадків. Ось так, мій юний царевичу. Клянусь, я виховаю тебе справжнім спартанцем! Увечері Леонід застеріг:

— Про розкішну постіль в палаці своєї матері забудь! Про перину й подушки, що розніжують людину,— забудь в першу чергу. Спатимеш на твердій лаві, під голову кластимеш власний кулак — це найбільша розкіш, яку я тобі дозволю. Ти виростеш міцним тілом і душею, навчишся тримати в шорах свої забаганки — не вони тобою помикатимуть, а ти пануватимеш над ними.

Вранці Леонід підняв царевича ні світ ні зоря. Александр, звичний спати в матері довго, не хотів вставати, щось бурмотів, не розуміючи, чого це його так рано термосять за плече... Ледве звівся, від твердої лави боліло все тіло, перележав шию, тож ніяк було й головою повернути.

— Годі вилежуватись! — суворо велів Леонід.— Ти — майбутній цар і воїн, а царі й воїни встають рано, до сходу сонця.

Почали з вправ, з обливання холодною водою. Потім Александр попрохав їсти.

— Що чують мої вуха? — здивувався Леонід.— Хто так рано їсть? Хіба що вкрай розніжені діти.

— Але я хочу їсти! — насупився царевич і навіть тупнув ногою.— Негайно давай мені їсти!

Та на вихователя тупання ногою не подіяло.

— Ай-ай-ай!..— похитав він головою.— Як тебе, бідолашного, розніжила матінка! Кого вона з тебе виховала? Дівчатко?..

— Я не дівчатко,— почервонів царевич.

— Так і будь чоловіком, якщо не дівчатко. Звикай і терпи. Умій гамувати свої бажання і забаганки. А їсти... віднині їстимеш не якісь там вишукані страви — про них забудь! Споживатимеш звичайнісіньку селянську їжу. І то — не часто.

Другодні Леонід несподівано підняв царевича серед ночі. Хлопчик нічого не міг утямити.

— Якщо хочеш стати справжнім воїном — вставай! — термосив його вихователь. — Нічого вилежуватись, ти не дівчатко. Збиратися не треба, в чому стоїш — у тому й гайнемо. Куди? У гори. Там і зустрінемо світанок — лазячи по скелях. Коні вже готові, ходімо. Зустріти ранок в горах — то найкращий сніданок.

Так потяглися дні, місяці, роки.

Невідлучно Леонід при царевичу, разом лягають, разом встають, разом щось на ходу перекусять і — вперед. Царевич вже зміцнів, засмаг, прокидався завжди рано, а треба, то й серед ночі схоплювався. Звик спати на твердій лаві, на якій вихователь вже стелив йому ведмеже хутро. Ів мало,, здебільшого грубу селянську їжу, поздоровішав, збадьорився. Олімпіада переживала, дивлячись, як круто виховує Леонід її сина, але терпіла, розуміючи, що царевичу це піде лише на користь. І все ж ні-ні та й передавала через Ланіку ласощі для сина.

— їж, доки твій мучитель не бачить,— озираючись, шепотіла добра Ланіка.— Ач що Леонід придумав, дитині вже не можна й крихти солодкого до рота взяти.

Вдавано попручавшись, Александр жадібно хапав солодощі, запихаючись, квапно ковтав. Одного разу його й застукав Леонід.

— Я, здається, починаю в тобі розчаровуватись, царевичу! — Леонід насильно відібрав солодощі і гримнув на Ланіку: — Ану геть, сердобольна! Не псуй мені царевича! Не смій і близько до нього підходити!

— Люди добрі, та що ж він таке пащекує? — заголосила Ланіка.— Щоб мені не підходити до дитини, яку я вигляділа? Та я поскаржуся цариці! Де це бачено, щоб дитині солодощів не давати!

— Іди скажся.— Леонід безцеремонно виштовхав її в плечі.— А сюди не смій і потикатися!

Ображена й обурена Ланіка поскаржилась цариці. Та Олімпіада тільки зітхнула й безпомічно розвела руками.

— Я дала Леоніду слово, що не буду втручатися у виховання сина.— Озирнувшись, шепнула: — Але ти слова Леоніду не давала...

Звідтоді Ланіка крадькома носила царевичу ласощі і, вибравши зручну мить, коли вихователя не було поруч, совала Александру то горішки, то яку здобу, шепотіла злякано:

— їж, їж, їж... Щоб твій мучитель не бачив. А що не встигнеш — заховай. І не падай духом, нещаслива моя дитино, я ще тобі принесу чогось добренького. Не залишу тебе в голоді.

Александр ховав ласощі під ведмежим хутром на лаві, але в Леоніда нюх виявився як у собаки — він швидко знаходив ті ласощі, викидав їх, а натомість змушував

царевича їсти черствий хліб і такий же сир, що застрявав у горлі. Навіть води і то не щед्रो давав.

— Вчися володіти своїми бажаннями. Людині завше чогось хочеться, кращого і ще кращого. Вмій собі сказати: досить! Я живу не для того, щоб виконувати свої забаганки.

— Ти чому забираєш у мене ласощі? — Александр грізно тупав ногою. — Я — царевич, а ти хто такий?

— А я просто Леонід, — одказував вихователь.

— Коли ти просто Леонід, то буде так, як я захочу.

— А я хочу, щоб ти став загартованим воїном. І від свого не відступлюся. А, хто ти такий, я й без тебе знаю. Ти мені ділом докажи, що ти царевич. А за те, що посмів тихцем брати ласощі, позбавляю тебе їжі. До завтра. І — збирайся. Зараз поїдемо в гори, будеш цілий день дертися на скелі. Щоб знав, як запихатися здобами!

Навчав Александра битися на кулаках, бути безжалісним і жорстоким.

У світі ніколи не буде миру!

Для створення передової держави царю Філіппу потрібні були такі люди, які б несли з собою культуру й цивілізацію. І звичайно ж, щоб вони вміли виправдовувати завоювання македонців. Таких людей — передових і глибоко освічених — Македонія на той час не могла дати. Вона усім — писемністю, літературною мовою, цивілізацією та культурою — була зобов'язана грекам та іншим своїм покореним сусідам. Цар Філіпп завжди охоче запрошував до себе на службу мудрих греків. З'явилися вони і в оточенні його сина. Тільки Леонід не всіма учителями був задоволений. Так один з них, Філіск, викликав у нього постійне роздратування. І навіть ворожість. Добрий за натурою, Філіск, не стомлюючись, повторював на уроках, що в державі мусить бути благоденствие — відповідно до вчення кініків. Він і познайомив Александра з цим філософським

В

ченням. Школу кініків заснував у IV сторіччі Антісфен. Із назва її походить від гімнасію на пагорбі Кіносарг в Афінах, де Антісфен проводив із своїми учнями заняття. Кініки критикували і Сократа, і Платона про об'єктивне існування загальних понять — ідей добра, справедливості, краси — і вважали, що реально існують тільки ті конкретні речі, які сприймаються чуттям. Вони вимагали повернення до природного стану, відмови від багатства, розкоші; людина повинна самоізолюватися від суспільного життя. Філіск закликав Александра утримуватись, як він стане царем, від воєн, насильства, проповідував мир і злагоду. Це вже було занадто. Коли Леонід уперше почув, чому навчає Філіск його підопічного, зблід і накинувся на філософа заледве чи не з кулаками.

— Ти що мелеш, дурна твоя голова?! Що проповідуєш? Яке добро, яка справедливість у цьому жорстокому світі? Як ти смієш закликати Александра утримуватись, як він стане царем, від воєн? Який цар довго протримається на мирі та бенкетах? Як він тим миром розширить своє царство, підкорить нові народи? Світ

жорстокий, а ти...

— Тому й жорстокий, що не знає миру, добра та справедливості,— затявся на своєму філсоф.— Коли буде мир і злагода, запанують ідеали добра й справедливості...

— Затям,— зрадивши своїй витримці, кричав Леонід,—* у світі ніколи не буде миру і злагоди! Хто сильніший, у кого більші кулаки, той завжди буде правий і завжди правитиме іншими, такими диваками, як ти! Чого ти навчаєш царевича? На те вона і війна, аби бути жорстокою. Але тільки війни приносять царям і золото, і рабів, і нові землі... Я привчаю царя до кулаків, готую з нього мужнього і витривалого воїна, а ти... До м'якотілості його наvertsаєш? Беззубим його хочеш виховати, здатним лише в гінекеї жити?

Того ж таки дня філософа Філіска з ганьбою вигнали геть, а про його вчення, як і про всіх його однодумців, Леонід заборонив навіть згадувати в присутності царевича.

Геометрію і числову метафізику викладав платонік Менехм. І хоч Леонід бідкався, що для такої науки Александр ще малий — десять років царевичу,— та Менехм вважав, що якраз.

— Числова метафізика Платона є найвищою і останньою сходинкою мудрості,— гаряче вигукував Менехм.— І чим раніше людина почне підніматися до її вершин, тим мудрішою вона стане.

Вчителям з царевичем було і легко, і важко водночас. Александр вдався пристрасним, швидко міг чимось захоплюватись, але міг бути й байдужим чи впертим. А захоплюючись, так запалювався, що іноді забував, де він і що з ним. Якось Леонід заспівав давню воєнну пісню, і вона до того полонила царевича, що він схопив меч і, збуджено блискаючи очима, поривався зараз же кинутись у бій.

Характер мав непостійний. Був романтиком і в той же час раціональним, був добрим, милосердним і водночас — жорстоким, здатним до насильства. Як це поєднувалося в хлопчикові — спробуй розберися. Принаймні клопоту з царевичем у вихователів і навчателів було чимало. Коли його захоплював учитель, він тоді робився покірним, лагідним і вчився з охотою — і ним не можна було й нахвалитися. Золота дитина! Ті ж, хто намагався диктувати йому свою волю, нічого не домагалися, а тому вважали царевича злим і впертим, заледве чи здатним до навчання. Нікчемна дитина, та й усе!

Александр з малих років ніколи не був байдужим, бо завжди у ньому клекотіла або радість, або гнів, від природи він вдався запальним, рвійним і пристрасним, і, яким він буде наступної миті,— ніхто не знав. Казали, що він у всьому вдався у свою матір.

І з Леонідом Александр вів постійну війну. І постійно її програвав — вихователь залишався непохитним і ніколи й ні в чому не уступав царевичу. Спершу Александр затівав чвари із своїм вихователем з-за солодоців та різних здоб, які дуже любив і які в нього постійно й безжалісно відбирав Леонід. Потім воював з-за грошей. Отримуючи кошти з царської скарбниці на своє утримання, царевич швидко їх тринькав, бо любив робити надто щедрі, майже царські дарунки своїм юним друзям. Опинившись через кілька днів без обола, вимагав нових і нових монет. Леонід категорично відмовляв:

— Ти не заробляєш грошей, а тільки витрачаєш їх. Тому чекай, доки надійде черга знову давати тобі гроші на твоє утримання.

Александр тупотів ногами і гнівався.

— Дай мені зараз же! Царевич я, зрештою, чи не царевич?

— Царевич,— охоче погоджувався Леонід.— Але грошей я тобі все одно не дам. Будь ощадливим, тоді й не доведеться просити. Якщо ти звикнеш на всі боки роздавати гроші, то, ставши царем, швидко спорожниш державну скарбницю, а потім розтринькаєш і саме царство.

З учителями в Александра теж були складні стосунки. Царевич переймав від них не лише знання, а й їхній досвід та вміння. Якщо вчитель був прісною, вбогою натурою і механічно нанизував слова, царевич до такого хутко втрачав цікавість. Крім того, в нього була дещо своєрідна манера висловлювати свій протест, коли той чи інший предмет йому не подобався. Він тоді різко, не стримуючись, перебивав учителя і задавав йому запитання. І вчителеві, аби не втратити власної гідності, доводилося непросто. Якось Менехм не зумів як треба пояснити одну складну і запутану частину платонівської числової метафізики. Александр різко йому велів:

— Поясни мені коротко: в чому річ? Коротко і ще раз коротко!

— У житті,— спокійно відповів Менехм,— бувають два різні шляхи: один для царів — це короткий шлях, другий для простих смертних — довший. Але геометрія — виняток. Вона може показати тільки один шлях, спільний для всіх.

Царевичу така відповідь дуже сподобалась.

— Молодець,— похвалив він учителя (Александр дуже рано дозволяв собі хвалити старших і навіть учителів).— Зумів викрутитись, але ти сам зізнайся, що не дуже розбираєшся в тому, в чому хотів переконати мене. Вчення платоніків, як я відчуваю, має слабкі й вразливі місця, бо в основі цього вчення немає ясності й точності.

Найбільше царевич любив міфічні перекази, прадавні сказання про героїв, і особливо поеми про Гомера. Мріяв повторити знамениті подвиги славних героїв минулого, іноді ночами схоплювався зі свого твердого ложа, будив Леоніда, тремтів.

— Я дарма живу на світі білому!

— Це добре, що ти про це і вночі думаєш.

Дарма, дарма! — вигукував Александр, не тямлячи себе, і тоді на нього находило таке збудження, що він аж зубами цокотів.— Я боюсь, що мій батько звершить всі найвеличніші справи, підкорить всі народи і не залишить мені місця для подвигів.

— Не хвилюйся,— заспокоював його вихователь.— Всіх народів покорити неможливо. Поки один народ завоюєш, інший тим часом повстане — і тоді доводиться починати все спочатку. І не виключено, що тобі, коли станеш царем, доведеться підкорювати ті народи, які сьогодні захопив твій батько. Оскільки ж народи не люблять добровільно сунути шию в чуже ярмо, то походів та воєн вистачить і на твій вік.

Зустріч з Буцефалом

Філіпп занепокоївся лише тоді, коли синові виповнилося чотирнадцять. Раніше ж не до сина було — війни, походи, коханки, гульки... Багато що здобув за цей час Філіпп

— усе узбережжя прибрав до рук. Але головна справа його життя — панування над усією Грецією і похід у Персію ще були попереду. На звершення цього потрібні роки й роки — так чого доброго він до кінця днів своїх і не займеться сином. Тож, спохопившись, подумав: а чи не пізно він про сина згадав? Вже й зараз в Александра ніби немає синівської любові до батька. І причина тут відома: Олімпіада. Доки він у походи ходив, вона із своїми епірянцями налаштувала сина проти батька. Якийсь не такий Александр став, потаємний. Треба негайно братися за сина, доки не пізно. І все, що йому Олімпіада в голову вбила негарне про батька,— вибити, вимести до пилинки, а натомість засіяти там тільки все македонське.

І почав Філіпп потроху сина до себе навертати. На релігійних святах садовив його поруч з собою. Хай звикає. Та й піддані теж хай до царевича звикають, колись він над ними буде владикою. Знайомив сина і з своїми найдовіренішими наближеними, гетайрами, але син тримався з ними насторожено. Був занадто самолюбивим і занадто високої думки про себе. Якось наближені царя запитали Александра (він швидко бігав і відзначався прудкістю ніг), чи не бажає він взяти участь у змаганнях з бігу на Олімпійських іграх, то царевич пихато відповів: "Так, якщо моїми суперниками будуть царі..."

Не знав тоді Філіпп, що син не тільки був під впливом матері і її очима дивився на світ білий і на батька, він ще й ревнував батька. І чим більше перемог здобував Філіпп, тим більше йому заздрихав син. І заздрість ту ледве приховував у собі. Іноді, коли до нього доходили вісті про нову перемогу батька, хлопець не втримувався і з гіркотою вигукував: "Мій батько нічого не залишить на мою долю".

По-справжньому Філіпп звернув увагу на свого малолітнього сина після випадку з конем, якого македонському цареві якось запропонували купити. Звали коня Буцефалом. І був то кінь не просто гарний, а прекрасний, вартий будь-яких грошей. Це Філіппу — а він на конях розумівся — ясно було з першого погляду. Але Буцефал був необ'їждженим. Тож, перш ніж платити гроші (а їх Філіпп ніколи не кидав на вітер), треба було спершу випробувати коня в узді. А випробування нового, ще незнайомого коня — завжди свято для знавців коней. Тож цар вирушив на вибране місце в оточенні свого почту. Милувався Буцефалом — красень! Ноги, груди, постава, гордо піднята голова... Але свята не вийшло. Які вже тільки сміливці не намагалися впоратися з конем, нічого путнього з того не виходило — кожного, хто зважувався на нього сісти, Буцефал відразу ж скидав геть.

— Кінь зіпсований від природи,— пояснювали свою невдачу досвідчені вершники.— Зовні він як картинка, а всередині — дикість незборима.— І виносили присуд: — Кінь не придатний для верхової їзди!

Александр стояв біля батька. Спостерігаючи, як їдці марно силкуються вкоськати коня, він раз по раз поривався вперед, очі його аж горіли від захоплення, він кусав губи і все щось бурмотів — кінь йому дуже сподобався. І ось, коли батько велів забрати коня геть, хлопець не втримавшись, вигукнув:

— Якого коня втрачають! Боягузи нещасні! Не вміють його приборкати!..

Філіпп, роздратований, що з конем так нічого й не вийшло, сердито дорікнув синові:

— Чому ти висміюєш старших за те, чого сам не в змозі зробити?

І тут сталося непередбачене. Син раптом кинувся до батька і палко вигукнув:

— Якщо ти дозволиш, я сам з ним упораюсь! Царевий почет розсміявся, а хтось сказав, що хлопчик

просто жартує і не треба на його слова звертати уваги, бо де це бачено, щоб хлоп'я, бодай воно і спадкоємець царської корони, та зуміло впоратись з конем, якого не здолали досвідчені вершники? Посміхнувся й Філіпп.

— Гаразд,— раптом сказав він весело.— Спробуй ти, мій хлопчику. Це буде тобі доброю наукою більше не кпи-нити із старших. Та заодно приборкаєш і свою гординю. Це як програєш. А раптом ти виграєш? Тоді... Одне слово— спробуй!

Александр сміливо підійшов до Буцефала, котрого ледве втримували два дебели конюхи. Звівшись навшпиньки, схопив коня за вуздечку і повернув його головою до сонця. (Зіркий та уважний царевич ще раніше запримітив, що кінь чомусь лякається власної тіні, тому й неспокійний). Буцефал трохи скорився, принаймні заспокоївся. Це вже було половиною успіху, та головне чекало Александра попереду.

Цар здивовано скинув брову над єдиним оком, наближені презирнулися між собою: невже й справді маленькому царевичу вдасться те, що не вдалося досвідченим вершникам? Александр тим часом пестив коня, щось стиха до нього гомонив, погладжував його, поляскував по шиї, а тоді враз — ніхто нічого й збагнути не зміг — опинився на спині в коня. Буцефал в першу мить наче аж отетерів від такої нахабності, але, отямившись, рвучко став дибки, закрутився, аж земля полетіла навсібіч з-під копит, намагаючись будь-що скинути вершника. Та як він не вертівся, як не ставав ставма, а скинути з себе хлопця так і не зміг — міцно сидів царевич, наче зрісся з коневою спиною. Тоді Буцефал обурено заіржав і кинувся вперед — по якомусь часі кінь з царевичем зник з поля зору.

Філіпп розхвилювався. І треба ж було йому дозволити сину... Хлоп'я ж... Тільки-но тринадцять виповнилось... Хтось, здається, Антіпатр, крикнув:

— Коней!

Побігли за кіньми, щоб наздогнати Буцефала і зняти з його спини царевича, якщо тільки він ще живий. Коли це раптом почувся вигук:

— Та ось же й царевич! Буцефал йому скорився!

Ще мить — і до царя примчав Буцефал — увесь у милі, збуджений. А на його спині сидів царевич, тільки дуже блідий, губа прикушена до крові, але очі повні захоплення й завзяття. І дикий Буцефал його покірно слухався.

— Батьку! Буцефал — чудесний кінь! Прошу тебе: купи його мені. Він вартий золота!

— Вважай, що він твій,— посміхнувся Філіпп, радий, що з сином нічого лихого не сталося і він не осоромив його перед почтом.— Хай тобі щастить, сину, ти збагатився ще одним надійним другом!

(Забігаючи наперед, скажемо, що Буцефал—за іншими джерелами Букефал — став не просто знаменитий на увесь тодішній світ і увійшов до біографії Александра Македонського, а й також в історію увійде — назавжди. І навіть потрапить до "Словника античності", де буде сказано: "Буцефал — кінь Александра Македонського... На його честь було засновано місто Букефалія, сучасне Джалал-пур"}.

Звідтоді Філіпп докладав чимало зусиль, щоб завоювати синове довір'я та любов, але це йому поки що не вдавалося— надто великим був вплив Олімпіади на сина. Та й Леонід на її боці. Епірянець теж виховував царевича так, щоб він більше до матері горнувся, а не до батька. І Філіпп зрозумів, що треба змінити не лише виховання сина, а й самих його вихователів. Леонід та інші вже зробили своє, тепер їх — геть! Як кажуть грецькі філософи: ніщо не залишається в спокої, але все, подібно до ріки, перебуває в постійному русі... Панта рей — все тече... І — змінюється. Виховувала сина Олімпіада, тепер виховуватиме сина він... Александр вже не маленький, зможе й без матері обійтися — не все ж йому жити в гінекеї. А у вчителі йому треба підібрати не просто вченого-філософа, а — велику людину, достойну царевича. Зрештою у великого царя Філіппа сина мусять виховувати теж великі люди. І звичайно ж, греки. Своїх, македонських, мудреців у Філіппа немає і невідомо коли з'являться.

Перебравши великих греків, Філіпп зупинив свій вибір на найвизначнішому серед них і послав послів на острів Лесбос до самого Арістотеля із запрошенням прибути в Пеллу і стати вчителем і наставником царського сина і спадкоємця Александра.

"Ти навчаєш,— сказали філософу,— що істинна міра у вчинках і помислах ховається в середині "між занадто багато і занадто мало". Так ось,— прохали його македонські послы,— приїдь до нас і навчи нашого царевича вмінню дотримуватися золоті середини, себто знати істинну міру у вчинках і помислах..."

І знаменитий філософ дав згоду.

Арістотель

Арістотель народився в 384 році в Стагірі — місті на північно-західному узбережжі Егейського моря. Його батько Нікомах належав до роду лікарів Асклепідів, був свого часу придворним лікарем македонського царя Амінти III. Сімнадцяти років Арістотель вперше приїхав до Афін, де й став учнем Платона. В Академії він пробув до самої смерті вчителя. Коли ж не стало Платона, Академію очолив Спевсіпп, і Арістотель залишив Афіни — із Спевсіппом він був не в ладах. З 355 року молодий філософ живе в Малій Азії, в Ассосі, під покровительством тирана Атар-нея Гермія. Життя ніби почало потроху налагоджуватися, невдовзі Арістотель одружився на Піфіаді — прийомній дочці Гермія. Кілька років він працював спокійно — тесть створив йому всі умови для праці. Але року 352-го перси по-зрадницькому захопили Гермія і розіп'яли його. Арістотель переїздить на острів Лесбос, де через три роки й розшукали його посланці македонського царя. Повагавшись, Арістотель все ж таки пристав на пропозицію Філіппа.

Перші слова, з якими філософ звернувся до царевича, були дещо несподіваними і трохи ніби аж загадковими:

— Ти можеш сказати, що сьогоднішній день ти прожив? Александр на мить задумався. Запитання було просте-

простісіньке, і, очевидно, в його простоті ховалася якась заковика. Подумавши, царевич відповів ствердно:

— Я прокинувся рано, ще до схід сонця, зараз уже вечір... То виходить, що сьогоднішній день я й справді прожив.

Арістотель окинув його уважним поглядом.

— А що ти спізнав сьогодні нового для себе? Царевич лише знизав плечима.

— День був як день...

— Тоді сьогоднішній день ти не жив! — гаряче вигукнув філософ. — Якщо ти нічого не відкрив для себе нового за такий довгий день, не спізнав ще хоч трохи світ і нічим не збагатився, ти не прожив день, а проіснував. А людині не годиться просто так існувати. Людина мусить жити і жити для добра й пізнання нового.

По хвилі:

— Ось ти, мій юний друже, є далеким потомком Геракла — напівбога й героя. Віки відділяють тебе від нього. Але це в часі. А в душі? В помислах? У пориванні? Тут Геракл мусить бути з тобою — душа в душі, бо для душі не існує ні простору, ні часу. А разом з Гераклом з тобою мусить бути все те добро, все те краще, що створили люди до тебе. А його ти мусиш передати тим, хто прийде в цей світ після тебе, — ось де духовне безсмертя людства. Але що ти знаєш про свого славного предка?

— Я — я все знаю! — запально вигукнув царевич.

— Все, та... не все. Ніколи не квапся заявляти, що знаєш все, бо неодмінно виявиться те, чого ти не знаєш. Передумовою істинного знання, каже великий Сократ, є самопізнання, особливо ж розуміння власного незнання. Оч чому ти мусиш повторювати вслід за Сократом: я знаю, що нічого... не знаю. А тепер повернемось до твого предка. Чи знаєш ти, як він вибирав шлях у життя? Ні? Жаль, юначе. У твоєму віці людина вже має вибирати собі дорогу. Ту дорогу, якою вона самостійно піде далі, піде або ж до чеснот, або ж до пороків. Отож Геракл, роздумуючи про свій шлях, подався у безлюдне місце, де б ніхто не завадив йому поміркувати про смисл свого подальшого життя. Ось тут підійшли до нього дві жінки: одна гарна, лице шляхетне, чепурна і вбрана у все біле, а друга пишнотіла, обличчя біле від білил, і дивилася вона прямо на Геракла — визивно, аж нахабно, і одяг лише трохи прикривав її молоде, принадне тіло. Перша йшла повільно й статечно, а друга, випередивши її, відразу ж сказала Гераклу:

— Бачу, бачу... Ти розмірковуєш, якою тобі дорогою йти? Якщо подружиш зі мною, я поведу тебе по дорозі приємній і легкій: скуштуєш всіх насолод життя і проживеш вік, не знаючи ніяких клопотів. Тобі не доведеться ні воювати, ні працювати, а будеш думати лише про те, як смачно поїсти, добре випити, чим би втішити свою хіть, як спати щоякнайм'якіше і багато і як оце все мати задурно. А якщо не вистачить тобі твоїх статків, не бійся, я врятую тебе від потреби заробляти на життя працею рук своїх, тобі не доведеться напружувати своє тіло і розум, ти будеш користуватися плодами

чужої праці, споживати те, що надбали інші, і при цьому не відчуватимеш докорів сумління.

Вислухавши, Геракл запитав, як звуть ту жінку.

— Мої друзі,— відповіла вона,— називають мене Втіхою, вороги ж іменують Порочністю.

Тим часом підійшла друга жінка і мовила:

— Якщо ти підеш дорогою, яку тобі покажу я, то творитимеш великі діла і за твої добродійства люди ще більше тебе поважатимуть і славитимуть. Не хочу тебе обманювати обіцянками про те, що ти будеш тільки тішитись насолодами, а розповім правдиво, як боги влаштовували людське життя. З усього того, що є на світі корисного, вони нічого не дають людям без праці й зусиль. Хочеш, аби боги були доброзичливими до тебе,— шануй їх! Хочеш, щоб тебе любили друзі,— роби їм добро! Хочеш, щоб тебе поважали в якомусь місті,— будь корисний цьому місту! Хочеш, щоб уся Греція захоплювалась твоєю мужністю,— служи Греції. Хочеш, щоб земля приносила рясні плоди,— старанно обробляй землю! Хочеш мати численні стада — дбай як слід про худобу! Прагнеш стати славним воїном, щоб захищати друзів та перемогати ворогів,— навчися в знавців володіти зброєю і підтримуй свою майстерність постійними вправами! Хочеш мати фізичну силу — привчай своє тіло коритися розумові й посилено гартуй його так, щоб з тебе зійшло сто потів!

Тут втрутилась Порочність і сказала:

— Чи розумієш ти, Геракле, який важкий і довгий шлях до життєвих радощів пропонує тобі ця жінка? А я поведу тебе до щастя легкою і короткою дорогою.

На це Доброчесність відповіла:

— Мовчала б ти краще, нікчемо! Що хорошого можеш ти запропонувати людям? Яке задоволення матиме людина, коли все їй діставатиметься без праці, без зусиль? Вона не чекатиме, поки в неї з'явиться природне бажання, а задовольнятиме його заздалегідь: їстиме, не встигнувши зголодніти, питиме, не відчуваючи спраги. А щоб збудити апетит, вживатиме різні штучні присмачки; аби пилося краще, діставатиме різні дорогі вина, а влітку шукатиме льоду,— щоб спалося приємніше, не тільки стелитиме собі подушки під боки, а й зробить ліжко-качалку, тому їй хотітиметься спати не від втоми, яка настає після праці, а від безділля. Любовну пристрасть вона викликати штучно, раніше ніж з'явиться потреба в ній, придумуючи для цього різні засоби. Ось як ти шанувеш своїх прихильників: уночі їх виснажуєш, а вдень, у найкращу пору для праці, велиш їм спати. Хоч ти і безсмертна, але з сонму богів тебе вигнали і добрі люди не бажать з тобою знатися. Найприємніших слів — щоб тебе хто хвалив — ти не чуєш, найприємнішого видовища ти не бачиш, бо не можеш побачити жодного гарного вчинку. А хто повірить твоїм словам?.. Хто допоможе тобі в біді? Хто при здоровому глузді зважиться стати одним з твоїх прихильників? У молоді роки вони немічні тілом, а в похилому віці недоумкуваті; замолоду цураються праці, ситі й розніжені, а на старості літ ледве тримаються на ногах, безсилі, змучені соромом за те, що натворили за своє життя, картаючи себе: нащо, мовляв, було так пересичуватись

насоладами молодості, а на старість залишити сам тягар болячок. Я ж живу з богами, спілкуюся з чесними людьми, жодне добре діло, ні боже, ні людське, не обходиться без мене; я користуюся найбільшою повагою і в богів, і в тих людей, котрі цінують чесноти. Я — улюблена покровителька митців, надійна охорона дому, доброзичлива помічниця слугам, добра помічниця в мирній праці, вірна союзниця у війні, найкраща товаришка у дружбі. І саме моїм друзям найліпше смакує і їжа, і питво. Смакує тому, що вони їдять і п'ють тоді, коли відчувають голод і спрагу. Сон у них солодший, ніж у нероб, вони не нарікають, коли їм доводиться рано вставати, і заради сну вони не занедбають своїх обов'язків. Молоді радіють похвалам старших, похилі віком пишаються тим, що їх шанують молоді, тішаться спогадами про свої славні діла, охоче роблять те, що їм під силу робити, бо завдяки мені вони милі богам, дорогі друзям, шановані батьківщиною. А коли приходить призначений долею кінець, вони не лежать, забуті безславно, а живуть у піснях і вдячній пам'яті всіх часів. Якщо ти, Геракле, сину чесних батьків, здійсниш славні подвиги, то здобудеш божественне щастя...

Світ безконечний, тому й жадоба його пізнання теж безконечна. Так говорив Арістотель, один з найвідоміших філософів Академії. Йому було вже близько сорока, але він і далі ріс — душею. І пізнавав світ, відкриваючи для себе все нові й нові його грані. І хоч досягнув величі й визнання, але в пізнанні світу не зупинився, залишаючись все тією ж великою і мудрою дитиною, котра щодня й щомиті відкриває для себе щось нове в тому світі, у який вона прийшла. Та і як можна жити і не відкривати для себе світ — такий багатий, незрівнянний, незбагненний. Тож Арістотеля і на п'ятому десятку літ терзала невситима спрага пізнання, жадоба пізнання нового і незвіданого, і те нове і незвідане філософ пізнаватиме до останнього дня життя в цьому світі... До останнього подиху свого — такий уже вдався.

Арістотель захопив Александра відразу ж і назавжди. Бо як Арістотель прагнув до пізнання світу, так і юний царевич прагнув пізнати світ, все нове й невідоме йому, тож вони з першого дня знайомства потяглися один до одного — підліток*царевич і прославлений філософ, світла голова людства.

Поселилися не в Пеллі, великій і гамірливій македонській столиці, а за містом, далеко від суєти двору, на царській віллі, що стояла в тінистому, посвяченому німфам гаю неподалік села Мієза.

Здебільшого прогулювались тінистими й пустельними стежками розкішного гаю, бесідували тільки стоячи. Все, що він знав, Арістотель охоче передавав учневі. А знав філософ багато. І сам як особистість ставав прикладом для царевича. Був він благородної пошти, тримався з гідністю, не вислужувався перед двором і сильними світу цього — за це Александр теж цінував свого вчителя. А ще й за те, що філософ ніколи не вихвалявся своїми заслугами. Не казав, що все знає, а постійно підкреслював, що він лише прагне все пізнати, прагне... Але, на жаль, для цього в нього, мабуть, не вистачить життя... Навчав царевича цінувати все благородне, залучав його до грецької культури. Казав: не будемо ми з тобою вчити якийсь один предмет. Постараємось оволодіти всією гармонією духовного існування в цілому. Пізнання

краси, працелюбність, добро і його втілення в кращих творах — все це щедро засвоював учень.

— Поривайся пізнати найвище,— наголошував учитель.— Людина тільки тоді прекрасна, коли вона творить безсмертне і божественне.

Згодом скажуть, що він, Арістотель, грецький мудрець і філософ, вивів Александра з напівварварського стану і залучив його до духовної еліти Греції. Це так. Арістотель познайомив Александра з філософією, і звідтоді, навіть у походах, він незмінно цікавився нею і навіть у походи брав із собою вчених. Залишаючись, щоправда, завойовником, котрий знає філософію та інші надбання світлих голів людства. Знаючи, що його учень з часом стане владикою Македонії (не вічний же на цьому світі Філіпп, а більше синів у нього немає), тієї Македонії, котра як тепер, так і в майбутньому загрожуватиме Греції, навертав свого учня до добра. Тому етику викладав для Александра. Розповідаючи про добрі справи володарів і можновладців, Арістотель хотів, щоб учень його, ставши повелителем, теж був добрим, культурним та освіченим царем.

Говорили про славних героїв минулого, і зокрема про Геракла. Арістотель незмінно називав Геракла першим серед перших, закликаючи і юного царевича бути таким же справедливим, як його далекий предок. Багато розказував про потос — потяг, що веде героїв до арате — доброчинності й доблесті. Арістотель виховував у свого учня моральну гідність і те, чим душа справжнього, освіченого і культурного елліна відрізняється від душі варвара. Прищеплював йому любов до Еллади. І навіть подарував власну копію творів Гомера...

Хоч учитель з учнем і зійшлися швидко, але якщо вчитель поривався пізнати світ лише для того, щоб знати його, то учень для того, щоб його згодом завоювати. Не словом, не вченням, не мудрістю, як мріяв учитель, а мечем. Тому учень брав лише те, що збігалося з його власними бажаннями та мріями. Про завоювання світу Александр вже тоді мріяв і вже тоді був переконаний, що він не лише повторить подвиги свого войовничого батька, що само по собі було непросто, а й навіть значно їх перевершить.

У залі для навчань висіла велика карта світу. Біля неї часто зупинявся царевич — географією він цікавився змалку. Хоч Арістотель сам мандрував мало, але міг познайомити царевича з картою. Обое вони любили не лише бесідувати, а й думати біля карти, на якій були позначені пояси: холодний на півночі і спекотний на півдні.

Арістотель говорив:

— Неблагополучний клімат обох цих зон не сприяє проживанню там людей. Бо в першому надто холодно, а в другому — спекотно. А ось між цими поясами — помірна зона, де розташовані Середземне море, Персія та Індія. Тільки ця зона і створює придатну для проживання людей частину землі — ойкумену. Дивись, царевичу, і запам'ятовуй, скільки білих плям на карті. Та нам, власне, відомі з усього світу лише Середземномор'я та Передній Схід. Все інше треба ще відкривати і досліджувати.

— Спершу його треба завоювати! — такої думки був Александр.— А вивчати можна й потім. Світ існує лише для того, щоб його завойовували. І це зроблю я! Тільки я завоюю і ойкумену, і увесь інший невідомий сьогодні світ.

Найбільше царевич захоплювався географією. Щодня охоче стояв він біля карти, слухаючи пояснення вчителя. Завоювання світу, був переконаний,— це його щонайперше завдання, послане йому самими богами. І послане на все життя. Тож на карті він роздивлявся і окремі краї, і Македонію, всього лише як частини одного світу, який йому колись доведеться завойовувати. Македонію своєю батьківщиною вже тоді не відчував, вона для нього була просто частиною світу, місцем — всього лише місцем,— звідки він вирушить завойовувати світ... Ось тоді зародившись, міцніла у ньому мрія завойовувати світ і створити своє, незнане досі царство світове і цим перевершити батька у всіх його діяннях — теперішніх і майбутніх.

— Моя батьківщина не Македонія, а увесь світ! — гордо вигукував царевич, і Арістотелю це не дуже подобалось. Він вкотре навертав його на думки, що світ треба не завойовувати, а пізнавати, але успіху в цьому не мав, бо царевич вперто стояв на своєму: світ треба завойовувати, а вивчати його будуть інші.

Згодом, через роки, коли Александр стане царем і поведе своє військо на схід завойовувати світ, шляхи їхні розійдуться назавжди, хоча учень і збереже про свого вчителя найкращі спогади. Спершу Александр просто захоплюватиметься Арістотелем і щиро зізнаватиметься, що вчителя свого він любить не менше, ніж батька. Бо якщо Філіппу він зобов'язаний тим, що живе, то Арістотелю тим, що живе гідно. Але досить швидко охолов до вчителя і якщо й збереже любов до філософії, то до самого філософа Арі-стотеля — ні. Але, дізнавшись у поході, що Арістотель опублікував у книгах ті свої усні лекції, якими він навчав його, Александр напише йому сердитого листа:

"Александр Арістотелю бажає благополуччя! Ти вчинив неправильно, обнародувавши вчення, що розраховане тільки для усного викладання. Чим же ми будемо відрізнятися від решти людей, якщо те саме вчення, на якому ми були виховані, стане загальним здобутком? Я хотів би перевершити інших не стільки могутністю, скільки знанням про вищі предмети. Будь здоров!"

Не розлучитись вони не могли. Арістотель думав про землі і взагалі простір як учений і пізнавач нового, а Александр — як завойовник, підкорювач та загарбник чужих земель, і людство він бачитиме лише в цілому. Для нього перестане існувати різниця між еллінами й іншими народами. Арістотель хотів пізнати світ, але залишаючись при тому пізнанні елліном, духовним їхнім вчителем, Александр же хотів завойовувати світ і стати його владикою і повелителем.

І тому вони розійдуться.

Ставши владикою, Александр почне цілеспрямовано і вперто втілювати у життя свої космополітичні плани. Для нього і македонці, і греки, і перси — одне ціле. Вони просто люди, і їх він вважав всього лише матеріалом для своїх задумів. Як забобон, відкине думку, що елліни відрізняються від інших, переможці від переможених. Замість цього він проголосить: еллінам і варварам, переможцям і переможеним завжди і у всьому підкорятися лише його волі. Арістотель пишався, що він належить до еллінів, Александр же відмовився від свого народу, і національна приналежність йому була просто байдужою, несуттєвою і навіть шкідливою, адже вона заважала його планам

захопити світ і створити своє власне всесвітнє царство. І в тому царстві він стане верховним судією і богом. Арістотель вважав головним у духовному житті народу індивідуальну свободу. Правда, він визнавав її лише для греків, але Александр ні для кого не визнавав волі. Він залишав тільки одне право для всіх — право коритися йому як володареві світу. Проти такого диктаторства одним з перших повстане філософ Каллісфен, якого замість себе залишить при Александрові Арістотель. І Каллісфен, виступивши проти диктаторства Александра, поплатиться за те життям.

Александр терпіти не міг тих, хто смів йому не коритися. Чи бодай заперечувати — таких він ніколи не милував.

І непокірний Каллісфен прийме жахливу смерть: диктатор звелить кинути філософа у клітку з розлюченим левом...

Як добре мені з сином. Без Філіппа...

Коли синові виповниться шістнадцять років, Філіпп вирішить, що вже пора залучати його до управління державою. Та й сам він, не по літах честолубивий і напрочуд гордий, незважаючи на юний вік, вже поривався до влади і мріяв про свої власні подвиги. А тут і нагода трапилась. Року 340-го Філіпп з Парменіоном зібрався в похід на Олінф. Намісником Македонії на час відсутності царя, як завжди, мав залишатися Антіпатр. Та цього разу цар і його забрав із собою, а Македонію поручив синові: звикай, привчайся, пора! Радником при спадкоємцеві залишив Євмена. Для Александра це було великою несподіванкою. Він хоч і відчував нетерплячу жадобу діяльності на державному поприщі, але не сподівався, що так швидко збудуться його мрії.

Олімпіада була неймовірно рада, що нарешті хоч і ненадовго, а спекалась зарозумілого Антіпатра. Тепер, коли син став намісником царства, вона нагадає чванькуватим македонцям, що цариця Македонії — вона, Олімпіада. Принаймні доти, доки не повернеться Філіпп. І тоді зненацька майнуло (вперше у ті роки): а що, якби Філіпп і справді не повернувся з походу?.. І відразу ж злякалась тієї страшної — так, так, страшної тієї миті! — думки і навіть сполошено оглянулась, наче хто міг підслухати. Та страшна думка, хоч Олімпіада вперто й проганяла її, знову й знову липла до неї: не повернись Філіпп з походу і вона — вона! — правитиме царством. А військові справи передасть синові, хай завойовує світ... Але, зітхнувши, проганяла од себе ту думку, бо добре знала: з Філіппом нічого не трапиться, щастить йому, як нікому іншому. Неодмінно повернеться з перемогою. І знову віддасть столицю в руки Антіпатра. А вона далі буде нелюбою дружиною царя, вигнаною геть з його палацу. О боги!.. Тільки й радощів, що син. Утішало, що син її любить дужче, аніж батька. Хоч у цьому перемогла Філіппа. Її син, а не його. Щоправда, останні роки він жив не з нею, а при дворі, але матір не забував, часто відвідував, надсилав дарунки, виявляв їй шану як матері і цариці. І все ж відчувала: рано чи пізно, а син зітнеться з наближеними царя і це йому може зашкодити. В боргу ні перед ким не стояв, бо вважав себе другою людиною в царстві. І тому на світ дивився погордливо, навіть з найближчим (і найзнатнішим) оточенням царя не рахувався, тримався виключно, іноді ж — зухвало-

нахабно. Скільки не знайомив його батько з своїми людьми, царевич не хотів підтримувати з ними дружбу. Навпаки, товаришував лише з тими, кого сам вибирав. Філіпп хмурився. Він вже погоджувався з тими, які запевняли його, що Александра зіпсувало епірське виховання. Але як слід взятися за сина не було коли — один похід, другий, не до сімейних справ. Та й перевиховати Александра, це Філіпп відчував, буде непросто, — на все він дивився очима своєї матері. Послухаєш його, так хтозна-чийого він роду-пле-мені — не македонець, не грек. Запевняє, що його батьківщина — увесь світ. Над цим Філіпп іноді задумувався, але все відкладав на потім, до спокійніших часів. Але вільного часу все не траплялося і не траплялося. А син поривався до самотійності.

І ось він вперше відчув себе самотійним. Хоч батько й лишив при ньому свого радника Євмена, але намісником віднині був він, Александр. І на радощах, що нарешті він вирвався на волю, царевич затівав із своїми друзями такі бенкети, які його батькові, великому любителю гульок, і не снилися. Двірцеві обурено шепотілися по всіх закутках, бо їх до юного намісника ніхто не запрошував, на них царевич взагалі не звертав уваги. Особливо обурювалися юні представники знатних і впливових родів Парменіона, Антіпатра й Аттала, але Александр і їхнє незадоволення було байдужим. Радити, що і як йому робити, міг лише один Євмен, та й то царевич не був зобов'язаний виконувати всі його поради. Бенкетували в тій залі, де любив гуляти з ге-тайрами його батько. Тільки тепер на стільці царя вивищувався його син, а на місці царевих полководців та гетайрів — молоді друзі царевича. Пили за намісника Александра, за його майбутні успіхи. Аж тут невдовзі й щаслива нагода трапилась: несподівано повстали непокірні меди, які жили у верхів'ї Стрімону. Юний намісник відразу ж урвав свої гульбища й зайнявся підготовкою до походу. Діяв швидко, чітко й стрімко. Минуло небагато часу, і царевич на чолі війська виступив із столиці у свій перший самотійний похід.

"Чоловік все життя воював і нині воює, ось уже діждалася, що й син у похід вирушив", — з гіркотою думала Олімпіада.

Молила богів, аби послали синові перемогу в його першому поході. Александр надто вразливий та самолюбивий, тож невдача його зламає. Та й македонська знать на випадок чого його заклоє. З тривогою чекала вістей. І вісті прийшли втішні: чи боги посприяли, чи царевич, як і його батько, вдався щасливим, а тільки він швидко розбив медів, і їхнє місто, взявши приступом, перейменував у свою честь, назвавши Александрополем, і велів заселити його іншими племенами.

Олімпіада влаштувала синові врочисту зустріч. Глашатаї з веління цариці оголосили люду: у день повернення царевича і намісника всім зодягнути святкові вбрання і з квітами й зеленими гірляндами вийти на вулицю, що веде до брами, і криками радощів та вигуками "Слава, слава царевичу Александру — покровителю підступних медів!" — вітати юного намісника царства і кидати квіти під ноги його коневі. Александр у супроводі радника Євмена та особистих охоронців їхав попереду на своєму улюбленому Буцефалі, спина якого була заслана лев'ячою шкурою, і здіймав

над головою щит. Вродливий, рвйний, з блискучими очима і гордо-величною поставою, сидів він на коні, як молодий бог. Шолом з гребенем сяяв, позолочений обладунок спалахував на сонці, білосніжний плащ маяв за його спиною, наче крила. Люди все кричали і кричали царевичу "Слава", кидали під копита його коня квіти — Олімпіада була задоволена. Скрипіли вози, повні добра, відібраного у медів, самих медів, закутих у ланцюги, теж гнали, і люд посилав їм прокляття, що ті посміли повстати проти македонського панування, яке послане медам самим богом.

На площі перед царським палацом спадкоємця зустріла його мати, цариця Олімпіада, в золотій діадемі, оточена ефебами.

— Сину мій славний і великий! Вся Македонія святкує твою блискучу перемогу, і радість у кожного на серці велика і непідробна. І я рада, що в мене такий незвичайний син!..— Мати-цариця від щастя розплакалась і далі не могла говорити. Син зіскочив з коня, підбіг до неї, схилив голову — і мати його благословила.

А до жертовника на площі вже вели молодих ситих бичків — в жертву царському предку Гераклу. Готували пригощання й простому люду, і люд той в очікуванні дармової учти завзято вигукував:

— Слава, слава матері-цариці, котра подарувала Македонії такого незвичайного сина!

Олімпіада, оглушена тими вигуками, розчулена й схвильована, раптом подумала:

"Як добре мені з сином. Без Філіппа... О боги, якби Філіпп не повернувся з походу, як щасливо б тоді ми царювали із сином!.."

Та Філіпп повернувся і повернувся, як завжди, з перемогою: Перінф він узяв. І відразу ж почав готуватися до нового походу. Цього разу забагнув взяти ще й Олінф. А для Олімпіади з поверненням Філіппа наче сонце зайшло за хмари. Віднині вона знову була нелюбою дружиною царя. Сина більше не бачила — Александр невідлучно був при батькові, котрий пообіцяв його взяти з собою. Олімпіада знову зробилася похмурою і дратівливою. Домашні їй боялися і намагалися не потрапляти зайвий раз цариці на очі. Особливо коли вона гралася з гадюками та щось до них шепотіла, наче комусь погрожувала. Це наганяло на всіх жах і священний трепет. Вбачали в цьому щось надприродне, містичне. Олімпіада, зловтішно посміхаючись, брала гадюк на руки, обмотувала їх навколо ш.ї і, коли од неї сахалися двірцеві, була й геть задоволена. "Так вам і треба,— думала,— бійтеся мене, це добре. Принаймні не зважтесь проти мене влаштувати змову". Гадюк годувала власноручно, для цього їй ловили мишей, ящірок чи жаб, і цариця кидала їх у ящики для гадюк, із задоволенням спостерігала, як гадюки, заковтували здобич. Жаби пронизливо кричали, миші пищали... Олімпіада скрива посміхалась, і лице її тоді робилося безжалісним, холодним та похмурим. І чорним. І ніхто не знав, про що вона думала, спостерігаючи, як гадючки живцем заковтують мишей...

Друга олінфійська промова Демосфена

До середини IV століття найбільш заселеним краєм Македонії був Халкідський півострів. Але македонські міста там були малолюдними, тож на півострові густо

виросли грецькі колонії, і перше місце серед них, оточений родючими землями, займав Олінф. Далі йшли Аполлонія, Аканф, Терон і Мендея. Але все це були міста грецькі, й Македонії, котра за Філіппом почала об'єднуватися й швидко міцніти, вони не визнавали. Грецькі міста об'єднував Олінф, з 432 року він був центром Халкідського союзу. Тож на нього вже давно зазіхав Філіпп. Після колонізації фракійських земель і захоплення фракійського узбережжя Філіпп приєднав до свого царства останні грецькі поліси — Абдери і Маронеї. Македонський цар був задоволений, адже за якісь чотири роки він значно розширив кордони свого царства і вийшов — це було найголовнішим — до моря. Так закінчився перший етап боротьби, на другому він мав захопити увесь Халкідський півострів. Але не квапився — потрібно було спершу обезкровити Грецію, а вже тоді розпочати військові дії проти сильного Олінфійського союзу. До цього Філіпп завбачливо уклав договір з Олінфом і все робив для того, щоб приспати пильність халкідських міст. Після Священної війни, коли Філіпп захопив Фессалію, ситуація змінилася на користь Македонії. Афіни втрачали свою міць і вплив у Фракії та в інших краях. Єдиного фронту проти Македонії Афінам так і не вдалося створити. Дякуючи цьому, Філіпп твердо стояв у Фессалії. В цей час Олінф разом із своїми містами, боячись Македонії, що вже почала господарювати в Середній Греції, послав до Афін посольство з проханням допомогти. Цим Олінф порушив договір, за яким ні він, ні Македонія не мали права укладати окремий договір з Афінами. І Філіпп тоді сказав: нарешті я отримав моральне право напасти на Халкідіку.

А тут трапився ще один зручний привід для нападу: брати Філіппа Аррідей та Менелай перебігли в Олінф і попрохали в нього притулку і захисту. Олінф на свою біду прийняв утікачів. І тоді Філіпп швидким маршем підійшов до Олінфа і зажадав видати йому братів як його ворогів і самозваних претендентів на македонський престол. Олінф відмовився виконати вимогу, і йому більше нічого не лишалося робити, як стати з македонцями на герць. Але, не покладаючись тільки на власні сили, Олінф спішно відрядив до Афін посольство (вже третє за останній час) з проханням надати допомогу. Олінф'янам було відомо про позицію Демосфена щодо македонських завоювань, а також про його бажання об'єднати грецькі міста для спільної боротьби проти Філіппа і його зазіхань. На підтримку Демосфена й розраховували послі Олінфа. Як тільки вони прибули до Афін, там знову постало питання: допомагати Олінфу військовою силою чи краще не втручатися в запутані справи Халкідіки?

— Втручатися! — гаряче заявляв Демосфен. — І негайно, Олінф чекає від нас допомоги, мусимо простягнути йому братню руку! Всі ж бо ми греки, а не варвари. То хто ж грекам допоможе, як не самі греки? Північний варвар сильний, і його можна подолати лише об'єднаною грецькою силою.

У ті дні Демосфен виступив з трьома олінфськими промовами, запевняючи співгромадян: якщо вони не подадуть Олінфу негайної допомоги, то Філіпп, захопивши його, перенесе війну в Аттику. А тому вигідніше боротися з ворогом не на своїй території, а далеко від неї. І навіть запропонував конкретний план дій. Всі афін'яни, закликав оратор, мусять особисто взяти участь в поході, підтримавши таким чином інші

народи проти Македонії. Тому афінське зібрання не може прогавити такий щасливий випадок, як не може й повторити свої попередні помилки стосовно Амфіполя, Підни, Потідеї та Мефони. Треба негайно відправляти війська в олінфійські міста для боротьби з Філіппом і заодно відправити частину військ до македонських берегів з метою розорення країни...

Проте афінян лякали труднощі боротьби з Філіппом.

Тоді Демосфен виступив з другою промовою, якою намагався підняти підупалий дух співгромадян. Щоправда, афіняни послали незначну допомогу Олінфу — 30 трієр і дві тисячі найманців під орудою Хареса і Харідема, але ті домоглися незначних успіхів. Тим часом Філіпп спішно збільшував свої сили на півострові, і деякі халкідські міста, злякавшись македонців, перейшли на їхній бік.

Оскільки перші дві промови не принесли бажаних наслідків, невтомний і невгамовний Демосфен виступив перед народним зібранням з третьою олінфійською промовою. У ній він закликав громадян взяти за приклад героїзм та самопожертву предків. Переконавав, як можна обмежити загарбницькі наміри Філіппа, адже сила його є значною лише доти, доки вона з'єднана з іншою якою-небудь силою: А без союзників він слабкий, як слабкі афіняни без підтримки інших грецьких міст. До всього ж часті й виснажливі походи Філіппа не отримують схвалення навіть у самих македонських краях, де люди стомилися від постійних мандрів, у які їх раз по раз жене цар. Навіть серед народів, які, здається, постійно йому підкоряються, немає єдності — одні його ненавидять, інші бояться, треті йому заздять... Перевага Філіппа, на думку Демосфена, полягала в тому, що він був повним господарем і нікого не вмовляв, а все вирішував сам і сам вів на битву війська, використовуючи будь-який сприятливий момент для досягнення своїх цілей.

Так, так, запевняв Демосфен, своїм піднесенням Філіпп зобов'язаний їм, афінянам, які дали йому змогу зміцнити і зробили його таким, яким ще не був жодний цар Македонії. Бо афінська демократія досі не проводила твердої, рішучої і послідовної політики.

Але всі ці доводи Демосфена не зробили особливого впливу на афінян. Та й прихильники Філіппа не дрімали.

Хоч афіняни й посиляли до Олінфа дрібні загони, але що вони могли вдіяти проти македонської фаланги? До всього ж у багатьох халкідських містах знайшлося чимало спільників Філіппа, вони й допомагали йому брати міста фактично без будь-якого опору.

їхній долі не позаздрять навіть собаки

На високому, випаленому пекучим сонцем, пологому горбі вітер шарпав шкіряні намети і шатра, сердито лопотів ними, здіймав шлейфи сухої, рудої пилюки, що, затуляючи собою білий світ, довго не осідала. Пилюка проникала у намети і шатра, припорошуючи собою все, скрипіла на зубах, сльозила очі, утруднювала дихання. Від неї ніде було врятуватися, але до неї звикли і вже не звертали уваги. На війні і не таке буває.

Вершину пагорба, на якому розташувалася похідна ставка македонського царя, щільним колом оточили гетайри, утворивши прохід лише в одному місці, де й пропускали до царя — за спеціальними перепустками — гінців чи тих, кого він викликав. Нижче гетайрів, але вже в низині навколо горба розташувалися великі й малі фаланги, важка піхота — гіраспісти, ще далі — царство кінноти, спершу важкої — катафракти, потім середньої—дімахи і, нарешті, легкої.

За македонським військом та кінними постами дозорців бовваніли мури Олінфа — в місті густо здіймалися дими. Попід оборонними стінами височіли башти облогової техніки, між якими кипів мурашник штурмових загонів, що змінювалися щодня. Горіли багаття, іржали коні, лементували люди, і над усім плив рудий, в'їдливий пил. Хоч облога Олінфа тривала вже з місяць, але македонці не лише не виснажились а, навпаки, день у день посилювали натиск, наносячи все відчутніші удари по місту, що не могло збагнути, звідки Філіпп черпає і свіжі сили, і все нове й нове завзяття?

Сам цар в оточенні загону особистої охорони повертався у ставку з-під стін Олінфа. Біда під Мефоною, коли він кілька років тому, оглядаючи осадну техніку, надто наблизився до мурів — на політ стріли — і позбувся ока, ледь взагалі не розлучившись з життям, не навчила його бути обережним. Під Олінфом він теж оглядав осадну техніку та говорив з командирами штурмових загонів на такій

7 Я. Чемеркс

193

відстані, де його могла дістати ворожа стріла. Олінфяни здогадувались, хто з'явився під їхніми стінами, тож з високих мурів засипали почет царя стрілами (кілька з них гетайри навіть спіймали щитами), але все скінчилося благополучно. Всіляко нехтуючи власною безпекою (принаймні таке складалося враження), цар побував в одній з облогових башт, прискіпливо оглядав катапульти, онагри, цікавився запасами каміння та свинцевих ядер, не звертаючи ані найменшої уваги на ворожі стріли, що свистіли в його бік з олінфських мурів, чим викликав у штурмовиків чимале захоплення. Ті, хто сак ішов на смерть, вітали хороброго царя щиро і з повагою. З таким царем, були переконані, ніякі стіни ніякого кіста перед ними не встоять.

Тільки особисто впевнившись, яка ситуація під мурами, чого не вистачає, що треба підсилити, на що звернути щонайпершу увагу, та погомонівши з вояками, цар в оточенні гетайрів помчав на узвишшя. Скільки піднімався на горб, стільки й вітали його війська — кінві і піші.

— Слава, слава Філіппу! — неслоя зусебіч, і цар, доброзичливо посміхаючись, привітно махав військам рукою, в якій була затиснена туга й міцна плетениця. Цар був задоволений, як ніколи. Хоч штурм Олінфа й затягується, але настрої у війську бадьорий, воїни вірять у перемогу, а це — половина успіху. А як узяти Олінф, то вже його, Філіппін, клопи*. Головне, що військо на злеті.

Біля свого намету на вершечку горба цар з'явився рудий від пилуки, тільки очі та зуби блищали. Він скреготнув зубами, але був у доброму настрої. Свій білий, а тепер рудий плащ віддав слугі, і той відразу ж заходився його витрушувати. Зіскочивши з

коня, цар пішов за намет і довго з насолодою вмивався, обполіскувався до пояса. Потім надів на понівечене око свіжу чорну пов'язку і зайшов до намету голим до пояса, веселим та бадьорим, з краплями води на дебелим тілі, що, здавалось, було відлите з теплої бронзи. Слуга накинув йому на плечі пурпуровий плащ, але в наметі було спекотно, і Філіпп, всівшись на похідний стілець, ворухнув плечем, скидаючи плащ. Випростав ноги і кивнув слугі, котрий підхопив плащ*.

— Пива! І найхолоднішого! Щоб аж зуби ломило! Слуга подав йому запотілий глечик, що був до того обкладений льодом, цар відкинув голову, довго і жадібно пив.

До намету зайшли Парменіон, Антіпатр, Євмен і син Александр; всівшись на похідних стільцях, вони деякий час поштиво мовчали. Не повертаючи голови, цар запитав Антіпатра:

— Що там доносить екзітазіс?

— Начальник вивідників доповідає, що твої збігли брати все ще в Олінфі,— відповів Антіпатр.

— На що вони розраховують? — швидко перепитав цар.— На що сподіваються захисники міста? Чи не збираються, бува, видавши мені братів, запросити в мене миру та милостей?

— Брати впевнено тримаються, бо олінфяни не збираються їх видавати. Олінф все ще сподівається на допомогу Афін.

— Гм.... Сподіватися нікому не заборонено. А що в Афінах? Які вісті од греків передають твої вірні люди? Як поживає мій друг Демосфен? — Слово "друг" цар вимовив з притиском і насмішкливо, хоч і з глибоко прихованим неспокоєм.

Слухаючи Антіпатра, Філіпп, здавалось, думав про щось своє, але, коли Антіпатр умовк, повернувся до Александра, заговорив уривчасто:

— Слухай, сину. Запам'ятавай. На все життя. Демосфен — наш найдостойніший противник. Про нього треба часто думати. І оцінювати його треба завжди тільки високо. Він того заслуговує. Коли б не він, вся Греція уже була б біля наших ніг. Особливо Афіни.

— Я не забуду Демосфена до кінця своїх днів,— твердо; як клятву, промовив син.— І заспокоюсь лише тоді, як Демосфен піде з цього світу. Особливо коли це станеться з моєю допомогою.

— Попри все Афіни будуть твоїми, царю,— озвався Парменіон.— Там багато наших вірних людей — Ісократ, Есхін та інші. І своє вони роблять, і за ними, а не за Демосфеном більшість.

— І все ж яка сьогодні позиція мого кращого афінсько-го друга?

— Така, якою була вчора і позавчора: Демосфен та його прихильники вважають, що, коли гору у грецьких справах візьме Македонія, це буде кінцем афінської демократії і незалежності.

— Балаканини, а не демократії! — зневажливо мовив цар і швидко перепитав: — Невже золото безсиле перед Демосфеном?

— Інші його беруть, але тільки не Демосфен. Не виключено, що він просто раніше

продався персам і тому служить одному панові.

— Жаль... Золота у нас вистачить і для Демосфена.

— Він вперто виступає за об'єднання Греції шляхом створення грецької федерації. Хоча на успіх йому сподіва-

7* 195

тися марно. Грецькі поліси гризуться, між самими демократами теж чвари, раби повстають — не до федерації зараз грекам. На правильному шляху стоїть Ісократ. Він вважає: тільки ти, наш царю, можеш навести у Греції лад і об'єднати їхні поліси шляхом введення у Греції сильної царської влади. Ісократ закликає своїх прихильників і всіх греків до війни з Персією, яку греки повинні провести разом з македонцями, під твоїм верховним керівництвом. "Там,— говорить Ісократ про Персію,— нас чекає багата країна, там ми здобудемо своє щастя, достаток, і разом з багатством у наші общини повернуться одностайність та згода".

— Ісократ мудрий і вміє далеко бачити,— мовив Філіпп.— Але зараз ще не на часі війна з Персією. Зараз на часі наша перемога у Греції, взяття Олінфа та інших халкідських міст і укладення з Грецією миру, а потім і союзу. Лише тоді можна буде говорити про похід у Персію. Але повернемося до Олінфа. Демосфен закликає Афіни і всі грецькі міста допомагати Олінфу. Які наслідки тієї допомоги?

— Мізерні,— одказав Антіпатр,— а тому Олінф не вистоїть. Греки не мають єдності, щоб допомагати один одному.

Слова попрохав Парменіон.

— Хоч Олінф і відмовляється видати твоїх збіглих братів, як і здаватися на твою милість, царю, але переговори з тобою провести він не проти. Про це неодноразово заявляли посланці міста.

— Ніяких переговорів! — Філіпп рукою розсік повітря, лице його зробилося різким і злим.— Хай здаються! Або хай втрачають голови за свою впертість. Ніяких переговорів! Штурм, штурм! Безперервний штурм. Доти, доки їхні мури не перестануть їх захищати. Передайте мешканцям міста: якщо вони не передумають і не здадуться, їхній долі після того, як я візьму місто, не позаздрять навіть... безпритульні собаки! А зараз вина! Всім хорошого хіоського вина!

Ще в повітрі не затихло звучання царевих слів — "А зараз вина! Всім вина!.." — як до намету беззвучними тінями запливли служки. Один тримав у руках холодильник — широку посудину з пористої глини, у якій, обікладений шматками льоду, стояв спеціальний глечик для розливання вина — ойнохоя. Другий на бронзовому підносі тримав чаші, звані скіфосами. Третій служка заніс до намету пузатий мідний кратер і визадкував геть. Служки вийняли з холодильника ойнохою і заходилися змішувати в кратері вино з водою у певних пропорціях, бо нерозбавлене вино пили тільки гіркі п'янички. Змішавши вино з водою у кратері, знову переливали його в ойнохою, а вже з неї наливали у чаші для пиття — скіфоси. Оскільки в ойнохої було три стоки, то слуга одночасно наливав вино у три чаші.

Тим часом до намету заплив — все так же німо й безгучно — ще один служка з

бронзовим підносом, на якому вивершувалися консервовані з медом та винним суслом оливки на легку закуску перед вечерею. Впоравшись, служки щезли так само беззвучно. А втім, всі вони були глухонімими — аби, обслуговуючи царя, не могли бодай випадково щось почути і почуте кому-небудь передати.

Взявши до рук свій скіфос, цар жестом запросив те зробити присутніх і, як годиться, промовив:

— П'ю за ваше здоров'я! Кожний з нас хай подумки згадає своїх друзів, відсутніх зараз, а всі разом віддамо належне богам. Ще раз — ваше здоров'я! Пийте собі на здоров'я, ворогам на безголов'я. Це лише початок. Як спаде спека, на вершині горба прослати повсть і викласти побільше яств і вина. Будемо бенкетувати всю ніч. Собі на втіху, олінф'янам на загибель. Хай дивляться! Хай тремтять! Перемога буде за нами! Я все сказав. Ваше здоров'я, мої полководці! І за твоє, сину. За нашу перемогу! Слава македонській зброї!

— І її славному цареві! — вставив Антіпатр.

Кінець Олінфа

Олінф був одним з найзаможніших і найвпливовіших грецьких міст на македоно-фракійському березі. Незалежний, бо сильний, сильний, бо добре укріплений, багатий, бо мав розвинену торгівлю та розкішні будинки, у яких мешкали вільні й небідні греки. І вони не мали ані найменшого бажання підкорятися Македонії. До того ж Олінф був небезпечним сусідом Македонії на півострові Халкідіці, адже тридцять два халкідських міста слухались саме його, Олінфа, і разом з ним виступали проти Філіппа та його політики. Навіть Афіни не змогли нав'язати Олінфу свою волю. Все це добре розумів Філіпп — без підкорення Олінфа він не міг захопити півострів, а без Халкідіки з її політичною незалежністю годі було й думати про своє панування у Греції. Без падіння Олінфа неможлива подальша могутність Македонії, її поступ уперед, і тім більше похід у Персію.

Коли б грецькі міста, і зокрема Афіни, по-справжньому допомогли Олінфу, Філіпп навряд чи зумів би його взяти. Але, на його щастя, Афіни не прислухались до палких закликів Демосфена і виділили Олінфу більш ніж скромну допомогу, яка не могла його захистити. Олінф'яни відчайдушно боронилися. Але Філіпп був упертішим від них. І щасливішим, і обачливішим. Доки він штурмував Олінф, його посланці, а також прихильники промакедонської партії Ісократ діяли у всіх халкідських містах не без успіху. Македонське золото, щедрі обіцянки брали своє — халкідські міста переходили на бік Філіппа.

Штурмові загони, змінюючи один одного, не давали спокою оточеним ні вдень ні вночі. Станкові луки, встановлені під захистом дубових, окованих металом щитів на відстані ста з чимось кроків від оборонних стін, відчутно спустошували ряди захисників на міських мурах, бо пробивали навіть найміцніші щити. Крім того, їхні стріли, що зливою сипались на місто, несли вогонь—і в місті не затихали пожежі...

Так довго тривати не могло, і олінф'яни вдруге запропонували переговори — Філіпп, як і перше, навідріз відмовився з ними говорити. Повна здача міста і все — такою була

його відповідь.

Македонці посилили натиск, до кидальних апаратів, онагрів та балістів приєдналися "скорпіони", невеликі машини для кидання ядер. Але кидали вони глиняні ядра, що всередині були наповнені запалювальною сумішшю. Розбиваючись, вони вихлюпували з себе вогонь, і пожежі не затихали в оточеному місті. Збільшилась кількість і воронів, з допомогою їхніх гаків македонці на очах у олінфян руйнували стіни, трошили їх ядрами, і ось-ось у проломи могли увірватись загони. І все ж олінфяни найбільшу надію покладали на міцність стін (попри все вони були-таки й справді міцними), на допомогу грецьких полісів і на власну кінноту. Але сусідні міста поки що не поспішали з допомогою, тому Олінф тримався на власній кінноті, яка часто і завжди несподівано для македонців робила сміливі вилазки. Відчинялися міські ворота, вершники з гиком і свистом та бойовими кличами "алала" та "елелеу", як ті вихори, вихоплювались за мури і значно спустошували ряди македонських штурмових загонів та груп. Тому Філіпп щодня був змушений тримати напохваті свою кінноту, це нервувало, відволікало сили від штурму впертого міста. Та й олінфяни, здавалось, і не думали занепадати духом,— все так же спокійно і впевнено відбивали натиски, і кіннота їхня, як завжди, була на висоті. Здавалось, надійнішого захисника міста як кіннота тоді було й шукати.

Так думали і самі македонці. Але несподівано Антіпатр нагадав царю його ж власну приказку: "Немає такої фортеці, у яку б не увійшов осел, навантажений золотом".

— З твого дозволу, царю,— сказав Антіпатр, коли він лишився удвох з Філіппом,— я велю варті відійти подалі від твого намету.

Філіпп розуміюче глянув на радника і кивнув головою. Антіпатр, неквапливо звівшись, вийшов. По хвилі повернувся і, взявши стілець, сів ближче до царя, заговорив пошепки:

— Мої таємні люди попрацювали добре, аби підготувати стежку для осла, котрий із золотом зміг би увійти в Олінф. З усіх впливових осіб Олінфа нашими можуть стати — якщо їм добре заплатити — лише двоє. Але їх цілком вистачить для задуманого. Для нас вони справді на вагу золота. Це — Ласфен і Евфікрат. У їхніх руках кіннота Олінфа. Потрібне золото. Названі мною особи — командири олінфської кінноти, що так нам заважає, готові продатися, але за пристойну ціну.

— Ми й купуємо лише тих, хто продається за пристойну ціну,— гмикнув Філіпп.— Бо ті, хто продається дешево, ненадійні. А ось щодо названих тобою осіб, ти певний? Це не хитрість олінфян?

— Ні. Названі мною особи нашої, македонської, орієнтації і переконані, що тільки сильна Македонія об'єднає Грецію і греки разом з нами підуть завойовувати Персію.

— Золото буде. Готуй своїх людей і того осла, котрий із скарбом на спині увійде в Олінф.

Ні, не дарма Філіпп казав про осла... Увійшов він і в добре захищений Олінф, який до того не могло взяти все воїнство Філіппа. Золото зробило своє. А зрада — докінчила.

Начальники олінфійської кінноти Ласфен та Евфікрат не встояли. Підкуплені

людьми Філіппа, вони під час однієї з вилазок перейшли з своєю кіннотою на бік македонців і відкрили міські ворота. Через них у місто лава за лавою увірвалося озвіріле воїнство царя Філіппа...

Олінф. був не просто захоплений, а вщент пограбований, знищений і спалений дотла. Це було зроблено з наказу Філіппа — щоб настрахати інші непокірні грецькі міста. Ті, хто вцілів при грабунках і нищенні міста, був відданий у рабство і відправлений на рудники. На загибель. Лише декому з олінфян пощастило врятуватися, втікши до Афін,

Мілета та Потідеї. Були захоплені в полон і брати Філіппа Аррідей та Менелай. їх привезли в Македонію і там за наказом царя привселюдно стратили — на страх всім македонським вельможам. Як цар вчинив за зраду із своїми братами, так на випадок чого буде вчинено з кожним із знатних і можних.

Повернувшись до Пелли, Філіпп гучно відсвяткував перемогу над Олінфом — небезпечний противник Македонії перестав існувати. Віднині ніхто не міг протистояти Македонії — після взяття Олінфа про політичну незалежність халкідських міст не могло бути й мови. За велінням Філіппа частину мешканців Халкідіки переселили до Фракії, де й було засновано кілька колоній. На звільнені місця в Халкідіку Філіпп велів поселити македонських колоністів, щоб зменшити вплив греків на морському березі. В результаті перемоги Македонія збагатилася десятками тисяч рабів, яких відправили в македонські господарства, а сам Філіпп міцно утвердився в Греції.

І все ж для повної перемоги ще потрібно було взяти Афін.

Третя філіппіка Демосфена

Для Олімпіади настали чорні дні. А як вона просила богів — щодень і щоночі,— аби проклятий македонець навіки щез під Олінфом!

"Під Мефоною зрадливець втратив око, хай під Олінфом втратить голову,— прохала цариця богів у якомусь тремтливому і гарячому маренні-збудженні.— Тільки зі смертю Філіппа запанує у світі справедливість і буде мені добре із сином моїм царювати... О боги, пошліть Олій фу перемогу, бо надто вознісся невірний Філіпп! Хай щезне він, як щезає учорашній сніг!"

Не щез... Боги не прислухалися до її палких молитов — під Олінфом Філіпп не втратив голови і додому повернувся в ореолі ще однієї перемоги. Кілька днів і ночей Пелла гучно святкувала та славословила свого царя, якому як раніше, так і тепер незмінно покровительствували боги — і македонські, і грецькі. Коли Олімпіада прохала небожителів, щоб чоловік не повернувся з поля битви, то відчувала: з'явиться! Попри все з'явиться. Бо щасливець! Повернеться, як до того повертався з усіх своїх походів і битв, чим і отруїть її подальше життя. Якщо й зовсім його не погубить. Бо вона йому, здається, почала заважати. Особливо своїми докорами та звинуваченнями у зраді. Ось він і повернувся, щоб укоротити їй віку,— в цьому вона не сумнівалася й на мить. То, може, краще буде, якщо вона йому вкоротить віку? Своє життя завжди дорожче. Навіть за життя чоловіка. Крім того, він стає просто небезпечним для неї. Аби здихатись її, нелюбої своєї епірської дружини, Філіпп ладен на все...

Втрачала сон, бо в кожному шерхоті вчувалися убивці, підіслані ним, всемогутнім царем, улюбленцем богів. Все-державне гульбище на чолі з самим царем не втихало кілька днів і ночей. А на сторожі царства, як завжди, в подібних випадках залишався постійно тверезий ворог її Антіпатр, найдосвідченіший і найвпливовіший радник Філіппа, його тверда права рука. А з батьком на тих гульках і син був. Причарував його Філіпп за час походу до Олінфа та його штурму, перетягнув Александра на свій бік. І син вже до неї забігав лише зрідка, на мить-другу, аби відбутися своє. Засмаглий, якийсь чужий, ніби геть уже дорослий. До всього ж став нестерпно впертим. Вже не слухав її покірно, як раніше, бо — подумати тільки! — вже уявляв себе царем. І навіть з нею, матір'ю і царицею, не збирався ділитися майбутньою своєю монаршою владою. Це вона бачила по його холодних очах. Гм... Не чекала такого від рідного сина. А втім, влада є влада, і нею ніхто не хоче ділитися. Навіть рідні з рідними. Бо за владу навіть рідні знищують рідних. Хоча... ні, ні, на рідну матір свою Александр руки не підніме. Це вона теж відчула. Хоч і холодний він, і жорстокий, але рідну матір захистить. Проте ще один-два таких походи — і Александр остаточно перейде на бік батька. Бо що вона йому дасть? А Філіпп все може дати. Ні, Філіппу треба щезнути з цього світу. Хай не гніваються на неї боги за помисли її лихі й недобрі, але доти, доки Філіпп у цьому світі,— не матиме вона ані царства, ані спокою, ані, можливо, й самого життя. Як не міркуй, як не крути, а буде таки краще, якщо він щезне з цього світу раніше, ніж вона. Буде краще, якщо не він її, а вона його... Ну, скажімо, випередить... Ось тільки хто їй допоможе, на кого, надійного, обіпертися? У руках Філіппа вся Македонія і добра половина Греції. Це сьогодні. А завтра він може захопити увесь світ. Вже сьогодні його прибічники орудують у всіх грецьких містах. Бо Філіпп ніколи не шкодував для них золота — тож найманці служать йому вірно. Але Демосфена, великого грека і найбільшого, найзатятішого противника Македонії, Філіппу так і не вдалося купити. Виходить, і царське золото не всесильне? Слава богам, що є такі люди, як Демосфен. Але чи зуміє він підняти Афіни проти Македонії? Як доходили до неї вісті, в Афінах після взяття Філіппом Олінфа загострилася боротьба тих, хто був за Філіппа, і тих, хто виступав проти нього. Поки що боротьба не принесла переваги ні тим, ні тим. Оскільки скарбниця була порожньою, Афіни вирішили запропонувати Філіппу мир — бодай недовгий, але перепочинок, щоб з урахуванням минулих помилок підготуватися до нових битв.

Все зваживши, Філіпп прийняв афінських послів, <вимо-лювачів миру. В основному то були прихильники Македонії, багатьох з них Філіпп і раніше щедро нагороджував за вірну службу — не поскупився й цього разу. А що вже наобіцяв їм! Посли повернулися в березні 346 року в Афіни, зачаровані македонським царем. Виступаючи в Народному Зібранні, вони навперебій прикрашували свої промови захопленими словами то про чарівну буцімто силу Філіппа, то про його мужню зовнішність, лагідність, сердечність та дотепність в розмові, щирість і навіть богобоязливості. Не македонський цар, тиран і варвар, руйнівник еллінської демократії і волі, а рідний батько усіх греків! І дарма Демосфен дорікав послам та їхнім довірливим слухачам, що вони займаються

казочками і не хочуть бачити справжнього стану речей, дарма. До нього не прислухались, йому не повірили.

Особливо старався у вихвалянні тирана відомий оратор Есхін. Як послухаєш його, то виходить, що Філіпп і не ворог, і не загарбник, а ясне сонечко для Греції. За Есхіном стояла сильна промакедонська партія — цим він, на глибоке переконання Демосфена, був особливо небезпечним для Греції. Есхін та його прихильники, переконував афінян Демосфен, хочуть за допомогою Філіппа знищити (щоб покращити своє хистке становище) демократичний устрій Греції з його грошовою допомогою неімушим, податками на багатих тощо. І Демосфен невтомно переконував афінян: промакедонська партія хоче "обдурити і звести своїх власних співгромадян", бо кожний з тієї партії вже "завдав великої шкоди своїй батьківщині". Самого ж Есхіна Демосфен в пориві праведного гніву ким тільки привселюдно не називав: і безсовісним, і крохобором, і майданним крикуном, і жалюгідним писакою, і негідником від природи, і поганою та злостивою людиною. До того ж Есхін у Демосфена це — лисиця, справжня мавпа, що веде життя зайця, він також справжній злодюга, та ще й бого-ненависна людина.

Не залишався в боргу й Есхін. Віддячуючи Демосфену тією ж монетою, він називав його (точніше, обзивав) підступним створінням, рабською натурою, розпусником, иуетомелею, неповноправним громадянином,, сикофантом (донощиком) " з усіх греків найнегіднішою людиною, безсоромником, невдячним, брехуном' і негідником.

Невдовзі в Афіни: прибули високопоставлені македонські послы (Антипатр; Парменіон та інші), в Народному Зібранні за їхньою¹ участю¹ були обговорені пропозиції мирного договору. Свого часу афінські поели;,, прибувши в Пеллу, просили Філіппа повернути їм Амфіполь та інші прибережні міста, але всемогутній! македонець відповів твердою відмовою-. На тім стояли і; його послы. Дві основні умови мирного договору були такими: обидві сторони повинні зашиміатися! при. своїх володіннях, а укладаючи союз^ зобов'язувалися допомагати одна одній на випадок нападу на: них чи на їхніх союзників.

Такий мир* був невідгідний Афінам, адже перший, пункт договору позбавляв їх надії на повернення втрачених, міст у Фракії, а другий пункт міг зробити їх знаряддям у руках Філіппа для здійснення ним загарбницьких планів. Це й загостило боротьбу на афінському Народному Зібранні між антимакедонською партією, котра вважала, що краще продовжувати! війну з Філіппом, якою: б вона не була тяжкою,, аніж погодитись на такі принизливі умови миру. Проти запропонованого миру різко виступив і Демосфен.. Але його протест справі не зарадив: афіняни прийняли мир, запропонований Філіппом.,. і міська влада виголосила клятву перед македонськими послами— у всьому дотримуватись договору про мир.

Ще цілих три роки афінське Народне Зібрання вірило не Демосфену, а його*затятому ворогу Еохіну, аж доки не переконалося, що мав все ж таки рацію Демосфен. Але таке прозріння прийшло, занадто пізно. Розсипаючи на всі боки обіцянки, та клятви у вірності, Філіпп на той час ухитрився захопити всю Середню Грецію. Ось коли афіняни занепали духом. І підняти його не змогли ні македонська

партія з її запевненнями, що все буде добре, ні заспокоїливо-утішні листи, що їх слав афінянам хитрий Філіпп. Афіняни вже не вірили нікому і вимагали негайно оголосити Македонії війну.

І тоді Демосфен взявся: за здійснення свого основного плану: створення антимакедонського союзу еллінів на чолі з Афінами. У всі грецькі міста він розіслав людей, щоб ті проводили серед греків роз'яснювальну роботу. Восени

344 року він виступив у Народному Зібранні, де переконливо викривав підступні дії Філіппа. А далі прямо закликав афінян піднятися на війну з царем, який, не звертаючи уваги на існування миру, завдає удар за ударом грецьким містам, всюди сіючи лихо і горе. Час для війни з Філіппом настав! Ще і ще наголошував Демосфен на негайному створенні антимакедонського грецького союзу на чолі з Афінами. Це були роки найвищого злету Демосфена як громадського діяча, оратора й політика. Цього разу він досягнув мети — навколо Афін вже почав створюватись антимакедонський союз.

Тоді ж до Афін прибули послы перського царя Артаксеркса III Оха. Перський владика запропонував допомогу і фінансову підтримку — Артаксеркс теж остерігався агресивних дій Македонії і хотів за допомогою союзу з Афінами захистити свої кордони від зазіхань Філіппа. Демосфену перський цар значно допоміг грошима. (З цього приводу Плутарх напише, що "хоча Демосфен не був куплений золотом, що йшло з Македонії і від Філіппа, але не уникав того, що текло із Суз і Екбатана". В свою чергу перський цар наполегливо радив своїм сатрапам постійно шукати зв'язку з Демосфеном: адже він "може хвилювати греків і таким чином відволікає македонців від Азії").

Але Афіни так і не зважились на союз з персами, які попри все тримали в рабстві малоазійських греків. Дізнавшись, що Афіни не схвалили союзу з персами, Філіпп відразу ж розпочав війну з греками. Вона хоч і не оголошувалась, але велася повсюди. Цар витіснив афінян з фракійських земель, потім кинув свої війська до берегів Понта Евксінського і розпочав війну за протоки — щоб перерізати шляхи, якими у Грецію йшов хліб, а також захопити багаті, вигідно розташовані міста Перінф та Візантій.

У ті роки громадська й політична діяльність Демосфена досягла найвищого злету, успіхів, слави та визнання співвітчизників. Завдяки його неймовірним зусиллям у березні 340 року союз проти македонської агресії був нарешті створений і перша половина програми Демосфена здійснена. Це була велика перемога не лише Демосфена, а й також Його партії. Оратор був на вершині слави, його всенародно було визнано як державного керівника еллінського союзу проти варварів. Використовуючи свою популярність, Демосфен зміг провести деякі важливі внутрішні реформи, а будучи вибраним ще й "комісаром флоту", провів і реформу флоту, всіляко зміцнював та гуртував міста для майбутньої війни проти зазіхань північного варвара.

Але й македонська партія не дрімала, вона докладала всіх зусиль, щоб підготувати Філіппу шлях у Грецію. Допомогла македонському цареві та його грецьким прихильникам і нова Священна війна, що виникла так своєчасно і так доречно між містами Амфіса і Кріси. Ось тоді Філіпп і вирішив виступити проти греків силами самих

же греків. У здійсненні цього задуму йому допомагали його прихильники серед греків — щедро ним обдаровані. Особливо старався Есхін.

І тоді Демосфен сказав, що справжнім порушником миру є сам Філіпп, адже він з часів підписання договору ні на день не припиняв війни. Філіпп — це підступний ворог, котрий своїми ласками погрожує задусити еллінський світ...

Афіни послушали Демосфена й оголосили Македонії війну.

Спершу грекам таланило. Об'єднана грецька армія раз за разом отримувала перемоги біля беотійського кордону та в долині Кефісу. Віра в непереможну силу Філіппа була підірвана, і в греків з'явилася надія на швидку перемогу. На знак поваги і вдячності греки на святах великих Діонісій вирішили нагородити Демосфена золотим вінком...

Олімпіада, коли до неї дійшли такі вісті, ожила, збадьорилась і наче аж помолоділа. Ще б пак, македонці терплять поразку в Греції. А раптом це початок... кінця Філіппа?

Я вирішив вам дати волю...

А далі сталося непередбачене.

Вишикувавши, як і годиться в бойових умовах, військо в каре, виставивши бокові, головні й тилкові похідні застави, цар Філіпп швидким маршем, долаючи за добу до сорока п'яти кілометрів, пройшов Фессалію, звідти проник у Фокіду, котра все ще лежала в руїнах, завданих їй попереднім походом македонців. Вцілілі фокідійці, котрі ще не встигли й відбудуватися на попелищах, загледівши в хмарі куряви македонське військо, жахалися:

— Ще не заросли молодою травою могили вбитих македонцями фокідійців, як македонці знову йдуть нас вбивати й палити.

Але несподівано цар Філіпп заявив, що він іде на Афіни. А тому пропонує їм, в чиїх краях він швидко з'явиться, щоб вони негайно до нього приєдналися і разом з ним ішли на Афіни. Ще й пригрозив: якщо не пристанете — начувайтесь! З ваших поселень і руїн не залишиться!

Вістка, що Філіпп іде на Афіни, прилетіла пізно увечері і всіх дуже вразила. Як свідчить Демосфен, прітани *, котрі саме вечеряли, вислухавши гінців, встали з-за столу, зчинили тривогу, покликали стратегів і веліли прогнати народ з базарних лавок, а їх самих — підпалити. Полум'я пожежі мало слугувати сигналом для мешканців навколишніх селищ: всім негайно йти до міста — біда! Було віддано розпорядження огласникам і сурмачам всю ніч обходити місто та оголошувати про скликання Народного Зібрання.

В Афінах ніхто не спав, всі тільки й говорили про те, що Філіпп швидким маршем іде на них. Рано-вранці схвилюваний народ повалив на Пнікс і зайняв там всі місця, що траплялося нечасто. Ніхто не знав, що треба робити. Якщо раніше не було відбою від бажаних говорити, то цього разу всім наче заціпило. Огласники до хрипоті вигукували: "Хто бажає говорити?.. Як нам бути?.. Що робити?..", але ніхто не квапився вставати й прохати слова.

Та ось всі звернули погляди в той бік, де сидів Демосфен,— тільки він один, великий

патріот, оратор і борець проти македонської тиранії, міг щось порадити народу. І Демосфен встав, вийшов до народу і серед загальної тиші виголосив промову. Говорив він пристрасно і палко.

— Будьте мужніми, афіняни! — закликав Демосфен своїх співгромадян.— Становище не таке вже й безнадійне, як ви думаєте. Треба негайно відрядити посольство до Фів і запропонувати фівінцям союз, щоб їх не перетягли на свій бік македонці. Одночасно послати військо до кордонів Беотії, щоб усі, в тім числі й Філіпп, зрозуміли: афіняни збираються захищати свою свободу і незалежність не на життя, а на смерть!

* Прітани — виконуючі обов'язки голів афінської ради 500. Прітани завжди спільно обідали в Прітани (общинному домі) і підтримували священний вогонь. Обід в Прітанії разом з прітанами вважався для афінян чи іноземців високою честю й пошануванням.

Коли знаєш, що робити,— вже легше. Було розподілено обов'язки, Демосфен вибрав собі найважче: разом з дев'ятьма послами й невеликим кінним загonom охорони того ж дня відправився до фівінців на переговори. У ті роки Афіни переживали тяжке фінансове становище, і воєнна міць їхня була надто ослаблена. Військова скарбниця спорожня, державні прибутки різко впали — за що вже тут утримувати велику армію. А ще ж треба було платити винагороду суддям, членам і учасникам Народного Зібрання (зовсім недавно увели плату за відвідування Народного Зібрання). Дещо було у скарбниці феорікона, куди відраховувались так звані "гроші видовиськ". Вони йшли на роздачу під час свят і були формою державної допомоги, і сувора кара могла впасти на голову кожному, хто насмілювався б виступити з пропозицією витратити кошти феорікона на якісь там інші потреби. Демосфен зважився і виступив з пропозицією віддати ті гроші на воєнні потреби. Але говорив про те обережно і натяками, не називаючи самої каси феорікона. Але демос не велів чіпати касу феорікона — навіть для відведення біди, що нависла над містом. І де взяти гроші—того ніхто не знав. Шість тисяч громадян Афін були зобов'язані, крім інших податків, платити ще й військовий і особисто служити у війську. Закон до цього зобов'язував усіх, чий статок сягав 25 мін *: військову повинність такі громадяни відбували в загонах гоп літів — озброюватись мусили за власні кошти. А бідняків набирали у легко озброєну піхоту. Такі воїни — пельтасти — для захисту мали благодійні полотняні щити і билися за допомогою пращі, дротиків і списів. Пельтасти були рухливішими за гоплітів, але з гіршим військовим вишколом. Служба у війську була тяжкою навіть для заможного. На день воїнам видавали по два оболи ** (державні раби отримували по три оболи, ефеби — по чотири на день), а ціни високі. Двох ободів ледве вистачало, щоб не померти з голоду. Та й ті мізерні кошти видавалися нерегулярно, з перешкодами, і афінські стратеги, аби їхні воїни не помирали з голоду, дивом діставали сякий-такий нужденний харч. Після закінчення воєнних дій плата взагалі припинялася, хоч дорога з поля бою і додому часом розтягувалася на довгі дні. А вдома охлялих захисників держави чекали такі ж охлялі з голоду сім'ї.

* Міна — грошова одиниця Давнього Сходу і античної Греції. 60 мін складали один

талант — найбільшу грошову одиницю Давньої Греції. ** Обол — найменша грецька срібна чи мідна монета.

Коли Демосфен повернувся з Фів, успішно виконавши своє завдання, Афіньська держава вже закликала своїх чоловіків до зброї і нашвидкуруч зібрані загони почали виступати в напрямку Беотії. Збадьорені Демосфеном фівинці теж закликали своїх громадян, здатних носити зброю, виступити на захист свободи і незалежності. Невдовзі об'єднана армія афінян та фівинців вирушила навістріч македонським військам, з якими вона мала здобитись десь неподалік міста Херонеї.

У складі нашвидкуруч зібраного війська на битву з північним варваром пішов і оратор Демосфен. Він чи не най-гарячіше закликав чоловіків до вступу в армію та захисту вітчизни, тож сам не міг стояти осторонь. Записавшись до війська одним з перших, став простим гоплітом. Перед відходом війська до Херонеї Демосфен всю ніч наводив удома лад, познищував деякі записки, віддав необхідні розпорядження, блукав кімнатами будинку (раб ходив за ним слідом із свічкою в руках), неуважно дивився на фрески, картини, гортав згортки рукописів і, зітхнувши, клав їх на місце. Раби, а їх у нього було п'ятеро, відчувши лихо, насторожено і злякано спостерігали за господарем... Вранці пан зібрав своїх рабів (ті, відчувши лихо, заголосили: "На кого ж ти нас покидаєш, добрий господарю?..") і довго мовчав, щось думаючи. А тоді зненацька запитав:

— Чи кривдив я коли-небудь вас?

Ні, ні,— хором відповіли раби і казали правду.

— І ви мене теж не обидили і не завдали мені клопотів чи лиха. Ї тому, йдучи на війну, я вирішив дати вам волю. Бо раптом не повернуся з поля бою? То хто про вас потурбується?..

Почувши таке, раби злякано відсахнулися, і їм наче мову повідбирало. Це було так незвично й нечувано, щоб раба в Афінах відпускали на волю, що вони заціпеніли... Ну, буває, що старі бездітні пани відпускали рабів, щоб ті потім їх доглядали. Бо навіть після відпущення на волю раб мусив виявляти повагу до свого пана і шанобливість — як і до нього самого, так і до членів його сім'ї. Такий відпущений на волю раб мусив виконувати будь-які прохання колишнього господаря. А якщо той звертався у дні сімейних свят — підносити колишньому панові та членам його сім'ї дарунки. Якщо ж вільновідпущеник не виконував цих обов'язків свого пана, той мав право притягти його до суду і знову обернути невдячного в рабство.

Взагалі й відпустити раба на волю було не так просто. За грецьким правом раб — річ. А кожна річ повинна мати свого господаря. Як це так, взяти і відпустити річ на волю? Тому звільнення рабів (якщо таке диво траплялося) оформлювали у вигляді їхньої фіктивної продажі богові. Тож вранці Демосфен повів своїх рабів у храм, де жрець і "купив" їх для бога, про що й зафіксував відповідним написом на стіні храму. Потім були оформлені потрібні документи. А вже з храму "продані богові" раби вийшли вільними.

— Поки що живіть у моєму домі,— напучував їх Демосфен.— А коли я повернуся з

війни — якщо боги збережуть мені життя,— допоможу вам обзавестися власним господарством. Якщо ж не повернусь — викручуйтеся самі.

Раби падали на землю, припадали до його сандалій, і Демосфену доводилося од них тікати. Попрощавшись з сім'єю, пішов Демосфен на війну простим гоплітом. Оскільки ж гопліти за власний кошт мусили озброюватись, Демосфен купив спис, меч, щит, шолом, панцир та поножі і відповідно екіпірувався.

Афіняни проводжали військо далеко за місто. Бідняцькі сім'ї, жінки, обліплені дітьми, довго бігли в хмарі куряви та голосили — багато хто з їхніх годувальників не повернеться з поля бою.

Довго-довго не вщухали плачі.

Повільно осідала пилюка, піднята загонами, що вже ген-ген тільки мріли на рівнині...

Херонейська битва

Настало 1 вересня 338 року.

Об'єднана армія греків і війська Македонії зішлись для вирішальної битви на рівнині неподалік міста Херонеї — північно-західна Беотія. Сили були приблизно рівні. У Філіппа набралось 30 тисяч піхотинців і 2 тисячі кіннотників. Стільки ж нарахували і греки. Але давно відомо, що військо сильне не так своєю кількістю, як умінням, досвідом, військовою кметою. З цього боку македонські війська були на недосяжній висоті. Крім самого царя, ним командували такі досвідчені, посивілі* в боях полководці, як Антіпатр і Парменіон. Тож з військової підготовки, організації і дисципліни македонське військо стояло значно вище, ніж грецькі загони, які, крім найманців, склалися в основному з молодих, не звиклих ще до походів і воєн громадян. В цілому ж афінське військо не мало ані досвіду, ані досвідчених полководців.

Як завжди, штаб Філіппа — шкіряний намет — лопотів на узвишші, що його з усіх боків щільно оточували гетайри. На списках маяли кінські хвости. Далі вишикувалась кіннота, сяючи наконечниками довжелезних саріс, ставали в стрій фалангісти в шоломах з гребенями.

Був ранній ранок, противники вже вишикувалися в бойових порядках. Філіпп у супроводі Парменіона та сина

Александра об'їздив війська ні світ ні зоря, благословляв їх на подвиг, підбадьорював де треба, наводив лад. Закінчивши огляд, як уже здійнялося сонце, спішилися на узвишші біля намету. Цар і Парменіон присіли на похідних стільцях, царевич Александр, як наймолодший, залишився стояти на ногах, ледь спираючись на древко списа.

— Сьогодні мені, як ніколи, потрібна перемога,— замислено говорив Філіпп.— Перемога завжди потрібна, але сьогодні особливо. Одне з двох відбудеться сьогодні: або ми візьмемо гору і утвердимо своє панування в Греції, або нам доведеться залишити Грецію.— Повернувся до Парменіона: — Що ти пропонуєш, друже мій і раднику?

— Афіняни у бою мужні, цього у них не відбереш,— неквапливо почав

полководець.— Але тримаються вони не на військовій хитрості, а на голому патріотизмові. Один невірний крок — і все для них обернеться крахом. Патріотизм хороший., але ще потрібний військовий талант, вміння, досвід. Всього цього у них немає, а їхнє військо наспіх зіbrane. Тому переможеш ти, царю. І досить швидко. Наше завдання: відірвати афінян від решти союзників і розбити їх у першу чергу. А потім нищити поодиноці й інших. Але зверни увагу, царю, на "священний" загін фівінців — ці битимуться до останнього.

— "Священнийж-загін фівінців я беру на себе,— рвійно вигукнув Александр.— Коли противник достойний, з ним і битися почесно!

— Гм...— цар лагідно поглянув на сина, примружився.— Чого-чого, а достойних противників у твоєму житті буде пребагато.

Звівся.

— Кіннота діятиме на обох флангах. На правому крилі буду я, це навпроти афінян, на лівому ти, сину мій. Стежитимеш за фівінцями. Парменіон буде навпроти беотійців. І хай допомагають нам і нашої зброї всемілостив! і всемогутні боги.

Демосфен спостерігав за Філіппом, який в оточенні ге-тайрів мчав на ліве крило, аби бути навпроти афінян, і не без задоволення думав, що македонський цар таки цінує афінян, коли сам бажає змагатися з ними як найнебезпечнішими своїми противниками. І вголос вигукнув:

^ Покажемо, що ми гідні високої ціни, друзі!

Хтось із вишикуваних гогаїтів буркнув:

— Нам ціна відома — два оболи в день!

— Скарбниці ми й справді обходимось по два оболи на день,' але для батьківщини ми найдорожчі,— вигукував Демосфен.— І не вина нашої батьківщини, що вона не може нам більше платити, а біда. Наша батьківщина бідна, а де бідність, там і мізерна плата. І все ж вище голови, друзі мої і співгромадяни. На нас зараз дивляться Афіни, наші матері, дружини, діти, на нас зараз дивиться вся Греція. На нас дивиться сама історія!

Оратор обходив стрій фівіно-афінських військ, підбадьорював гоплітів та вершників, веселив їх, розважав, гомонів щиро й просто, посміхався, І на обличчях воїнів теж теплилися лосмішки. І невдовзі Демосфен так захопив гоплітів, що ті попрохали, аби він написав на щиті: "З добрим щастям" на знак перемоги.

Демосфена супроводжував стратег Стратокл.

— Я не полководець і то бачу, що ми не зовсім вдало вибрали позицію,— говорив йому Демосфен м'яко і тактовно, аби Стратокл не сприйняв те як втручання у його справи.— Перед нами занадто рівна місцина. Така рівна, хоч котись. Македонській фаланзі, а вона для нас дуже й дуже небезпечна, це на руку, бо допомагає фалангістам витримувати стрій, а значить, і свою ударну силу. Треба було вибирати таку позицію, щоб попереду наших військ була нерівність, щоб на ній розсипався стрій фалангістів — тільки тоді з ними можна успішно боротися.

Стратокл, як завжди, був упевнений у собі.

— Ми розженемо фалангу і на рівному!

Така хвальковитість не сподобалась Демосфену, але він промовчав, аби перед битвою не псувати настрої ні собі, ні стратегу, ні гоплітам, нерви яких і так вже були на межі.

Піднявшись на підгірок, Демосфен ще раз оглянув союзні війська. Як і задумувалось, фівинці зайняли праве крило, афіняни ліве, союзні міста — центр. За своїх Демосфен був спокійний, а ось за інших хвилювався, особливо за беотійців. Чи витримують? За фівинців же був спокійний. Але фівинці якраз першими і не витримали. Бій розпочався раптово, хоч обидві сторони й готувалися до нього з самого ранку. Довго не можна було збагнути, на чиєму боці перевага. Згодом стало ясно, що першим успіху домогся вісімнадцятирічний македонський царевич Александр. Його кіннота несподівано нанесла нищівний удар по "священному" загону фівинців, і ті, розпорошені й розгублені, з поріділими рядами, почали задкувати. Справу на якийсь час порятував правий край грецького війська, де стояли афіняни. Вони дружним та завзятим натиском прорвали стрій македонців, що перебували під командою самого царя, і почали тіснити противника, тим самим зводячи нанівець досягнений успіх Александра.

— Вперед! Вперед! За мною! — вигукував афінський полководець Лісікл і сам вихопився наперед. — Перемога вже наша! Ще один натиск! Ще один... Будемо гнати македонців. У саму Македонію! За мною!

Здавалось, що так воно й буде. Тим більше що македонці завагалися й почали потроху відступати.

Окрилені першим успіхом, афіняни погналися за противником і незчулися, як розладнали свої ряди.

— Це — початок їхнього кінця, — спостерігаючи з узвишшя, задоволено вигукнув цар Філіпп. — Афіняни не вміють перемагати. Вони біжать як стадо овець. А македонський вовк завжди перегризе горло грецькій вівці!

І велів пустити на афінян кінноту, а фаланзі негайно перегрупуватися і перейти в наступ. Тим часом лівий фланг греків на чолі із стратегом Стратоклом надто вихопився вперед і відірвався від свого центра. Ще раніше вихопився і теж відірвався від свого центра стратег Лісікл. На обох флангах греків з'явилися щілини, у які почали проникати македонці і зсередини розладнувати ряди противника.

Македонці ще завзятіше натиснули, відчувши, що ось-ось перемога схилиться на їхній бік. Потім ще і грецький центр, де були в основному союзні війська, не витримавши удару гетайрів царевича Александра, кидаючи зброю, побіг з поля бою. Це було несподівано. І — ганебно. Кіннотники царевича гналися за втікаючими зі свистом та улюлюканням, як на заячих ловах. Кого доганяли, знищували на місці... За центром побігло й ліве крило. Катастрофа чорними крилами накрила афінське військо. Тисячі афінян або полягли на полі бою, або потрапили в полон. За афінянами відходив і Демосфен із невеликим загonom гоплітів, що з останніх сил намагалися зберегти витримку і не кинутись наосліп. Та, коли македонці надто натисли й виникла загроза оточення, Демосфен із своїми гоплітами побіг — тим і врятувалися од полону чи й

смерті. Згодом прихильники Македонії звинуватять оратора в боягузстві, але Афіни стануть на його захист — Демосфен і далі користуватиметься в місті довір'ям і повагою.

— Коли б Демосфен не побіг, то він або загинув би, або потрапив би у полон,— казали афіняни.— І в тому випадку погано, і в тому, бо Демосфен потрібний нам живий.

Найдовше трималися фівинські піхотинці. Спершу трохи відступивши під натиском македонців, вони швидко отямились і вирішили стояти на смерть. Так воно й сталося. Оточені з усіх боків, відрізані від головних сил, вони були майже всі знищені... Згодом фівинці на полі бою біля Херонеї поставлять пам'ятник — поранений лев величезних розмірів — на знак мужності й відваги, проявлених їхніми воїнами в тій нещасливій і трагічній для греків битві біля Херонеї.

Залишки розбитого грецького війська відходили до Ле-бадеї, і македонці їх не переслідували.

— З них досить того, що вони отримали,— ухвалив Філіпп.— А ганятися за втікаючими — замало честі!

Коли запилений і закривавлений Демосфен з чорним лицем оглянувся назад — на недавньому полі бою біля Херонеї вже горіли вогнища — то переможці спалювали тіла загиблих. Криваві багаття виростали в багатьох місцях, і чорні дими німо й зловісно вставали до неба...

— І все одно це не кінець,— прохрипів Демосфен, випльовуючи згусток крові.— Ми програли всього лише одну битву. І Філіпп виграв всього лише одну битву — не більше.

Корінфський конгрес

Страшна звістка про нищівну поразку союзних військ під Херонеєю сколихнула Афіни від малого до великого. Коли гонець, загнавши не одного коня, з'явився на агорі, місто вже все знало. Голосили жінки, плакали діти. Народ, хоч його ніхто й не згукував, у відчаї збігався на агору. Жінки з дітьми на руках кричали:

— А мій живий?..

— А мій... мій... мій...

Прихильники македонського царя поховалися, щоб їх, бува, під гарячу руку не повбивали співгромадяни. Пронеслися чутки, що Філіпп, наступаючи на п'яти розбитим афінським військам, рухається прямцем на Афіни з наміром їх захопити, а всіх мешканців ненависного йому міста обернути на рабів. Війська, здатного протистояти македонцю, афіняни не мали. Тож було спішно скликано Народні Збори. Стратегам доручили оборону та захист міста — будь-якими засобами, якими ті визнають за краще скористатися.

* Метеки — "ті, хто живе разом" — всі, хто переселився в Афіни з інших міст. На відміну від рабів, метеки були вільними, але не мали в Афінах громадянських прав. Позбавлені змоги купувати землю чи будинки, метеки займалися ремеслами в торгівлю.

Також була прийнята особлива постанова: рабам надати права метеків *, а метекам — права громадян. Хто в такий час покине місто; той підлягає смертній карі', як зрадник.

Тривога-, посилюючись, переростала в паніку. Раби раділи, що нарешті вони здобули волю,— всі інші бул" чорні від тривоги, що їла їх поїдом. Невдовзі почали повертатися до Афін вцілілі рештки розгромлених біля Херонеї загонів — піші й кінні. їм було не краще, ніж тим, хто поліг на полі бою чи потрапив у полон. Воїни брели звисивши голови від ганьби, закривавлені, запилені, морально і фізично пригнічені,— ніхто їм уже не платив за службу, і вони— не знали, за що поїсти. Охлялі й знесилені, ледве дісталися до рідного міста. Демосфен був єдиною людиною, яка' про них не забула. Неподалік Діпіліонських воріт міста у великих казанах варили юшку (за кошти Демосфена), там же були поставлені— курені для відпочинку, у великих бочках стояла свіжа питна вода. Тих, хто повертався з нещасливого поля бою, особисто зустрічав Демосфен, лагідно говорив до них, як до малих дітей:

— Поїжте, відпочиньте, отямтесь і надайте собі належного вигляду — ви все ж таки воїни, а не стадо, що, втративши пастуха, розбрелось по всіх усядах. Вище голови, друзі мої, життя— є життя, і в ньому все може трапитись, у тім числі й поразка. Люд" не тільки сміються, а й частенько гогачут Затямте:, ми програли всього лише одну битву. Але не всю війну, бо війна ще буде попереду. Биті стануть тямковитішими. Ось тоді нас попереду чекатимуть перемоги.

А сам добре знав, що після жахливого розгрому біля Херонеї в Афін вже немає ані сили, ані необхідних грошей, щоб протистояти північному варвару. Але вголос про те не говорив, хай спершу отямляться люди.

Смертельна небезпека нависла й над самими Фівами. А втім, у руках македонського царя опинилася вся Греція, тож біда нависла над усіма. Історики згодом скажуть: день херонейської битви для всієї Греції стане "кінцем її славного панування і її свободи, що існувала здавна". Доля Греції була вирішена, вона надовго втратила волю і незалежність. Хоч Афіни й не були знищені, але і їхній демократії надійшов кінець. Повсюди влада переходила до македонців та їхніх прихильників. Тяжка доля чекала Фіви, яким випало першим зазнати на собі люту переможця. Філіпп всіх фівінців вважав зрадниками, адже вони, будучи його союзниками, перейшли на бік Афін. Розбивши союзні війська біля Херонеї, македонський цар знищив Бео-тійський союз. Захопивши беззахисні, перелякані і вже приречені Фіви, Філіпп поставив біля керма влади своїх прихильників, а в фортеці Фів Кадамее — македонський гарнізон. Потім почалися страти. Тих мешканців Фів, які виступали проти Філіппа та його політики, було схоплено, одним відрубали голови, інших, "щасливців", відправили у довічне вигнання, але і в тих, і в тих цар відібрав усе майно.

Звістка про криваві дії македонського царя у Фівах викликала в Афінах нову хвилю відчаю і горя. Афіняни були певні, що і їх чекає така ж доля, як і нещасні Фіви. Багато хто почав пакувати речі, але куди втечеш, де подінешся, коли вся Греція в руках македонського тирана.

Не втікати, а перетворити місто на неприступну фортецю — так вирішили керівники міста'держави на чолі з Демосфеном. І — захищатися до останнього. Демосфен, бувало, по кілька разів на день виступав перед народом з полум'яними

промовами, щоб підняти занепалий дух, розбудити в людей почуття мужності, діяльності, закликав співгромадян все зробити, аби визволити полонених і з честю поховати загиблих. Народ підтримав популярного оратора й ухвалив: краще померти на полі бою, аніж здатися на милість переможця.

Почали спішно зміцнювати оборонні стіни міста і навіть афінської гавані Пірей. Храми перетворювали на зброярські майстерні, де безперервно виготовляли списи, мечі, ножі, щити. Всі, афіняни і метеки, у віці до шістдесяти років були зобов'язані негайно взятися за зброю. Права громадянства на пропозицію Гіперіда, крім метеків і союзників, які боролися за Афіни, вирішили також надати боржникам і засудженим. Пообіцяли звільнити — небувале явище! — рабів, але за умови, що вони погодяться нести військову службу.

Стратегом запропонували вибрати Харідема — непримиренного ворога Філіппа. Всі ці заходи, і особливо рішучість афінян битися до останнього і до останнього захищати свою незалежність, дещо насторожили Філіппа. І він, завжди розважливий, обережний і від того мудрий, вирішив бути й тут обережним і не перегнути палицю. До всього ж Афіни мали ще досить відчутну морську силу, якої не мала Македонія, а в самому місті всі — від юнаків до дідів — озброїлись, і Філіпп, повагавшись, передумав штурмувати місто. Але, оскільки він ще раніше оголосив про похід на Афіни, треба було якось викручуватись з цієї історії. Не зізнається ж він, що просто остерігається зараз іти на Афіни, знаючи, з якою впертістю захищатимуться її мешканці. І тоді він передав своїм прихильникам у грецьких містах, аби ті виступили з ініціативою прохати миру у Філіппа. Гуманний і добрий Філіпп у такому проханні не відмовить — тому й похід на Афіни буде негайно відмінено.

Агітація подіяла. Стратегом замість Харідема, противника Філіппа, вибрали члена македонської партії Фокію-на. Зі свого боку "добрий і чуйний" Філіпп відпустив з афінського полону афінського оратора Демада, який потрапив у неволю біля Херонеї, щоб той, повернувшись до рідного міста, повідомив своїх співгромадян: македонський цар готовий прийняти запропонований йому мир. Він також пообіцяв надати волю полоненим афінським громадянам, навіть без викупу.

До Філіппа відрядили послів для переговорів про мир, у відповідь на афінське посольство Філіпп прислав своє. Очолював його молодий царевич Александр, з ним був і Антіпатр. В'їхав Філіппів син в Афіни як у переможене місто, гордо сидячи на лев'ячій шкурі, що була накинута на спину його Буцефала. За царевичем та послами розтяглася довга-довга процесія — йшли полонені афіняни, числом дві тисячі, яких Філіпп відпустив додому. А вже за ними несли урни з прахом тих афінян, які загинули під Херо-нею.

Люд вибігав на вулиці, якими рухався кортеж, і, загле-дівши полонених, а особливо урни з прахом, злякано вмовкав. Раділи жінки тих чоловіків, які бодай і в колоні полонених, але повернулися додому живими, а ті, чиї чоловіки поверталися до міста прахом в урнах, голосили й побивалися... Службові особи зустріли посольство на агорі, де вже зібралося багато люду. З другого боку площі вишикувались полонені на чолі з

македонськими послами. Бранці стояли опустивши голови, але в очах, якщо вони на мить зиркали на афінян, буяла радість: уцілили, повернулися. Не в урні тліном, а на своїх двох...

Царевич Александр говорив голосно і різко, наче когось у чомусь звинувачував:

— Ми принесли вам мир. Той мир, який ви, афіняни, довго вимолювали в царя Філіппа. Але мир запанує в Елладі лише в тому разі, якщо ви приймете умови царя Філіппа! Цар Філіпп пропонує вам самостійність. Але ви повинні відмовитись від своїх володінь на Геллеспонті, тобто від проток, нагляд за якими віднині перейде до Македонії. А за це владика Філіпп пропонує вам дружбу і свій захист. Він простягає руку допомоги вам, афіняни. І на знак своєї доброти та щирості і незлих намірів повертає вам дві тисячі ваших людей, які були у нього в полоні.

За умовами миру, про які далі говорив Антіпатр, Афіни зберігали незалежність і свою територію та зовнішні володіння (за винятком фракійського Херсонеса), але Афінський союз розпускався. Самі ж Афіни зобов'язувалися вступити в новий союз, який засновує Філіпп, і надалі діяти лише під рукою Македонії.

Народне Зібрання прийняло умови миру з Філіппом. І з того дня в місті почала правити і задавати всьому тон македонська партія, всі інші партії Філіпп заборонив. На знак "вічного миру" між Афінами і Македонією Народне Зібрання постановило спорудити в Афінах статую Філіппу, а сину його Александру надати права афінського громадянства.

І все ж Філіпп вирішив хоча б зовні зберігати видимість доброти, вдаючи, що він не тиран і не бажає панувати над Грецією. Володар Македонії навіть милостиво запропонував грекам об'єднатися (наперед знаючи, що його оберуть главою такого об'єднання і Греція попри все залишиться в його руках) в союз, а для підготовки союзної програми згукати всіх греків — грецьке зібрання — синедріон.

І сам Філіпп, і його прихильники серед греків провели значну пропагандистську роботу, і року 337-го представники грецьких міст-держав зібралися на Конгресі в Корін-фі, де й було прийняте рішення про утворення загально-грецького союзу. Спрямований в основному він був проти Персії, яка пригнічувала малоазіатських греків. Македонія давно збиралася завоювати малоазіатський берег, що був усіяний багатими торговими містами, які перебували під владою Персії. Завоювавши береги Егейського моря, цар Філіпп отримав би першокласну воєнну базу і спостережний пункт для подальшої боротьби з Персією. На його вимогу (але за рішенням нового Конгресу) був складений договір про всезагальний мир, мета якого — забезпечення свободи і самостійності еллінських міст. Договір проголошував мир у Греції на суші й на морі, заборонялися чвари, насильницькі перевороти не допускалися, суворо заборонявся переділ землі і звільнення рабів з метою перевороту. Доля грецьких міст, як і всієї Греції, віднині передавалася македонському царству. Конгрес на вимогу Філіппа постановив заборонити відновлення зруйнованих македонцями міст і тих ПОЛІТИЧНИХ установ, які виступали проти Філіппа і союзу або вступали в дипломатичні зносини з їхніми ворогами, звинувачувались у зраді і разом із своїм

родом

каралися смертю та конфіскацією майна. Між еллінами та македонським царем було укладено на всі часи союз — як оборонний, так і для наступу. Головою союзу і головним командувачем союзних військ був обраний цар Філіпп. Члени союзу не мали права виступати проти нього, він же мав право на випадок потреби в будь-який час згукувати Союзне Зібрання. Центром союзу стало місто Корінф. Конгрес також прийняв рішення: щоб відомстити персам за осквернення еллінських святинь, перенести війну на Схід. В тексті клятви наголошувалося про цільність македонської держави і послушенство стосовно Філіппа, оголошеного потомком Геракла.

Так греки віддали свою владу тому, хто загарбав їхні землі. Віднині македонський цар цілком законно — все-грецький Конгрес вирішив! — отримав необмежену верховну владу над сухопутними і морськими силами Еллади, а також всю повноту цивільної влади, бо Філіпп віднині став ще й грецьким володарем. Спільні сили, якими він тепер мав командувати за рішенням Конгресу, складали 200 тисяч піхоти і 45 тисяч кінноти. Афіни хоч і зберігали зовнішню політичну самостійність, але економічно повністю залежали від Македонії, отож у місті теж встановлювалася диктатура Філіппа та його прихильників.

Македонська партія перемогла.

Демократи на чолі з Демосфеном потерпіли повний крах.

І все ж це була хоч маленька, але перемога, бо Афіни з усіх бід вибрали одну. Погодившись на мир, вони хоч і не врятували своєї незалежності, але своє місто зберегли. Цим афіняни були зобов'язані Демосфену. Ось коли нарешті було оцінено подвиг афінського вождя, чиї слова народ раніше сприймав з байдужістю. Але тепер, наче прокинувшись, люд повсюди висловлював вдячність та повагу Демосфену. А на знак всезагальної шани і поваги до його заслуг було доручено Демосфену виголосити промову над прахом тих, хто поліг у херонейській битві. Народне Зібрання також постановило: на знак високих заслуг оратора перед народом Греції провести тризну по загиблих у його власному домі.

Це була велика честь і таке всенародне визнання, що оратор розчулився і тихо заплакав— світла й печальна гіркота полонила його змучену душу. Це було найвищим визнанням його заслуг перед народом, але хіба для цього він жив і боровся? Хіба це, все, що він досягнув, до чого йшов і чого прагнув? Невже він нічого так і не виграв, невже переміг його лютий ворог? Серце не могло з цим змиритись. Філіпп захопив Грецію, став її господарем і повелителем, але попри всю свою необмежену владу, він все ж таки не бог, а простий смертний, хоча й любить вдавати з себе небесного владику. То попереду все ще може бути, і Демосфену хотілося вірити, що майбутнє Греції буде кращим, аніж сьогоднішнє. Заради цього варто було жити і боротися — навіть до загину.

Александр, син Філіппа, зазнає поразки

Після щасливої для македонців битви біля Херонеї, де царевич Александр

командував легкою кіннотою і проявив себе неабияким полководцем, Філіпп став з гордістю поглядати на свого сина. У вісімнадцять років командувати цілим крилом такого непростого війська, як македонське, і завдати нищівної поразки противнику й хід самої битви переломити на свою користь — на таке не кожний здатний, навіть маючи великий життєвий і воєнний досвід. І звідтоді став частіше брати з собою сина. Взяв Александра і в Ко-рінф на з'їзд представників грецьких полісів. Не помилився Філіпп і тоді, коли послав сина в Афіни... Якщо до того між ними все ще залишалася якась невидима перепона чи насторога, то після поїздки Александра в Афіни на чолі македонського посольства батько з сином стали ближчими і ріднішими. І Філіпп вирішив це відзначити. Він любив замовляти найкращим художникам свої портрети чи скульпторам статуї. Тепер же, після того як він став єдиним владикою Греції, вирішив замовити не лише свій портрет, а й синів, та ще їхні спільні зображення на олімпійській колісниці. Не забув і про свою покинуту дружину — все ж таки Олімпіада була царицею Македонії і правителькою Епіру. Картину, на якій вони були зображені утрюх — Філіпп, Олімпіада та син їхній Александр — і ще батьки Філіппа Амінта і Еврідіка, — Філіпп подарував місту Олімпії. Цим він хотів нагадати грекам, що тільки Александра, сина свого від Олімпіади, вважає спадкоємцем престолу.

І все було б добре, якби Александр не забагнув здійснити нездійсненне — помирити батька з матір'ю, повернути їм не лише приязнь, а й навіть любов. З малих років Александр був настільки упевнений у собі і в своїй незвичайній ролі, для здійснення якої боги й покликали його у цей світ, що вірив: все, що він забажає, все, за що візьметься, — неодмінно буде здійснене. Задумав помирити батька з матір'ю — помирить. Бо він не такий, як інші, йому допомагають самі боги.

Але тут самовпевнений царевич чи не вперше у своєму житті помилився. Матір-царицю, розгублену і трохи зашарілу, бо вона все ще не могла збагнути, чого од неї хоче син, він привів до Філіппа за руку. Вигляд у царевича був як у того батька, котрий навчає уму-розуму своїх нерозумних дітей...

Філіпп байдуже глянув на сина, потім на Олімпіаду (її Александр чомусь тримав за руку) і, певно, все зрозумів, бо його брови раптом злетіли вгору, чорна пов'язка зсунулась і шрам над порожнім оком затіпавсь — це вказувало, що цар роздратований і ось-ось вибухне.

— Для чого ти привів сюди царицю Олімпіаду? — запитав він навіть дещо насмішкувато, але його вже почала тіпати лютість. — Ти всього лише мій син. І Олімпіадин. Наш син. Але ти аж ніяк не бог і не миротворець, чию роль хочеш зіграти.

— Батьку! — не слухав його син. — І ти, моя мати. Я буду щасливий, якщо ви на моїх очах простягнете одне одному руки й обніметесь. Хай буде між вами любов! Хай...

— Помовч! — крикнув цар. — Хоча б тоді, коли з тобою має говорити твій батько. І зятям: взаємини між батьками повинні вирішувати самі батьки, а не їхні діти. Хоч я зворушений, що ти захотів оживити нашу мертву любов, але, даруй, мертве не оживає. Це тобі повинно бути вже відомо. Зламана стріла вже ніколи не полетить — невже ти й цього не знаєш?

Олімпіада зблідла так, що лиця на ній не видно було, губи її затіпались, вона хотіла щось сказати, але не змогла і, висмикнувши свою руку з руки сина, гордо випросталась. Александр теж почав бліднути в передчутті лиха, що вже насувалося.

— Ба-атьку!..

— Не втручайся не в свої справи! — зрадивши своїй витримці, кричав Філіпп.— Тим більше у справи своїх батьків! Ти надто молодий, щоб повчати мене, як мені жити і кого любити. Вже якось сам розберуся. І сам собі виберу звабу. Вона,— тицьнув в Олімпіаду пальцем,— твоя мати, але вже давно не моя дружина. То й не тули її до мене. Я сам дам лад своїм почуттям і сам розберуся, з ким мені постіль ділити!

Олімпіада вибігла, не бачачи за слізьми поперед себе нічого.

Александр вийшов, прикусивши губу. І не відчував крові, яка потекла по губі...

Клеопатра — чергове Філіппове щастя

За повелінням царя вся Македонія мала готуватися до майбутньої війни з Персією. Повернувшись з Корінфа, Філіпп і днював, і ночував у військах, з ним невідлучно знаходився й Александр. Олімпіада, як завжди, була самотньою. З Філіппом і Македонією її з'язував тільки син. Вона любила його, пишалася ним, тож заради нього й жила у нелюбій її серцю Македонії. З роками різкіше й відвертіше проявлялися в Олімпіади риси владолюбства і мстивості. Розлючена на Філіппа за зраду і збайдужіння до неї, вона ненавиділа увесь світ. Філіппа ж — найдужче. Всі кари світу, мислимі й немислимі, посидала на його голову щодень. І щодень чекала його смерті. Але всюди, куди не потикався Філіпп, його супроводжували слава й удача. Олімпіада тліла й згорала від безсилої люті. У відчаї перед самотністю віддавалась релігійним оргіям. Вона їх і раніше любила, тепер же особливо. Під час вакханалій виступала як менада — супутниця бога Діонісія. Як і раніше, вирощувала у своїх покоях гадюк, приручала і під час вакханалій носила їх на грудях.

Од неї тоді сахалися і всі боялися її.

Це Олімпіаду трохи тішило, і тому вона любила змій.. Коли не було настрою, йшла в потаємну кімнатку, де, відгороджені од усього світу у великих скляних ящиках, виростали гадюки, годувала їх, пестила гаддя, обвиваючи його навколо шиї.

О, як вона в ту мить ненавиділа Філіппа! Як бажала йому погибелі в перському поході, початок якого було перенесено на весну 336 року. Але за рік до того, в самому розпалі підготовки до війни, Філіппа, сорокашестилітнього царя Македонії і повелителя Греції, полонила нова пристрась — він закохався. Як завжди, гаряче і, як завжди,— "на все життя". Принаймні так він галасував за хмільним бенкетним столом.

Принаймні так йому здавалося, коли закохувався. А закохувався він "на все життя" постійно. І скільки у нього було таких кохань — "на все життя" — того згадати ніхто не міг. Навіть сам Філіпп збивався з ліку, як тільки-но заходжувався розбиратися у своїх сердечних справах. Та й нащо рахувати, чоловік — якщо він справді чоловік — приходить у цей світ, був переконаний Філіпп, лише для того, щоб воювати, а отже, й володарювати, і любити. Все інше — не суть важливо. Жінки приносили йому незвичайну радість буття, оновлювали почуття і саме життя, коли, закохавшись,

особливо хотілося жити і діяти. І цього для Філіппа було досить. Захопившись черговою звабою, Філіпп ніби заново народжувався на світ білий — оживав, молодів, увесь переповнювався радістю буття, і світ тоді здавався йому ще прекраснішим, і життя було чогось-таки вартим. Закохавшись, цар, як юнак, марив новою обраницею, переконуючи себе: нарешті, мовляв, аж оце знайшов ту, яку шукав усе життя, що лише з цією він і вік свій звікує. І так йому здавалося доти, доки... не захоплювався новою жінкою, і все тоді починалося спочатку. І не було тому кінця, та й не хотів він у такому ділі кінця. Від щастя ще ніхто добровільно не відмовлявся, а Філіпп і поготів.

Тож поспішав жити, воювати й любити — раз-бо у світі живеш, хоч ти і цар. Але цього не розуміла Олімпіада, і в цьому полягала її найбільша помилка. Зі свого боку Філіпп теж не розумів, як це можна все життя ходити в ярмі подружньої вірності? Для чого тоді боги створили стільки прекрасних і доступних жінок? Для чого дали чоловікові бажання, які неможливо наситити, як неможливо сказати: досить, я вже щасливий! Людина прагне до все нових і нових насолод, то для чого ж тоді пута Гіменея? Вони, може, й необхідні, але все життя стрибати спутаним? Навіть коні й ті намагаються позбутися пут. Та, зрештою, він не раб і ніколи рабом не буде, бодай і в бога шлюбу Гіменея. Солодкого рабства не буває, рабство є рабство. Мусила б уже Олімпіада це збагнути-

А втім, про покинуту царицю, яка попри все перед богами й людьми вважалася його дружиною, Філіпп не думав. Та й чого б це він думав про стару дружину, коли новій його обраниці ледве виповнилося шістнадцять. Звали її Клеопатрою, так, як і дочку Філіппа. Походила вона із знатної македонської сім'ї. І звичайно ж — звичайно ж! — була найкращою в світі. Такою, яку ще не зустрічав Філіпп, але про яку мріяв. І ось нарешті його мрії збулися. І зустрів цар свою чергову, але незвичайну любов не де-небудь у світах, що було б не дивно, а у власній столиці, ба при своєму дворі — і коли Клеопатра встигла розквітнути? І чому він раніше не звертав на неї уваги? А втім, раніше вона була просто дитиною.

Філіпп закохався в Клеопатру нестямно, стративши голову.

Так, як з ним це не раз траплялося, бо інакше любити він просто не міг. І не хотів. Цього не розуміла Олімпіада. Розповніла, постаріла, вередлива, в'їдлива, зла і мстива гітка з великим грубуватим лицем і тілом, що вже почало викликати у Філіппа якусь відразу. Що вона могла йому подарувати, якими засобами захопити і збудити його бажання? Ні, вона його вже давно не хвилювала, вона просто одна з його перемог — давно-давно здобута і за плином часу та новими перемогами забута. Та Олімпіада, зрештою, не йшла ні в яке порівняння з юним створінням, ім'я якому Клеопатра.

"Я мушу взяти її, інакше ніколи не знайду спокою в цьому світі", — радів цар від однієї лише думки¹, що Клеопатра стане його, життя царю здавалося рожевим. Клеопатра була не просто милою і гарненькою, вона була незвичайною, чарівною, юною і свіжою, як щойно визріла солодка і запашна виноградинка, вся налита живлющим соком і вкрита легким, прозорим і росяним туманцем, яку ще ніхто не тримав у руках і не залишав на ній слідів своїх липких пальців...

Все було в ній незаймане, юне, щойно розквітле: і ніжне личко, і маленькі груди, і міцні стегна, і в'юнкий стан, і звабливі свіжо-рожеві губи, і очі — незвичайні, ніжно-сміхотливі, вологі й чисті, як гірська кришталева вода. Вона так молодо й спокусливо сміялась, що Філіпп відчував себе молодим, здоровим і рвйним лошаком, якому хотілося стрибати, гарцювати, іржати на увесь світ: ось я! Взяти її силоміць він міг і... не міг. Бо що то за радість — силувана. Тільки оскому зіб'єш. Відчував, Клеопатра не з тих, не для однієї ночі вона, не для кількох утіх. Він хотів її мати завжди, щоб завжди з нею бути молодим і щасливим. Та й знать, до якої вона належала, не дозволила б йому свавільничати. Принаймні псувати стосунки із знаттю заради Клеопатри Філіпп не міг, не мав права. Такі, як Клеопатра, даються чоловікові на все життя. І вона сама йшла йому навстріч, розпалювала його пристрасть недосяжною близькістю. В його палаці дівчина з'являлася неодмінно в супроводі своєї тітки й кількох рабінь, що не відходили од неї й на крок. Тітка ж ревню пасла свою племінницю, як теличку. Та й приходили вони тільки тоді, коли при царському дворі збиралася знать. Ледве цар завбачав Клеопатру, як єдине око його збуджено-молодо спалахувало і сам він крутився біля неї, як юнак, молодів, ходив пружною і сильною ходою, у всьому тілі відчуваючи молодечу снагу і пристрасть до життя. І неодмінно, коли з'являлася Клеопатра, цар вигукував:

— Але ж і прекрасний сьогодні день!

Цар бігав за своєю звабою, мов хлопчик, слав їй записочки, у яких клявся у вірності, випрошуючи все нових і нових побачень. Але зустрічі на мить, крадькома, не задовольняли закоханого царя. Якось він обняв її за колоною і, цілуючи, шепотів збуджено, гаряче, аж захлинаючись:

— Ти мусиш бути моєю! Клянусь богами. А щонайперше— предком своїм Гераклом. Я без тебе не можу. Ти будеш моєю!

Клеопатра, сміючись, вирвалась з обіймів і втекла, чим ще дужче розпалила пристрасть закоханого. Хто не сліпий — той бачить.

Побачила, до чого йдеться, і рідня Клеопатри. Дядько її й опікун, один з полководців царя Аттал, вирішив використати чергове захоплення царя, щоб піднятися при дворі найвище— вище навіть, ніж Антіпатр та Парменіон.

— Дякуй богам, що послали тобі таке щастя,— не раз казав він племінниці.— Але дивись. З царем будь обачною, він досвідчений і хитрий спокусник. Роби все, щоб цар попрохав твоєї руки, тільки тоді гра чогось варта. А бути черговою коханкою Філіппа? Засміють. Їх у нього було й буде. Ти мусиш стати царицею Македонії!

— Але ж у Філіппа вже є цариця, Олімпіада,— дивувалась Клеопатра.

Не є, а була,— поправляв Аттал.— Цар до неї вже давно збайдужів. Перед весіллям з тобою він неодмінно розлучиться з Олімпіадою — і ти станеш македонською царицею, а та епірська відьма буде з ганьбою вигнана з Пелли!

Клеопатрі немолодий цар не дуже подобався. Та й чорна пов'язка на його лиці трохи відштовхувала дівчину — одноокий жених! Проте силувала себе: так треба. Вона стане царицею. Інші жінки, навіть із найзнатніших родів, про таке й мріяти не зважуються, а їй щастя саме в руки пливе, і було б нерозумно його не взяти. Цар хоч і

немолодий, і одноокий, але вміє бути таким вишуканим, чарівним, що куди тому молодому! Ні, цар трохи подобався Клеопатрі. Але все залежало від дядька, як він скаже, так і буде.

Полководець Аттал був честолюбивим (як, між іншим, і всі полководці) і потай мріяв стати другою особою в царстві, потіснивши навіть самого царевича. О, віднині він здійснюється над усіма знатними і всесильними. Заради цьо-

го Клеопатра мусить стати царицею, а її діти мусять мати права спадкоємства. Ось тільки тоді гра чого-небудь варта. Бо лише тоді Аттал стане другою особою при царському дворі. І якщо він досі не зважувався ставити вимоги царю (та й хто з підданих посмів би це робити?!), то тепер, переконавшись, що Філіпп стратив голову й згорає від бажання пошвидше оволодіти його племінницею, осмілів. Його вимога була такою: Філіпп попрохає у нього, Аттала, руки Клеопатри, справить весілля й оголосить Клеопатру своєю дружиною і царицею.

Філіпп погодився: так, весілля. Так, Клеопатра стане його дружиною і царицею. Досі він майстерно поєднував свої захоплення з політикою, але цього разу, як покаже час, не все гаразд обдумав і зробив надто поспішний крок. Хоча спершу все ніби складалося добре. Цариця Олімпіада була чужачкою, не македонкою, і тому двір не любив її і не хотів визнавати за свою володарку. Клеопатра ж — македонка з народження, із знатної сім'ї шанованого і впливового при дворі Аттала, чий рід був тісно пов'язаний з родом Парменіона, а той в свою чергу — з іншими знатними родами. Якщо Філіпп одружиться з Клеопатрою і проголосить її царицею, то це тільки згуртує македонську знать і зблизить її з царем, адже в такому разі знать отримає царицю із свого кола, а не чужачку. Таким чином, одружившись з Клеопатрою, цар і свою пристрасть вгамує, і виконає бажання двірцевої знаті. Що ж до Олімпіади, то з нею вже можна й не рахуватися — своє вона вже отримала, хай за те дякує долі, бо й досі б сиділа в своєму Епірі нелюбою племінницею у свого дядька-царя... Все ніби врахував Філіпп, все передбачив, а ось про сина свого й не подумав. Александр же був не просто його сином, а спадкоємцем влади, і його відштовхнути так, як Олімпіаду, не можна. А втім, захоплений підготовкою до свого нового — шостого — весілля цар про сина тоді й не подумав. І — дарма. Ця необачність йому згодом коштуватиме дорого.

Або Філіпп із своїми повіями, або я!

Все було вирішено: всемогутній цар Філіпп, володар Македонії і Греції, завтрашній, можна б сказати, повелитель світу, смиренно попросить у свого полководця руки його племінниці.

Сімейство Атталів і царський двір заходилися спішно готуватися до весілля. Македонська знать торжествувала

8 В. Чсмсрис

225

свою перемогу: нарешті їхньою царицею стане своя, македонка! Не дочекавшись навіть весілля і тим більше народження дітей, Аттал почав уже відкрито говорити, що тільки діти Філіппа від Клеопатри матимуть законні права на престол і спадкоємство.

Це дійшло до Олімпіади і Александра.

З царицею стався істеричний припадок. Все вона ладна була стерпіти, навіть невірність Філіппа — що поробиш, коли він такий вдався! — але щоб отак?.. Щоб її сина від законного шлюбу з Філіппом позбавити спадкоємства? Зганьбити і виставити його на посміховище? Оголосити заледве чи не байстрюком? Хіба вона, Олімпіада, не законна дружина македонського царя, хіба вона не цариця?.. Істерія була такою сильною, що Александру довелося спішно гукати лікаря. Матір тіпала пропасниці, рот її запінився, перекосився, очі горіли знетямленим вогнем, вона рвала на собі одяг, вила й кричала, що швидше прокляту Македонію вогнем спопелить, швидше власними руками розтерзає чергову царську повію, аніж погодиться, щоб чийсь там діти стали спадкоємцями влади!

Її ледве-ледве уклали в постіль.

Асклепід взяв руку цариці, що дрібно тремтіла, послухав пульс, похитав головою і велів дати хворій заспокійливого зілля. Чи від того зілля, чи від лагідної мови печеного лікаря, що, здавалося, випромінював спокій і доброту, але цариця невдовзі вгамувалася, затихла і наче заснула, тільки губи її час од часу ворушилися — мабуть, і уві сні посидала вона прокльони на невірного Філіппа.

— Твоя мати, а наша славна цариця,— рівним і спокійно-лагідним голосом говорив асклепід Александру, говорив, наче і його теж лікував,— дуже сильна жінка. Тому й почуття в неї теж дуже сильні, такі, які бувають не у простих людей, а хіба що в богів.

Він говорив не тихо, але й не голосно, а якраз в міру, і в голосі його вчувалася непохитна переконаність у правоті своїх слів. Лице привітне, трохи замислене, але не суворе, аби лікар не здавався гордим — таких хворі не люблять. І в той же час він не був ані надто веселим, ані надто запобігливим — останнє може викликати у хворого зневагу. Одне слово, асклепід був незворушливий, спокійно-упевнений, тримався з гідністю і водночас просто. Він був саме здоров'я — щасливий, свіжий, охайний, вбраний зі смаком, бо вважалося, що той лікар, котрий не стежить за своїм здоров'ям, не здатний піклуватися про здоров'я інших. Мабуть, воно так і є. В Александра він викликав повагу — таких ділових, впевнених у собі людей царевич шанував.

Цариця ніби заснула, дихання її вирівнялось, гримаси на лиці зникли, і воно потроху набувало звичайного вигляду. Асклепід ще раз узяв руку хворої, ще послухав пульс і повернувся до царевича.

— Все гаразд. Бунтівний спалах у хворої минув, але...— він значуще подивився на Александра,— це ще нічого не означає. Принаймні про повне чи бодай часткове видужання. Бо хвороба цариці не від тіла, а від душі, та ще від обставин і умов життя. Аби хворій стало краще, я б зважився порекомендувати їй на деякий час змінити місце проживання.

"І цей знає про чвари в царському сімействі",— з досадою подумав Александр і насупився — ліва щока його пересмикнулася.

— Не буду заважати царевичу,— поспішно розкланявся асклепід.— Але якщо виникне потреба — турбуй мене ще.

Як тільки лікар, отримавши платню, гречно розкланявся і з гідністю, якій би позаздрив сам цар, вийшов, Олімпіада раптом сказала, не розплющуючи очей:

— Всі хочуть, щоб я покинула македонську столицю... І цей... слуга асклепід теж. Щоб щезла... Якщо й не на той світ, то бодай далеко. Цьому дуже зрадив би Філіпп та його прокляті македонці. А найперше Аттал із своєю племінницею. Але,— вона розплющила очі, і голос її загрозливо задзвенів,— нікуди я тікати не буду! Зрештою, я тут цариця! Я! Я! Я!—Олімпіада вже зривалася на крик, в очах знову забурхало полум'я ненависті, обличчя почало перекошуватись і в куточках уст запухирилась піна.— Або Філіпп мене доконає своїми весіллями і повіями, яких він оголошує царицями, або я... або я!... Його!.. Проклятого!

І забила в конвульсіях, і кричала щось знетямлено, а з посинілих уст бризкала піна...

Олімпіада: кинджал під подушкою

Аттал запропонував Філіппу перед весіллям з Клеопатрою неодмінно розлучитися з Олімпіадою — "щоб усе було як треба".

Та Філіпп хоч і надто закохався, але на розлучення з царицею не зважився — скандальна історія розлучення слави царю не дасть. Поміркувавши, весело вигукнув:

— Якщо в Македонії будуть дві цариці — хіба це погано?

8*

227

Аттал не став наполягати — не посмів. Зрештою утішив себе: всі знають, що цар давно не живе з Олімпіадою і навіть не буває в її палаці, а вона в його. То хай епірська відьма ще побуде царицею, а вже як Клеопатра остаточно закрутить голову цареві і візьме його в свої руки — він тоді з ким завгодно розлучиться!

Александр у ті дні ходив сам не свій, і здавалось, що за спиною в нього переморгуються і хихикають двірцеві. Досі царевич, незважаючи на чвари між батьком і матір'ю, все ж голову тримав високо. Особливо після того, як батько дозволив йому діяти самостійно. А після Олінфа та херо-нейської битви, де він командував кіннотою, Александр розправив плечі і готувався до нових перемог. Спершу радів, що він один з найближчих помічників батька, рівний йому. Згодом уже відчував себе царем. І навіть поривався керувати державою. І все було б добре, якби не чергова пристрасть батька. Александр не міг його зрозуміти: захопитися шістнадцятилітнім дівчам! Затівати на всю Пеллу весілля? При живій цариці?

У Пеллі вже готувалися до чергового весілля свого царя, і Александр не знав, де подітися. Становище, у якому він опинився завдяки нерозумному вчинку свого батька, було незавидним. Всі знали, що він, Александр, спадкоємець батькової влади і трону, а зарозумілий і нахабний Аттал повсюди заявляє, що тільки майбутні діти від Клеопатри, з якою бере шлюб македонський цар, матимуть права на престол. До Філіппа теж доходили похвалання Атталла, але цар від них одмахувався. (Цього Александр не знав). Про спадкоємця Філіпп не думав і думати не хотів — рано. Ще й весілля не зіграно, ще коли ті діти будуть, а вони вже затіяли сварку про спадкоємство. Вирішення цього

питання Філіпп відклав на майбутнє — час покаже, що йому робити, якщо у нього від Клеопатри будуть діти. А поки що спадкоємцем престолу — єдиним і законним — залишався Александр, син його від Олімпіади. Але Александр не знав цих потаємних, по суті, думок Філіппа, та й не легко йому було — всюди насмішки, кпини, глузливі погляди, різні плітки... О, як він у ті дні ненавидів батька! Коли б він не затіяв весілля, то не було б ні розмов, ні самої ситуації. Розумів, що Аттал захотів з допомогою своєї звабливої племінниці захопити владу, а його, Александра, законного спадкоємця, усунути. На боці Аттала македонська знать і багато полководців. Нічим не могла допомогти синові й мати. В цариці один за одним йшли приступи, і лікарі майже не виходили з її палацу.

В перервах між ними Олімпіада гралася гадюками, ходила як сновидида палацом, і домочадці ховалися од неї. Цариця носилася зі своїми гадюками, щось бурмотіла, очі її горіли, а на губах пухирилась піна. Іноді вона хрипло кричала: — Зрадник!.. Зрадник!..

Знову почала приходити в її сні покійна Філіна. До чого б це? Не інакше якийсь знак. Олімпіада насторожилася, бо ніколи не забувала, як пішла з цього світу її суперниця. А раптом... А що, коли й Олімпіаді потай готується те, що її люди вчинили колись з третьою дружиною царя? Як вона тоді позбавилася небажаної суперниці, так, можливо, тепер Клеопатра (а найперше її підступний дядечко Аттал) хоче позбутися і її, четвертої жони царя. Недарма ж Аттал хотів, щоб Філіпп з нею розлучився. Не вийшло. Аттал відступив у тінь, але навряд чи відмовиться від своєї лихої задумки — будь-що усунути суперницю своєї племінниці. І Аттал, і Клеопатра розуміють: доки Олімпіада жива і в Пеллі, Клеопатра не стане законною царицею. Розлучити її з Філіппом Атталу не вдалося, то залишається віками перевірений спосіб — прибрати з цього світу суперницю. І кінці у воду. А зробити це простіше простого. Знає добре, бо сама так же легко і просто прибрала з цього світу Філіну. І Філіпп навіть уваги не звернув на її раптову смерть. Не зверне він уваги й тоді, коли йому скажуть: "Олімпіада... Ні з того ні з сього... не хворіла і раптом..." Цар навіть зрадіє, що нарешті позбувся нелюбої дружини. І, звичайно ж, влаштує їй пишні похорони, повернувшись з яких, заживе у своє задоволення з Клеопатрою. Аттал, напевне, вже й вибрав для нелюбої цариці тиху смерть. Ось чому їй ночами почала снитися Філіна. То самі боги застерігають царицю: дивись, будь обережною, тебе чекає те, що Філіну спіткало... Тож треба боротися. Убивці можуть з'явитися в будь-який час... Що їм підговорити, наприклад, рабиню, пообіцявши їй волю, якщо вона підсипле якийсь там порошок у їжу своїй господині. Знає, бо сама так діяла і рабиня Філіни тоді охоче погодилася життям своєї господині викупити собі волю. Господиню свою вона отруїла, не підозрюючи, що воля її чекає лише на тому світі — Олімпіаді живі свідки були ні до чого.

Так міркувала цариця і звідтоді спала з кинджалом під подушкою. Двері спочивальні на ніч зачиняла на надійну защіпку. Ефебам, котрі охороняли її палац, вже недовіряла — всі вони македонці. Покладалася тільки на епірян. Варту всередині палацу, яку несли її вірні епіряни, обходила майже щоденно, аби ще і ще наказати: пильуйте! Епіряни, відчувши неясну ще тривогу, старалися і пильнували добре.

Олімпіада нічого не брала в рот доти, доки на її очах кухарі не пробували їжу чи питво. Але страх, що проти неї існує змова, не минав. Навіть у спочивальні не знаходила спокою, а тому веліла скляні ящики з гадюками перенести в спочивальню і поставити біля її ліжка. Знала, які забобонні македонці, тож на випадок чого могла б захиститись і гадюками. І чим пильніше береглася, тим частіше у її сні навідувалась Філіна — глузлива, насмішкувата. Багатозначно казала, наче знущалась: "Ага-а..." Що означало оте."ага-а", Олімпіада не могла збагнути (ясно тільки, що погроза) і до ранку не могла заснути. І від будь-якого підозрілого звуку то за кинджал хапалася, то бігла до ящиків з гадюками... І щодня слала до сина своїх людей з потаємними скаргами: їй, його матері, у Пеллі загрожує небезпека. Що така ж небезпека загрожує і йому, спадкоємцю македонського престолу.

І Александр вирішив поговорити з батьком — відверто і прямо.

При чім тут пута Гіменей?

Філіпп охоче прийняв сина. Щоправда, без свідків і в потаємній кімнатці, де він завжди вирішував особливо важливі державні справи. Був він лагідний, увесь аж світився в очікуванні щастя, що його чекало з Клеопатрою. Звідтоді як закохався, цар наче помолодів років на двадцять — двадцять п'ять. Навіть чорна пов'язка на оці не псувала його радісно-молодецького вигляду — єдине око царя випромінювало чекання завтрашніх утіх та насолод. І та відверта батькова радість викликала внутрішню неприязнь у сина, ба навіть осуд (в юні свої роки царевич не визнавав жінок, крім своєї матері та годувальниці Ланіки, і був твердо переконаний, що покликання справжнього чоловіка і жінки — то несумісні речі. Бо тільки слабаки піддаються жіночим чарам, якщо вони взагалі є, а сильні — ніколи).

Батько був збуджений: то сідав, то схоплювався, то потирив руку об руку — подібної звички в нього Александр раніше не помічав. І це теж викликало в нього огиду. "Чого це він метушиться, як хлопчисько?.. — думав зневажливо. — Схоплюється, бігає, наче той півник, ось-ось ще закукурікає..."

— Ну, розкажуй, сину, як живеш, що тебе турбує? — на обличчі і в голосі — сама доброзичливість. — Давненько ми з тобою не зустрічалися.

— Бо з-за весілля у тебе немає часу навіть з рідним сином зустрітись!

— Не тільки підготовка до весілля забирає мій час, а й підготовка до майбутнього походу теж. І не кип'ятись, — вже лагідно додав. — Ти — не вода у бронзовому казані, що стоїть на вогні.

— Але мене, як і казан на вогні, пече з усіх боків! З мене і моєї матері сміються твої люди. Ти покинув мою матір, і тепер їй загрожує смертельна небезпека. При живій своїй дружині ти затіяв весілля з Атталовим дівчиськом!

Філіпп раптом ляснув долонею по мармуровому столику, і черговий ефеб, не зрозумівши того виляску, вскочив до кімнати.

— Ге-еть! — заревів до нього цар і повернув до сина червоне лице, що так і палахкотіло гнівом. — Не смій втручатися у стосунки між батьками! Бо не тобі мене судити. — Посопів, охолонув і сказав майже миролюбиво: — Я ж не втручаюся у твої

особисті справи. Любися з ким хочеш, але дай і мені право любитися з тими, з ким я захочу.

— Не жінки головні у чоловіків! Батько засміявся.

— Можливо. Але про жінок ти Дарма так. Більшого щастя, як вони, нам, чоловікам, ще ніхто не може принести.

— Я ненавиджу жінок! — затявся на своєму Александр.

— Відчуваю, — батько посміхався. — Але це в тебе від юності. А можливо, це вплив твоєї матері.

— Не говори так про мою матір, яку ти зрадив.!

— У мене з твоєю матір'ю все в минулому, — Філіпп намагався говорити рівно і спокійно, хоч це йому й коштувало чималих зусиль. — А живу я сьогоднішнім днем. Та й життя, сину, складніше, аніж ми думаємо про нього. Ще невідомо, як у тебе складеться особисте життя і скільки разів ти будеш закохуватись!

— У мене інша мета. Для мене жінки — це другорядна справа.

— А я жінок люблю! — визивно кинув цар. — І життя свого без них не уявляю.

— А подружня вірність?

Батько вже почав втрачати терпець.

— Та при чім тут пута Гіменей, коли мене вабить інша?! Я вдячний богам, що вони послали мені юну Клеопатру.

— Але Аттал всюди заявляє, що...

— Аттал просто дурень, — незлобиво буркнув цар. — І теревенить не знаючи що. Він всього лише віддає мені свою племінницю. А від того, що він породичається з царем, — знатнішим не стане. Він і без такого родичання знатний.

— Але Аттал всюди заявляє, що твоїми спадкоємцями будуть тільки діти від Клеопатри.

— Хай вони ще спершу народяться, — відмахнувся цар. — Нічого і нікого не слухай, мій сину. Твою матір без мого відома ніхто й пальцем не посміє зачепити. А спадкоємець мій — ти. І не будемо більше про це. Тим більше в мене сьогодні хороший настрій і я не хочу сваритися з тобою. Від цього наше царство не зміцніє. Ти був моїм сином, моїм сином і залишишся. Але не забудь прийти на моє весілля. Інакше я ображуся.

— Але мені тяжко, — повагавшись, зізнався Александр.

— Знаю, — злегка обняв його за плечі батько. — І все ж ти мусиш бути, бо інакше подумують, що між нами спалахнула спірка. А цього я не хотів би. Тож мусиш бути на весіллі моєму і заодно й привітаєш мене з новим щастям.

Демон і й застерігає...

Внутрішній голос — його великий Сократ називав де-монієм — застерігав Александра: не йди на весілля батька, не ризикуй, добром це для тебе не скінчиться...

І все ж Александр, звелівши своєму внутрішньому голосу, названому демонієм, мовчати, пішов. Хоча й розумів: демоній мав рацію, сину цариці Олімпіади, зневаженої і скривдженої Філіппом, яка попри все, а швидше про людське око залишається царицею

і дружиною македонського царя, іти на весілля невірному батька принизливо. Але не піти — гірше. Аттал і його прихильники сприймуть це як перемогу, як повний програш епірської відьми та її сина при македонському дворі. І демоній зрештою змушений був погодитись з ним: ти мусиш іти на весілля, щоб Аттал не святкував перемогу, але одночасно й застеріг: дивись, царевичу, пильнуй кожний крок. Противники твоєї матері, а найперше Аттал, зроблять все, щоб принизити тебе в очах македонської знаті.

І все вийшло так, як і застерігав його демоній.

Міркуючи, як йому триматися на батьковому весіллі, царевич вирішив бути насмішкуватим, іронічним, елегантно-вишуканим, трохи навіть глузливым: мовляв, що поробиш з батьком — не байдужий він до прекрасної половини роду людського. Кожний з нас має якусь слабину, люди ж бо ми, зрештою. Іронія — але витончена, благородна — і мала стати його зброєю. До того ж він водночас ніби збоку спостерігатиме за тим, що відбувається в царському палаці, недосяжний ні для насмішок недругів, ні для власних емоцій. Ось тільки таким — насмішкувато-безтурботним, вишукано-елегантним він і візьме гору над Атталом. Він, Александр, царевич і спадкоємець трону — це треба повсякчас підкреслювати. І чим більше Аттал втрачатиме контроль над собою, тим витриманішим та іронічнішим мусить бути він.

Одягнувся відповідно до свого віку, по-юнацькому, але вишукано: білосніжний хітон, скріплений на плечі золотою пряжкою, — витвір кращих грецьких умільців, взяв розкішні сандалії з переплетеними до колін ремінцями. Ноги, руки, шия — відкриті, засмагли, налиті юнацькою снагою і силою. Лице печене, злегка гордовите, величне, але в той же час і ніби безтурботне. На поясі — короткий плащ, скріплений на шийі золотою пряжкою. Такі плащі в греків носили лише юнаки, старші зодягали хламиду, здебільшого вирушаючи в дорогу, на полювання чи й у похід, на війну. А царевич надів його на весілля. І тут був свій смисл. Хай погадають Аттали, чому це Александр одягнув не звичайний гіматій, а хламиду, яка годиться для полювання та воєн. Натяк досить прозорий: царевич прийшов не на весілля, а на полювання. Можливо, й на війну...

Поснідав Александр скромно — кинув до рота кілька крихітних шматочків хліба, вимочених у вині, пожував, не відчуваючи смаку, проковтнув, і все. Порожній шлунок, легка, стрімка хода, ясна голова, вишукана мова. Ось все це і знадобиться йому на весіллі.

Від матері примчав гонець: цариця благала сина не йти на весілля до зрадливого батька на "потіху Атталам". Застерігала, що їй приснився поганий сон... Александр пробіг очима пергамент і, ледь посміхаючись, сказав гінцеві:

— Передай цариці моє шанування і подяку за її турботу і піклування. Скажи, що мені сьогодні снівсь, навпаки, гарний сон.

Гамеліон — місяць весіль

В гірській Македонії завили-загули сніговії, затріщали морози. Македонці не без задоволення покрекували, добрий мороз розганяє кров у молодця. А на рівнинній Македонії і ближче до моря стояли дні сонячні, теплі, з м'яким, сліпучо-осяйним снігом, коли досить було одного лише вовняного гіматія, а не овечого кожуха та

кудлатої баранячої шапки, як у горах.

Надійшов гамеліон — місяць весіль.

По всій Македонії справляли весілля — від пастуших поселень в засніжених горах, де аж земля репалась від морозів, до теплих приморських рівнин, до царського палацу в столиці. Пелла з нагоди царського весілля прибралася, особливо весела та гамірно-збуджена метушня сповнювала палаци Аттала і Філіппа. Сам цар, як завжди з нагоди такої радісної події, що його чекала попереду, загуляв з гетайрами, не знаючи ні дня ні ночі. І щоранку прокидався у якої-небудь своєї коханки. І з чужої постелі, стомлений любов'ю і п'яною ніччю, посилав своїй нареченій найніжні-ше запевнення у вірності й близькому щасті, що їх чекало, як тільки-но вони відгуляють весілля й залишаться нарешті удвох...

Коли все було готове і настала черга приносити весільні жертви, цар був тут як тут. Він і справді помолодів, і хтива посмішка не сходила з його дещо спотвореного чорною пов'язкою лиця. Александрові бридко було дивитися на батька, який, тільки-но вибравшись з чужої постелі, що не встигла ще охолонути (про нічні походеньки царя говорила вся Пелла), натхненно промовляє щось про своє велике кохання до незрівнянної, єдиної Клеопатри...

Весілля справляли за всіма звичаями предків і так, наче молодий уперше в своєму житті брав шлюб: Аполлону принесли у весільну жертву молоду і жирну теличку, яку оббілювали, засмажили і з'їли в честь майбутнього подружнього союзу македонського царя. Сам цар, як завжди, пив багато й охоче і не хмелів. Потім він підніс в жертву Аполлону пасмо свого вже трохи прихопленого сивиною волосся (молода в цей час приносила пасмо свого волосся в жертву богині Артеміді), і всім гуртом, на чолі з добре підпилим молодим, веселою та гамірною юрбою рушили до будинку молодої. Філіпп уже добряче похитувався, але на ногах ще тримався і єдине його око сяяло завзяттям. Коли цар розмахував руками, на сонці спалахували сяйвом золоті його персні. Молодого супроводжували дружки, потім ішли Парменіон та Антіпатр, а вже за ними із своїми молодими друзями простував Александр. Його дратувало, що він супроводжує царя після полководців та радників, але попри все намагався веселитися, хоч веселість аж ніяк не йшла на душу.

Навстіж відчинені двері в палаці молодої (точніше, в палаці Аттала) прикрашені, як і велить'звичай, маслиновими та лавровими вінками. Біля палацу гурти цікавих, вони весело вітають молодого, вигукуючи в його честь здравиці. Молодий у хітоні, поверх якого накинуто пурпуровий, аж вогняний, плащ, взуття теж червоне, на голові вінок із золотого листя й гілок, що так і сяє в промінні не по-зимовому теплого і лагідного сонця. Молодий першим переступив поріг дому молодої, і навстріч йому з посмішкою від вуха й до вуха вже біжить щасливий "батько" молодої — її дядько, ненависний Александру Аттал.

— Чи тут живе молода? — вигукує дружба.— Чи сюди ми потрапили, чи, може, нам інший будинок шукати?

— Іншого будинку вам шукати не треба, дорогі гості,— кланяється Аттал.— Сюди ви

потрапили, у нас молода. У нас.

І веде молодого та його гостей до домашнього вогнища, де приносять жертви, й урочисто заявляє:

— Не віддаю дочку чоловікові, а відриваю її від свого серця і від домашнього вогнища. О боги! Будьте свідками, що віднині молода приносить жертви тільки перед домашнім вогнищем свого чоловіка.

Тим часом в покоях заспівали сумної весільної пісні, що, мовляв, молода прощається з волею і йде назавжди з батькового дому. Сама ж молода, як і годиться, "гірко" плакала.

Аттал вже завів молодого та його гостей до зали, звелів трохи почекати, доки прийде молода. Цар нетерпляче тупцяє, й Александру видно, як він збуджено потирає руки. А втім, якщо царя лише відносно можна назвати молодим, то наречена й справді була молодю — такою юною, звабливою, свіжою, наче той пуп'янок, що тільки-тільки розквітнув. Вона в шафрановім хітоні — довгім, з барвистою каймою внизу, перехопленому тоненьким пояском у талії, поверх якого — пурпуровий, з малюнком, пеплос, на струнких ноженятах розкішні, оздоблені сріблом черевички. Сяють сережки, коралі та інші прикраси, на голові з пишною зачіскою — діадема із золотого листя й гілочок мирта... Клеопатра гарна молодістю своєю, ще ніким не займаною, вродю гарна і схвильована бентегою. І Філіпп, точнісінько як колись на такому ж весіллі милувався четвертою своєю нареченою, Олімпіадою, так тепер милується шостою своєю нареченою, і, як колись Олімпіада, так тепер Клеопатра здається йому єдиною у світі білому, незрівнянною і прекрасною — слава життю й любові!

Пружним і легким кроком досвідченого воїна і гульця підходить молодий до молодої, дарує їй свою чарівну посмішку, бере під руку і веде до бенкетного ложа. Не йде, а ледь торкається ногами підлоги — вишуканий, стрімкий, елегантно-запобігливий. ІДо-що, а бути вишуканим у ставленні до жінок македонський цар уміє, і це в нього виходить і просто, і гарно (так же легко він може вдавати із себе і простого, грубого селянина). Молоді в золотих вінках обмінюються закоханими поглядами. Немає щасливіших, ніж вони, людей у світі білому. Принаймні так здається збоку. Але близькі піддані знають, що таким щасливим і схвильовано-врочистим цар був і на кожному з попередніх п'яти своїх весіль. Одружується вшосте, але ж чи надовго? Чи не доведеться їм бажати своєму владиці подружнього щастя і всьоме, увосьме?..

Та ось чоловіки прилягають на бенкетних ложах, жінки, як і заведено, сідають у протилежному від чоловіків кутку зали.

Молоді — навпроти весільного пирога з товчених кунжутних зерен, змішаних з медом. А на столах — чого душа жадає! Слуги один поперед одного розносять перші чаші з вином...

Ти послухаєш царського меча!

З чого і як почалося — гаразд і не пам'ятає Александр. Весілля промайнуло перед ним як у тумані: бачити бачив, але не сприймав, чути чув, але не усвідомлював. До нього посміхалися (чи ж не ехидно, бува?), і він у відповідь посміхався. Точніше,

намагався посміхатися. Як і задумав, грав свою роль — тримався злегка насмішкувато, намагаючись бути не на весіллі, а над весіллям, і спостерігати все ніби збоку. Але не виходило. Не вдавалася йому роль відстороненого, безтурботного весельчака — в душі все клекотіло... І все важче й важче йому було дерти рот у ввічливій, холодній посмішці. Дратівливість шукала виходу і ось-ось його могла знайти. А цього не треба, ой не треба! Ніякої волі справжнім почуттям, хай усі бачать, який безтурботний і насмішкувато-елегантний царевич. І чергове весілля свого батька він сприймає, як чергове грище, забаганку. Він спадкоємець престолу, то чому ж йому дратуватися. Дратуються тільки кволі — сильні воліють керувати своїми справжніми почуттями. Але не виходило.

Коли почало вечоріти, залунали флейти. Всі знали, що то означає, і дружно загукали:

— Пора молодій та до молодого!

— Пора, пора,— охоче погодився і сам молодий, який, захмелівши не в міру, відверто ліз до Клеопатри з обіймами, під столом щипав її за стегно, і вона то червоніла, то блідла, то безтямно посміхалася.

З будинку Аттала до царського палацу молодих везли у завітчанім візку під теленькання дзвоників. Перед вели флейтисти, всі хором співали пісень, пританцьовували, і так з галасом і піснями сунула процесія вулицею. Тітка молоді — вона грала роль її матері — йшла за візком із смолоскипом, запаленим від домашнього вогнища молоді,— його Клеопатра мала занести у дім свого чоловіка.

— О Гіменей, о Гіменей!..— голосно вигукують дружки.

Скільки їхали, стільки люд кидав під ноги процесії квіти (живі квіти посеред македонської зими — їх гінці царя привезли з теплих грецьких країв). А далі було так, як і раніше було на весіллі у Філіппа. В палаці їх першим зустрів хлопчик з корзиною фруктів у руках. Тоненьким голосочком він проспівав весільний гімн, бажаючи, щоб у молодих "кращою, ніж стара, була нова доля-доленька".

"Але ж так йому співали і так бажали нової долі і тоді, коли він одружувався з моєю матір'ю",— ревниво думав Александр, ледве утримуючи на своєму закам'янілому обличчі чергову посмішку. Тим часом наречена ("Як і колись моя мати",— знову майнула ображена думка в царевича) взяла з корзини фігу та айву і з'їла їх на очах у присутніх — на знак, що її щастя буде спокійним і солодким.

Як і велить звичай, молодий заніс молоду у свій палац на руках. ("Як і колись мою матір...")

А після подячної жертви біля домашнього вогнища відбувся заключний ритуал, що завжди вінчає весілля македонських царів: молодим піднесли коровай і на їхніх очах розрубали його мечем навпіл. І Аттал — щасливий і гордий Аттал! — підніс його молодим, вже чоловіку та жінці перед богами й людьми, по шматочку священного хліба... Весілля вже наближалося до свого кінця.

Ще ніколи за своє коротке життя не почував себе так зле Александр, як на тому злочасному весіллі. Як не намагався бути відсторонено-безтурботним і дивитися

зверхньо на все, що відбувалося, як не силував себе на вишукану іронію — нічого не виходило. Особливо від думки, що якийсь там Аттал вже називає себе родичем царя. Ще до весілля македонська знать почала дружно запобігати перед Атталом, а тепер він і поготів викликав у них пошану, і Аттала все проголошували другим македонцем у царстві — після царя він в один день став найвпливовішою людиною в царстві. І горда, вразлива душа не змогла цього знести. Від однієї лише думки, що він, син цариці, яку вигнав цар,— ставало боляче і тяжко. Він спадкоємець батькового трону, а всі, наче змовившись, хвалять та віншують якогось там Аттала і навперебій говорять, що тільки діти Філіппа від нової цариці стануть спадкоємцями престолу. Він, Александр, був живим, але всі трималися так, наче його вже й не було на цьому світі. Гордий Александр ще не зазнавав такого приниження, як на шостому весіллі свого батька. На нього позиркували мовби й поштиво, але не без насмішки. На батьковому весіллі, безміру п'яному, він один залишався тверезим, сумним і нещасливим. Ні, знести такої наруги Александр не міг. Тіпались губи, руки тяглися до руків'я меча, але на кому зігнати свою злість, кому відомстити за своє приниження — він не знав. Відчував: всі проти нього.

Сина свого чоловіка Клеопатра просто не помічала. Забагато йому честі, хлопчиську! Та й що він важив, як поруч неї саяв од щастя сорокашестилітній цар. Він був п'яний і з трудом тримався на ногах. Гетайри пильно стежили за кожним кроком свого владика і раз по раз підтримували його, коли той, хитнувшись, міг упасти. Це теж викликало зневагу й обурення в душі Александра. Цар, а напився як останній гультьяй. І що він там ще белькоче? Куди поривається, як його вже й ноги не тримають... Чи ж він хоч бачить, де його молода дружина?

Царів тесть, не криючись, вже святкував свою перемогу, вважаючи, що віднині настали його дні. Він теж добряче набрався, як і його коронований зять. І обидва вони були надто бридкими для Александра.

Вино, як відомо, швидко розв'язує язика.

Знахабнів Аттал, подумав, що віднині йому все дозволено, що він і справді рівний самому царю. Ще б пак! Дядько самої цариці! Ніколи, навіть якби йому отут рубали голову, не визнав би Александр якусь там Клеопатру царицею. Бо царицею Македонії залишалася його мати, зганьблена і вигнана царем. А навколо всі вигукували:

— Слава, слава чоловікові й жоні — царю і цариці!

— Слава Філіппу — царю з царів!

— Слава Клеопатрі — цариці македонській! Александр не міг стриматись і вперше вдався до насмішки.

— Слава полководцю Атталу, котрий щойно здобув найбільшу свою перемогу!

Всі отетеріло затихли. Але слух царського тестя був над-, то затуманений вином — не дійшла до нього насмішка Олімпіадиного синка. Тільки й розібрав він, що синок епір-ської відьми вигукує йому славу як полководцю. Хай вигукує, хай славословить, так і треба.

Здійснивши подячну жертву богам за те щастя, що вони йому "піднесли, Аттал

раптом забаг зараз же просити богів, щоб вони послали македонському цареві законних дітей від його нового шлюбу з молодою царицею Клеопатрою. Слухаючи те п'яне белькотіння, Александр пополотнів. Виходить, що в царя Філіппа досі були незаконні діти? І зокрема він, його син і спадкоємець, теж незаконний?

Далі терпіти вже не було ані сили, ані бажання. Його зганьбили і ганьблять... Рука Александра щось схопила. Не зважаючи на те, що в його руці,— а тримав він великий срібний кубок,— царевич швиргонув прямо в нахабне і масне лице Аттала.

Аттал дарма що п'яний, але встиг відхилитися.

— Вискочень! — спокійно і від того ще більш зневажливо сказав царевич, як срібний кубок, пролетівши мимо скроні Аталла, дзенькнув об стіну.— Як полководець ти, не здобувши слави на полі бою, гадаєш взяти своє за допомогою принадливості своєї племінниці? Ха-ха! Досі полководці воювали мечами, ними здобували визнання і перемоги, а ти вирішив замість меча використати тіло своєї племінниці?

Аттал застиг з розкритим ротом, наче йому щойно нанесли удар під груди. Смертельна блідість поволі заливала його перекошене лице. Весільчани завмерли, стояли так, наче кожний з них проковтнув палицю і тепер не знав, що з нею робити. А сам винуватець урочистостей, захоплений своєю юною дружиною, нічого не чув і нічого не бачив.

Аттал сапнув повітря, отямився і вихопив меч.

Александр теж вихопив меч і зробив випад — очі його горіли, губи міцно стиснені.

Цар отямився лише тоді, як з дзенькотом схрестилися мечі.

Весільних веселощів як не було.

— Не смі-й! — закричав цар до свого сина.— Я позбавлю тебе права спадкоємства, якщо ти будеш ображати моїх кращих людей!

Гул схвалення пронісся у залі — цар заступився за Аттала. І вже хтось з македонців вигукнув:

— Геть епірян з Македонії! Потім ще хтось закричав:

— Син епірської відьми посмів підняти руку на славного полководця Македонії! Яблуко від яблуні недалеко падає. Ганьба!

Тут би Александру схаменутися — у гніві Філіпп не знав ні спину, ні пощади. Але злість, що їла Александра протягом всього весілля, нарешті вирвалася назовні і він уже не міг її зупинити. Щось дико крикнувши, царевич налетів на ненависного йому Аттала, меч так і замиготів у його руках. П'яний Аттал хоч трохи й протверезів, але все одно від хмелю був такий слабкий, що ледве відбивав удари. Ще мить—і царевич розсік би його навпіл.

Філіпп збагнув, що треба рятувати свого тестя. Вихопивши меч, він кинувся на сина.

— Не слухаєш мого батьківського слова — то послухаєш хоч царського меча! —'вигукнув він, коршаком налітаючи на сина.

Александр застиг, блідий як сама смерть. Губи його теж були блідими, очі горіли, тільки ліва щока тіпалась.

— Зупинись, царю,— в тиші,, що запала в залі (лише чути було, як хтось важко і злякано дихав), раптом чітко проказав царевич.— Зупинися, бо тебе зупинить мій меч, а я цього не хотів би.

І подумав у ту мить: "Ой недарма ж мені мати не радила йти на це весілля — поганий сон їй приснився". Але шлях до відступу вже було відрізано. Та й не звик Александр відступати, навіть перед рідним батьком.

— Ах... то ти... ти мені... погрожуєш?

— Хоч ти і всемогутній, адже віднині маєш аж двох цариць, але я все одно не відступлюся.

Цар наче вибухнув.

— Ти-и... щеня... мені... смієш... Так одержуй!

Філіпп зробив лише один крок з мечем у руці, хитнувся — він був дуже п'яним і, мабуть, не усвідомлював того, що зараз відбувалося,— і впав. Юна цариця закричала знетямлено, гадаючи, що цар уже мертвий...

— Заспокойся,— розімкнув Александр білі, прикушені до крові губи.— Нічого з царем не сталося, він просто п'яний і проспиться лише завтра.— Сунув меч у піхви і додав, показуючи на розпластаного на підлозі царя: — Ось той чоловік, котрий зібрався йти походом в Азію, а сам не в змозі навіть дійти від ложа до ложа.— І з гордо піднятою головою неспішно вийшов із зали.

Лише тоді кинулись до нерухомого царя. Аттал випередив усіх, опустився на коліна, підняв цареві голову, і всі почули, як цар мирно хропів, забувши в ту мить навіть про свою юну царицю...

Тим часом дівчата заспівали епіталаму, що означало кінець весілля. Під звуки хору молодий мав вести молоду в спочивальню, а гості мусили розходитись...

Перша шлюбна ніч

Не такою уявлялася Клеопатрі перша шлюбна ніч. Її чоловік і цар, розкидавши дужі руки та ноги, захопивши майже все подружнє ложе, прохріп до білого ранку — наче після добрих гульок із своїми питними братами гетайрами. Він лежав горілиць, задерши до стелі напівокруглу борідку, і, мабуть, від того, що рот його був відкритий, хропів немилосердно і нестерпно. Такого дужого чоловічого хropіння Клеопатра ще досі не чула. А втім, що вона знала про чоловіків у свої шістнадцять років? А про царів і поготів. Хоча уявляла їх незвичайними, не земними людьми, а богами. А цар Філіпп виявився таким же земним, дещо брутальним і аж занадто простакуватим,— як усі македонці. А втім, цар перевершував своїх підданих, бо більшого пияка, ніж він, у всій Македонії, як і в Греції, мабуть, не знайти. І ось він, нащадок самого Геракла, ле-жап біля неї, п'яний до безтями, і, розкривши рота, хропів, як хropуть пастухи чи селяни після важкої цілоденної праці. БррррШ

Не такою уявляла Клеопатра свою першу шлюбну ніч. На подружнє ложе царя принесли гетайри, теж п'яні, галасливі, гостроязикі й безсоромні,— а ще сини знатних родів. Весело поглядаючи на неї, царицю, сотник —теж п'яний як чіп і теж безсоромно-нахабний — сказав, вкладаючи Філіппа на подружнє ложе:

— Не займай царя. Як чоловік він зараз ні на що не здатний. А тим більше для виконання своїх подружніх обов'язків. Як переспить та похмелиться добряче, тоді інша річ.

Гетайри хотіли роззутися царя, але той не дався. Не розплющуючи очей, він брикався, лаявся і заспокоївся лише тоді, як його полишили у спокої. Гигочучи, гетайри вийшли, лишивши її наодинці з п'яним чоловіком. Клеопатра ледь примостилася на краєчку подружнього ложа і так, злякано здригаючись, коли він скреготів уві сні зубами, пролежала до білого ранку. Коли Філіпп, соваючись, доторкувався до неї своїм тілом, вона гидливо здригалася і відсовувалась далі. Та далі вже не було куди відсовуватись — краєчок ложа. Мусила терпіти. Навіть той смердючий перегар, що линує од нього. Плакала. Жаліла сама себе — за кого її видали, о нещасна вона! А потім згадала, що віднині вона цариця, і заспокоїлась. Бо чоловік її не хто-небудь, а знаменитий на всю Грецію цар. Тому й світ для Клеопатри прекрасним здався. А що перебрав на власному весіллі цар — з ким не буває. На те вони й чоловіки. Не кожний день Філіпп п'є, буває і тверезим. Важливо, що віднині вона цариця Македонії, все інше — дріб'язок... Так заспокоювала себе Клеопатра, намагаючись не звертати уваги на жахливе хропіння царя. Під ранок таки стомилась і, певно, трохи придрімала (цар на той час ніби урвав своє хропіння), бо схопилась, як у двері .загупали.

Сполошено забилося серце — хто? Чого?.. А по той бік дверей галасували:

— Ей, молоді! Годі вам любитися, вже гості зійшлися, покривало треба знімати з молодої...

А-а... покривало. Клеопатра полегшено перевела подих.

Загупали вдруге — нахабно, безцеремонно, наче не до царя в спочивальню, а до якогось дядька-селяка. А втім, весільний звичай є звичай і перед ним усі рівні — навіть царі, такою була Македонія. Від повторного гупання Філіпп, урвавши хропіння, схопився й знетямлено затряс закудланою головою — певно, намагався хоч що-небудь збагнути, де він і що з ним? Чорна пов'язка зсунулась, на місці ока з'явилася червона яма з рубцями. Клеопатра злякалась тієї очної ямки, що наче підморгувала їй, крикнула. Філіпп від її крику, мабуть, отямився, поправив пов'язку і єдиним оком вступився в Клеопатру, намагаючись згадати, а хто ж вона така — чергова його коханка на одну ніч чи...

— Та чи ж ви скоро вийдете, молоді? — галасували по той бік дверей.— Годі любитися, залиште трохи любові ще й на завтра, а сьогодні пора знімати покривало.

Цар з шумом видихнув із себе смердюче повітря від перегару, глянув єдиним, все ще посоловілим оком на Клеопатру, пошкріб груди й зітхнув наче б винувато:

— Перебра-ав... Похмелитися б... Душа горить...

На тім перша шлюбна ніч цариці Клеопатри й закінчилася. По якомусь часі цар Філіпп, бадьорий (встиг вже похмелитися пивом) і свіжий, ніби й не він хропів усю ніч п'яний як чіп, напахчений, гарно зодягнений, елегантно вивів до гостей свою юну царицю. Був він запобігливо-люб'язний, а на його лиці грала чарівлива посмішка. І

Клеопатра тільки подивувалася тій разючій переміні, що сталася з царем. Столи вжегнулися від яств і питва. Гості дружно та гамірно вітали царя з новим щастям, а деякі відчайдухи навіть дозволили собі — весільний звичай є звичай, і перед ним усі рівні — солонуваті жарти й доскіпувалися: а якою ж була перша ніч?

Філіпп доброзичливо посміхався — милий, привабливий, навіть чарівливий. О, як миттєво він умів перевтілюватись і набувати іншого вигляду, такого, який і був потрібний у ту мить. Знову залунали здравиці в честь царя й цариці, знову вино полилося рікою. Того ранку молодій, як і годиться, востаннє наділи шафранове весільне покривало і, відспівавши обрядових пісень, назавжди його зняли. І Клеопатра врочисто піднесла своє весільне вбрання в дарунок цариці богів, повелительці хмар і бур, блискавок і грому, знаменитій дружині батька богів та людей Зевса, незрівнянній богині Гері. А даруючи небожительці покривало, молода, як і водиться, навзаємін прохала у неї сімейного щастя, обіцяла стати своєму чоловіку доброю дружиною і господинею дому його і царства славетного його. Потім розпочався найприємніший для кожної молодої ритуал: гості навперебій підносили їй дарунки. Царські гості всі знатні й багаті, тож на дарунки не скупилися, один одного намагалися ними вразити. Дарували все: багату зброю і посуд, одяг, золоті й срібні речі, просто золото. Клеопатра, приймаючи дарунки, розчервонілася, і цар, який на дарунки й уваги не звертав, бо свого мав предосить, з цариці-дружини захопленого погляду не зводив.

Вразив царицю своєю щедрістю і дядько Аттал — його слуги й раби стільки всякого добра наносили в покої Клеопатри, що вона на якусь мить навіть дар мови втратила. Дядько був на вершині слави, тримався тільки біля царя, всіляко підкреслюючи, що віднині він — друга особа в царстві.

Гості їли й пили, віншували царя з царицею. Філіпп і цього разу пив багато, але Клеопатру застеріг:

— Не хвилюйся, сьогодні я буду зовсім інший.

І Клеопатра в передчутті того, що мало нарешті статися цієї ночі, лякалась і ще дужче квітла й солодко-мрійливо посміхалася. Все пливло перед нею як у рожевому тумані, було млосно і солодко, молода кров нетерпляче вирувала, і тіло від того було гарячим і зовсім не цнотливим, як раніше. Філіпп час од часу непомітно для гостей клав свою руку їй на стегно — рука була тверда, важка і гаряча...

Співали й танцювали гнучкотілі, звабліві рабині, і гості ласо їли їх очима, розмови за столами велися вільні, іноді грубуваті і не зовсім пристойні, але такі розмови Філіпп любив. І на кожний солоний дотеп він сміявся чи не гучніше, ніж інші, — прісного цар не терпів, навіть жартів.

Підвечір Клеопатра пережила кілька неприємних хвилин. Несподівано із бенкетної зали викликали дядька Аттала, і Клеопатра відчула: щось трапилось. Дядько повернувся швидко, стурбовано-похмурим, протверезілим. Підійшов до царя, нахилився до його вуха. Клеопатра теж протверезіла — від любовного хмелю, — вся насторожилась, завмерла.

— Біда, царю... — шепнув Аттал, і білизна повільно заливала його завжди червоне

лице.— Зрада...

Жодна риска не ворухнулась на лиці царя. Все так же зберігаючи чергову свою чарівну посмішку, він самими лише губами запитав:

— Хто?... Що?..

— Цариця Олімпіада і синок її Александр... — Аттал ще щось шепнув, але Клеопатра не вчула.

Цар з посмішкою глянув на свого тестя.

— Ти надто багато випив, Атталє!

— Але твоя колишня жона, забравши всіх своїх людей, спішно залишила Пеллу. Виїхав із столиці й царевич Александр.

— Ти називаєш це зрадою? — Цар уже сміявся від душі.— Та це ж добра вістка, що епірська відьма покинула столицю. Я не знав, як її позбутися, аж тут вона сама... Хай Олімпіада їде куди захоче. А з сином я розберуся потім. І годі про це, сьогодні у мене буде перша шлюбна ніч з молодого жоною, і я хочу бути в доброму настрої.

Втеча в Епір

Звідтоді як у 351 році Олімпіада на чолі македонського війська, яке вів Євмен, захопила Епір і позбавила свого дядька Аріббу влади, царем Епіру вважався її брат Александр— сама Олімпіада теж мала титул цариці Епіру. Дядько Арібба, доки підростав малолітній цар, лише керував Епіром від його імені та імені Олімпіади. Минуло дев'ять років, Александр підріс, і в 342 році сестра відвезла його в Епір і посадила на царський трон, а дядька Аріббу вигнала геть — за непотрібністю. Залишаючись в Македонії, Олімпіада через свого брата фактично керувала Епіром всі ці роки, і без згоди своєї всемогутньої сестри Александр не міг і кроку ступити. Про непокору не могло бути й мови — Олімпіада свавільна і в гніві нікого не милує, навіть рідну їй кров. Щоправда, в Епір доходили глухі чутки, що в Олімпіади щось там не ладиться з Філіппом, що вони буцімто розлучені, але попри все Олімпіада залишалася македонською царицею. Може, Філіпп тому й не розлучався з Олімпіадою, щоб іменем своєї дружи-ни-цариці і далі утримувати в своїх руках Епір. І Александр вирішив триматися обачно, стояти осторонь сестриних чвар з чоловіком, бо інакше Епір може втратити і ту видимість незалежності, яку ще мав. Та, зрештою, розбрат у царському сімействі — це суто їхня сімейна справа, хай самі й дають собі раду. І, коли сестра з'явилася в Епірі, брат-цар вдав, що так воно і має бути.

— Я не в гості до тебе приїхала, а додому! — заявила Олімпіада.— Не забувай: не тільки ти цар Епіру, до речі, з моєї доброї волі. Я теж епірська цариця.

— Я завжди це пам'ятаю, сестро.

Вони були удвох в лункій і пишній тронній залі епір-ських царів, з мармуровими колонами, обвитими мармуровим плющем, з бюстами великих греків у нішах, з блискучою мозаїчною підлогою, що переливалася всіма кольорами веселки, і гомоніли мовби приязно, як брат і сестра, що давно не бачились. Колись у тій залі на підвищенні, на яке вели три сходинок, стояв лише один трон із слонової кості, прикрашений золотими лев'ячими головами на підлокітниках, а також золотими та срібними

інкрустаціями. Але звідтоді, як владиками царства стали брат і сестра, поставили й другий трон — точну копію першого. І ось брат і сестра сиділи на своїх тронах і, трохи повернувшись одне до одного, розмовляли. Александр відчував, що розмова з сестрою буде непростю, не для побачення ж з братом приїхала вона з Македонії.

А поки що Олімпіада майже турботливими, майже материнськими очима розглядала брата, ніби вперше його бачачи. Витягнувся, високий, гінкий. Олімпіада розповніла, рано обважніла, лице велике, повне величі й влади, а тепер ще й гніву та образи, а брат, власне, худий як лозина. В чомусь він скидався на її сина. Такий же рвійний, запальний, честолюбивий, про себе високої думки. І лицем ніби схожий — ніжне воно, одухотворене і водночас владне, вперте, зарозуміло-гордовите. Хоч і вміє прикидатися, особливо перед нею, тихим та покірливим, але все то гра.

— Ти все життя збираєшся просидіти на епірському троні?

Брат здивований (чи вдає з себе такого):

— А що маю робити? В Епірі — тихо, спокійно. Слава богам.

— Твій племінник, а мій син у такому віці вже мріє про завоювання світу! — різко вигукнула сестра.

Брат відповів трохи насмішкувато:

— Мріяти нікому не забороняється. Олімпіада гостро глянула на брата.

— А те, що сестра твоя потерпає, тобі байдуже? Ти мусиш відомстити Філіппу за ту ганьбу, якої він завдав мені, твоїй сестрі і співправительці Епіру. Невже тобі не пече, що якийсь там зарозумілий македонець, неотесаний горець, мужлан, зрадник і п'яничка, знущається з твоєї сестри? Доведи, що твоє царство чогось-таки варте. Годі тобі тихенько сидіти в Епірі — виходь у світ. Хай світ про те. бе говорить, а не про якихось там македонців.

— Філіпп,— обережно почав брат,— попри все... е-е... що б там у вас не трапилось, твій чоловік. А втручатися у сімейне життя сестри молодшому братові негоже. А ось коли хто інший посміє тебе образити, сестро, клянусь

Ахіллом, предком нашим славним,— життя свого не пошкодую, щоб захистити тебе і відомстити твоїм кривдникам.

— Так і відомсти македонцям! Вони мене образили, Ат-тали прокляті. На чолі з Філіппом. І тому самі боги велять тобі йти війною проти Філіппа! Щоб усі знали, який у мене надійний заступник!

— Але в твого надійного заступника, на жаль, мало збройної сили, щоб іти війною проти будь-кого, не кажучи вже за непереможного царя македонського, з яким навіть вся Греція не може впоратись.

— Задкуєш? — спалахнула сестра.— Забув, хто тебе на трон посадовив! Збройних сил у нього мало! Та хороший полководець перемагає не кількістю воїнів, а своїм умінням. Об'єднайся з греками, от і матимеш силу. Філіпп вже добре дозволив грекам, скільки їхніх міст та земель захопив. Греки вороже налаштовані до македонців, особливо Афіни. А з Іллірії мій син приведе допомогу.

"Так ось чому її синок подався в Іллірію?! Проти Філіппа затівається змова". А

вголос мовив розсудливо:

— Я не певний, щоб Іллірія змогла чим-небудь суттєвим допомогти. Виступити із зброєю проти всемогутньої Македонії для неї рівнозначно крахові. Як і для мене. Така моя мова, сестро. Вислухай її, зрозумій і не гнівайся на мене.

— Виходить, відмовляєшся?

Хоч у голосі сестри й забриніла погано прихована погроза, та Александр від слів своїх не відмовився.

— Змушений тобі відмовити, сестро..

— Сестро! Сестро! — Олімпіада схопилася із трону, збігла з підвищення і заметалась у залі, вигукуючи: — Не смій мене так називати! Який ти мені після цього брат? О, куди я дивилася, коли, ризикуючи собою, йшла з військом в Епір, щоб прибрати Аррібу і тебе всадовити на царство!

Цікаво, чим вона ризикувала, коли Євмен вів за нею сильне македонське військо?

— А ти... ти рідну сестру відмовляєшся захистити?!

— Сестру — ні. А ось проти Македонії виступити — не можу. Я ще не стратив голови. І безумцем ніколи не був.

— Тобі досить лише почати. Все інше греки зроблять. І ті, кого кривдила і кривдить Македонія. І Філіпп тоді опиниться в кільці.

— Боюсь, що я швидше тоді опинюся на тому світі.

— Боги тебе осудять, невірний брате!

Сестрине лице перекошилося, в куточках уст з'явилася піна. В очах — громи і блискавиці. Проклинаючи всіх і вся, Олімпіада вибігла із зали. І лише тоді брат, обережно перевівши подих, сам себе похвалив:

— Молодець, вистояв! Перша гроза, здається, минула.

Згораючи від лютого й ревнивого безсилля та бажання пошвидше відомстити Філіппові і його новому тестеві Ат-талу, а заодно й Клеопатрі, Олімпіада розгорнула в Епірі бурхливу діяльність. Та як вона не наполягала, як не вмовляла брата, як йому, зрештою, не погрожувала — Олександр розсудливо не пристав на її безумну затію негайно йти походом на Македонію.

Перелютувавши і переклекотівши, сестра змушена була змиритися з цим. До того ж до неї дійшли невтішні вісті, що й синові не щастило: іллірійці теж рішуче відмовилися йти війною проти Філіппа, і спільників собі серед них збіглий царевич так і не знайшов.

Своїх дружин я не вбиваю!

Аттал святкував перемогу — царевича Александра в столиці не було, Олімпіади — теж. А новою царицею Македонії стала його племінниця Клеопатра. То чому б і не попишатися, коли рід Атталів породичався з царським родом і дав Македонії нову царицю? Але владу Клеопатри, а отже й владу Атталів, ще треба було зміцнювати — це Аттал добре розумів. Насторожувало й те, що хоч Олімпіада й залишила Пеллу, але цар з нею не розлучився. І хоч жити з нею він вже не буде — це ясно, — але все може статися. Та й самолюбивий царевич Александр десь завіявся, шукає собі спільників у

боротьбі за македонський трон. Тож Аттал і почав навіювати Клеопатрі: доки епірська відьма із своїм синком на цьому світі, вона, Клеопатра, не утвердиться на троні. Племінниця ж була переконана, що на троні вона вже утвердилась. Цар, який за віком годився їй у батьки, був безтямно в неї закоханий, виконував будь-яку її забаганку, і це так тішило юну царицю і вселяло віру, що вона наймогутніша з усіх жінок. Повіривши в свою винятковість, Клеопатра увійшла в смак. Жіночу половину царського палацу — гінекей — вже переобладнала з небаченою пишністю. Ще й веліла в залі гінекею поставити трон. І навіть Аттала, дядька свого, котрий заміняв їй батька, опікуна і наставника, який стільки зусиль доклав, щоб вона стала не коханкою Філіппа, а його законною дружиною і царицею, Клеопатра приймала, теж сидячи на троні. І трон той заздрісники Аттала вже встигли оголосити жіночим і тільки посміювалися поза його спиною. Іноді злословили: "Що скаже трон у гінекеї?" Кпили, бо й справді трон шістнадцятилітньої Клеопатри, та ще в гінекеї, викликав посмішку. Невже цього не відчуває Клеопатра? Інші ж із шкури лізли, запобігаючи перед царицею, називаючи її мудрою з мудрих... "Яка там мудрість? — обурювався Аттал.— Зелене і дурне дівча!" Клеопатра ж улесливість лизунів сприймала за правду і вже почала носа дерти, повіривши, що вона й справді — мудра з мудрих.

Ефеб в позолоченому панцирі загородив Атталу дорогу:

— Велено зачекати!

Аттал ледве стримався, щоб не вхопитися за руків'я меча. Нікчемне дівчисько, славне тільки молодістю та вродою, велить йому, полководцеві Македонії, зачекати! О боги! Міг би просто порозкидати ефебів, але стримався. Клеопатра може поскаржитись Філіппу — цього ще не вистачало.

Нарешті його покликали. Ледве стримуючись, щоб не вибухнути люттю, Аттал зайшов до тронної зали гінекею. Так і є. Дівчисько всілося на "жіночому троні" й удає з себе володарку не лише Македонії, а й усього світу. Стягнути б її з того сідала та відшмагати як слід, але...

— Клеопатро,— стримано почав Аттал.

— Цариця...— лагідно й насмішкувато мовила племінниця.— Я, до твого відома, цариця Македонії.

— Кле-ео-опа-атро-о...— крижаним тоном протягнув Аттал.— Не забувай, що ти моя племінниця, а я твій дядько. Пам'ятай, що я тебе зробив царицею. Без мене ти була б просто коханкою царя. Не треба гратися титулами і насолоджувати свій слух звучанням слів, що ні до чого не зобов'язують. Затям: на троні не сидять. Сидіти може й дурень. Тим більше сидиця в нього теж є. Трон треба втримувати під собою.

— Хіба мені хто загрожує? — злякано запитала племінниця.

— Так. Бо ти поводишся надто безпечно. Твоя суперниця, епірська відьма, втекла з Пелли, щоб виступити проти царя і проти нас з тобою. А ти забавляєшся тронном. Гляди, щоб Олімпіада не вибила з під тебе цього позолоченого сідала. Вона все ще залишається царицею, твій чоловік, а наш цар, з нею не розлучався.

— Але що може вдіяти мені Олімпіада, коли мене так палко кохає цар? Ах, ти навіть

не уявляєш, як мене кохає цар!

— Колись Олімпіада теж казала, що її цар гаряче кохає. Минуло не так багато часу, і їй довелося тікати з Македонії нелюбою жоною. Тепер ти співаєш про любов царя. Ти що — остання у світі жінка? Чи єдина? Та цього добра знаєш скільки? А раптом цар ще в когось закохається — що тоді? Тоді Олімпіада зживе тебе з цього світу. А тому треба все зробити, аби Філіпп розлучився з Олімпіадою і оголосив її своїм ворогом. Як і сина свого Александра, до речі, спадкоємця македонського престолу.

— Ах, дядечку, своїми балачками ти псуєш мені добрий настрій! Буде так, як я захочу, а не так, як захоче Олімпіада,— тупнула ніжною.— Не смій при мені згадувати її бридке для мене ім'я. Я щаслива і хочу бути щасливою!

"Щасливе ніщо",— з жалем подумав дядько і, круто повернувшись, вийшов із зали.

Звідтоді Аттал, махнувши рукою на захмелілу від щастя племінницю, вирішив діяти сам. За кожної зручної нагоди навіював цареві: Олімпіада і Александр не просто втекли з Пелли, ні. Вони втекли, щоб шкодити, мстити цареві, тож гуртують навколо себе невдоволених, а тому цареві треба бути напоготові... А якось натякнув, що до Олімпіади і Александра треба послати "надійних людей". Філіпп різко глянув на нього єдиним оком, у якому спалахнула блискавка.

— Що мають робити мої надійні люди?.. Чому мовчиш, Аттале? Убити сина і його матір? Це ти мав на увазі, Аттале?

— Я не говорив цього;— похолов Аттал,— але...

— Але подумав. Затям. Я можу кидати своїх дружин, що, власне, й роблю, але убивати їх... Ні, позбав мене цього. Зрештою, вони колись дарували мені радість і насолоду, то завіщо їх знищувати? Тільки за те, що я охолов до них? — Рішуче:—Хай живуть. І Олімпіада теж. У мене було з нею і добре. До всього ж вона цариця Епіру. А напередодні походу в Персію з Епіром не годиться псувати стосунки. Сина ж і поготів чіпати не буду.

— Але ходять чутки, що...

— Ось як ті чутки підтвердяться, тоді й повернемося до цієї розмови. А поки що син мені потрібний як помічник. — А якщо в Клеопатри будуть діти? '— Тоді й будемо говорити.

Аттал вийшов від царя роздосадуваний. Що це з Філіп-пом? На весіллі на сина з мечем кинувся, а це вже за ним руку тягне. Виходить, кепські справи? Його, Аттала? Треба будь-що налаштувати царя проти Олімпіадиного сина, інакше йому, Атталу, буде непросто.

Та події вже вийшли з-під впливу Аттала і розвивалися не в тому русі, у яке їх спрямовував царський тесть. Ясно стало принаймні одне: цар забаг помириться зі своїм сином і спадкоємцем. Десь глибоко в душі Філіпп відчував, що це не просто сварка сина з батьком, ні. Ображений за свою матір, Александр вороже налаштувався проти нього і може йому зашкодити. А це небажано. Особливо в переддень задуманого походу в Персію. Із сином — а він у нього розумний, кмітливий і вдатний до діла, тож може стати одним з кращих помічників у поході,— треба будь-що помириться. І якщо не

вдасться його вирвати з-під впливу матері, то бодай зам'яти протиріччя. Все зваживши, Філіпп звернувся за посередництвом у справі примирення з сином до свого друга Демарта—корінфського ксена. Йому ж наказував:

— їдь в Іллірію, розшукай там Александра і будь-що умов його повернутися додому та помиритися зі мною. Я все ж таки йому не чужий і він мені теж. Передай: з його матір'ю, царицею Олімпіадою, я теж помирюся. І ще скажи: ти, царевичу Александре, як був, так і залишаєшся спадкоємцем македонського трону... Збирайся, а мої писарі тим часом підготують до сина листа від мого імені.

Царевич повертається в Пеллу

Того року Македонія посилено готувалася до походу на Схід, де Філіпп збирався захопити багаті торгові міста і за рахунок нових земель значно розширити кордони свого царства й одночасно позбутися сильного суперника, яким була Персія.

Якщо грецьке військо завжди спиралося на легкоозброєних воїнів, то Філіпп вирішив основну ставку, як то вже не раз чинив, зробити на важкоозброєну фалангу — її натиску не міг витримати жоден супротивник. Як не витримали й скіфи царя Атея, коли він ходив проти них походом в гирло Данубія-Істра. До фаланги Філіпп відібрав вісімнадцять тисяч важкоозброєних піхотинців — всього ж піхота нараховувала до тридцяти тисяч чоловік. Майже щодня влаштовувалися огляди, навчання, тренування, що змінювалися радами полководців у царя.

Від Демарта, який уже більше місяця перебував в Іллірії, вмовляючи Александра помиритися з батьком і повернутися в Пеллу, примчав гонець з таємним листом. В ньому царський посланець писав:

"Александр запевняє, що не має до тебе, царю, ворожих намірів і зла, хоч і ображений за свою матір, царицю Олімпіаду. Але повернутися до тебе він зможе лише тоді, як у Пеллі не буде Аттала. Це рішення царевича тверде й останнє. Чекаю вказівки, як мені діяти. Від себе додаю: у своїх непорозуміннях з тобою царевич Александр винить Аттала і налаштований до нього вороже. Разом їм — Ат-талу й Александру — у столиці не вжитися, як двом котам в одному мішку. Демарт". Дочитавши послання, Філіпп спалахнув:

— Чи не занадто багато хоче царевич? Заради його забаганки я мушу виганяти геть свого тестя і полководця? Не бувати цьому! Сьогодні вижену Аттала, а завтра царевичу не сподобається Антіпатр чи Парменіон — то їх теж виганяти?

Охолонув, ще поміркував трохи і звернувся за порадою до Антіпатра, якому довіряв більше, ніж своєму тестеві.

— Для чого виганяти Аттала?—здивувався Антіпатр.— Можна зробити так: відрядити розвідувальний загін в Азію, щоб він, переправившись через Геллеспонт, підготував місце для прибуття головних військ. А командування загоном доручити Атталу. Таким чином він виїде з Пелли, Александр це сприйме як його вигнання.

— І вовки ситі, і кози цілі,— засміявся Філіпп.— Тільки щоб Аттал чого, бува, не запідозрив, разом з ним пошлемо й Парменіона.

До Демарта в Іллірію помчав гонець: "Аттала вигнано з Пелли, хай царевич

повертається додому".

Тим часом загін Аттала й Парменіона, переправившись через Геллеспонт, висадився на узбережжі Малої Азії і дійшов до Магнесії на Меандрі, очікуючи приходу основних військ. Острів Хіос і торгові міста малоазійського узбережжя — Кізіл та Ефес перейшли на бік македонців — це теж був успіх Аттала й Парменіона.

Тим часом в Пеллу в супроводі Демарта й загону, що його супроводжував, повернувся царевич Александр. При в'їзді в столицю царевича гамірно й радісно зустріли його найближчі друзі й однодумці, в колі яких він раніше провів стільки ночей за бенкетними столами — македонці Філота, Птолемей та Гарпал, греки Неарх, Лаомедон і Ерігій. Вродливі молоді рабині співом вітали царевича. Потім піднесли його коневі джерельної води, а вершнику — срібний келих вина.

— Пий до дна, пий до дна, щоб віднині днина твоя була ясна! — вигукували друзі, доки царевич спорожняв келих.

Але ні друзі, ні радість зустрічі не зворушили царевича. Вітання в його честь з нагоди повернення в столицю він сприйняв як належне, лише замислено додав:

— Я повернувся в Македонію, але не на свою батьківщину. Бачать боги, в Македонії я лише тимчасовий мешканець. Мене чекає світ — він і стане моєю істинною батьківщиною.

Цар Філіпп, хоча й був у ті дні надзвичайно заклопотаним — увесь його час забирала підготовка до походу, — все ж влаштував бенкет з нагоди примирення з сином і його повернення на батьківщину. Цим Філіпп ніби спокутував свою вину за ті приниження, яких зазнав ще не так давно царевич на його весіллі з Клеопатрою. Тепер Александр нарешті був у центрі всього двору, його всадили поруч з батьком, в єдиному оці якого була непідробна радість. Александр розм'як душею (не часто батько пестив його такою увагою) і вперше після того злочасного весілля відчув себе в царському палаці як удома.

—■ Не пам'ятай, сину, старе, — стиха гомонів до нього батько. — Нас у світі білому лише двоє: ти і я. Тож мусимо порозумітися. Хай тебе не хвилює, в кого я завтра закохаюся, головне, що я твій батько, а ти мій син. Твоя ж мати попри все залишається македонською царицею. І заодно й царицею Епіру. Її брата, царя Епіру і твого тезка Александра, на знак миру між Македонією та Епіром чекає твоя сестра Клеопатра. І Македонія, і Епір вже готуються до весілля. А відразу ж після весілля Александра й Клеопатри вирушаємо в похід. Якщо бажаєш, доручу тобі легку кінноту. А тепер, сину, давай вип'ємо, щоб старе забулося, а нове з'являлося тільки хороше в мирі і злагоді між нами.

Цар Філіпп, здається, все зробив, щоб налагодити добрі — чи бодай на деякий час терпимі — стосунки з колишньою своєю дружиною, котра все ще залишалася (щоправда, про людське око) македонською царицею. Позбавити її цього титулу Філіпп не зважився, хоча й міг (як міг і життя її позбавити) — щось заважало йому це зробити. А що — і сам не відав. Будучи завойовником чужих земель і народів, Філіпп, хоч як це не дивно, сам залишався в душі добрим. Особливо до близьких людей, до тих, хто

колись дарував йому добро, не кажучи вже про любов. Як там не сталося у них з Олімпіадою, але він пам'ятав, що колись її любив, що вона — мати його сина і спадкоємця престолу, тому замахнутися на її життя не міг. Як і теперішній своїй дружині, юній Клеопатрі, не міг відмовити в її невимовному бажанні стати царицею македонською. І ось тепер виходило, що Македонія за одного царя має аж двох цариць. Явище небувале, але ні Клеопатрі не дати титул цариці, ні такий же титул відібрати в Олімпіади Філіпп просто не міг.

"Ат,— махнув він зрештою рукою,— якимось воно саме розв'яжеться, час покаже, хто з них залишиться справжньою царицею..."

З боку Філіппа, завжди обережного, завжди хитрого, завжди винахідливого і завжди передбачливого, котрий ніколи й нікому не давав себе обвести круг пальця, це був необачний і небезпечний для нього вчинок, що межував із випробуванням власної, до того, здавалося, щасливої долі. Як час покаже — і досить швидко,— цей вузол розв'яжеться кривавою драмою. Філіпп гадав, що все зміниться після його успішного повернення з перського походу, але й цьому не судитиметься збутися — похід у Персію відбудеться, та без нього, без Філіппа. Як згодом виявиться, він погано знав Олімпіаду— надто небезпечною вона була в сліпій люті й жіночих ревнощах, цього Філіпп не врахував, бо ніколи високо не цінував жінок. І дарма він покладався на мудрість греків, що час, мовляв, великий лікар. Час, може, й справді великий лікар, тільки Олімпіаду навіть він не спроможний був вилікувати чи бодай загоїти душевні рани, завдані їй чоловіком. Олімпіада не просто втекла в Епір, а затаїлася там, готова будь-якої миті нанести зрадливому чоловікові смертельний удар. Коли Філіпп запропонував їй мир, вона — про людське око — погодилась, але від того ненависті до Філіппа у неї не зменшилось. А Філіпп тим часом гадав, що все наладиться, якщо він зміцнить стосунки з Епіром. Для цього й запропонував Олімпіадиному братові свою дочку Клеопатру. Олімпіада погодилась на це весілля, але ненавидіти зрадливого чоловіка, котрий розтопав її любов, не перестала. За зраду він мусить розплатитися кров'ю — тільки тоді вона заспокоїться і честь її буде врятована. Ось цього Філіпп не врахував, бо по-справжньому ніколи не розумів і не цінував Олімпіаду, вважаючи її просто сварливою і ревнивою до безміри бабою, хоч і владолюбною та гоноровитою, але — недалекою. За це Філіпп і поплатився власним життям.

І настав останній день Філіппа...

Надійшло сухе і гаряче літо 336 року — останнє літо в житті Філіппа Македонського, такого щасливого, такого знаменитого царя, повного сил, здоров'я, задумок, життя якого, здавалося, буде вічним. Сорок шість років — цар був у розквіті, володарював на Балканах і в Греції, десятки народів і племен покорялися йому, попереду був похід у Персію за новими перемогами і славою. Рівного йому у ті часи не було. То хто б міг подумати, що літо 336 року — останнє в його житті!

Македонські війська, що до того покорили Балкани і Грецію, вже були готові до далекого походу. Вони зібралися на рівнині неподалік Пелли, де вирости тисячі наметів чи й просто куренів, і незліченні дими з рання й до темна здіймалися у високе і дзвінке

македонське небо. Велелюддя клекотіло на рівнині, як вода в повінь. Все перемішалось: люди, худоба, облогові знаряддя, що мали трошити стіни чужих фортець і міст, крики, іржання, мукання, скрип коліс... В центрі того тлуму, на узвишші, оточеному надійною охороною, стояв великий шкіряний намет царя— у палаці в ті дні Філіпп майже не жив. Перебравшись до намету, був невідлучно серед війська, зважаючи до походу. Війська були готові вирушати в будь-який день, але затримувало весілля Філіппової дочки з епірським царем.

Воно готувалося не в Пеллі, а в прадавній столиці Македонії Егі, куди вже заздалегідь прибували гості.

Весілля готувалося препишне, щоб продемонструвати всім балканським підданам та македонцям з еллінами відновлення сімейного миру та могутність царства. На весілля вже прибували ксени царя і його наближені, а також посланці всіх областей Македонії, представники грецьких міст, франкійських, іллірійських та інших народів і племен. Весілля мало справлятися кілька днів — врочисто, наче всенародне свято.

Першого дня виступали грецькі актори, гості й представники міст, здоровили молодих, дарували їм золоті вінки. На другий день у святі, яким було весілля, мав узяти участь народ, і після урочистостей відбувалися ігри в театрі. Тому люди займали місця в театрі ще звечора і так, сидючи на них, передрімували, щоб зранку, як розпочнуться дійства, мати місце, якого тим, хто прийде вранці, і не бачити. І хоч виходила заміж царська дочка і їй та її нареченому бажали щастя, але не менш згадували й царя Філіппа, зичили йому довгих, щасних літ, слави, багатства...

Таке пребагате й препишне весілля ніхто, крім Філіппа, не міг справити, і тому для багатьох гостей Філіпп був рівнозначний богові. Ніхто не передбачав лиха, ніхто й повірити не міг, що на весіллі — на вседержавному святі — може трапитись щось й страшне.

. Настав останній день у житті Філіппа.

Всі місця в театрі були зайняті ще звечора. Площа перед театром і всі підходи до нього були заповнені збудженим людом. Довкола лунала музика, пісні, чулися співи, жарти, веселі гомони, вигуки-побажання Філіппу довгих літ життя і щастя.

Та ось почулися звуки труб і все стихло.

З'явилися глашатаї. З трудом пробираючись крізь натовп, вони прохали людей розступитися. Це було непросто зробити, адже всі стояли щільно, та люди утворили потрібний прохід через площу й до самого театру.

Ще раз пролунали сурми—і все стихло.

І тоді з'явилася препишна процесія. Святково зодягнені, врочисті й горді, йшли високоповажні гості—посадові особи різних держав і міст, полководці македонської армії. Несли зображення дванадцяти богів, а з ними і статую ще одного, тринадцятого,— царя Філіппа, живого бога на землі.

За високоповажною процесією простували придворні, серед них ішов і вчитель царевича, великий Арістотель, друзі царя, гетайри, а вже потім в оточенні охорони йшло троє — сам цар Філіпп із сином Александром і зятем, теж Александром.

Обидва Александри були в білосніжних гіматіях, золотих вінках, цар же — в пурпуровому плащі, що маяв у нього за спиною, як два огненні крила.

Цар посміхався і, йдучи, махав рукою, вітаючи народ. А народ вигукував вітання своєму цареві. Ось процесія вже зайшла в театр.

Цар Філіпп з двома Александрами — сином і зятем — поминули ворота. В цю мить убити царя ніхто не міг, адже його з усіх боків оточувала охорона і гвардійці. І ті, й ті вишикувались з обох боків проходу, яким ішов цар, кілька охоронців йшли попереду царя і позад нього. Ніхто і простих смертних не міг через таку щільну охорону пробитися до царя. Але ніхто не врахував одного: не міг пробитися до царя лише сторонній, чужий. А свій? Наприклад, охоронець?

Як тільки Філіпп поминув ворота, один з гвардійців-гі-паспістів хитнувся вперед, в його руках блиснув кинджал, що до того був схований під плащем. Він стрибнув уперед і по саме руків'я загнав його цареві в лівий бік...

Все відбулося так несподівано-негадано і так швидко, що ніхто нічого й усвідомити не встиг, як цар Філіпп уже почав завалюватись на бік... Права його рука все ще була піднята вгору, нею він все ще вітав народ, який у свою чергу вітав його. Обличчя царя було радісно-усміхненим, наче аж безтурботно-щасливим.

З тим радісно-усміхненим, безтурботно-щасливим виразом, з піднятою рукою для вітання і почав цар осідати, так і не встигнувши збагнути перед смертю, що ж тільки-но сталося...

Першим отямився син Александр. Кинувшись до батька, підхопив його під руки, хоча гаразд теж у ту мить не розумів, а що ж сталося з батьком і чого це у нього лівий бік і груди враз зробилися червоними?..

Філіпп глибоко зітхнув і впав на руки синові вже мертвим.

В ту мить скінчилося життя і його убивці. Пронизавши свою жертву кинджалом, той кинувся тікати, але спіткнувся. Тут його наздогнала охорона і проштрикнула мечами й списами. Діяли вони чи то згарячу, чи з розгубленості, бо в наступну мить, отямившись, збагнули, що нападника треба було брати живим.

Але — пізно. Ні Філіппа вже ніхто не міг повернути до життя, ні його убивці Павсанія, офіцера-гвардійця із особистої охорони царя. Всі були не просто вражені, а шоковані. Ніхто нічого не міг втямити — як подібне трапилось? Як?.. Убити царя, котрий стільки зробив для Македонії! І ще стільки б зробив у майбутньому!

Здавалось, що й у скляних очах царя Філіппа, що застигли широко відкритими під голубим небом Македонії, теж відбилосся запитання: як? Навіщо?..

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Павсаній

Незадовго до трагедії Клеопатра, чергова дружина Філіппа і нова цариця Македонії, народила дочку, яку врочисто було названо Європою.

"Поки що... дочку,— з жахом думала Олімпіада.— Вдруге може народити сина. А чому б і ні? Вона молода, у неї ще все попереду. Та й Філіпп здоровий як бик, такий ще не на один десяток дітей спроможний. Не бачити тоді моєму синові царського трону!"

ПІСЛЯ кількох тяжких та гнітючих ночей, коли Олімпіада не могла й на часинку склепити повіки, вона сказала собі: "Все. Вирішено. Щоб Александр, син мій, зберіг права на македонський престол і хоч коли-небудь став царем, треба, щоб Філіпп негайно помер. А з ним і всі його діти, і всі його дружини".

Сказала так собі твердо, спокійно, не злякавшись того, що надумала робити. Царевич Александр нічого не знав про те, що вирішила чинити мати-цариця. Хіба, може, здогадувався, але не втручався? Ні, ні, він таки не знав. Олімпіада все робила для того, щоб син нічого не знав і навіть нічого не підозрював. Царевич надто гордий, надто береже свою честь та гідність. Владу любить, владою марить, а сам і руки не захоче замарати і принизити себе участю в потаємній змові проти рідного батька теж не захоче. А світ просто із зневагою од нього відвернеться — сина-батько-вбивці. Ні, тут треба діяти без нього і поза його спиною. Александр вважає себе чесним воїном, що стає на герць з противником тільки відкрито і чесно. Син — гарячий і рвійний, сміливий і жорстокий, навіть не знає, що таке співчуття чи милосердя. Заради досягнення своєї мети переступить через будь-чье життя. В запалі чи гніві може убити будь-кого, в тім числі й рідного батька. Але — відкрито. Лицем до лиця. Нанести удар у спину царевич нездатний. Це — боягузтво, підлість. Син не з таких. То краще йому нічого не говорити і все зробити поза його спиною — так менший ризик і на випадок чого син уціліє. Олімпіада сама виконає свій святий материнський обов'язок допомогти синові стати царем. І ніякі діти ніякої Клео-патри і близько не посміють дійти до македонського трону.

Звичайно, Олімпіада ризикувала. Але іншого виходу не мала. Лють і бажання відомстити невірному чоловікові були такими всеохоплюючими, що вона не хотіла рахуватися навіть з ризиком, бодай і смертельно небезпечним. На випадок провалу Філіпп дістане її будь-де, а не тільки в Епірі. Та й епіряни, щоб не псувати стосунків з македонським царем, самі її видадуть. І все ж ризик — благородна справа. Хто не ризикує, той не виграє.

Непокоїв Олімпіаду і Павсаній, якого вона вибрала на роль виконавця своєї злої волі: а раптом після нападу на царя його схоплять живим, він все розповість і викаже тих, хто його на замах благословив і спрямував? Якщо Філіпп буде мертвим, це не так і страшно, бо тоді царем стане Александр, а він рідну матір любить над усе і порятує її. А раптом цар вціліє, його люди схоплять Павсанія живим і припечуть вогнем, вимагаючи правди? Для такого випадку Олімпіада тримала при собі маленьку пляшечку з отрутою.

Але сталося так, що краще й бажати не треба: і цар мертвий, і убивця його теж на тім світі. Жаль, звичайно, Павсанія, але... Так навіть краще, що обох їх — жертви і вбивці — вже немає, а син її, як вона й задумувала, став царем Македонії. І Олімпіада того ж дня, як до неї в Епір прилетіла ця звістка, зібрала своїх людей і хутчій — хутчій! — вирушила в Македонію.

Труп убивці Павсанія, увесь поколотий мечами та списами, прибили до хреста, але тепер це вже нічого не важило. Важливо було знайти і покарати його спільників. Це добре розумів Александр. Та спершу треба було, не гаючи ані дня, захопити верховну

владу — доки цього не зробили родичі Філіппа.

Павсанія Александр знав. І навіть непогано, але особливої уваги на нього не звертав. Хоча... стривай... а що він, власне, тоді знав про Павсанія? Покійний цар Філіпп любив у цьому світі, який він так передчасно залишив, три речі: воювати, бенкетувати і любити жінок. Якщо цар не йшов на когось війною, якщо не штурмував чиєсь місто, то неодмінно влаштовував із своїми питними братами-гетай-рами гучні, велелюдні бенкети. Любив він тих, хто добре умів пити, хоч його, Філіппа, перепити ніхто не міг. І жінок він любив так, як ніхто їх не вмів любити. А ось мистецтвом Філіпп ніколи не цікавився — ні грецьким, ні чийось іншим. Проте охоче брав до свого двору еллінських акторів, співаків та інших служителів муз. І був до них і гостинним, і завжди щедрим. І хоч сам він ніколи не брав із собою на війну згортки папірусу з рядками Гомера, не брав участі в розігруванні п'єс, не декламував грецьких поетів, але митців не лише завжди охоче до себе 'запрошував, але й вимагав, щоб македонська молодь виховувалася на грецькій культурі і була глибоко освіченою. Тож з усіх областей Македонії цар збирав синів знаті на службу до свого двору. Оскільки вони прибували до царського двору здорові тілом, але геть дикими та некультурними, для них цар і створив спеціальну школу. Вихованців навчали грецькі митці, з ними цар часто спілкувався, цікавився, які успіхи у його знатних вихованців-гультаїв. Їх він готував для своєї армії, але так вийшло, що командирами вони стали вже у війську його сина Александра, названого згодом Македонським. З усіх завойовницьких армій тих часів тільки в Александра, сина Філіппа із Пелли, званого ще Македонським, були такі освічені командири, котрі добре знали філософію, міфологію, літературу, географію, історію, ораторське мистецтво, театр. А втім, це не заважало їм захоплювати чужі землі й чинити жорстокості — завойовники є завойовники.

В школі царя Філіппа навчався і юнак Павсаній з Оре-стіди, син знатних батьків, в минулому князьків свого краю. Був Павсаній високим, струнким і вродливим, правильної тілобудови. А ще відзначався тямковитістю та непересічним розумом. Жодної поганої риси в його характері Александр не міг пригадати. Після навчання в школі Павсаній щось з рік прослужив у війську, а потім, як один із здібних і метких, був переведений у привілейований загін особистої охорони Філіппа.

Це був добрий початок, Павсаній міг далеко піти. Жив при дворі — молодий, вродливий, якийсь аж сліпучо-осяйний, розумний. Привернув увагу немолодої, набагато старшої цариці Олім্পіади. І став охоронцем у її покоях, хоч йому й не довіряв Леонід, а він усім заправляв у палаці Олім্পіади. Сама цариця теж не довіряла македонцям, але Павсанія чомусь не лише взяла до себе, а й вірила йому, чим дуже дивувала Леоніда. Він не вірив Павсанію. Але цариця сердилась і запевняла, що Павсаній хоч і македонець, але не такий, як усі македонці, а тому йому і можна, і треба вірити...

"Гм... " — гмикнув Леонід і більше у цю справу не втручався.

Які стосунки були в матері з Павсанієм, знатним орести-дом і командиром загону в охороні македонського царя,

Александр не хотів знати і тим більше надавати цьому якесь значення. Хоча сумнів у душу й закрався: чи, бува, не цариця Олімпіада скерувала руку Павсанія, озброєну кинджалом? Павсаній, коли, сховавши кинджал у плащі, очікував у театрі царя, певно, сподівався зберегти своє життя. І це йому, мабуть, вдалося б зробити, аби зразу після замаху пощастило сховатися і перечекати перший гнів спадкоємця престолу. Мати певно його любила, це сумнівів в Александра не викликало (батько вже давно з нею не жив, тож мати потребувала чоловіка), але то її особиста справа. Непокоїло Александра інше: на чию допомогу, крім Олімпіади, сподівався Павсаній? А що, коли всемогутні захисники Павсанія виступлять і проти нього, Александра? Версія, що убивцю підготували правителі Лінкестіди, не викликала довір'я навіть у самого Александра. Тоді ж при дворі і серед знатних пошепки і натяками заговорили про епірську відьму, що, мовляв, це вона відомстила Філіппу за те, що він, кинувши її, одружився з Клеопатрою. Що ж, думав Александр, логіка тут є. Жінки мстиві і ніколи не прощають своїм зрадливим чоловікам, а Олімпіада особливо мстива і заради помсти була готова на все. Хоча доказів її вини мовби й не було, але чутки не вгамовувалися. Говорили, що цариця сама поховала убивцю свого чоловіка і навіть наділа на мертвого Павсанія золотий вінок. Александр, коли йому про це доповіли, спалахнув, спершу було не повірив. Знав, що Македонці не любили і не люблять його матір, тож обмовляють її. Ні, запевнили його надійні люди, чутки не перебільшують і не опорочують його матір: цариця Олімпіада і справді, тільки-но приїхавши в Македонію, веліла зняти з хреста тіло Павсанія і поховати його з почестями. І на похоронах була присутня, і дуже сумувала за покійником... Так, вона й справді веліла надіти на мертвого Павсанія золотий вінок.

Александр не йняв віри: чому це мати вшанувала вбивцю свого, бодай і нелюбого чоловіка? Чи не ризикує вона своєю честю? На очах у македонців поховати його і надіти на нього золотий вінок?.. Павсаній був молодим і гарним, а Олімпіада давно була покинута своїм чоловіком і потребувала любові та пестощів... Ні, ні, гнав од себе ці підозри Александр, але згодом йому доповіли, що мати-цариця часто відвідує мргилу Павсанія, кладе на неї квіти і довго сидить зажурена... Від таких донесень Александру ставало не по собі. Але що вдієш, доводиться мовчати. У матері можуть бути такі таємниці, куди синові її — зась!

Шаленство кривавої помсти

Відразу ж після вбивства царя Філіппа Антіпатр виступив перед мешканцями Егі із запальною промовою на користь Александра, сина покійного царя. Македонці завжди вірили Антіпатру, тож підтримки намісника Александр не забуде до кінця своїх днів. Але треба було спішно повернутися в Пеллу і там утвердити своє право на трон. Антіпатр і тут допоміг царевичу: виділив йому чималий загін своїх воїнів, яким, як він запевнив, Александр міг повністю довіряти. На чолі того загону Александр спішно повернувся в столицю. Не вагаючись, захопив фортецю, і македонське зібрання воїнів проголосило його — двадцятилітнього сина Філіппа — македонським царем.

І відразу ж почалися репресії.

Новий цар, скориставшись збудженням і непевністю в народі та армії, почав хапати і знищувати всіх, хто здавався небезпечним для трону, незалежно від їхньої причетності до замаху на царя. Слідство у справі вбивства Філіппа, не встигнувши посправжньому розпочатися, відразу ж і завершилось. Офіційно було повідомлено, що вбивця хотів відомстити Атталу, гоноровитому опікунові нової цариці, за те, що той поглумився над ним, будучи гомосексуалістом. А Філіппа він убив тому, що той відмовився дати хід справі судового переслідування Аттала. Але в цій версії не сходилися кінці з кінцями: винуватий Аттал, а вбито Філіппа. До всього ж минуло аж надто багато часу між злочином Аттала і помстою зневажаєного. Коли завдано образи Павсанію, а коли він убив Філіппа!

Розуміючи таке, в спішному порядку з'явилося додаткове роз'яснення: політичні противники Філіппа використали жадобу помсти Павсанія у своїх цілях. Хто вони — політичні противники?

Першими було названо братів із князівського роду Лін-кестидів. Але виявилось, що один з них, Александр, зять Антіпатра, відразу ж після вбивства вітав нового царя. Антіпатрового зятя відпустили з миром, а двоє його братів під гарячу руку були страчені. І відразу ж, наче за помахом невидимої палички, почали хапати і страчувати багатьох представників знаті. Врятувалися тільки ті, хто встиг втекти у Персію.

Молодий цар з головою ринувся у вир кривавої помсти. Давня неприязнь до македонської знаті вихлюпнулася тепер назовні, і страти йшли одна за одною. Було знищено майже всіх потомків Філіппа по чоловічій лінії (щоб ніхто з них і ніколи не міг претендувати на македонський престол і тим більше мстити новому цареві). Александр пощадив лише недоумка Аррідея.

Свою молоду мачуху Клеопатру та її крихітну дочку Європу Александр чомусь жалів, хоч і ненавидів її за те, що вона походила з роду Атталідів і опікуном її був ненависний йому Аттал. На той час в Пеллу повернулася з Епіру цариця Олімпіада, і першим її запитанням було: "Де та, що хотіла стати македонською царицею? Де Клеопатра із своїм щеням?.."

Цариця Клеопатра з дочкою тепер була беззахисна і вже приречена. Чоловік її був на тому світі, дядько пішов з Парменіоном в Малу Азію і звідти нічим не міг допомогти своїй племінниці, бо й сам уже потрапив під загрозу знищення — Александр просто ще не встиг до нього дістатися. У ті дні він знищував усіх представників роду Атталідів по чоловічій лінії — винних і невинних, всіх підряд, так люто ненавидів він царєвого тестя Аттала, пояснюючи свою жорстокість державною необхідністю. Загибель, що нависла над ним, відчував і Аттал і все робив, щоб врятуватися. Спершу він затіяв спробу підняти проти молодого царя війська, що знаходилися під його командуванням у Малій Азії. Оскільки з того наміру нічого не вийшло, Аттал у відчаї кинувся встановлювати контакти з Афінами, підбурюючи їх виступити проти Македонії. Але тут йому на заваді став Парменіон. Невдовзі від Александра прибув ще один загін, він з'єднався із загоном Парменіона — і все було скінчено: Аттала схопили і відтяли йому голову. Парменіон визнав Александра царем і став одним з його надійних полководців. Коли до Клеопатри

дійшли вісті про загибель дядька Аттала, нещасна цариця зрозуміла, що дні її лічені. Олімпіада переслідувала й тероризувала Клеопатру майже щодня, нахваляючись з нею розквитатися, як тільки-но цар Александр піде з військом у Персію... Так воно й станеться, бо ледве Александр вирушить з Пел-ли, Олімпіада відразу ж візьметься за свою молоду суперницю: маленьку Європу вб'ють на колінах у її матері — це щоб боляче допекти суперниці. Клеопатрі ж Олімпіада з насолодою скаже:

— Раджу тобі самій розпорядитися своїм життям, бо коли я це зроблю — ти перед смертю жахнешся і навіки на тім світі збожеволієш.

Злякавшись мук, яких мстива Олімпіада їй завдасть, . Клеопатра у відчаї повісилась. На її смерть ніхто й уваги не звернув — не до того було в ті дні, коли винищувалися цілі сім'ї й навіть роди.

Після вбивства Філіппа характер Олімпіади різко змінився — аж до невпізнанності. Вона стала безжалісною до безміру, неймовірно жорстокою і вся клетотіла й згорала від бажання мстити, мстити, мстити...І цариця люто мстила всім македонцям, яких ненавиділа, піддавала їх тортурам, і ніякими, бодай і найвишуканішими і найвинахідливішими тортурами не могла наситити свою жорстокість. За життя Філіппа вона все ж таки стримувала свої почуття, таїлася, тепер же, коли царем став її син, вже нікого не боялася і нікого не остерігалася. Мстити македонцям за всі ті приниження, яких вона зазнала, коли Філіпп відвернувся од неї, стало метою її тогочасного життя.

Не відставав від матері й син. Страти і вбивства, що почалися відразу ж по загибелі Філіппа, не припинялися навіть до того дня, коли новий цар вирушить з військами у перський похід.

Страх охопив Пеллу, особливо македонську знать, близьку до покійного Філіппа. Нікому не було порятунку. Якщо на яке знатне сімейство падала підозра, переслідувалися і фізично знищувалися всі представники того роду по чоловічій лінії. Ніхто й гадки не мав, що молодий цар виявиться таким неймовірно жорстоким і безжалісним, що в багатьох від усвідомлення цього волосся на голові ставало сторч. Ще ніхто з роду Аргеадів, до якого по батьковій лінії належав Александр, не знищував усіх своїх родичів. Невдовзі в Македонії не залишилося жодного чоловіка, котрий би хоч якесь відношення мав до роду Аргеадів і міг якось претендувати на верховну владу — Александр хотів царювати сам. Ще не ставши царем, він уже боявся змови і тому винищив усю царську родину — серед живих залишив тільки жінок. Свою матір і сестер по батькові він залишив серед живих тільки тому, що був упевнений: жінки нездатні конкурувати з ним у боротьбі за владу. За це він навіть любив жінок із свого роду. А матір, царицю Олімпіаду, любив навіть щиро, хоча влади, на яку вона розраховувала після загибелі Філіппа, не дав — цього Олімпіада, як покаже час, не змогла пробачити синові до кінця днів своїх. Та Александр ніколи не забував, що саме його мати звільнила йому македонський трон. Ось це його гнітило, адже він вважав себе сином богів, посланим на землю самими богами, а виходило, що батько посварився з матір'ю, мстива мати чужими руками прибрала батька і посадила на звільнений трон свого дорогого синочка... Не вельми... Тому Александр і не давав справі про вбивство батька

ніякого ходу, а велів її пошвидше закрити і забути назавжди. Жаль батька, але його вже не повернеш.

Прадавня столиця Македонії, преславна Едесса, відома в пізніші часи як Егі, прощалася з царем Філіппом, котрий назавжди залишав цей суєтний і підступний білий світ. Було приготовлено величезне поховальне вогнище, і тіло царя, перш ніж віддати його на поталу вогню, виставили на мармуровому постаменті для прощання.

Другий день не мілів людський потік. Лице Філіппа, бліде в перший день, на другий почало чорніти, наче покривалося засмагою, але тим, хто проходив біля постаменту, цар здавався живим. Ось-ось він встане, потягнеться, покрекче, хапаючись за голову: "Ох і перебрали ж учора!..", і всіх позгукує на нове гульбище.

Цар і справді згукав гостей своїх на небачені досі гульки, на весілля своєї дочки, що мало перерости у вседер-жавне, всенародне свято, а переросло воно у вседержавну трагедію. Гості їхали на свято весілля, а потрапили на похорони того, хто їх запросив.

Представники македонських, грецьких, іллірійських та інших міст, попрощавшись з покійним царем, підходили до нового владики, щоб висловити співчуття з приводу тяжкої втрати і засвідчити йому своє шанування та покірливість. Александр стояв рівно, наче струнко, тонкий, аж худий, і дуже блідий, і здавався на вигляд значно молодшим своїх двадцяти років. Він дякував гостям, що вони відвідали Македонію у такий тяжкий для неї, такий сумний і гіркий час, і запевняв їх, а в їхніх особах народи, що він, Александр, будучи законним спадкоємцем македонського трону, у всьому продовжуватиме батькову політику і підтримуватиме ті зв'язки, які підтримував цар Філіпп. І гості, зокрема грецькі, зрозуміли, що новий цар себе вважає гегемоном еллінів, а отже, незалежності грекам і далі не бачити. Але ходити в македонському ярмі греки не бажали і невдовзі після похорону до Александра почали надходити тривожні вісті: грецькі міста, з таким трудом завойовані й підкорені царем Філіппом, скориставшись з його смерті, одні за одним виходили з покори. І Александр зрозумів: треба негайно кинути македонське військо в Елладу і будь-якими засобами і жертвами завдати грецьким містам такого удару, щоб вони і думати забули про якусь там незалежність!..

Найщасливіший день Демосфена

За тиждень до вбивства Філіппа у Демосфена померла дочка. З малих років скаржилась дівчинка на біль у грудях та кволість у всьому тілі. І за чиї гріхи так покарали її боги?! Своїх же вона не мала — пташеня, та й годі. Демосфен не шкодував витрат, запрошував до доньки найкращих лікарів, вони були уважними й чуйними, днями гостювали в оратора, допомагаючи дівчині і ліками, і порадами, і взагалі лагідним словом, що теж лікує.

Надія мовби й була. А втім, надія вмирає останньою. Все, здається, зробили лікарі, тільки врятувати дівчинку не могли. Хоча кілька зайвих років життя — і на тім спасибі ескулапам! — все ж їй додали. Але боги, видно, не сприяли лікарям. Хоча бували роки, коли дівчина і взагалі добре почувалася. Але потім хвороба своє брала і на місяці вкладала хвору в ліжку. Вона тяжко тоді дихала, личко аж синіло... Задихалася та все

скаржилася, що мало повітря навколо неї. Ліки вже не допомагали. Лікарі теж. Щоправда, вони запевняли, що треба набратися святого терпіння — боги бувають милостивими. І заодно бути готовим до всього. І — до найгіршого. Що має бути, того, мовляв, не минути.

Залишалася єдина надія на бога Асклепіада. Коли вже й зовсім стало погано дочці, Демосфен відвіз її в місто Епідавр на Пелопоннесі до знаменитого святилища бога Асклепіада. Дорога була неблизькою й нелегкою, але хвора витерпіла все, бо сповнена була віри у своє видужання. Вірив, що святий храм Асклепія порятує дочку, й Демосфен. Про чудесні зцілення у тому храмі говорила вся Греція. Розказували, що важко хворі, яких заносили у храм на носилках, другодні виходили з нього на власних ногах. Навіть сліпі після того відвідування святилища Асклепія ставали зрячими, а німі здобували дар мови!

Ні на мить не сумнівався Демосфен, що його дочка після відвідання храму Асклепія стане здоровою. Але... не так сталося, як гадалося. Ледь живою довів він дочку до Епідавра — дівчина не могла вже й звестися з носилок. Але, перш ніж потрапити у храм, її довго мили у лазні, потім розпитували про хворобу, тоді батько здійснив очищувальні жертви, що коштували великих грошей. І тільки після того дочку занесли на носилках до храму, де й залишили на всю ніч. Дівчинка боялася одна лишатися у храмі, де повзали священні змії і в півночі кричала сова, але батько вмовив її бути мужньою — в ім'я порятунку. Та дочка хоч і пролежала всю ніч у храмі, але очей так і не стулила. Дізнавшись про це, жерці веліли, щоб вона лишилася ще й на другу ніч у храмі і неодмінно заснула. Бо тільки уві сні їй з'явиться бог Асклепій і скаже, як врятуватися.

Але бог не приснився дівчині. На другу ніч їй вдалося заснути і спала вона до ранку, але ніяких снів не бачила. Жерці мовчки вислухали її і сказали, як присуд винесли:

— Бог Асклепій відмовляється допомогти хворій!.. Довелося повертатися ні з чим. Зворотна дорога і геть

виснажила хвору. Та гірше хвороби допікала думка, що від неї навіть сам бог відмовився й, отже, надії на порятунок більше немає. Тиждень пожила вона й навіки заснула.

Це сталося під ранок. А зі сходом сонця жінки обмили покійну, натерли її пахучою олією, одягли у все біле та й поклали на парадному ложі. У рот покійниці втисли монетку — плата Харону, перевізнику душ через ріку підземного царства Ахерон, що відділяє живих від царства мертвих, а лоб прикрасили золотою діадемою.

Рано-вранці біля вхідних дверей поставили посудину з чистою водою. Вважалося, що смерть опоганила дім і тому кожний, хто приходив прощатися з покійною, повинен був потім занурити свої руки у воду і здійснити обряд очищення... Цілий день до будинку Демосфена йшли і йшли люди, рідні, друзі, а більше просто знайомі, просто афінські громадяни. Йшли, щоб висловити своє співчуття оратору, попрощатися з його дочкою.

Демосфен був зворушений і плакав, дякуючи громадянам за увагу й співчуття. А

вранці наступного дня, коли тільки-тільки на світ благословлялося, на домашньому вівтарі було здійснено врочисте жертвоприношення, і сумна процесія вийшла з будинку Демосфена.

Покійницю несли на носилках. Попереду процесії йшли жінки з посудом в руках — для узливання на могилі. За ними простували найближчі родичі покійної: спершу чоловіки у темному вбранні, потім жінки. Вони плакали і побивалися.

Процесію замикали флейтисти, сумна мелодія, плач жінок пливли вулицями міста. Невдовзі процесія вийшла за місто і наблизилась до кладовища, де вже була викопана яма. Під звуки флейт і плач жінок всі попрощалися з покійницею і тіло її опустили в яму...

Демосфен тяжко переживав смерть своєї дочки. Повернувшись з похорону, кілька днів, одягнувши траурне вбрання, уникав з будь-ким спілкуватися, а задумавшись, тяжко зітхав, хитав головою і бурмотів сам до себе:

— Кому потрібне було її молоде, прекрасне життя, що його в неї відібрано? Якщо я для македонців став кісткою в горлі, то кому заважала в цьому світі моя єдина донечка? Знайомі намагалися розрадити Демосфена, але марно.

— Таких слів, що змогли б для мене замінити мою дочку, у грецькій мові немає. І в будь-якій іншій теж.

То навіщо слова розради, коли ясне сонечко більше не світить моїй, доньці. Якщо богам когось треба було забрати з цього світу, то краще б вони забрали мене — я все ж таки більше прожив у білому світі і вже встиг добряче насолити царю Філіппу. Ось хто молить богів, щоб вони забрали мене з цього світу, а я попри все живий. Тільки донечки моєї немає...

Друзі і прихильники оратора як могли розважали його, але Демосфен нікого не слухав і ні на які втішні слова не реагував. Згорьований батько щодня ходив через усе місто до Діпіліонських воріт, за якими обабіч дороги, що вела в Пірей, було міське кладовище — некрополь,— й годинами сидів на камені біля дорогої йому могили. Назад повертався звисивши голову, і афіняни намагалися не чіпати його навіть словом: коли людина в горі — слова зайві.

То яким же було здивування афінян, коли раптом Демосфен — минув лише тиждень після передчасної смерті його дочки! — з'явився на агорі у білому святковому вбранні, з квітами, сяючий і врочистий. Ніхто нічого не міг збагнути — не воскресла ж його дочка? А знаменитий оратор попрохав слова.

— Народе, афінський, сьогодні у моєму житті настав найщасливіший день. І я спішу поділитися з тобою, народе афінський, своєю радістю, бо моя радість — це і твоя радість. Сьогодні до мене прилетіли добрі вісті з Пелли, столиці проклятої Македонії, що царя Філіппа більше немає у білому світі. Чуєте? Філіппа, тирана і гнобителя еллінів, більше немає у цьому світі. Радійте люди, вітайте одне одного з волею. Смерть нарешті забрала нашого лютого ворога, руйнівника нашої демократії і незалежності. Знайшлася серед нас людина, котра, нехтуючи життям своїм, нанесла тирану смертельний удар. Ім'я героїчного царе-убивці — Павсаній. Запам'ятайте його ім'я,

люди! Він — істинний герой, і його славне ім'я віднині і навічно збережеться в історії. Слава відважному царевбивцю Павсанію!

— Слава, слава Павсанію! — вигукнули прихильники Демосфена.

— Народе афінський, люде еллінський,— виступав далі оратор.— Настав сприятливий для Еллади час, і ми, греки, повинні скористатися загибеллю Філіппа, щоб скинути іноземне ярмо. Воля вже стукає у наші двері. Наша демократія встає з колін. Правда, на македонський престол всівся інший цар, але, як повідомили мене надійні люди, то — молодий хлопчик, власне, юнак, зв'язаний по руках і ногах внутрішніми чварами. Певний, що він буде швидше займатися гульками, аніж воєнними походами, до яких у нього немає ані хисту, ані бажання. Греція вільна! Радій, народе афінський, радій, Елладо!

Демосфен помилився, коли запевняв, що новий македонський цар, "хлопчик" Александр, віддаватиметься лише гулькам і не захоче ходити в походи і воювати, як то робив його покійний батько. Не минуло й двох місяців як "хлопчик" Александр, впоравшись з внутрішніми чварами, зміцнив армію, залізною рукою ("І звідки вона у нього, по суті, ще хлопця, взялася?" — дивувалися македонці) навів лад. Оскільки на Балканах було спокійно, Парменіон в Азії стояв за молодого царевича горою, Александр кинув своє військо в Грецію, де вже звела голову непокора. Молодий цар швидко і, головне, несподівано пробрався майже непроходимими стежками у Фессалію, і, коли з'явився там негадано, йому відразу ж всі покорилися. І навіть — мабуть, з ляку — вибрали його пожиттєвим стратегом. Задоволений першим успіхом молодий цар підійшов до Фермопіл — і там йому теж покорилися без бою. Не марнуючи й дня, Александр дуже швидко і цілком несподівано для греків перейшов гори ("Літає він на крилах із своїм військом, чи що?" — жахалися греки), став табором біля Фів і послав ультиматум одночасно і Фівам, і Афінам: або —• або... Або ви мене визнаєте як свого повелителя і покровителя Еллади, адже я законний спадкоємець царя Філіппа, або я вас змушу це зробити силою зброї, а тоді вже нарікайте на себе.

Чекати відповіді довелося недовго. Одне за одним налякані грецькі міста прислали в табір нового македонського повелителя своїх посланців з виявом покори і найвірнопід-даніших почуттів до молодого монарха та запевнянням його у своїй відданості. Це була перемога без бою, але Александрові цього було мало. Запевнивши греків у своїй прихильності до них, зібрав синедріон в Корінфі, куди з'ї-хались представники всіх грецьких міст за винятком тільки спартанців. І греки визнали Александра, як і його покійного батька, гегемоном еллінів. Також, як і Філіппа, Александра призначили стратегом-автократором у війні проти Персії.

Велівши грекам розпочинати підготовку до походу, Александр в ореолі слави повернувся до Македонії. Був переповнений бажанням пошвидше вирушати в перський похід, але одна подія за іншою ставали йому на перешкоді. Та й небезпечно було йти в чужі краї, не забезпечивши вдома тили. А народи, що жили навколо Македонії і були нею покорені, наче змовившись, повставали один за одним. Досить було Александру вирушити з військом у Грецію, як на північному заході повстали іллірійці, за ними

заворушилися трібалли, за трібаллами — кельти. На початку нового 335 року Александр добре підготувався до походу, зібрав сильне військо, а для підтримки піхоти послав на Дунай ще й ескадру. Похід тривав кілька місяців, молодий цар довів, що йому, як і його покійному батькові, щастить.

Швидко рухаючись, форсуючи ріки у найнесподіваніших місцях, долаючи гори, Александр нападав завжди першим і завжди негадано. І завжди перемагав — швидко, вражаюче, з малими втратами для себе. До літа того року всі, хто повстав було проти Македонії — іллірійці, трібалли, кельти,— визнали Александра за свого повелителя і підкорилися йому. Але не встиг цар насолодитися своєю перемогою, коли повернувся додому, як надійшло донесення, що Греція вступила в союз з персами і виступила проти македонської гегемонії.

Александр не йняв віри. Всього лише рік тому він ходив приборкувати греків, вони покорилися йому без бою, визнали своїм гегемоном і ось... Доведеться знову йти у Грецію, а отже, знову відкладеться похід у Персію. Тим часом у Греції пронеслися чутки, що Александр, приборкуючи на Балканах іллірійців, потерпів поразку, його військо, мовляв, розбите, а сам він загинув... Александр вирішив і цього разу діяти швидко, не витрачаючи й дня. Хоч військо його було стомлене попереднім походом на Балкани, але він все ж примусив його рухатись форсованим маршем. Два тижні, майже не зупиняючись, йшли війська в Елладу, долаючи по тридцять кілометрів за день. Як потім греки казали: військо йшло швидше, аніж летіли вісті про його наближення. Греки й отямитись не встигли, як Александр з'явився під стінами непокірних Фів, які оголосили Македонії війну. Оскільки фівинці вирішили триматися до останнього і на милість переможця не здаватися, македонці взяли місто штурмом.

Фівинці захищалися відчайдушно — на площах, у дворах, в будинках. Але сили були нерівні, і битва швидко перетворилася на різанину. Нападники не щадили ні жінок, ні дітей — на землю Фів лягло трупами шість тисяч їхніх воїнів і городян.

Бачачи таке і не сподіваючись більше на єдність греків, Афіни, які були на боці Фів під час заколоту, виступили із заявою, у якій поспішно визнали верховенство Македонії і заявили про свою відданість гегемону Еллади — царю Александру. Але македонський цар раптом поставив вимогу негайно видати йому керівників національної партії — Демосфена, Лікурга, Гіперіда і ще кількох ворогів Македонії. В Афінах притихли, як у хаті, в якій з'явився покійник. Прихильники македонців вимагали, щоб місто виконало вимогу царя. Доля держави, переконували вони, важливіша за долю її окремих громадян.

І тоді Демосфен, захищаючи себе і своїх спільників, розповів афінянам байку про вовка, котрий вимагав від овець, щоб ті видали собак як необхідну запоруку миру між вовками і вівцями, а потім, коли вівці виконали його вимогу, перегриз всю отару.

— Александр тільки починає з мене та моїх друзів,— сказав оратор наостанку.— А закінчить вами, дорогі мої Співвітчизники.

Життя Демосфена було врятовано. Але чи надовго?

Похід у. безсмертя

Лише наприкінці зими 335—34 років війська союзників в повному складі нарешті зібралися біля Пелли. Тим часом флот— 160 грецьких військових кораблів, які Александру надали Корінфський союз та підкорені Македонією міста балканського узбережжя,— зосередився в гирлі Стрімону і був готовий по першому знаку підняти вітрила.

Потяглися дні останніх уточнень, перевірок, доповнень, і в кінці березня Александр нарешті дав наказ виступати. Рано-вранці, тільки-но з-за обрію виткнувся краєчок кармінного сонця, війська похідним маршем рушили вздовж узбережжя до Геллеспонту з наказом зібратися в Сесті. В тому ж напрямку з гирла Стрімону вирушив і флот.

Перед вели гетайри. Важка кіннота — ударна сила македонців — йшла неспішно. Куди квапитись, коли чужі царства й народи все одно від них уже нікуди не дінуться. Вершники їхали по чотири в ряд з лівого боку дороги, стежачи, щоб правий залишався увесь час незайманим. Там будь-коли можуть пронестися гінці самого царя, його пошта чи й сам цар із своїм загоном.

Яскраво й сліпуче блищать на сонці мідні шоломи і лати.

Кіннота йшла ритмічно, і в тім неспішнім спокої відчувалася зловісна сила — за царя Філіппа гетайри ще ні від кого— не зазнавали поразки. Це був авангардний загін, один з кращих загонів македонського кінного війська, що завжди вів перед, все змітаючи на своєму шляху.

З невеликим проміжком часу йшла піхота — грецькі лучники з острова Крит. Захищали їх лише полотняні панцири. Зшиті вони були з кількох шарів полотна і вимочені в насиченому розчині солі. Полотно так просякло сіллю, що, коли висихало, його важко було розрубати навіть сокирою.

За ними сунула важка піхота — гістаспісти-щитоносці, піша гвардія македонських царів. На поясі в кожного важко-озброєного піхотинця — короткий меч, за спиною на ремені щит. Кожний воїн ніс на плечі спис довжиною трохи вище людського зросту.

За гістаспістами з невеликим проміжком часу рухались педзетери, з яких складалася знаменита на увесь світ і страшна для того світу македонська фаланга — удосконалена, власне, заново винайдена царем Філіппом, котра й допомагала йому вигравати всі битви.

Покійний цар беріг її, але у вирішальних битвах вона несла йому перемогу, що завжди вражала ворогів. У педзетерів — на відміну від гістаспістів — шоломи були із забралами, а списи — сарісси — довші. Вони йшли і йшли, і здавалося, їм не буде кінця. За педзетерами знову гупотіла важка кіннота, а всередині її, надійно захищений з усіх боків, в оточенні полководців їхав у блискучому шоломі з білим пір'ям і в червоному — пурпуровому — плащі сам Александр. Буцефал під ним так і грав тонкими, стрункими ногами, молодий цар гордо сидів на лев'ячій шкурі, накинутій на спину коня. Царя оточував особливий загін охоронців, і без їхнього дозволу ніхто — ні свій, ні тим більше чужий — не міг проникнути до повелителя.

За гетайрами рухалась знаменита фессалійська кіннота, що вірою і правдою

служила покійному Філіппу. Перепон у битві для фессалійської кінноти ніколи не було — наганяючи смертний жах на ворога, вона неслась такою лавою, що все змītала на своєму шляху і неодмінно здобувала перемогу.

За кінними фессалійцями йшли гопліти — важкоозброєні піхотинці союзних грецьких держав.

За ними скрипіли обози. Здавалося, їм теж немає кінця. Везли бойові машини для метання каміння, тарани для руйнування стін ворожих фортець та інші пристосування для взяття чужих міст.

За обозами рухалася легка піхота фракійських найманців — пельтасти та агріанійці — піші списоносці й лучники.

Колону замикали вершники дивакуватого вигляду, закудлані, у звірячих шкурах замість панцирів — фракійська легка кіннота, теж знаменита, бо теж ніколи не знала поразки.

Довго, довго, заледве чи не до самого вечора, не осідав пил, піднятий на дорогах македонським військом, і здалеку видно було за сірими хмаровищами, куди рухається Александр.

В Сесті війська повантажилися на кораблі і переправилися через Геллеспонт в тому місці, де колись через Геллеспонт переправлявся знаменитий перський цар Ксеркс — для Александра це було справою честі. Історія повинна знати, що в цьому місці через Геллеспонт переправилися двоє найвеличніших людей світу — переможець греків перський цар Ксеркс і переможець (в цьому він не сумнівався й на мить) персів македонський цар Александр.

Піднявшись на корабель, Александр сам його повів, виявивши неабиякі здібності мореплавця. Полководці й почет царя з шанобливою повагою стояли поруч, дивуючись умінню царя вести корабель. Вже на середині протоки, коли перед очима несподівано відкрилось Егейське море, цар передав управління корабля стерновому, а сам, помолившись, здійснив жертву богам моря. На палубу вивели молодого, ситого бика з лискучими боками. Роги його були завітчані квітами і стрічками. Четверо гетайрів вели тварину на позолоченому ланцюгові — бик сахався, палуба під ним то опускалася на хвилях, то здіймалася, і жертвна тварина, відчувши біду, намагалася вирватись і кидалась на людей. Гетайри, підвівши бика до царя, спритно повалили тварину на коліна, і бик не встиг і заревіти, як Александр, невловимим рухом зробивши випад, кинджалом заколов його, і той, забризкуючи все кров'ю, повалився на палубу. Присутні захопленими вигуками вітали царя з таким влучним ударом. Цареві піднесли золоту чашу, він набрав у неї крові і здійснив узливання нереїдам — морським німфам, дочкам морського бога Нерея.

Коли корабель, зайшовши в бухту, пристав до берега, Александр, розмахнувшись, кинув на берег спис. Блиснувши гострим наконечником, спис застряв у землі Малої Азії. За списом першим зістрибнув цар. Зробив крок, зупинився і наче задумався. Про що думав молодий цар, кинувши виклик могутній Перській імперії? Вона лежала перед ним — від Середземного моря і аж до ріки Інд, до загадкової Індії. Прадавні, багаті і

колись могутні країни

Сходу — Єгипет, Ассирія, Фінікія, Гірканія, Арія, Арахо-зія, Бактрія, Согдіана давно вже стали всього лише провінціями, сатрапіями у величезній імперії персів, яка мала наймогутнішу на ті часи армію. Ядро її складала царська гвардія та загони грецьких найманців. Правителі провінцій — сатрапи, коли оголошувалась війна, приводили в армію перського царя своє ополчення, і тому в ній пліч-о-пліч билися єгиптяни, вавилоняни, сирійці, індійці, фінікійці, араби, бактрійці та представники багатьох інших народів і народностей, не рахуючи племен. Але Александра це не лякало, він знав, що Перська імперія і армія були єдині і могутні лише зовні. Насправді ж десятки народів, яких тримали під своїм мечем перські царі, тільки й мріяли про волю, щоб скинути з себе ненависне іго. До того ж велика армія персів була погано навчена і не мала єдності. Перські царевичі боролися між собою за владу, в імперії одне за одним спалахували повстання, перевороти, громадянські війни. До всього ж владика цієї імперії Дарій III був бездарним полководцем і взагалі — нерішучою і безвольною людиною. Ось чому Александр, метнувши спис на землі Малої Азії, де починалися володіння Перської імперії, був твердо переконаний у своїй перемозі. Як час покаже, так воно невдовзі й станеться.

... А він мені не дав навіть Македонії

Це було неймовірно. Коли, б їй хто сказав раніше — не повірила б. Вона, Олімпіада, цариця македонська, не стала правителькою Македонії. Намісником Македонії син призначив Антіпатра — її найзатятішого ворога. Александр вважав його першокласним дипломатом, видатним полководцем, своїм вірним і надійним помічником. Анті-патру цар і доручив представляти його імперію в Греції і на Балканах. Він також мусив будь-що погасити державний борг. Александр йшов у похід майже без грошей, залишивши на батьківщині великий борг, близько восьмисот талантів, які він позичив на підготовку війська до походу. І борг той мусив повернути Антіпатр. Як і своєчасно надсилати Александрові підкріплення. Ясно було, що коли цар вирушив у похід без грошей, то сподівався лише на швидку перемогу, на захоплення багатих перських міст, де й мав знайти кошти. А ще Антіпатр мав стежити за греками, щоб ті виконували умови Корінфського союзу. Для цього цар залишив Антіпатру майже половину свого війська, щоб мав чим на випадок повстання оперувати. Але найбільше, що тривожило намісника, — це неприязнь до нього матері-цариці. Олімпіада чекала, що управління Македонією син доручить тільки їй. Тож, коли вона дізналася, що син віддав Македонію Антіпатру, з нею ледь не трапився припадок. Бризкаючи слиною, вона кричала невідомо кому; " — Я царем його зробила, а він не дав мені — рідній матері своїй! — навіть якоїсь там Македонії!

У неї був свій двір, і вона у всьому хотіла бути незалежною від Антіпатра, як держава в державі. А тому почала вести себе визивно, раз по раз втручаючись¹ у справи управління і в ту політику, яку проводив Антіпатр щодо Греції. Діяла всупереч йому, на зло йому, всіляко підкреслюючи, що цариця тут вона, а він — всього лише полководець її сина, тож мусить слухати тільки її. Антіпатр же чинив тільки по-своєму,

теж всіляко підкреслюючи, що правитель держави він. Був стриманим, але впертим і так же ненавидів її, як вона його.

Ворожнеча між ними росла й росла.

Обоє безперервно слали скарги Александру, Антіпатр про те, що Олімпіада зарозуміла і свавільна, всюди втручається у його справи, Олімпіада, в свою чергу, про те, що повага, яку йому виявляють як наміснику, закрутила Антіпатру голову і він забув, хто він, я хто вона, Олімпіада.

Із свого переможного походу на Схід син слав матері безліч дарунків, писав ніжні й шанобливі листи, у яких величав її матір'ю-царицею, але... Але забороняв втручатися як у державні справи, так і в розпорядження Антіпатра по війську.

Олімпіада шматувала синові листи, впадала в шаленство, і слуги злякано од неї ховалися, бо кожний хотів ще пожити. Цариця рвала на собі одяг і волосся, кляла сина і богів, що відвернулися од неї. А трохи охоловши, слала синові нові докори, та син, судячи з усього, спокійно терпів її невдоволення і злість. Щоправда, якось була трохи зраділа й у неї з'явилася крихітна надія, що син нарешті схаменувся і стане (чи вже став?) на її бік. А сталося це в той час, коли до неї дійшла чутка, що якось Александр, прочитавши чергову скаргу намісника на неї, царицю Олімпіаду, сказав: "Антіпатр не розуміє, що одна материнська сльоза зітре тисячі таких листів".

Олімпіада збадьорилася, слала синові все нові й нові скарги на Антіпатра — і сліз у них було!.. Та син всупереч своїм словам більше не звертав уваги на ті сльози і не підтримував її в боротьбі з Антіпатром. Син добре знав свою свавільну матір, тому дозволив собі давати їй поради: не втручайся у справи Антіпатра, 'бо справи його — державні. А війна між його намісником і матір'ю дріб'язкова, недостойна, щоб він, повелитель світу, нею займався. Ще й радив матері заспокоїтись, жити своїм власним життям і не втручатися у справи держави, а намісник зі свого боку не буде втручатися у її справи.

Та цариця вперто гнула своє.

Так тривало з року в рік.

Зрештою мати так набридла Александру своїми постійними скаргами, що він, стративши терпець, надіслав їй сердитого листа, у якому рішуче заборонив матері втручатися — під будь-яким приводом — у державні справи, які здійснював Антіпатр. Ображена Олімпіада, щоб не бути поруч з Антіпатром, забрала свій двір і року 331-го, залишивши ненависну їй Македонію, переїхала в Епір. Це був відкритий виклик сину: схаменися, що ти робиш?! Навіть рідна мати, яку він відмовився захистити, змушена залишити Македонію. Хай усі знають, як цар Александр шанує рідну матір, хай!.. Десь глибоко в душі Олімпіада була певна, що син схаменеться. І попросить матір негайно повертатися в Пеллу і більше його не ганьбити, бо ж ясно,

що від хороших синів матері не тікають. Для виду вона трохи повіднікується, а тоді повернеться і стане повноправною і єдиною господаркою Македонії, а клятий Антипатр буде у неї на побігеньках... і

Але син так і не попросив її повернутися в Македонію.

Він навіть уваги не звернув, що рідна мати залишила Македонію, ніби так і треба було. Олімпіада затаїла на нього ревниву образу. Полководці йому ближчі, аніж рідна мати. Проклята Македонія! І тут вона перемогла, забрала в неї сина.

Олімпіада вирішила, що те, що вона втратила в Македонії, себто владу, надолужить в Епірі. Рідна дочка Клеопатра не зраділа, коли її мати з'явилася в Епірі. Більше того, почала всіляко підкреслювати, що в Епірі правителька вона, Клеопатра, а Олімпіада лише гостя... Ну й діти, лютувала Олімпіада! Рідний синочок не дав їй влади в Македонії, а рідна дочка хоче витурити з Епіру! Невдячні! Забули, що вона їх породила, виховала і на ноги поставила!

Материне зле бубоніння не розчулило Клеопатру і винуватою вона себе не визнавала.

— Можеш у всьому покластися на мене,— мовила їй сухо і непривітно.— Як стану царицею Епіру, ти матимеш надійний захист.

— Ти... царицею? — стрепенулась Олімпіада і вмить забула про свій жалісливий тон та скарги.— А чоловік твій, цар Епіру, де?

— Помер,— раптом сказала Клеопатра, сказала просто, як про щось буденне.— Несподівано і негадано. Недовго й хворів — все у волі богів... Але я ще не встигла тебе повідомити про це.

Олімпіада не здивувалася почутому, бо брат з малих років хворів, її вразило інше: епірський трон віднині вільний.

— Моя рідна дочка збирається стати царицею, а матері про те ні слівця? — протягла з погрозою.

Клеопатра похолола, бо, знаючи матір, відчула: це добром не скінчиться. Ой, коли б цариця Олімпіада, втікши з Македонії, та не захопила владу в Епірі? Прибула не сама, у неї он стільки озброєних людей, готових на все.

Як у воду дивилась Клеопатра. Олімпіада досить швидко витіснила її з Епіру, і Клеопатра змушена була втікати туди, звідки раніше втекла мати,— у Македонію під захист Антипатра.

Так Олімпіада стала необмеженою володаркою Епіру. І далі інтригувала проти Антипатра та інших ненависних їй македонців і все скаржилась на них синові Александру, який, зайнятий далеким походом та безконечними битвами, не завжди їй і відповідав.

Есхін програв змагання, але втікати довелося Демосфену.

Після другої і теж невдалої спроби скинути македонські пута, коли було зітерте з лиця землі непокірне місто Фіви, Греція ніби затихла. Але то тільки так здавалося на перший погляд. Антимакедонська партія хоч і потерпіла поразку, та її люди не впали у

відчай чи безнадію і аж ніяк не відмовилися від сподіванок на кращу долю своєї батьківщини. Хто з них подався за Геллеспонт до Дарія III, щоб разом з персами боротися проти македонської навали, а хто залишився вдома, щоб і далі гуртувати патріотів до подальшої боротьби за незалежність Еллади.

Залишився у рідному місті й Демосфен. Не так давно Афіни захистили його, не видали на вимогу Александра, і Демосфен віддячував співгромадянам своєю щоденною працею на благо рідному народові: впорядковував фінанси, вдосконалював морські та військові справи, як і раніше, полум'яним словом підтримував у співгромадян мужність та святу віру в перемогу. А сили були нерівні. Ряди національної партії значно і значно поріділи. З часу Херонейської битви, і особливо з 338 року, на Демосфена цілеспрямовано (відчувалася рука, що спрямовувала роботу) посипались і нападки, і доноси, про нього розповсюджували найбрудніші плітки, але підірвати авторитет оратора так і не змогли — афіняни не віддавали на розправу македонофілам свого захисника. Зрештою вороги вирішили дати Демосфену відкритий бій і для цього випустили на арену свого найталановитішого бійця, стійкого прибічника македонців, давнього і послідовного недруга Демосфена, відомого оратора Есхіна.

А почалося ось із чого. Свого часу було запропоновано нагородити Демосфена золотим вінком за його великі політичні і громадські заслуги. Але Есхін тоді опротестував цю пропозицію як буцімто незаконну: вона, мовляв, внесена не в належний час (який же час належний, Есхін того не пояснив) і що заслуги Демосфена аж ніяк не можуть бути визнані як такі, що варті подібної високої нагороди. А тому це питання повинне спершу обговоритися в суді і лише тоді його можна винести на розгляд у Народному Зібранні. Ясно було, що Есхін потай заздрить всенародній славі свого суперника і в душі ображений, що афіняни більше уваги приділяють Демосфену, а не йому і Демосфена нагороджують, а не його, Есхіна... Але тоді Есхін так і не зважився надати справі хід, відчував, що може програти, а тому вичікував зручний час і цілих шість років не доводив справу до суду — про неї вже всі встигли й забути. І ось зненацька у 330 році, коли повсюди перемагали македонофіли, відтісняючи членів національної партії від державного керма, Есхін вирішив, що вже настав час нанести Демосфену вирішальний удар. Або він виграє, або Демосфен, обом їм в одному місті більше не вжитися.

З багатьох країв Греції з їхалися в Афіни бажачі бути присутніми на змаганні двох знаменитих ораторів і двох непримиренних противників, котрі й до того не раз мірялися силами, а це вирішили стати на останній герць: або — або.

Першим із звинувачувальною промовою виступив Есхін — він говорив надто різко, брутально. Його промова була переповнена інсинуаціями та різними вигадками, на які він завжди був великим майстром. Есхін очорнив усе життя Демосфена, починаючи заледве чи не з колиски: він і сякий і такий, увесь зітканий із самих лише вад і пороків — як людина, як політичний, державний чи громадський діяч. Втративши чуття міри і хоч якоїсь об'єктивності, Есхін обливав брудом все у своєму противнику: і його характер, звички, уподобання, смаки, і його патріотизм. Виявляється, Демосфен (дехто

думав, що, навпаки, Есхін) плазував перед македонцями, продавався їм за золото (яке брав все той же Есхін) і всі біди Афіньської держави відбувалися від того, що він зумисне обминав ті моменти, коли афіняни могли легко виграти, а штовхав їх на авантюру тоді, коли ясно було, що вони програють.

Та ось слово взяв Демосфен і виступив із своєю найзна-менитішою (так потім визнають історики) промовою "Про вінок" — славетнішої промови не було в жодного з грецьких ораторів ні до Демосфена, ні після нього. То захищаючись від нападів, то в свою чергу нападаючи, то вдаючись до пафосу, то не менш майстерно шаржуючи, чергуючи гнів і дотепи, погрози й насмішки, вмовляння і знову висловлюючись то метафорично, то парадоксально — Демосфен пройшовся по всьому своєму житті та публічній кар'єрі і довів, що він чистий і порядний, такий же і патріотизм та благодійна його діяльність. Захищаючи свою політичну програму, на втілення в життя якої він віддав всього себе, Демосфен довів, що вона може бути тільки корисною для афінян і згубною для македонців. Що ж, зажурено зізнався промовець, багато що із задуманого не вдалося, але сталося те не з його вини і не з вини афінян, а з вини тих, чийм представником виступає. Есхін. Демосфен з сумом говорив про теперішній стан Греції, в'їдливо висміював тих, хто, скориставшись можливостями демократії, продавав свою батьківщину і занадто виставляв свої заслуги. Слухаючи Демосфена, афіняни відчули всю епоху, в якій жив і діяв промовець, епоху, де було стільки подій, воєн, інтриг, перемог, бід. І всі протиріччя ніби уособлювали дві людини — сам оратор і його недруг, як два антиподи, один справжній патріот, другий — прислужник чужого тирана.

Демосфен переміг. Слухачі віддали перевагу тільки йому. Есхін програв у двобої. І не тільки програв, а й навіть не набрав достатньої кількості голосів, потрібних для захисту від дії закону за недостатньо обґрунтованими і не-доведеними звинуваченнями, — він не мав і однієї п'ятої всіх голосів і тому повинен був піти у вигнання і жити там до кінця своїх днів.

Так переміг в тому публічно-словесному, тобто безкровному, поєдинку Демосфен. Так несподівано для самого себе зійшов з історичної арени найзатятіший грецький прислужник Македонії, цинік Есхін, котрий ніколи не гребував нічим для досягнення своєї політичної мети. Грецькі патріоти з полегшенням зітхнули, коли прилетіла вістка про вигнання Есхіна. Нарешті міг передихнути й Демосфен, бо натерпівся він від Есхіна за своє життя чимало. Щоправда, з вигнанням Есхіна не зникла македонська партія, але вона втратила свого вождя і вплив на людей. Може, це і підштовхнуло македонську партію до думки будь-що відомстити Демосфену за нищівну поразку, завдану ним її вождеві Есхіну. Маємо на увазі Гарпаллів процес, заплутаний, незрозумілий тоді — таким він залишився й тепер. Але той процес допоміг — бодай на кілька років — усунути з політичної сцени Демосфена. А суть його ось у чому. Сатрап Сирії та Вавилону Гарпалл у відсутність Александра Македонського, присвоївши собі його скарбницю, втік і з'явився в Афінах, де й став Прихилати на свій бік членів національної партії, пропонуючи їм грошову допомогу. Хоч національна партія завжди потребувала допомоги, та все ж за пропозицією Демосфена Гарпалла замкнули у

в'язниці, а гроші — понад сімсот талантів — відібрали і поклали на зберігання в Акрополі. Невдовзі Гарпалл утік з-під варти, а скарбники секвестированих сум оголосили про велику нестачу. Довго гадали, хто і коли викрав частину грошей, аж доки македонофіли не пустили чутку, що винуватий, мовляв, Демосфен та його товариші, які не раз одержували від Гарпалла великі суми. Та, коли було знайдено рахункову книжку Гарпалла, імені Демосфена у ній серед тих, хто отримував гроші, не виявилось. І все ж це не врятувало Демосфена. Більш ніж півроку тривало розслідування цієї темної справи, і в результаті було оголошено список громадян, котрі провинилися... Одним з перших там значився Демосфен: буцімто він узяв хабар в розмірі двадцяти талантів. Всі були розгублені, ніхто не міг повірити: як? Демосфен?.. Народний герой, святий чоловік?

Суд присудив Демосфена до виплати великої пені. А якщо Демосфен не матиме потрібної суми, то... У Демосфена потрібної суми, п'ятдесят талантів, не набралось — і він був посаджений до в'язниці. Але просидів там недовго. Люди, котрі вважали ту історію наклепом на чесну людину, допомогли Демосфену втекти. І довго ще в Афінах говорили: хоч Демосфен і переміг Есхіна у чесному поєдинку, але македонські прихильники в свою чергу перемогли Демосфена в нечесній грі.

"...Щодо міфічного мого зачаття..."

Її великого сина, ім'я якого вже гриміло на увесь світ, не стало у 323 році — в чужій і незнаній їй Вавилонії зустрів він свій негаданий, такий несправедливий кінець.

Не стало Александра Македонського в тридцять три роки.

Багато чого із своїх планів і сподіванок він здійснив — і здійснив блискуче, вражаюче. Став і повелителем світу. Крім, власне, Македонії і Балкан, у його руках була величезна Перська імперія та частина Індії, де він провоював і процарював тринадцять років. Все життя Александр присвятив одній-єдиній меті, яку він сам собі визначив: створити світову імперію. За тринадцять років безкінчних битв, походів, злигоднів, смертельного ризику, неймовірного напруження сил він таки створив її. І тепер після його несподіваної і передчасної смерті полководці не знали, що з нею робити. Як не розуміли, для чого їхній повелитель поназавойовував (їхніми руками, звичайно) стільки земель і народів? Утримати все це в одних руках. Хіба він не розумів, що, скільки б не послали йому боги життя, навіть найдовший вік, все одно після його смерті Імперія розпадеться.

Завоювавши стільки чужих країв і народів, Александр бачив себе імператором (а не якимось там македонським царем) і повелителем світу. А отже — богом. Чи — рівним богам. І невдовзі з колишньої Перської імперії, що стала тепер імперією Александра, примчали гінці, котрі принесли еллінам неймовірну новину: вимогу царя Александра, щоб вони, елліни, віднині виявляли йому таке ж пошанування, яке виявляється самому богові.

Македонці ніколи не обожнювали своїх царів. Тільки мертвим владикам вони могли іноді виявляти пошанування як героям. А про те, щоб за життя... Та це навіть Філіппу на думку не спадало, а синок його... Ну й синок, мало йому царського звання, вирішив з

богами зрівнятися... Під час перського походу він почав вимагати, щоб перед ним ставали на коліна як перед богом. Насторожилась і Олімпіада, коли до неї дійшли такі вісті. А насторожилась, бо не знала, що вона матиме з такого сина — їй буде краще чи гірше?

Елліни ж після довгих суперечок і дискусій вирішили виявити Александру пошанування як богові — аби в Елладі був мир і спокій. Як сказали представники Спарти: "Якщо Александр бажає бути богом, хай ним буде!"

Олімпіаді і хотілося стати матір'ю сина-бога, це підняло б її авторитет у всьому світі, але це й лякало водночас. Особливо по весні 323 року, коли в Азію до її сина почали прибувати посли від грецьких міст, щоб вітати його як нового бога. Тоді ж вона одержала од нього листа. Поштиво вітаючи матір, Александр розповів про свою поїздку до єгипетського бога Амона — від недавно збудованої Александра караван, у якому перебував Александр із своїми людьми, рухався три тижні. В дорозі всього траплялося, у тім числі й пригод. Так, коли скінчилась вода, Амон послав їм зливу, а коли піщана буря замела дорогу, то "божі звірі", себто священні змії, показали каравану, у який бік рухатись. Александр був задоволений поїздкою, хоч пережив усього сповна: вдень їм дозволяла спека і піщані бурі, а вночі — страшенний холод. І ось нарешті на третій день вони досягли великого оазису з болотами, солоним озером, густими гаями на горбах та фініковими пальмами в квітучій долині. В однім з поселень стояла споруда, схожа на акрополь,— резиденція місцевого владики, у святилищі якого і стояв трон великого Амона.

Дивовижний бог, писав далі син. Тутешні люди його уявляють в образі людини з баранячою головою і рогами. Під час свят жерці, яких супроводжують жінки-співачки, носять свого бога у золотім човні. Бог і змушував їх іти то в одному напрямку, то в іншому, човен нахилився, як голова людини,— це й було виявом волі бога Амона.

Як тільки Александр піднявся у святилище, то бог Амон устами свого жерця привітав царя як свого... сина. І далі Александр у храм зайшов як син бога. В свята святих храму Александр задавав запитання оракулу. Серед них було й про містичне зачаття його Олімпіадою... (В Олімпіади, коли дочитала до цього місця, пергамент, сухо зашелестівши, випав з рук... Виходить, вона народила Александра лише після якогось... міфічного зачаття?.. Ну і ну! Яким би цар Філіпп не став пізніше, а тоді вона любила його і в них були ночі любові... То яке міфічне зачаття, коли вона понесла дитину від Філіппа?.. Що пише син? І варто йому цікавитись своїм зачаттям?..)

Підібравши пергамент, читала далі:

"Що відповів оракул на моє запитання щодо міфічного мого зачаття, я розповім тобі якось при зустрічі..."

Подумала Олімпіада, подумала, заспокоїлась, поміркувала, що вона буде мати з цього, і, зрештою, так вирішила: Філіпп був земним батьком Александра, Амон хоче стати небесним, вищим батьком. То, може, Філіпп і не потрібний більше — хай лишиться лиш тільки Амон? Зрештою небесний бог Амон міг перед початком зачаття лише прибрати образ Філіппа, і тільки. Може, Александр і справді походить від бога, а

тому і сам є бог? А вона — мати бога?

В іншому листі син роз'яснював матері: "Я не відмовляюся від того, що я син Філіппа. Просто Філіпп під час зачаття був богом, який втілювався у ньому. Ось чому я і є син бога".

Але македонців чомусь не обрадувала — як сподівалася Олімпіада — вістка про божественне походження їхнього царя. Вони вважали падання на— коліна перед кимось, бодай і перед царем, дикунством. Перед богами вони опускалися на коліна лише за великої біди. А цар у македонців був рівним серед рівних. Або першим серед рівних, і між ним та іншими ніякої різниці не було. Вільна людина, вважали македонці, і перед тронем повинна бути вільною. А коли цар силує вільних — це деспотія. Так греки вважають, і вони, македонці, з цим згодні.

Македонська знать була розгублена.

Воїни — неотесані вояки! — взагалі нічого не могли втямити, чому це раптом їхній цар Александр, син царя Філіппа, та раптом став сином якогось там чужинського бога?

Але, не розуміючи, з обережності мовчали.

Олімпіада, сьак і так прикинувши, що це дасть для утвердження її влади, відповіла синові — щоправда, натяками: він, Александр, і справді народився в результаті міфічного зачаття...

А тим часом у далекому Вавилоні творилося щось незвичайне для македонців, греків. Послів підводили до величезного і препишного шатра для аудієнцій, що всередині й навколо було викладене сотнями килимів. Перед шатром були вишикувані тисяча македонських воїнів, п'ятсот воїнів-гвардійців із Суз і ціле військо молодих перських вояк. А ще шатро оточували бойові слони, що їх Александр привів з індійського походу. Такого ні греки, ні македонці, ні навіть перси ще не бачили.

Коли розгублені і приголомшені такою пишністю послі переступали поріг шатра, там попід стінами стояли п'ятсот перських дворцевих стражів, тисяча лучників у яскравому вбранні і вже ближче до імператора-бога — п'ятсот македонських гістаспів з блискучими срібними щитами.

Сам Александр в пурпуровому плащі — імператор і бог! — сидів на золотому троні, що був оточений його особистими охоронцями. Він — живий бог! — вислуховував простих смертних і вершив свій неземний суд над усіма народами і племенами, що населяли величезні простори його імперії.

Гордіїв вузол

Вихором, що все змитає на своєму шляху, увірвався молодий македонський цар на простори безмежних володінь Дарія III. Переправившись через Геллеспонт, Александр повернув до невеликої гірської річки Гранік, на правому березі якої, впевнене у своїй перемозі, зібралося велике військо персів. Македонський цар, не зупиняючись, перейшов річку, з ходу зав'язав жорстокий бій і наголову розбив персів та їхніх найманців...

Звідтоді й упродовж тринадцяти років, аж до своєї негаданої смерті, Александр Македонський не знав поразки — тільки вигравав. Коли влітку 334 року він захопив

кілька великих міст на узбережжі, а потім підкорив гірські області Малої Азії, то на зиму зупинився в Гордії, в прадавній столиці Фрігії. Там йому показали знамениту колісницю, що належала легендарному цареві Гордію. На ній був зав'язаний вузол з ременів, якими прикріплювався дишель. Легенда запевняла: той, хто розв'яже Гордіїв вузол, оволодіє всією Азією. Вузол розв'язати було непросто. Стративши терпець, македонський цар вихопив меч і одним ударом розрубав Гордіїв вузол...Звідтоді і аж до своєї раптової смерті Александр так і діяв — одним стрімким, навальним і здебільшого несподіваним ударом розрубав усі перепони на своєму шляху, не знаючи ні поразок, ні просто невдач, переможно йшов від однієї мети до іншої.

Але, розрубавши Гордіїв вузол одним ударом, Александр так легко і просто Азію не захопив, попереду були тяжкі походи і битви. Велетенська, майже півмільйонна перська армія на чолі з самим Дарієм III чекала македонців у долині ріки Пінару біля міста Ісса. Александр першим, попереду своєї кінноти кинувся у воду Пінару. Вихопившись на правий берег, він з такою силою і стрімкістю навалився на центр перського війська, що воно невдовзі позадувало і Дарій опинився під загрозою оточення. Він ніколи не відзначався мужністю, а в битвах з македонцями він взагалі показав себе не з кращого боку, піддавався паніці; часто бував нерішучим, вагався, втрачав почуття реальності чи, охоплений раптовим страхом, кидався тікати наосліп... Все це допомогло Александру захопити Перську імперію. І під час битви біля міста Ісса, загляdivши македонського царя, який на чолі своєї кінноти мчав, як йому здалося, особисто на нього, Дарій злякався. Махнувши рукою на власний авторитет, на власну гордість, владика персів — з колісниці на коня і рвонув геть...Охоплений жахом, він тікав так спішно, що навіть покинув на полі бою царський лук, пурпурову царську мантию і ще багато чого із свого добра. Гвардія лякливого царя ще якийсь час відважно відбивала удари македонців, але звістка, що цар накивав п'ятами з поля битви, покинувши своїх підданих, врешті-решт подіяла і на них. Особливо як вони дізналися, що Дарій кинув навіть свою матір, дружину і двох дочок, які відразу ж були захоплені чужинцями в полон...Такого царя і гвардія не захотіла захищати. Спершу перси відходили обережно, стримуючи натиск македонців, але невдовзі ринулися вслід за своїм царем...

Александр велів полководцям переслідувати ворога, що шпарко втікав, а сам, розпашілий боєм і перемогою, зіскочив з коня і зайшов у препишний намет Дарія. Все оглянув, особливо вразила Александра лазня перського владика — відра, різний посуд з пахощами виявилися з чистого золота, всюди стояли дивани, застелені барвистими килимами, столи з небаченими раніше коштовностями...

— Ось що значить бути царем! — вражено вигукнув Александр.

Після битви під містом Ісса в руках македонського царя опинилася вся західна частина Перської імперії. Сили ж її були настільки ослаблені, що Дарій III, ледь отямившись від своєї втечі, зробив невдалу спробу розпочати переговори про мир, щоб бодай хоч так врятуватися і зберегти за собою частину імперії. Але переможець і слухати не схотів, він кинув своє військо на південь, до фінікійського узбережжя

Середземного моря. Майже всі міста, що стояли там, здалися македонцям без будь-якого спротиву. Тільки мешканці Тіра, що його захищали потужні стіни і сильний флот (місто розташувалося на острові, відділене від материка неширокою протокою), вирішили не здаватися. Перси вважали, що взяти таке місто приступом взагалі неможливо. Тільки Александр думав по-іншому. Вирішивши засипати протоку, що відділяла острів від материка, він підтягнув облогову техніку — тарани, штурмові башти, машини для кидання каміння — і сім місяців ламав оборонні стіни, доки й не взяв Тір.

Вцілілі пощади не мали.

Це так вразило і настрахало Дарія, що він удруге запропонував чужинцеві мир на таких умовах: македонський цар одержує всю територію від Євфрату до Егейського моря, 10 тисяч талантів як викуп за царську сім'ю і руку однієї з його дочок...

Цар зібрав на раду своїх полководців і попрохав їх висловитись.

Полководці довго мовчали. Зрештою озвався старий Парменіон. Сутулячись, він сказав своїм глухуватим, наче надтріснутим голосом, що якби він був Александром, то замість того, щоб і далі наражатися на небезпеку і зрадливе воєнне щастя — сьогодні перемога, а завтра хтось-як повернеться удача,— неодмінно прийняв би пропозицію Дар'їя. Вона варта того.

Александр, уважно вислухавши свого полководця, трохи подумав і зрештою відповів, що якби він був Парменіоном, то неодмінно прийняв би пропозицію лякливого перського царя. Але оскільки він не Парменіон, а Александр, то пропозиції Дарія його не влаштовують.

Викликав писаря і продиктував Дарію відповідь: "Я, Александр, цар македонців, гегемон еллінів, не бажаю одержувати лише частину території Перського царства тому, що можу мати все царство, у грошах я не відчуваю потреби, а щодо одруження з твоєю дочкою, то я можу це зробити і без твого дозволу, оскільки твоя дочка знаходиться у мене в полоні..."

Відповідь македонського царя була стриманою, наче ввічливою, але водночас дошкульно-знущальною, і Дарію нічого не залишилося як спішно готуватися до нових битв з нахабним і щасливим чужинцем, який так легко відхопив у нього половину царства.

Дарій готувався, а македонець, не звертаючи на те приготування аніякої уваги, пішов у Єгипет, який здався йому без будь-якого опору. Більше того, жерці проголосили його сином бога Амона. І новоявлений син єгипетського бога заклав у дельті Нілу на морському березі нове місто, яке назвав у свою честь. Мине небагато часу—й Алек-сандрія швидко перетвориться в один з найбільших торгових і культурних центрів на багато століть.

По весні 331 року Александр розпочав боротьбу за підкорення другої, східної, частини Перської імперії. Македонська армія переправилась через дві найбільші ріки Месопотамії Євфрат і Тігр. На рівнинному березі Тігру, неподалік містечка Гавгамели, його чекав Дарій III з великим військом, заново набраним у східних сатрапіях і

озброєних найновішою зброєю. Всі бойові колісники персів б'ули обладнані гострими серпами, що сікли воїнів, як тільки колісники вривалися у ворожі ряди. Їх Дарій велів першими кинути на македонців під час вирішальної битви вранці 1 жовтня 331 року. Але ті сподівання, що перси покладали на свої колісники, не збулися — македонці при їх наближенні спокійно розступилися, колісники в розпалі бою проскочили в тил і там їх без мороки македонці й захопили. Це був перший удар і перше жорстоке розчарування, що отримав Дарій у тій битві.

І все ж владика ще вірив у свою перемогу. Вирішив з ходу охопити правий фланг македонців та греків, що складався з легкоозброєних піших воїнів і кінноти, якими командував сам Александр (лівий фланг, що теж складався з легкоозброєних піхотинців та кінноти, був під орудою Парменіона. Важка піхота і кіннота зосередилися в центрі). А далі сталося те, чого ніяк не міг передбачити Дарій. Вибравши зручну мить, коли стрій персів на лівому фланзі порушився, Александр кинув туди кінноту і сам її повів на прорив. Удар стався таким навальним, що македонська кіннота на чолі із своїм безстрашним царем глибоко вклинилася в бойові порядки перського війська і майже розколола його навпіл. У ту розколину за кіннотою ринулась важка піхота. Перси не могли зупинити ні піших, ні кінних і почали відступати. Можливо б, вони ще й утримались, аби у них був відважний цар, котрий своїм власним прикладом піднімав би їм дух і завзяття, але Дарій, злякавшись, кинувся тікати. Як і в першій битві біля Ісси, так і в цій за царем побігла його гвардія, потім загони в центрі, а за ними стратило голову і все військо. Всі вони втікали так прудко, що Александр з гетайрами гнався за перським царем та його військом до вечора, потім всю ніч, аж до ранку, але так і не наздогнав.

Перемога була вражаючою. Як свідчать грецькі історики, перси в результаті битви біля Гавгамели втратили убитими понад сто тисяч воїнів. Була підрубана під корінь і сама воєнна міць персів, і Дарій уже більше так і не зміг зібрати й підготувати таку армію. Після битви біля Гавгамели перський владика міг хіба що втікати. І втікати в напрямку до своєї загибелі, до якої залишалося вже рукою подати.

Почувши про нищівний розгром персів і чергову втечу Дарія, одне з найбільших і найзнатніших міст Сходу Вавилон'здалося Александру без опору. Честолюбивий переможець присвоїв собі новий титул "Цар Вавилону і чотирьох частин світу".

Після Вавилону Александр — македонський цар, гегемон еллінів, новий цар Вавилону і чотирьох частин світу, син бога Амона, — ніким не стримуваний, наче бурхлива вода в повідь, розлився просторами чужої держави і невдовзі легко і без бою — йому всі вже здавалися — зайняв одну за одною три столиці Перської монархії: Сузи, Пер-сеполь і Екбатани. Багатство із скарбниці перських царів легко потрапили до рук переможця.

А що ж Дарій, вчорашній повелитель Сходу?

Біля нього — з величезної недавно армії — залишився всього лише невеликий загін. З ним Дарій і відходив, власне, втікав. Втікав, уже нікому не вірячи — ні своїм, ні чужим. Передчуття, що його не сьогодні-завтра зрадять, бо кому потрібний владика,

котрий, втративши все, втікає від нового, сильнішого повелителя,— не підвело царя. Невдовзі охоронці його й полонили. Наближені, котрі ще вчора гнулися перед ним, падали при його появі на коліна й бородами мели перед ним землю, сьогодні зневажали його. Один із сатрапів, захопивши безпомічного вже, беззахисного і нікому не потрібного царя, втікаючи, як і всі від Александра, возив Дарія за собою, не знаючи, що з ним робити. Кілька місяців, міняючи коней, гнався Александр за втікаючими персами — країна у них була великою, тож було куди втікати — і коли нарешті наздогнав їх, сатрап велів убити Дарія, аби він не потрапив до рук македонця.

Дарія проштрикнули списом і покинули на візку — велетенська східна монархія, заснована ще Кіром, опинилася в руках молодого македонського царя, який невідь-звідки взявся, як сніг на голову звалився персам і як вихор все розметав.

Але похід Александра на тому ще не завершився. їм — походам македонського царя — здавалося, не буде кінця-краю. Ще кілька років воював Александр, аж доки не підкорив собі всі східні сатрапії Персії — Гірканію, Арію, Арахозію, Бактрію і Согдіану. Захопившись підкоренням держав, перейшов східний кордон Перської імперії й увірвався в Індію.

Велетенська імперія була знищена. На її руїнах виникла нова, теж велетенська імперія Александра Македонського.

Хто розв'яже Гордіїв вузол — той підкорить собі Азію... Александр одним ударом меча розрубав той хитрий вузол. І справді підкорив собі Азію. І ті країни, що колись були підкорені Дарієм і визнавали його за свого бога і владика, тепер покорилися Александру Македонському і його ви-

знавали богом і владикою. Але для простого люду македонець Александр залишався таким же поневолювачем, яким донедавна був перс Дарій. Один батіг на інший — і тільки. І як би придворні підлабузники не славословили нового владика, величаючи його сином бога і богом, різномовні народи і племена, силоміць загнані персами, а тепер македонцями в одну імперію, покорилися македонській зброї, але все одно тільки й чекали слушної нагоди, щоб вирватися з ярма.

Це й сталося, тільки-но прилетіла вість про раптову смерть у Вавилоні нового повелителя і бога Александра Македонського.

Але за життя свого новий імператор і бог, сидячи у Вавилоні в розкішному, велетенському шатрі, в пурпуровому плащі, на золотому троні, в оточенні полководців, двірце-вих та воїнів-охоронців, приймав підданих і вершив свій суд — земний і небесний. І здавалося, що смерті проникнути в таке шатро, поминувши тисячі охоронців, та ще й наблизитись до золотого трону, було просто неможливо. Адже на троні сидів сам бог, а боги смерті не підвладні.

Але смерть проникла.

А втім, що смерть вже наблизилась до шатра бога, ніхто не підозрював до останньої миті: ні сам бог, ні його наближені. Александр виграв усі походи і всі битви, а їх набралось за тринадцять років таки чимало. Залишалося виграти найважливішу — битву за власне життя.

Александр вірив, що виграє, адже він був сином бога Амона, а боги безсмертні. Він уже кілька разів тяжко хворів у походах і зусиллям своєї велетенської волі, надлюдської сили і впертості перемагав хвороби — переможе й цього разу. До всього ж дельфійська піфія, жриця-проро-чиця у храмі Аполлона колись йому навіщувала: "Ти — непереможний бог!" І Александр був певний: хвороби безсилі перед богом. Зрештою його вилікує сам бог Асклепій чи бог Амон.

Але ні бог Амон, ні бог-лікар Асклепій не врятували нового бога — змучений і виснажений недугами Александр як простий смертний тихо заснув увечері 28 десія, аби більше вже ніколи не проснутися у білому світі, у тому світі, де всі народи мали його шанувати як безсмертного бога. А він лежав мертвий, виснажений, непримітний, змучений хворобами, і завойовану ним велетенську імперію його полководці вже готувалися ділити на шмаття.

Олімпіада металася в Епірі, не знаходячи собі місця. Біль і сум за втраченим сином швидко минули, бо Олімпіада

10 В. Чемерис

289

відчувала себе не так матір'ю, як царицею Македонії. Але не знала, з чого починати, як діяти, щоб не спізнитися, коли полководці почнуть розхапувати владу. Про неї наче забули, а вона, тільки вона, була матір'ю Александра і царицею Македонії. Про це мусили б пам'ятати. Але чомусь не квапились до неї полководці, щоб урочисто повернути її в Македонію, посадити на трон і впасти перед нею на коліна в очікуванні її благословення.

А тим часом полководці Александра, здавалося, й зовсім забули, що вона — цариця Македонії — сина свого великого, повелителя і владику світу народила колись після зачаття від самого бога. Але македонські полководці про те чомусь вперто не хотіли пам'ятати.

Тріумф вигнанця

Спершу в Греції відмовлялися вірити чуткам про смерть Александра — чи, бува, не провокація? Але чутки повзли і повзли, одна одної достовірніші й переконливіші. І зрештою хтось іронічно зауважив, що "світ був повний запахів від його трупа". Елліни вже були готові підняти повстання проти македонського панування. Їх очолили прихильник Демосфена оратор Гіперід і полководець Леосфен. І коли хтось із македонських прихильників обережно почав відраювати від боротьби з полководцями покійного македонського царя, то ті заявляли, що сам Александр, звичайно, бував крутуватим, але його діадохи зовсім не такі... От хоча б намісник Македонії Антіпатр. Та це ж просто... просто прекрасний повелитель!

І Гіперід хоч і різко, але не без насмішки відповів (його відповідь, облетівши Афіни, стала крилатою):

— Ми знаємо, що він прекрасний повелитель, але ми не відчуваємо потреби ні в якому прекрасному повелителі!

Центром антимакедонського руху стали Афіни.

Спалахнула боротьба різних політичних груп, прихильників і противників Македонії. Досить швидко того разу перевагу здобули демократи і почали переслідувати ставлеників Македонії. Демада, котрий вніс пропозицію шанувати Александра як бога, оштрафували на сто талантів, були вигнані оратори Піфей та Каллімедонт на прізвисько "Краб". Обидва, втікаючи з Афін, перебігли до Антіпатра і невдовзі разом з його людьми почали об'їжджати грецькі міста, щоб перешкодити їм вийти з-під македонського впливу та примкнути до Афін.

Було притягнуто до відповідальності і знаменитого Арі-стотеля — за те, що він виховував завойовника і був його особистим другом. І хоч Арістотель виправдовувався, що він у свій час виховував не завойовника, а просто талановитого юнака, не відаючи, ким той стане, як виросте, і другом він був не Александру-завойовнику, а Александру-людині, це філософа не врятувало. Його звинуватили в безбожності. Аби не ризикувати, Арістотелю довелося втікати з Афін. Перебрався він на острів Евбею, де невдовзі й помер.

Тим часом Народне Зібрання прийняло декрет, що зобов'язував афінський народ берегти "всезагальну незалежність еллінів", докласти всіх зусиль для звільнення міст, що були окуповані македонськими гарнізонами. Декрет також зобов'язував збудувати сорок тетрер і двісті трієр, всі афіняни до сорока років зобов'язані були брати участь у воєнних діях, три фали із десяти мусили охороняти територію, а решті сім діяти за межами країни. Було вибрано послів і відправлено їх у грецькі міста з такою заявою:

"Афінський народ вважає, що вся Греція є спільною батьківщиною всіх еллінів, які колись розбили на морі варварів, що хотіли продати їх у рабство. Сьогодні афіняни вважають себе зобов'язаними ризикнути своїм життям, майном і флотом, аби забезпечити спільне врятування греків".

Майже всі міста підтримали Афіни у їхній боротьбі з македонським деспотизмом, почали створювати армію. Визвольна війна мала розпочатися з дня на день, і в Афінах її чекали з великим нетерпінням. У ті дні всезагального піднесення згадали про Демосфена — де їхній улюблений оратор, громадський та політичний діяч, невтомний і невгамовний противник Македонії? Чому він не з ними? Коли було тяжко, коли гнітила безнадія, Демосфен словом своїм і горінням своїм піднімав їм дух, гартував їхню мужність, вселяв віру в перемогу, а коли прийшло свято, Демосфен вже ніби й непотрібний Афінам.

Спохопилися, почали доскіпуватися — де ж їхній Демосфен? Виявляється, він ще з лютого 323 року у вигнанні на острові Егині, самотній, усіма забутий, хворий... Але ні духом старий боєць не занепав, ні образи на афінян не затаїв, бо серце мав велике і добре й ніколи не розчаровувався у своїх ідеалах. Тільки-но до нього долетіла вість про смерть Александра, як він відразу ж виступив перед людьми, закликаючи їх допомогти Афінам у їхній святій боротьбі за свободу. Розвинувши бурхливу діяльність, пристав до посольства, що вирушало до Пелопоннесу закликати люд до єдності, до боротьби за незалежність. А тим часом Афіни ухвалили повернути Демосфена додому і послали за ним державну трирему.

Коли Демосфену сказали, що в порту пришвартувалася державна трирема з Афін і що прийшла вона за ним, виконуючи волю народу, Демосфен заплакав. Казали, що від щастя, бо плакав він посміхаючись і сльози його були світлими... Скільки люду на чолі з архонтами зібралися в Пі-реї зустрічати Демосфена! Шлях від Пірея до Афін був шляхом тріумфу вигнанця. На Акрополь Демосфен зійшов у святковому вбранні, завітаний квітами, щасливий і радісний. Під вигуки: "Демосфене, ми з тобою!", "Слава, слава Демосфену!", під музику та овації вигнанець подякував богам та народу. То був найщасливіший день Демосфена перед непоправною трагедією, що його чекала. День, коли Демосфен вдруге у своєму житті плакав світлими сльозами радощів. Він навіть не підозрював, що надіям греків на свободу і цього разу не судилося збутися...

На арену боротьби виходить Клеопатра

Доки мати-царня Олімпіада вичікувала в Епірі зручного часу, щоб рушити в Македонію і захопити синів трон, доки вона засипала посланнями то Євмена, то Полісперхонта, кваплячи і благаючи їх пошвидше прийти їй на допомогу для захисту царського дому, в боротьбу за владу несподівано втрутилась її дочка. На відміну од матері Клеопатра вже була в Македонії, але поки що так і не спромоглася наблизитись до братового трону. Він був так же далеко від неї, як і від її матері, яка перебувала в Епірі. Та це не зупинило самолюбиву Клеопатру: якщо за трон затіяли боротьбу діадохи, то вона, рідна сестра покійного імператора, має на нього всі права. Треба було квапитись, доки мати перебуває в Епірі, бо, якщо вона з'явиться в Македонії, трону Клеопатрі не діждатися довіку — мати спить і бачить себе володаркою і повелителькою "проклятої Македонії!" Але ні військової сили, ні партії, яка б її підтримала, Клеопатра не мала. Як не мала й популярності в народі — вона була одна-однісінька зі своїм малолітнім сином Неоптолемом... А втім, малий Неоптолем якраз їй і допоміг своїм дитячим щебетом. Сам того, звісно, не усвідомлюючи, син наштотхнув матір на думку, як треба діяти.

— А чому в мене немає батька? — якось запитав він матір і, сунувши пальця до рота, посилено засопів.

— А тому, що твій батько помер,— відповіла мати, Неоптолем посопів, посопів, вийняв пальця з рота і раптом... заревів, наче його хто гірко-гірко скривдив.

— Чого тобі, хлопчику мій? — кинулась до нього мати.

— Найди мені другого татка,— крізь сльози попрохав син.— У всіх татко є, а в мене немає...

Клеопатра заспокоїла сина і, гукнувши няньку, віддала їй малого, а сама замислено підійшла до бронзового люстерка. Довго й прискіпливо роздивлялася в ньому своє відображення. З люстерка на неї дивилася ще молода, приваблива жінка із свіжим, гарним лицем і живими розумними очима.

"А й справді, доки мені бути вдовою? — подумала Клеопатра майже весело.— Пора б уже знайти нового чоловіка, бо так і постарію самотньою, життя ж не стоїть на місці..."

І ще подумала: "А що, коли мені вийти заміж... вийти, скажімо, не за кого-небудь, а

за одного з прославлених полководців її покійного брата? А з допомогою його війська захопити верховну владу. Хто з полководців не захоче породичатися з сестрою покійного імператора?"

Клеопатра збуджено заходила по залі і завжди, коли вона хвилювалася, терла долонями скроні. Справді, це ідея. І як вона не прийшла їй раніше? Знайти чоловіка з військом — і македонський трон її.

— Спасибі, синку, що підказав, як треба діяти,— прошепотіла збуджено.— Я неодмінно знайду тобі нового тата... Ой знайду... Цариця Клеопатра... Звучить. Македонська цариця Клеопатра — звучить!

Перебравши ворогуючих між собою полководців, Клеопатра свій вибір зупинила на колишньому охоронці брата Леоннаті. Був він вдатний з себе, не в міру самолюбивий, рішучий та відважний, хоча й хвастун. Взагалі, скромністю не страждав. Давній друг всесильного нині Пердікки (це добре) і навіть якийсь його родич — обидва служили ще в охороні Філіппа. І хоч Леоннат як чоловік був легковажний, непостійний, не байдужий до жіночих зваб, Клеопатра вирішила ризикнути. За розподілом сатрапій у Ва-вилоні Леоннат отримав (не без допомоги Пердікки) Малу Фрігію, мав сильне військо. Що ще треба Клеопатрі, щоб оружною рукою пробитися до македонського трону? До того ж Леоннат разом з Пердіккою був призначений регентом при малолітньому царевичу. Щоправда, під час чвар у македонському війську був позбавлений регентства, але це навіть добре. Леоннат злий на своїх колишніх товаришів по зброї, тож забagne їм відомстити.

Зваживши все, Клеопатра написала ділового листа і сама запропонувала Леоннату руку і серце. Це було нечува-но для македонських жінок, але Клеопатра не мала іншого виходу, тому й махнула рукою на різні там умовності. Відкинувши делікатність, вона писала, що коли він одружиться на ній, то удвох вони захоплять Македонію і він стане царем, а вона — царицею.

Честолюбивий Леоннат, який тільки й чекав пропозиції захопити владу (яким шляхом, то не мало для нього аніякого значення), відгукнувся охоче. Збуджено писав Клео-патрі, що тільки вони — він і вона — достойні стати повелителями і неодмінно ними стануть. І висловив ряд слухних пропозицій, з чого та як починати свій спільний похід до македонського трону. А про те, чи подобається вона йому як жінка, про свій майбутній шлюбний союз і життя — ні слова. Та, зрештою, це не мало суттєвого значення.

Повагавшись, Клеопатра змушена була написати про свої наміри матері в Епір. Бо все одно рано чи пізно, а цариця дізнається і може нашкодити дочці, адже переконана, що трон належить тільки їй. З обережності Клеопатра писала, що її майбутній шлюб допоможе їхньому царському дому прийти до влади. Що вона особисто хоче стати царицею —: не проходила й словом, аби приспати материну пильність.

Та Олімпіаду обвести круг пальця було непросто. Справжні наміри дочки вона розгадала швидко, але — теж з обережності — вдавала, що їй вірить. Принаймні з допомогою Леонната вона покінчить з неавтономним їй Антипатром, а вже потім прибере

владу до своїх рук. Клеопат-рі — хоч вона й рідна дочка — влади не бачити довіку...

Але дочці відповіла, приховуючи свої справжні наміри, що схвалює вибір і чекає її весілля з Леоннатом, щоб повернутися в Македонію і тихо дожити свого віку на батьківщині дорогих її серцю чоловіка і сина, пам'ять про яких вона збереже до скону своїх літ.

Зі свого боку і Клеопатра розгадала справжні наміри матері, але теж вдала, що вірить їй. Та й чим Олімпіада зможе зашкодити їм з Леоннатом? Захопивши владу, вони нею з Олімпіадою не поділяться, влади ледве вистачить їм обом.

Перемагаючи, Афіни програли

У ті дні Антіпатру було не до Олімпіади, хоч він і чув, що мати-цариця листується то з Євменом, то з Полісперхон-том, прохаючи того і того посприяти їй у поверненні в Македонію. Намісник і регент готувався придушити повстання Афін та їхніх спільників — де вже тут набридлій цариці увагу приділяти!

Дізнавшись про раптову смерть Александра у Вавило-ні та про розподіл сатрапій, Антіпатр вирішив поки що не втручатися у боротьбу діадохів — еллінські повстання не давали йому й дихнути вільно. Та й підкоривши Елладу, він більше виграє, аніж у гризні за сатрапії. А той, хто володіє грецькими полісами, зможе диктувати свою волю іншим. І тому Антіпатр, не звернувши уваги на чвари діадохів, велів Кратеру негайно надіслати йому допомогу військами — своїх для придушення грецьких заворушень у нього було не досить. Збираючи сили, звернувся також за допомогою до сатрапа геллеспонтської Фрігії, пообіцявши йому за допомогу руку однієї із своїх дочок.

Зібравши достатнє військо, Антіпатр швидко проник у Фессалію. Але греків виявилося більше. Обережний Антіпатр, дізнавшись про це, хотів було ухилитися від бою, доки не шдоспіне допомога з Азії, та битва йому була силоміць нав'язана. Намісник зазнав поразки. Відступаючи, він сховався за надійними фортечними стінами Ламії, що стояла неподалік Маліакської затоки. Там в літо 323 намісник зібрав усі свої сили, зброю, катапульти, харч і став очікувати допомоги з Азії. В морі неподалік затоки у нього було 110 кораблів, щоправда, їх заблокували 240 трієр афінян. Хоч кораблі й не могли прорвати блокади, але все ж захищали місто з боку моря, і це вже добре. Але події погіршувалися для Антіпатра з кожним днем. Перемога еллінів над македонським намісником викликала нову хвилю повстань. Одне за одним виступали проти Македонії грецькі міста, і здавалося, що македонцям вже не вибратися з Еллади.

Невдовзі до Ламії підійшов Леосфен, став табором і велів його оточити глибоким ровом, на валах рову виставив дозорців. На мурах спалахували на сонці блискучими обладунками македонці. Леосфен велів своєму глашатаю підійти ближче до стін і від його імені запропонувати македонцям битву.

Глашатай прокричав те македонцям, але зі стін відповіли, що їхній полководець зараз відпочиває і просив його не турбувати.

Блискучі шоломи з гребенями сміялися на стінах, і їхній регіт було чути далеко.

— А ми будемо сміятися після бою,— сказав Леосфен і повернувся у свій табір насупленим і сердитим — у його вухах все ще лунав сміх македонських вояк у шоломах

з гребенями. Після невеликої ради з начальниками загонів Леосфен велів готувати війська для штурму фортеці.

Але навіть два дні штурму нічого не дали. Македонці оборонялися стійко, Почувалися вони в безпеці і сподівалися на швидку допомогу. Афіняни ж несли значні втрати. Начальники загонів вже почали ремствувати, що вони задарма гублять людей. Все зваживши, Леосфен вирішив поки що відмовитись від взяття міста — не мав достатньої штурмової техніки, особливо таранів і башт. А без них і справді лише погубиш людей, і тільки.

Македонці, як і перше, сміялися на мурах.

Леосфен хмурнів, кусав губи. Македонський сміх боляче ранив його самолюбство. Тому вирішив від міста не відступатися, а брати його виснаженням. Велів спорудити стіну і вирити широкий рів, щоб перерізати будь-який зв'язок міста із зовнішнім світом. І хай тоді македонці сміються — побачимо, чия візьме.

Минали дні, тижні, облога затягувалась, і кінця-краю їй не видно. Селяни, яких чимало в афінському війську, скаржились, що їх чекають поля, що землю треба обробляти, а вони тут задарма марнують дорогоцінний час. Леосфен змушений був виконати їхні прохання і відпустити їх, хоч це значно ослаблювало його сили.

А облога все затягувалась і затягувалась.

Македонці, щоправда, вже не сміялися на мурах, у них почався голод. Треба було ще трохи почекати — і вони са1 мі здадуться. Леосфен щодня обходив свої позиції і підбадьорював воїнів: ще день, ще два-три дні і македонці здадуться... Одного дня, закінчуючи обхід, стратег спустився у щойно викопаний рів, зупинився, даючи вказівки, і тут йому на голову впала каменя.

Хтось помітив, як вона сунулась по крутизні насипаного валу, і крикнув: "Стережись!.." Але той не встиг відскочити. З розбитою головою полководця віднесли в табір, де він на третій день, не приходячи в себе, й помер. Де взялася каменя, випадково вона впала чи ні — того так ніхто й не дізнався.

Поховали Леосфена неподалік Ламії, на узвишші. Поховальне слово на його могилі виголосив Гіперід. Високо оцінивши заслуги покійного в загальній еллінській боротьбі з Македонією, оратор вигукнув:

— На фундаменті, що його заклав Леосфен, тепер зводиться будова майбутнього!

Смерть Леосфена, якому вони вірили і якого любили, обернулась для греків непоправним ударом. Коли не стало полководця, який тихо, спокійно, але так надійно перемагав македонців, всюди запанував смуток і настрій у воїнів відразу ж підупав. Здавалося, що без Леосфена їм уже не перемогти македонців.

На пропозицію Гіперіда замість Леосфена вибрали Ан-тифіла. Він був кмітливим і хоробрим полководцем, але замінити загиблого не міг. Леосфена взагалі ніхто не міг замінити. Це Антифіл відчував і сам, тому вагався, перебирав різні плани і на жодному не міг зупинитися, бо всі вони йому здавалися ненадійними. Так минали дні, тижні. Антифіл все ще вагався (чи когось вичікував), військо його вже відверто нудьгувало. А в цей час на поміч до зачинених підоспів македонський полководець Леоннат. З собою

він привів піхоту й кінноту. Проникнувши в Фес-салію, він швидким похідним маршем рушив до Ламії на з'єднання з Антипатром.

Коли про це доповіли Антифілу, він велів зняти облогу, свій табір спалити, обози відправити в один бік (до міста Мелітея), а самим спішно йти назустріч Леоннату, щоб він не встиг з'єднатися з Антипатром. Еллінське військо нараховувало двадцять дві тисячі піхотинців і три з половиною тисячі вершників — більше, ніж у Леонната, і Антифіл міг розраховувати на перемогу.

Сутичку розпочала кіннота.

З першої ж години бою пощастило афінянам. Начальник фессалійської кінноти Менон до вечора розбив Леонната. Рятуючись, той Кинувся до болота, сподіваючись, що ворожа кіннота туди не поткнеться. Але врятуватися Леоннату не вдалося, біля самого болота його проштрикнув еллінський спис...

Це був перший значний успіх, але закріпити його еллінам не вдалося. Македонська фаланга, побачивши розгром своєї кінноти, ухилилася від битви, відійшла на узвишшя і там закріпилася. Фессалійська кіннота хотіла було викурити її з узвишшя, але не змогла і облишила те до ранку. Як Антифіл не вмовляв союзників негайно розпочати штурм укріплень фаланги, нічого з того не вийшло. А вранці другого дня обоє військ — Антипатра і піхота загиблого Леонната — об'єдналися на очах в еллінів.

Зважаючи, що в греків більше кінноти, Антипатр. ухилився від битви. Вибираючи круті дороги на горбах (щоб фессалійська кіннота не могла його там наздогнати) македонський намісник відходив прудко, майже втікав, намагаючись будь-якою ціною відірватися від еллінів.

Фессалійці чомусь забарилися, а самою піхотою без кінноти Антифіл не зважився переслідувати противника — ставшим табором, він обмежився пасивним спостереженням за пересуванням противника. Це була одна з найбільших помилок Антифіла, що дала можливість македонцям щасливо уникнути повного розгрому. З часом для еллінів погіршилась ситуація і на морі — майже все Егейське море було очищене від афінських трієр. Македонський флотоводець Кліт без перешкод йшов до берегів Греції. Хоч Афіни й реорганізували свій флот, але в червні 322 року у водах Аморгосу потерпіли поразку, і македонці стали повними господарями Егейського моря.

Невдовзі погіршилась ситуація для афінян і на суходолі. Не розуміючи, що час працює проти них, елліни все чогось вичікували, не зважаючи на рішучі дії. А тим часом з Азії в Європу прийшов Кратер і об'єднався з Антипатром. Тепер македонське військо нараховувало п'ятдесят тисяч чоловік, тоді ж як в Антифіла набиралося лише половина. Відчувши свою перевагу, Антипатр вирішив розпочати першим.

Битва спалахнула 5 вересня 322 року.

Попереду своєї піхоти афіняни поставили сильну фессалійську кінноту, на яку й покладали свої сподівання. І фессалійці їх не підвели. З гиком, свистом та різними вигуками ринувшись в стрімку атаку, фессалійці з ходу почали тіснити македонську кінноту. Військове щастя, здавалось, перейшло на бік афінян. Але ненадовго, бо успіх кінноти не підтримала еллінська піхота, і цим противник швидко скористався. Антипатр

увів у бій фалангу, яка й завдала грецькій піхоті тяжких втрат. Не витримуючи натиску фаланги, не вміючи, по суті, з нею боротися, греки не змогли вистояти і почали спішно відходити на сусідні узвишшя та закріплюватись там. За ними на узвишшя відійшла й кіннота.

Антипатр не міг привітати себе з перемогою — бій він виграв, але значних успіхів, на які розраховував, не досягнув. Та втішав себе, що й це добре, адже греки від наступу перейшли до глухої оборони, за якою вже ховалася їхня поразка. Ініціатива тепер належала йому, а з нею і перемога. Так воно невдовзі й сталося. Потерпівши поразку на морі, а згодом і у Фессалії, афіняни у вересні 322 року запросили в Македонії миру. Ініціаторами миру стали Фо-кіон і Демад. Першому тієї осені виповнилося вісімдесят, з них сорок п'ять років він займав посаду стратега і полководця, як свідчили сучасники, був досвідченим, мужнім і справедливим. Що ж стосується Демада, то це був досить відомий оратор, навіть талановитий, але як людина — занадто жадібний, користолюбивий, який багато років вислужувався перед Македонією за плату, легко пристосовувався до будь-яких ситуацій, а простіше — завжди тримав ніс по вітру. Куди він повіє, туди й Демад із своєю, як він казав, "непідкупною принциповістю",

Фокіон як найвищим досягненням пишався бідністю, у якій минуло його життя. Будучи стратегом, він міг легко збагатитись, до всього ж він дружив з покійним царем Філіппом, і коли б брав, то давно б озолотився. Демад, навпаки, скрізь і всюди хизувався багатством, для збільшення якого не зупинявся навіть перед порушенням закону, за мораль і мови не могло бути — моральним Демад вважав усе, що було вигідно тільки йому.

До переможців було послане посольство. Фокіон, незважаючи на трагізм ситуації, тримався так, наче не Антипатр, а він переміг. Наполягав на підписанні миру без зміни позицій, що їх займали обидві ворогуючі сторони: Македонці обурювались поведінкою Фокіона, але Антипатр погодився. Однак поставив свої вимоги, що склалися з чотирьох пунктів. Перший: Афіни зобов'язувалися видати йому антимакедонських ораторів і діячів, зокрема Гіпе-ріда і неодмінно Демосфена; другий: афіняни повинні відновити так звану конституцію предків, яка фіксувала політичні права в залежності від діадохів; третій: у місто Афіни вводиться македонський гарнізон і розташовується на горбі Муніхій; четвертий: афіняни повинні виплатити македонцям всі витрати на війну...

Ксенократ, відомий політичний діяч, який мав добру славу серед своїх співгромадян, глава Афінської академії, сказав з приводу тих вимог:

— Коли б афіняни вважалися рабами, вимоги Антипатра, можливо, були б скромними, але для вільних людей вони занадто тяжкі. До того ж це підриває економіку, фактично позбавляє нас незалежності і прищемлює права греків.

— Можливо,— охоче погодився Антипатр,— але не треба забувати, що програли Афіни, а не Македонія.

Грифель з краплею отрути

Не сьогодні-завтра в Афіни мав увійти македонський гарнізон — і двоє, життя яких

було перекреслене мирним договором,— Гіперід та Демосфен — змушені були їх залишити.

Як час покаже, навіки.

Ледве Демосфен і Гіперід, найнявши по візку, поїхали в морський порт Пірей, щоб там сісти на корабель, як Де-мад спішно доніс про те Антіпатру (за солідну винагороду, звичайно) і македонський намісник так же спішно відрядив за втікачами погоню під орудою свого кривавого порученця Архія, відомого під прізвиськом "Мисливець за втікачами".

Гіперіда з двома його прихильниками вивідники Архія наздогнали на острові Егіна. Гіперід розраховував сховатися в місцевому святилищі, але це його не врятувало: македонці витягли Гіперіда з святилища, жорстоко побили його, відрізали йому язик, а потім відрубали голову.

Настала черга Демосфена. Він утік у Калаврію і теж сховався у святилищі, в храмі Посейдона (віра була свята: людину, яка прийшла у храм прохати захисту в бога, ніхто не має права не лише позбавити життя, а й навіть просто покарати її), та навіть боги не врятували Демосфена.

Його особисто вистежив Архій — колишній актор-коме-діант, а тепер шпигнишпорка, вірнопідданий всесильного Антіпатра і виконавець його потаємної волі щодо вбивства невгодних наміснику Македонії політичних діячів та борців проти македонського панування в Елладі. Йому Антіпатр особисто наказував:

— Знайти Демосфена. Хоч під землею, а винюхай! Хоч на дні моря, а дістань! А знайшовши — схопи! Винагорода буде щедрішою, ніж за всі твої дотеперішні послуги!

"Той, за ким я розпочав полювання,— перебравши вина, любив похвастати Архій,— вже не сховається од мене на цьому світі!"

Демосфена Антіпатрів кат вистежив швидко і слідом за ним прибув із своїми людьми в Калаварію, де й дізнався, що втікач сховався у храмі Посейдона. Наївний. Тих, за ким Архій полює, не врятовують навіть найвсемогутніші боги!

Щоправда, Архій не зважився вбивати Демосфена у храмі — це б вважалося надто великим гріхом — пролити у храмі кров,— а гріхів Архій намагався уникати. Принаймні так він був переконаний. І тому вирішив виманити свою жертву, як він казав, "на свіже повітря" і вже там з нею поквитатися.

Особисто вони — кат і його жертва — були знайомі й раніше, коли Архій ще виступав у театрі. Про нього різне говорили — нездара, донощик, підляк... Порядна людина обходила Архія десятою дорогою. Згодом невдалого актора почали жахатися. Кат. Заробляв грсші на крові безневинних. Душогубець... Полювання за чесними людьми — це було найогиднішим. Але цим Архій пишався. Як і тим, що його всі боялися. Де з'являвся Архій, там вже починало пахнути кров'ю. І Демосфен, побачивши Архія у храмі Посейдона, зрозумів, у чому річ. Вийти з храму непоміченим він уже не зможе, люди Архія напевне ж оточили храм. І Демосфен вирішив: ні в якОму разі не потрапляти живим до рук македонського найманця. Та ще й невідомо, що тоді з ним вчинить кривавий посланець Антіпатра. Може, відвезе його у Македонію на потіху

Антипатру? Ні, краще смерть, аніж ганебний полон!

Архій помацав кинджал, що був захований у складках плаща, але витягти його так і не зважився — щось його ще стримувало. І не тільки те, що пролита у храмі кров вважалася найбільшим святотатством. Щось іще залишалося в душі Архія таке, що не давало йому виконати вирок у храмі, і кат. від того сердився, та перемогти внутрішній голос: "Не смій у храмі!.." так і не зміг. Тож, дратуючись на самого себе, кат намагався виманити свою жертву з храму, плів, що буцімто Демосфену треба щось сказати без свідків та сторонніх вух, а в храмі, звісно, і стіни мають вуха... А ще запевняв, що Демосфену, оскільки царя Александра вже немає, більше вже нічого не загрожує. "А з намісником я обіцяю переговорити. Замовляю слівце, Антипатр не Александр, він високо цінує оратора Демосфена... Клянусь, що все буде добре..."

Ціну клятвам Архія всі добре знали. Демосфен, думаючи щось своє, неухважно глянув на найманця Антипатра і зневажливо мовив:

— Дарма стараєшся, Архію, ні твоя гра не зачіпала мене раніше, ні твої обіцянки-цяцянки тепер.

Архій спалахнув, бо не любив, коли жертва пручалась і не йшла покійно на забій.

— Ти...Ти ще пошкодуєш за свої слова! Якою б не була моя гра, але виграв я. А ти програв. І твої греки теж.

Двоє незнайомців вже заходили з боків. Демосфен глянув на них, все зрозумів і повернувся до Архія. Голос його був спокійним.

— Почекай,— майже по-дружньому мовив він кату,— поки я напишу рідним своє останнє "прощай".

І пішов у глибину храму, там дістав навощену табличку і, наче обдумуючи, що йому написати, взяв до рота кінчик грифеля. В очеретині грифеля була швидкодіюча отрута. Про що він думав у ту мить? Невгамовне його і трагічне життя вже підходило до свого кінця. Не думав, що так станеться, та що тепер — вже нічого не поправиш і нічого не переграєш. Він був полум'яним патріотом і все своє життя присвятив захистові батьківщини, а чого домігся?

"У мене є сила,— думав з гіркотою поразки,— боги наділили мене красномовством, є енергія, якої вистачить на десятьох, я всього себе віддав Греції, своєму народові, свободі і демократії, але всі мої зусилля виявилися марними. Невже обставини сильніші од мене? Я далеко від батьківщини, яку захопив ворог. Ось-ось доведеться мені ковтати отруту і я впаду без подиху, а ворог мій топтатиме мою батьківщину. О боги, за віщо мені така мука!.."

— Ей, про що ти так довго думаєш? — нетерпляче вигукнув Архій.— У тебе вже немає часу на думання, Демосфене!

Так, часу на думання у нього вже й справді не лишилося. І це збагнувши, Демосфен стис зубами кінчик грифеля, очеретина тріснула — і на язиці з'явилася волога. Проковтнувши її і відчуваючи в роті невимовну гіркоту, Демосфен зробив кілька кроків і впав біля вівтаря. Коли до нього підбіг Архій, Демосфен уже був мертвим...

Так на шістдесят другому році життя закінчив земні свої дні Демосфен, син

Демосфена,— людина, яка, як скаже один з істориків на рубежі ХХ століття, "залишиться назавжди окрасою історії нашої раси". Незламний патріот своєї батьківщини, великий оратор, він був — це логічно і взаємопов'язано — і великим трудівником. Зважаючи, випробовуючи кожне слово своєї промови, шліфуючи рядок за рядком, підбираючи аргумент, якого противнику було неможливо відбити, він трудився і вдень і вночі — все своє життя. Не покладався на натхнення чи експромт, а покладався тільки на тяжкий труд — ось чому його промови і нині повні клекоту життя, пристрастей і справжнього вболівання за честь і свободу вітчизни, і тому в них відчувається пульс його епохи. Демосфен здобув такі вершини у красномовстві, які нікому з його сучасників, ні пізніших ораторів так і не вдалося досягти.

В історії збереглися свідчення очевидців про те, що Демосфен майже до п'ятдесяти років не гасив лампи, а якщо і лягав коли спати, то на вузьке і тверде ложе, аби не віддавати сну більше часу, аніж того вимагала природа. Великий Демосфен вважав життя за тяжкий труд, а тому ніколи не збуджував себе вином, а пив тільки воду — тому недруги й заздрісники називали його "водопивцею". І в усьому іншому він вів скромне і помірковане життя, і за всі дні, відпущені йому богами для перебування у світі білому, Демосфен не вимовив жодного зайвого слова. А ще кажуть, що Демосфен ніколи не міг собі пробачити того, що одного ранку (лише одного ранку!) його раби піднялися раніше і взялися до роботи в той час, як він, їхній господар, ще спав...

"Поетами народжуються, а ораторами стають",— скаже згодом інший великий оратор-римлянин Ціцерон, і його слова чи не найсправедливіше стосуються Демосфена. Він перший з усіх великих ораторів античних греків перетворив ораторську трибуну на драматичну естраду. Коли його запитали, що потрібно для справжнього оратора, він швидко відповів: "Жести, жести і жести". Він був великим майстром жестів, його руки, все його тіло перетворювалося в жести, увесь він, змінюючи пози, ставав згустком пристрастей, енергії, снаги.

Останні роки свого життя оратор Есхін — постійний запеклий ворог Демосфена — провів у вигнанні, куди він відправився, програвши змагання з Демосфеном. У вигнанні він змушував своїх учнів постійно вивчати ту промову свого колишнього суперника "Про вінок", з-за якої, програвши змагання, залишив батьківщину. Есхін якось прочитав її з таким натхненням, що захоплені слухачі гамірно його вітали.

— О-о,— вигукнув з досадою Есхін,— що б ви ще заспівали, якби почули, як цю промову виголошувала ця клята шельма — Демосфен!..

У жовтні 322 року македонський полководець Меніпп увів воєнний підрозділ в афінський морський порт Пірей — македонський гарнізон розмістився у фортеці Муніції, на горбі, що здіймався над афінською гаванню. Цього було досить, щоб налякати афінян. До всього ж на чолі держави було поставлено відданих Македонії людей. Демократичний режим Афін був відмінений, а багатьох його мешканців згідно з новою конституцією позбавили політичних прав. А ті, хто не мав двох тисяч драхм (таких набралось 12 тисяч), позбавлялися будь-яких пр'ав.

З незалежністю Афін було покінчено — Антіпатр святкував свою перемогу. Тільки

його шпигун-внвідник і кат-порученець Архій, згадуючи Демосфена, розчаровано казав:

— Який жаль, що він встиг. Втік од нас, сховався на тім світі — тепер його вже там не дістанеш.

Нікея, Клеопатра і регент

Коли до Клеопатри дійшла вістка про загибель Леонна-та, то з досадою сказала:

— Дурень! Я хотіла його зробити царем Македонії, а він поліз у сутичку з греками й наклав головою!..

І забула про Леонната назавжди — мертві її не цікавили. А ось живі... Серед живих Клеопатра почала собі шукати нового претендента на одруження — кого саме, їй було все одно, аби він мав достатню військову силу. Олімпіада, дізнавшись про невдачу з Леоннатом, порадила дочці одружити на собі самого Пердікку. Грати так грати! Пердікка — значна фігура. Всемогутня. Регент. Щоправда, в літах, так зате ж — надійний. Має і силу, і вплив на проклятих македонців... Олімпіада тому так гаряче переконувала дочку, бо гадала з допомогою Пердікки — якщо він раптом стане її зятем — покінчити з Антіпатром і відстояти єдину і неподільну імперію.

Дочка погодилась. їй було все одно, за кого виходити заміж. Тільки попрохала матір самій написати листа регенту. І запропонувати йому її, Клеопатру.

Олімпіада надіслала регенту з Епіру короткого листа:

"Йди в Македонію, там тебе з нетерпінням чекає Клеопатра і македонський трон".

І почала посилено розповсюджувати чутки, що син її Александр на смертному одрі передав Пердікці не лише свій перстень, а й сам трон. Пердікка відразу ж приєднався до цієї гри — так, так, Александр таки й справді передав йому трон. І захопився ідеєю одружитися з сестрою покійного імператора — такий хід відповідав його потаємним планам стати коронованою особою імперії. Але на шляху до здійснення цього плану була одна маленька перепона, про яку не знали ні Клеопатра, ні Олімпіада: у Пердікки вже була наречена — старша дочка Антіпатра красуня Нікея. Зовсім недавно, коли Пердікка не був ще регентом, він настирливо сватався до Нікеї, вважаючи за велику честь породичатися із всемогутнім намісником. Але тепер, коли в його руках опинилася верховна влада — як у регента,— одружуватися з дочкою Антіпатра вже не було смислу. Клеопатра — вигідніша партія, адже, взявши шлюб із сестрою покійного імператора, він зможе домогтися царського трону в Македонії.

Втратити таку можливість, коли трон сам плив йому в руки, він не збирався. Але щось заважало йому рішуче і назавжди розірвати стосунки з Антіпатром — може, почувався ще не зовсім упевнено і твердо чи лякливим був, нерішучим. Та й Антіпатр серед полководців Александра залишався впливовою постаттю — намісник Македонії! Ні, з таким передчасно не треба псувати стосунки, бо втратиш і те, що маєш. Мало що трапиться в цьому хисткому й нетривкому світі. Але й Клеопатру, а з нею і македонський трон не хотілося випускати з рук. От і крутись та гадай, де виграєш, а де програєш. А програти можна все, навіть голову.

Так нічого й не придумавши, Пердікка затіяв небезпечну гру. Втаємничуючи свої спражні плани, він одночасно сватався і до дочки Антіпатра, і до сестри покійного

імператора. Розрахунок був простий: або там, або там поталанить. Та як він не втаємничував справжні плани, як не плував свої ходи, про його наміри стало відомо Антіпатру. І ця новина його ошелешила. Дурень, лаяв себе намісник, старий дурень, бо вважав Пердікку своїм спільником, а він... Ні, такому хитрому женихові треба добряче дати по руках, щоб більше не смів одночасно свататись до двох.

Облишивши воєнні дії в Етолії, Антіпатр із спільником своїм Антігоном несподівано рушив у Малу Азію з потаємним наміром приборкати Пердікку і поставити його на місце. Пердікка, відчувши смалене, занепокоївся. Та й воювати одночасно з двома полководцями він не мав ані бажання, ані достатніх сил. Єдиний шанс уникнути сутички з Антіпатром — це хутчіше оженитися на його дочці, а про Клеопатру сказати, що все то... все то вигадки його ворогів. Тож Пердікка спішно відрядив послів до Нікеї, бажаючи їй негайно вийти за нього заміж, і тоді вони будуть щасливі до кінця своїх днів.

І таки випередив Антіпатра, який десь забарився, а свати тим часом привезли до нього намісникову дочку. Кортж був пишний і вражаючий, наречена сяяла, як нова золота монета. Пердікка зустрів її з належною шаною і привселюдно оголосив про свій намір одружитися на дочці Антіпатра. Але давно відомо: не все, що добре починається, добре закінчується. Бо майже одночасно з Нікеєю до Пердікки прибула (і теж, як на лихо, з пишним кортежем, що відразу ж всім упав у вічі) друга його наречена — Клеопатра, котрій він ще раніше так необачно надіслав виклик... Регент опинився в досить делікатному становищі. А втім, це можна і пережити-перекліпати, аби не скандал, що спалахнув з Антіпатром. А спалахнувши, він одразу ж переріс у війну. Обидві наречені були налаштовані войовниче і роз'їхались — кожна туди, звідки й приїхала, — а тоді почали слати погрози на голову необачному женихові. Пердікка заперся в палаці, не знаючи, як виплутатися з небезпечної історії. З переляку він уже ладен був не одружуватись ні на тій, ні на тій, аби лише самому вціліти, але Антіпатр пригрозив, що не дозволить ганьбити і дочку його, і честь його!

Клеопатра, ображена до глибини душі дворушництвом регента, теж слала погрози і прокльони.

Зі свого боку Нікея погрожувала видряпати регенту безсоромні баньки, а суперниці повиривати всі патли. Як вона посміла їхати до регента, коли всім відомо... всьому світові відомо, що регент давно вважається тільки її женихом! Їх ще рік тому заручили при всьому чесному народові. І хай Клеопатра не думає, що, коли вона сестра Александра, так їй уже все дозволено!

Зі свого боку Клеопатра нічого не думала, вона просто приїхала до регента за його викликом. Хто міг знати, що регент такий.

Скандал ось-ось мав завершитися великою бідою.

І тоді Пердікка зважився. В Антіпатра була сила, в Олімпіади такої сили не було — виходить, рятуючись від гніву намісника, треба одружитися з його дочкою. Але... Але й Клеопатру не хотілося втрачати — македонський трон так і манив до себе. І все ж регент вибрав Нікею, про що й оголосив на увесь світ — щоб умиловити Антіпатра.

Клеопатра ж не знала, де подітися від сорому й ганьби. Ні в Епір не могла тепер поїхати, ні в Македонію — зневажена і зганьблена. Тож вирішила не повертатися ні в Епір, ні в Македонію, а де-небудь знайти собі місце у світі білому. Зовсім зненацька її у дорозі наздогнали потаємні люди регента і передали записку такого змісту:

"Ще не все втрачено. На Нікеї я одружуюсь тільки тому, що її батько йде на мене війною. Вибраниця моя ти, Клеопатро. Не їдь од мене далеко, зупинися в Сардах, там тобі вже приготовлено палац. І чекай мене там — я будь-що вирвуся з обіймів Антипатра і одружуся з тобою. А зараз не можу. Почекай, благаю, потерпи, доки ситуація не зміниться на краще. Твій Пердікка".

Загибель Кенани

Боротьба за македонський трон розгоралася з кожним днем, бо з'являлися все нові й нові претенденти зайняти вільне вседержавне місце. Доки Клеопатра невдало підшукувала собі женихів, на сцену вийшла дочка Філіппа від його незаконного шлюбу з іллірійською флейтисткою — Кенана. Виховувалась вона разом з дітьми Олімпіади, а як виросла, то віддали її заміж за Амінту, сина Пердікки II, племінника Філіппа. Від цього шлюбу у них народилася дочка Адея, названа згодом Еввідікою. Оскільки її мати вважалася зведеною сестрою Александра, то Еввідіка була йому племінницею. Мати її Кенана була відважною і рішучою жінкою. І навіть войовничою. Про неї казали: їй би народитися чоловіком, кращого б воїна у всій Македонії не знайти. Але й будучи жінкою, Кенана брала участь у битвах, виявляючи при цьому особисту хоробрість, котра дивувала навіть бувалих воїнів. І дочку свою Кенана виховала як воїна, з дитинства привчаючи її володіти зброєю нарівні з чоловіками, витримувати всі труднощі походів. Дочка зростала владолюбною і войовничою, з великими претензіями. Мати раз по раз нагадувала, що вона, Еввідіка, не простого роду, вона — представниця царського роду, що дідом був сам Філіпп, який свавільно відсторонив батька її Амінту від влади.

Дочка пам'ятала про це з малих літ.

Коли помер дядько Александр, Еввідіці виповнилось п'ятнадцять років. І Кенана врочисто сказала:

— Дочко моя і царя Амінти. Готуйся, настав твій час, час заявити про свої претензії бодай і побічно на царську владу.

— Я готова,— твердо сказала дочка.— Я все зроблю, щоб...

— Якраз ти нічого не зробиш, бо ти всього лише дівчина, бодай і дочка царя,— перебила мати.— Але беззахисна у світі вовків, де ближній, не задумуючись, перегризе горло такому ж, як і він, ближньому, аніж віддасть владу. Для досягнення мети тобі потрібна опора. Але не в особі якогось там полководця, котрого зараз посилено шукає Клеопатра. Тобі треба вийти заміж за царя, дитино моя. Ось тоді вже ніхто не заперечить твоїх прав на трон, навіть найзліша собака не посміє на тебе гавкнути... Мовчи і слухай. Я, Кенана, надумала тебе віддати за Аррідея, що, як відомо, є сином самого Філіппа.

— Але ж він... незаконний син Філіппа.

— Про те розпускає чутки Олімпіада, котра сама рветься до влади і ладна обмовити хоч кого. Законний чи не законний, а він таки справді є син Філіппа, і цим все сказано. І полководці покійного імператора проголосили його царем. Ставши жоною Аррідея, ти станеш царицею Македонії. Більшого щастя я тобі побажати не можу.

Аррідей, син Філіппа від фессалійки, єдиний представник роду Аргеадів, зведений брат Александра, після вавилонських чвар проголошений воїнами своїм царем, був недоумкуватим, і про це всі знали. До влади він не —поривався (як злі язики плескали, отого й не прагне трону, що несповна розуму). Чи знав він про свій гандж — невідомо, швидше всього, що ні, але, коли у Вавилоні спалахнув розбрат між Пердіккою та Мелеагром, між кіннотою і піхотою, Аррідей, щоб уникнути побоїща, рішуче відмовився від влади, заявивши (не без здорового глузду) таке:

— Що стосується мене, то я з великою охотою скину з себе цю владу, щоб тільки не пролилася кров серед громадян. Якщо немає ніякої надії по-іншому дійти згоди, настійно прошу вас: виберіть собі іншого, достойнішого, царя.

Сказавши це, він зняв з себе діадему.

— Беріть, коли ви достойніші,— страдницькі очі його були повні сліз і благання.— Беріть, задарма віддаю...

— Надінь на свою нерозумну голову діадему і більше не дурій,— суворо велів йому Мелеагр.— Крім тебе, більше нікому бути царем.

Коли ж Пердікка спровадив на той світ Мелеагра, то захопив царя Аррідея і возив його за собою всюди, як безсловесну худобу. Цар тільки безневинно посміхався та догідливо кивав головою, коли Пердікка йому щось, бувало, наказував. Був він уже немолодим — тридцяти трьох років — і хоч слабував на розум, та все ж Кенана не вважала це за якийсь гандж. І тим більше за перепону для одруження Аррідея з її дочкою. Хоч і недоумкуватий, та все ж — цар. І цим усе сказано. А коханців для тіла чи друзів для душі дочка, як захоче, завжди знайде. А щодо гострого розуму, то цареві він і непотрібний, вважала Кенана. В Аррідея вища влада, все ж інше робитимуть піддані. А Еврідіка, ставши царицею, здійснить те, про що вона сама, Кенана, і мріяти не могла.

Аррідей на той час був у Малій Азії — Пердікка туди завіз його величність, та дець у якомусь місті й покинув. А може, й забув, заклопотаний походами та гризнею полководців. Тож Кенана, зібравши невелике військо, відважно вирушила в Малу Азію, щоб одружити Аррідея на своїй дочці. Про це дізнався Антіпатр і вирішив розладнати плани Кенани, бо одруження Аррідея на войовничій Ев-рідіці аж ніяк не входило в плани намісника. В жовтні 322 року, коли Кенана підійшла до берегів Стрімону, Антіпатр вирішив затримати її на переправі і повернути назад у Македонію.

Загледівши загін переслідувачів, відважні мати і дочка з дротиками в руках на чолі свого невеликого загону кинулись на воїнів намісника і прорвали кільце.

— Старий дурень,— сказала Кенана по тому на адресу Антіпатра,— пора б уже втямити, що коли жінка чого забагне, то її ніхто, крім бога, не зупинить.

Кенана без пригод досягла моря, переправилась через Геллеспонт в Азію і попрямувала до царського табору. Тепер вже настала черга непокоїтись Пердіцці, він

вислав проти войовничих жінок свого брата Алкета, велівши йому напасти на Кенану там, де він її знайде, і привезти її до нього або живою, або мертвою. Алкет наздогнав Кенану, але, на превеликий його подив, македонські воїни, дізнавшись, що перед ними дочка Філіппа, відмовилися оголити зброю. Більше того, вони почали вимагати об'єднання обох військ і шлюбу молодої царівни з їхнім царем. Перед військом виступила й Кенана. Відважна жінка сміливо говорила про свої права і права дочки на македонський трон, викривала чорну невдячність Алкета і його брата Пердікки, котрі забажали прикінчити її з дочкою.

Промова мала успіх, воїни дружно виступили на захист дочки Філіппа. Алкету довелося відступитися і пробурмотіти щось на зразок: я людина маленька і лише виконую волю тих, хто стоїть наді мною і вами також. Але коли ви проти, то я наполягати на своєму не буду. Ухвала македонського війська для мене закон!

Військо повірило йому і проявило безпечність. Цим і скористався підступний Алкет, бо насправді хотів будь-що виконати волю брата. Взяти живою Кенану він не міг, тож, підкупивши охоронців, які стояли біля її намету, велів до ранку все скінчити.

Золото зробило своє.

Вранці Кенану знайшли у наметі з перерізаним горлом. Коли Еввідіка (вона спала в іншому наметі) винесла до воїнів тіло матері, воїни здійняли шум і почали погрожувати заколотом. Алкет викрутився з трудом, пообіцявши від імені свого брата Пердікки одружити Еввідіку з Аррі-деєм.

Поховавши матір, почорніла Еввідіка на чолі свого війська вирушила до царського табору.

Кому я служив?.. Своїм убивцям?..

Як не старався Фокіон, скільки не докладав, як він запевняв, миротворчих зусиль, але навіть його заспокійлива політика і вмовляння не могли утримати афінян від продовження антимакедонського протистояння. В кінці 320 року боротьба досягла найвищого піку і більша частина афінян почала вимагати, щоб македонський гарнізон нарешті був виведений з Муніхії. Але Фокіон під тими чи іншими приводами відмовлявся це зробити. Коли ж йому надто набридали, невиразно обіцяв... подумати. Тоді афіняни, втративши довіру до Фокіона, звернулися до Демада як знавця македонської політики. Демад несподівано погодився (а може, у нього були якісь свої потаємні плани, тим більше афіняни обіцяли йому відшкодувати — солідно! — його зусилля) і з сином поїхав у Македонію. А втім, він попри все змушений був поїхати, бо антимакедонський рух вже охопив Афіни — повстання було не за горами. Демад гадав умовити македонського намісника поступитися, щоб втихомирить Афіни. Тому Антіпатру сказав:

— Я дію у відповідності з ухвалою, що покладена на мене народом Афін!..

— Чого це ти раптом зробився таким велемовним, Де-маде? — здивувався намісник. — Який народ? Голодранців ти величаєш народом?

— Але на виведенні македонського гарнізону з Афін наполягають усі: і бідні, і багаті.

— Ах, які скромні вимоги в афінян! — сплеснув руками Антіпатр.— Всього лише виведення македонського гарнізону із Афін.— І зненацька крикнув, зриваючи голос: — А може, афіняни бажають, щоб ми, македонці, пощезали з білого світу? Провалились крізь землю? Тебе про це афіняни не просили?

Важко дихав, лице набрякле, запухле — страждав від-дишкою. Дуже хворів невиліковним недугом і вже майже не займався державними справами, які перехопив у нього його владолюбивий і честолюбивий син Кассандр. Важко й похмуро дивився на афінського посланця.

— Ну й Демад, ну й тип! — хрипів і задихався.— Такого від тебе я не чекав, друга мого, якому, скільки не давай, все мало. Чи не так? Скільки я витратив на тебе державних грошей? Не підраховував? А жаль. Варто було б... Та й Філіпп витратив на тебе чимало, щоб купити тебе з усіма тельбухами, а ти...

— Немало,— Демад ніби знітився, але швидко й оволодів собою.— Так і я ж служив Македонії. І ще служу. І служитиму. Недарма ж мене співгромадяни називають викрадачем їхньої волі.

— І правильно називають. Тобі велено забрати в афінян волю, так забори її, бо платимо ми тобі за службу добре. А не можеш — скажи, ми собі купимо іншого слугу. А то чого забаг, друг-приятель мій. Нашим золотом нас же й витурити з Афін.

— Але я змушений діяти у відповідності з повелінням, отриманим від народу! — став у позу Демад.

— Філіпп і я купували тебе не для того, щоб ти виконував повеління якогось там народу!

Демад явно занервував — то червонів, то бліднув, руки його стали пітними, липкими, і він потирав їх одна об одну.

— Покійний Філіпп завжди розумів ситуацію,— квапно говорив.— І тому радив маневрувати. І зараз такий час настав, що треба маневрувати. Не можна зараз в лоб. Треба щось пообіцяти афінянам, чимось поступитися, аби лишень їх заспокоїти. А поступитися малим в ім'я великого завжди можна. І треба.

Антіпатр мовчав, страдницьки скривившись, і Демад не міг збагнути, що з намісником? Але вирішив бути відвертим з Антіпатром, якому стільки літ служив вірою і правдою.

— Коли б ти вивів македонський гарнізон з Афін, елліни б вгамувалися. Це головне. А згодом гарнізон можна буде й повернути. Хіба це складно?

— Знаю, що принципами поступатися для тебе дуже просто.— Антіпатр, хрипло і важко дихаючи, стомлено махнув рукою.— Згинь з моїх очей, друг люб'язний! Тільки гляди, щоб сам себе не перехитрив. Йди до... ні, не до дідька, як ти, гадаю, заслужив, а до мого сина Кассандра. Як він вирішить, так і буде, а я... я вже, мабуть, справами не зможу зайнятися. А ти йди... Чого стоїш? Кажу, іди. До сина мого, до Кассандра. Він і вирішить твою долю. І заодно й долю твого сина.

Демад похолов, виходячи з кабінету намісника. За дверима його вже чекав десятицький з трьома гоплітами.

— Йди за нами до Кассандра!

Демад спіткнувся — це був нікудишній знак. Кассандр — молодий, здоровий, повний сил і снаги — зустрів Демада непривітно, ба навіть вороже.

— Македонське золото брав і береш, а тепер ще й забаг самих македонців витурити з Афін? — замість привітання запитав він, і Демад відчув, що справи його кепські.

— Але я змушений передати вам волю народу,— сказав виправдовуючись.— Ситуація зараз змінилась.

— Та-ак. Змінилася,— протягнув Кассандр і ляснув у долоні. Троє македонців увели сина Демада.— Твій?

Демад кивнув, думаючи, що сина, мабуть, не треба було брати. Коли б він із сином не поквапився.

— Сам гріб наше золото, та мало, здавалось, гребеш? Сина привіз, щоб і він гріб, га? — вигукував Кассандр.— Обіцяв нам служити, а тепер... в кущі? Воля народу?.. Македонців геть з Афін? А хто нам поверне те золото, що ми його тобі заплатили?

Моргнув до гопліта — і тієї ж миті син Демада впав з розкритим ротом, з якого хлинула кров. Македонець витягнув з його спини закривавлений меч, витер його об труп і повернувся до Демада.

— Ви не смієте!.. Не смі-ієте-е!..— несамовито закричав Демад.— Я стільки зробив для Македонії...

— За те, що зробив, ми регулярно платили. А за те, що зрадив нас, ми тобі теж платимо! — Кассандр кивнув воїну-гопліту.

Проколотий мечем Демад упав на ще теплий труп свого сина, прохрипів:

— Кому я служив?.. Своїм убивцям...

Клеопатру переслідують невдачі

Пердікка зважився ризикнути.

Клеопатра терпеливо чекала його в Сардах. Вона була майже поруч, вірила йому, покладалась на нього. І Пердікка вирішив діяти, бо дуже хотілося стати царем Македонії. Антіпатр вже старий і, кажуть, невиліковно хворий — недовго протягне. А навіщо йому тоді Нікея, дочка Антіпатра, якого вже не буде у цьому світі? Що Нікея важитиме без батечка свого, без Антіпатра? Клеопатра вигідніша партія, далєбі вигідніша.

Так, живучи з Нікеєю, думав Пердікка. А втім, він тільки вважався її чоловіком, а вона його дружиною, бо мешкали вони в різних палатах і бачилися раз на тиждень — не частіше. До того ж Нікея мала коханця, та й сам Пердікка ні дня без жінок не залишався, тож ніяких претензій, що бачаться рідко, вони одне до одного не мали. Так минали дні за днями, Клеопатра терпеливо чекала, а Пердікка все ще не міг ні на що зважитись. Клеопатра як жінка не вабила його. Жінок він міг і кращих знайти — на Сході цього добра предосить. Але Клеопатра — найви-гідніша партія з усіх можливих. І вона його чекає. Тож треба зважуватись: або — або. Вдруге так не поталанить. Та и леопатра може знайти собі іншого партнера — хто з полководців не хотів би мати за дружину рідну сестру Александра? Ще по якомусь часі йому донесли, що Клеопатра,

стративши терпець і віру в нього, почала обережно підшукувати собі нового жениха. Пердікка похолов... Перехоплять Клеопатру, прощай тоді мрія про македонський трон!

І Пердікка зважився.

Операцію вирішив провести таємно, а вже коли одружиться з Клеопатрою, тоді й відкриється. Як на македонський трон усядеться. І вже тоді йому ніякі Антіпатри нічого не вдіють.

Поговорив з Євменом, котрий гаряче виступав за збереження цілісності імперії.

— Коли я одружуся з Клеопатрою, то збережу імперію для нащадків Александра,— врочисто пообіцяв йому Пердікка, а сам подумав: "Авжеж! Потрібні мені будуть чийсь там нащадки, коли я стану імператором! У мене, зрештою, і свої нащадки з'являться"

Євмен — щира душа — повірив. І сам погодився бути сватом. Відразу ж і виїхав до Клеопатри в Сарди. Вона зустріла його привітно, з ледь прихованою радістю на засмученому лиці. У згаслих її очах спалахнули іскорки надії. Євмен сватав її по діловому, наче виконував важливе державне доручення. А втім, для Євмена це справді було важливим державним дорученням.

— Твоє одруження з Пердіккою, цим славетним і відважним державним мужем, збереже цілісність імперії Александра і ще більше зміцнить Македонію!

Не будучи македонцем, Євмен все своє життя боровся за зміцнення і возвеличення Македонії, чужого йому царства. А втім, можливо, воно вже стало йому рідним. Це подобалось Клеопатрі, бо серед усіх полководців її покійного брата Євмен був єдиним, кому вона могла довіряти, бо твердо знала: Євмен на зраду нездатний!

Про себе вирішивши дати згоду, Клеопатра все ж запитала:

— Але ж Пердікка одружений з дочкою Антіпатра.

— Як тільки ти даси згоду, Пердікка відразу ж розлучиться з дочкою Антіпатра, з якою він побрався, аби лише уникнути конфлікту з її всемогутнім батьком,— твердо відповів Євмен.

Клеопатра ляснула в долоні, до кімнати вбігли молоді гарні рабині.

— У мене сьогодні свято, — помолоділим, дзвінким голосом вигукнула господиня.— Приготуйте все, що в нас є найкраще, аби достойно пошанувати мого дорогого гостя і свата!

Але доля і вдруге жорстоко обійшлася з сестрою Александра, і вона знову опинилася на березі біля розбитого човна: доки сват Євмен повертався до Пердікки з її згодою, Пердікка негадано і безглуздо загинув в одній із сутичок, яких чимало спалахувало серед полководців її покійного брата.

Це вже була зла доля. Невже вона така нещаслива? Клеопатра злягла і кілька днів нікого не хотіла бачити. Ні, вона не сумувала за Пердіккою, що, як і ще раніше Леоннат, встряв у якийсь дурний конфлікт і наклав головою, бо не мала до нього ні кохання, ні якогось іншого почуття. Її підрубало під корінь власне безталання. Плакала ночами, проклинала увесь білий світ і себе одночасно. Рабині посміли її заспокоювати, і це вкрай вивело Клеопатру з себе. Нікчеми! Худоба словесна! Вони посміли втішати її — сестру завойовника світу, дочку царя і застрашню царицю? Що вони їй — рівня?..

Клеопатра так збісилась, що втратила контроль над собою і люто побила своїх рабинь. Так люто і знавісніло, що ті ходили закривавлені, а в найвродливі-шої Сірійки Клеопатра навіть вирвала око...

За тим, що трапилось, як охолола, не шкодувала. Треба було дати вихід своєму гніву та відчаю, на когось зігнати свою злість, вона те й зробила, наслідки її не цікавили. Розуміла, що рабині не винні, але зупинитися не могла. Мусила відвести душеньку... І відвела. І здавалось, що біла й терзала не рабинь, а власне нещастя: ось тобі!.. Ось тобі! Ось!..

Тільки не підозрювала Клеопатра, що невдовзі це їй дорого обійдеться, адже рабині їй цього ніколи не пробачать. Особливо красуня Сірійка, яка позбулася ока і тепер боялася навіть глянути в люстерко на своє відображення. І тільки шепотіла німо й безгучно: постривай же... постривай...

Двобій з намісником

Із загибеллю Пердікки Клеопатра втратила захист, і цим поспішив скористатися Антіпатр. Негадано прибувши з військом у Сарди, він велів схопити Клеопатру і притягнути її до відповідальності за те, що вона хотіла вийти заміж за Пердікку, хоча той уже був одружений з його дочкою. А це, на думку Антіпатра, було причиною його війни з Пердіккою, у якій пролилася македонська кров.

Клеопатру поставили перед військом, яке й мало вирішити її долю. І Клеопатра відчула, що над нею нависла смертельна небезпека. І ще відчула: ніхто її не виручить, ніхто не порятує — сподіванка лише на саму себе.

Воїни дивились на неї насторожено, але без ворожості, і це її трохи збадьорило.

— Я — Клеопатра, — сказала вона напрочуд дзвінко і гордо випросталась. — Я — дочка царя Філіппа, рідна сестра вашому імператору Александру. Я все сказала. Якщо ви зібралися мене судити — судіть!

— Македонці! — ступив наперед Антіпатр. — Ось та жінка, — показав на Клеопатру, — з-за якої пролилася кров ваших товаришів. Завдяки її інтригам загинув один з наших найдосвідченіших мужів — регент Пердікка. До якої кари ви присудите цю призвідницю чвар, так тому й бути. Рішайте самі!

— Наміснику, — злегка насмішкувато озвалася Клеопатра, — ти квапишся, а це негаразд. Полководець, котрий гарячкує, завжди програє бій. Судити тепер буду я!

Воїни з подивом, а хто вже й з цікавістю дивилися на цю жінку. Клеопатра говорила гнівно і пристрасно:

— Я звинувачую регента Антіпатра в тому, що він дбає тільки про свою особисту вигоду, а з представниками царського роду обходиться недостойно.

— Цить... по-потаскуха! — зриваючи голос, крикнув Антіпатр.

Клеопатра глянула на нього насмішкувато.

— Наміснику, якщо ти гніваєшся й ображаєш мене як жінку, значить, у тебе немає доказів і взагалі ти неправий. А образа — поганий доказ, наміснику. Що ж до того, що я нібито, як ти висловився, потаскуха, то хай це буде на твоїй совісті. Шукати собі чоловіка жодній жінці не забороняється. І взагалі, справжньому чоловікові, та ще воїну,

не личить ображати жінку. Краще воюй з ворогами, наміснику, їх у нас дуже багато.

Воїни схвально зашуміли.

Антипатр, бризкаючи слиною, щось кричав, але військо його не підтримало, а дружно виступило на захист Клеопатри.

— Хай говорить! — залунали вигуки.— Вона — рідна сестра Александра, а ми його воїни і тому нікому не дамо її скривдити.

Антипатр похолов: це вже скидалося на заколот проти нього. Такого від свого війська він не чекав. А Клеопатра, підбадьорена підтримкою війська, заговорила ще завзятіше. Вона не захищалася, вона наступала на нього, намісника.

— Македонці! Славні воїни великого Александра! — молоді і завзято лунав її голос, і сама вона в ту хвилину помолоділа, погарніла, щоки мало не спалахнуть, очі горять — тріпнула головою, відкидаючи назад волосся, блиснула білими зубами.— Є люди, які всім зобов'язані моему батькові і братові,— це був явний натяк на Антипатра, і воїни вже позирали на нього вороже.— Але вони забули про це і виношують підлі наміри знищити увесь царський дім. Я не буду про це мовчати. Знайте і ви про це, воїни Філіппа і Александра. Знайте і пам'ятайте: царський дім потребує вашого захисту!

— Слава Александру! — залунали дружні вигуки, і воїни почали дзенькати мечами об щити, а це вказувало, що вони дуже збуджені і схвильовані.— Не дамо скривдити сестру Александра! Захистимо царський дім!

Клеопатра, дивлячись на постарілого і розгубленого намісника, скрива посміхалась. За інших обставин він би скарав її смертю, але тепер не міг. А ворогувати заради Клеопатри з військом... Ні, на це він не піде, бо так може й влади позбутися. Або ще гірше — власної голови.

Все зваживши, Антипатр заскреготів зубами і пішов із Сард, лишивши Клеопатру в спокої. Лише буркнув на прощання:

— Ну що ж... Шукай собі й далі жениха. А раптом кого й жениш на собі...

— А раптом і женю! — посміхнулась Клеопатра, блиснула зубами та очима і нічого більше не сказала наміснику.

Її задушили подушкою

Забігаючи наперед, скажемо, що прожила вона у Сардах ще цілих п'ятнадцять років, так і не повернувшись у Македонію до кінця своїх днів. Їй уже пішов п'ятий десяток, життя, здавалось, було прожите і прожите не зовсім вдало. Та Клеопатра вперто вірила у свою щасливу зорю і вважала, що не все ще втрачено. Зв'язки з Македонією вона обірвала, жила в Сардах самотньою і беззахисною, але духу не втрачала. Олімпіада, зайнята власною боротьбою за владу, на дочку махнула рукою — хай сама викручується. Програла, що ж... не всім щастить у цьому жорстокому світі.

Хтось програє, а хтось і виграє. Сама Олімпіада вірила, що виграє вона. Материнських почуттів до дочки в неї не було, у Клеопатрі вона вбачала лише суперницю в боротьбі за владу.

Клеопатра відчувала свою самотність, але трималася. До неї все ще сватались, і це надавало їй віри. Хто з полководців тільки не хотів її використати у своїй боротьбі за

владу! її перетягували то на один бік, то на інший, намагався спокусити то один полководець, то другий, третій, четвертий, п'ятий-шостий... Царська діадема багатьом не давала спокою. Тож свати прибували в Сарди один за одним, але попри все вона почувалася самотньою. Від того дуже потерпала. Трохи тішили свати, але не більше. Особливо як посватався до неї син Антипатра Кассандр. Та Клеопатра ненавиділа його як ворога дому свого. Сватався їй Лісімах, вона відмовила і йому — бо їй йому не довіряла. Сватався і Антигон, але він був старим, бридким і страшним їй. Досить їй глянути на руде волосся, що стирчить у нього з вух і ніздрів пучками, та на його гнилі, зчорнілі зуби, як їй нудило. Вважала, що достойна все ж таки кращої пари. Хай вона і не полюбить свого вибранця — та і яка любов, коли у всьому має бути точний розрахунок, — але майбутній її чоловік все ж таки мусить хоч трохи бути приємним на вигляд. І не таким старим, як Антигон, — вдруге ставати вдовою вона не збирається. Набридло їй перший раз, не вельми це радісне звання для жінок — удова.

І вона відмовила Антигону (він сватався кілька разів, впертий дідуган!).

— Перебираєш? — кривив сині губи Антигон. — Мною гребуєш? Ой дарма! Міг би тобі допомогти.

Вона й сама знала, що дарма, адже перебувала у Сардах, у його руках, але не могла присилувати себе...

Вже почала було втрачати віру в своє везіння, як зненацька до неї посватався Птолемей — давній бойовий товариш її брата, котрого вона знала і давно, і добре. Він навіть подобався їй, цей некоронований владика Єгипту. У нього була сила, на нього варто поставити. Не вагаючись, Клеопатра дала йому таємну згоду прибути до нього в Єгипет і вступити з ним у шлюб. А, маючи Єгипет, вони швидко приберуть до своїх рук і Македонію... Щоправда, Птолемей був одружений з Беренікєю, своєю єдинокровоною сестрою, котру, здається, любив. А з Клеопатрою він явно хотів одружитися з розрахунку. Та втім, вона теж шукала собі чоловіка з тверезого розрахунку. Зрештою єгиптяни споконвіку звикли, що їхні правителі мають по кілька дружин — фараони себе в цьому ніколи не обмежували. То хто міг би заперечити Птолемею мати двох дружин?

Клеопатра почала потай збиратися в Єгипет.

Але й цим — останнім! — її планам не судилося збутися. Коли вже не щастить, то не щастить до кінця. Антигон був на сторожі, а вона перебувала в його руках. Роздратований її відмовою — старий Антигон був самолюбивий, ревнивий і образ не прощав нікому, — він вже давно підбивав рабинь Клеопатри виступити проти своєї господині. Рабині були злі на свою господиню Клеопатру за ті бійки, що не раз зчиняла невитримана Клеопатра, і особливо Сі-рійка — за втрату ока. Взагалі Клеопатра була крутувата у поводженні з рабами та слугами — царська кров у ній грала — і міри у гніві ніколи не знала. Рабині вже давно хотіли відомстити своїй господині, яка — це вони добре знали — була беззахисна.

Цим і скористався Антигон. Підкуплені ним рабині передавали йому про всіх сватів, які прибували до Клеопатри. Передали вони і про сватів Птолемея та про згоду, що йому дала Клеопатра. Застерегли, що вона зараз потай готується до втечі у Єгипет.

Антігон пообіцяв рабіням волю.

Ті вірили, і другого дня Клеопатру знайшли мертвою у власній спальні — її задушили подушкою. Вона лежала гола, а груди і боки її були у синцях — певно, дівчата товкли її коліннями.

По місту поповзли чутки, що сестру царя умертвили її ж рабині.

Антігон, аби відвести від себе підозру, велів схопити їх і повідтинати голови, щоб вони не бовкнули, бува, чого зайвого,— що й було зроблено. Тіла їхні викинули за містом на смітник — на поживу бродячим собакам та іншим хижим звірам і птахам.

Клеопатру ж Антігон велів поховати з усіма почеснями — як царицю. І сам проводжав її в останню путь. Коли дивився на неї в труні, то здавалось, що й мертвою вона з відразою дивиться на його жовтувате волосся, що пучками стирчало з ніздрів та вух. Сонце того дня особливо нестерпно пекло, але Антігону чомусь було холодно. Стара кров вже не гріла затужавіле тіло, та й покійниця поривалася встати з труни — так іноді, як ішов за труною, йому ввижалося. І тоді він мерзлякувато щулився й намагався не дивитися на мертву...

Хоч як пишно не поховав Антігон Клеопатру, але ніхто не сумнівався, що винуватцем її загибелі є він, Антігон.

Сталося те у 308 році.

У Клеопатри залишився — від першого і єдиного шлюбу — син Неоптолем — рідний онук Олімпіади, племінник Александра. Виріс він в Епірі, на батьківщині свого батька. Теж, як і його мати, виношував плани захоплення влади — спершу в Епірі, а потім у Македонії, на яку він мав права, адже був онуком самого Філіппа. Та року 297-го його буде вбито суперниками у боротьбі за владу.

Кінець Антіпатра

Ставши нарешті царицею, Еввідіка насправді не мала ніякої влади і повністю залежала від регентів, що тільки й мріяли, як би захопити трон. Еввідіка боролася як могла, але підтримки нізвідки не мала. На чоловіка-царя — слабка надія, адже він жив у якомусь іншому, вигаданому ним, світі і там йому було далєбі краще. А в цьому світі його ніхто не слухав, бо ніхто не вважав царем. Недоумок, та й годі. Терпіли тільки тому, що він, будучи сином Філіппа, був одночасно й ширмою для регентів та намісника, котрі, прикриваючись ним, робили що хотіли і крутили царем теж як хотіли.

Еввідіка бунтувалась, вимагаючи, щоб її допускали до керування державою. Спершу її затискував Пердікка, потім — після загибелі регента — за це взявся Антіпатр.

Тоді Еввідіка звернулася за підтримкою до війська і військо стало на її захист. Але ненадовго. Бо після загибелі Пердікки військо проголосило регентом при Аррідеї ненависного їй Антіпатра. І вона нічого не могла вдіяти, бо Антіпатр не давав їй ходу.

Еввідіка затаїла проти Антіпатра люту ненависть. Причаїлась, терпіла, чекала свого часу. Бо хто вона, зрештою? Всього лише підневільна цариця. А що може бути гірше, ніж цариця без влади? Аррідею ж все одно, він посміхається до своїх мрій і — радий. Самій треба покрутитися, мусить же Антіпатр хоч раз зробити промах, ось тоді

вона й учепиться за нього.

Слушна нагода врешті трапилася.

Антипатр догосподарювався до того, що так і не зміг виплатити воїнам гроші, які їм обіцяв ще Александр. Серед воїнів почало зростати невдоволення, вони вже відкрито вимагали платні. Антипатр відбувався незначними обіцянками. Воїни ремствували. Еврідіка ще трохи почекала і вирішила діяти. Її секретар Асклепідор підготував цариці запальну промову, Еврідіка згукала військо і виступила — Антипатр не встиг завадити. Виступала гнівно і гаряче, з уболіванням за воїнів, котрі слухали її порозкривавши роти. Цариця говорила проти намісника і регента, говорила різко і сміливо. Вона звинувачувала його в жадібності і неохайності:

— Воїни, що це за намісник країни, котрий догосподарювався до того, що немає чим заплатити вам — захисникам царства! І це не в якомусь там бідному царстві, а в Македонії, повелительці світу! Воїни! — клекотів її голос.— Антипатр ніколи не може вам дати грошей, що ви їх заслужили, бо він їх проциндрив! Ось такого намісника маємо! Йому власна вигода дорожча!

Що тут зчинилося! Військо зашуміло, як гроза серед ясного неба, там і там чулися ворожі вигуки на адресу намісника і регента. Стрій зламався, воїни обступили Антипатра і погрожували йому розправою, вимагаючи грошей.

Антипатр грошей не мав.

Але обіцяв. Він завжди обіцяв, коли його заганяли в глухий кут. Але цього разу йому не повірили. Досить. Ситі вже обіцянками по саме нікуди.

— Гад! — кричав наміснику в лице малий воїн, рябий, одноухий.— Нас на смерть посилаєш, а гроші затискуєш? Для себе бережеш?

Антипатру скрутили руки. Всемогутній намісник, регент і полководець щось бурмотів, у чомусь клявся, але йому вже не вірили і заперли його в темниці.

Еврідіка святкувала перемогу, бо знала, що ні завтра, ні післязавтра намісник ніде грошей не дістане, а у війська вже урвався терпець. Та й чого вартий полководець, котрий не турбується про добробут воїнів.

Антипатр теж відчував, що це вже кінець. Але був спокійний — життя його й так уже завершувалося. Не вб'ють сьогодні, так помре завтра, бо знав, що він — невиліковно хворий і дні його лічені. Не шкода було життя, не боявся смерті, гнітило намісника інше: добре почав брати владу, сягнув таких вершин і... так усе закінчити. У темниці, як злодій. А завтра свої ж воїни поведуть його, як барана, на заріз. Безславний кінець. І чому він не поліг на полі бою? Тисяча небезпек і смертей пронеслась над ним за бурхливого життя і жодна не зачепила. Вцілів. Щоб бути зарізаним своїми ж воїнами, яких підбурила до непокори жінка... Коли згадував Еврідіку — в очах темніло, смертна нудьга груди стискувала. Хто за ним не полював —уцілів, всіх перехитрив, а жінці попався. І від того, що його, досвідченого полководця, переграла жінка, бодай і цариця, не хотілося жити. І як тільки перше, ще каламутне ранкове світло почало просочуватися крізь шпарки у його темницю, він зняв пояс і заходився, крекчучи й тяжко дихаючи, просовувати його попід балкою. У цей час хтось загаласував у дворі,

закричав, загулав...

"За мною вже прийшли... Не дамся,— подумав Антіпатр і поспішно сунув голову в петлю, але тієї ж миті двері з гуркотом впали і на порозі з'явився Антігон.

— Встиг! — витер він тильним боком долоні мокрого лоба.— Як дізнався, що твоє ж військо тебе ж і заперло, всю ніч гнав коней...

Антіпатр мовчки зняв пояс з балки, підперезався і, мружачись, вийшов, важко припадаючи на ноги, що вже не несли його.

"Не встиг ти, друже,— хотілося сказати Антігону.— Смерть уже стоїть у мене за плечима..."

Чашка з цикутою

Звістка про смерть намісника Македонії Антіпатра викликала в Афінах бурхливу радість. Люди обнімалися, вітали одне одного зі святом, на вулицях тільки й лунало:

— Антіпатра не стало! Нарешті!

— Яка радість! Якби вони всі повмирали, гнобителі!

11 В. Чекерис

321

Демократи ще наполегливіше почали вимагати, щоб македонський гарнізон було виведено з афінського морського 'порту. Оскільки місія Демада не принесла успіху, а сам посол і його син загинули, стало ясно, що на мирні прохання македонці не реагують, і афіняни почали готуватися до повстання. Про це стало відомо Кассандру, і він спішно змінив начальника гарнізону, ніби це могло зарадити справі. Новим начальником став Никанор — висуванець Кассандра. Посилаючи його в Афіни, Кассандр наказував:

— Завдання у тебе одне-однісіньке: будь-якими засобами зберегти в Афінах спокій. Про якесь там виведення нашого гарнізону з Муніхії і мови не може бути. Втовкмачуй афінянам: їм доведеться змиритися з нашою присутністю. І ще скажи: помер Антіпатр, але не Македонія. Вона ще має предосить відважних мужів, щоб скрутити у баранячий ріг еллінів. В Афінах є наша вірна людина, Фокіон. У своїх діях будеш спиратися на його авторитет і все повертай так, ніби все робиться з ініціативи Фокіона.

Прибувши в Афіни, новий начальник окупаційного гарнізону почав опиратися на авторитет Фокіона. Але й від того нічого не виграв, а тільки програв — авторитет Фокіона як прихильника Македонії став стрімко падати. Більше того, Фокіона відкрито звинувачували в прислужництві Македонії та зраді своєму народові й державі. Начальник македонського гарнізону спробував було стати на захист Фокіона, але своїм втручанням тільки прискорив події: Фокіона та його прихильників викликали в Народне Зібрання і звинуватили їх у тому, що вони своїми діями і вчинками сприяли закабаленню батьківщини, а також у "знищенні демократії і законів". В лице Фокіону та його спільникам було гнівно кинуте найтяжче звинувачення: викрадачі волі!

Фокіон захищався, доводячи, що це не суд, а свавілля, що перед ним не судді, а вороги.

У відповідь чулися обурливі вигуки:

— Смерть йому і його прибічникам!

Фокіон умовляв, щоб його вислухали, визнавав себе винуватим у беззаконнях, але запевняв, що його друзі не завдали Афінам шкоди і тому мусять бути виправданими. Але народ вигукував своє:

— Як твої друзі, вони теж заслуговують смерті! Друзі наших ворогів теж наші вороги!

І Фокіон зрозумів, що все, і враз наче зів'яв, зменшився ростом і постарів в одну мить. Так і не зумівши захиститись, почав раптом вимагати, щоб смертний вирок було винесено лише йому одному, а його друзі, мовляв, невинні.

Засідання Народного Зібрання було бурхливим. Дехто, щоправда, намагався захистити Фокіона, але таких виявилась меншість. Більшість проголосувала за винесення викрадачам волі смертної кари.

Від останнього слова Фокіон відмовився.

Після невеликої паузи було зачитано декрет, в силу якого зібрання повинне було висловитись підняттям рук з приводу вини Фокіона та його спільників і, якщо їх буде визнано винними у співробітництві із поневолювачами рідної країни, проголосувати за негайну страту. Декрет було прийнято одноголосно.

Крім Фокіона, вирок поширювався і на чотирьох його друзів. Ще кільком прибічникам Македонії, що перебували поза межами Афін, смертний вирок було винесено заочно.

Засудженим тут же, на Народному Зібранні, піднесли кожному по чашці цикути. У прощанні з рідними їм було відмовлено, і засуджені випили трунок.

Відповідно до закону про зрадників трупи страчених були кинуті без поховання — за межами Афін.

Це сталося у квітні 318 року.

...Звістка про смерть Антіпатра стала найрадіснішою звісткою і для македонської цариці Еврідіки. Аррідею було все одно, він, як завжди, тихо й безневинно сам до себе посміхався. А для Еврідіки той день став святом, вона нарешті вирвалася з-під опіки намісника. Всесильного наглядча царської сім'ї більше не було. І Еврідіка для своїх наближених влаштувала бенкет, який пройшов гамірно, радісно і весело. Тепер Еврідіка вважала, що руки у неї розв'язані і тільки нині вона по-справжньому почне царювати. Тепер головним було — підняти авторитет Аррідея, завоювати авторитет та повагу собі і заходитися наводити порядок у Македонії.

Але не так сталося, як гадалося і сподівалося. Надії на самостійне царювання не збулися: новим регентом при Аррідеї військо вибрало Полісперхонта. Не порадившись навіть з царицею, новий регент першим своїм декретом запросив на царство Олімпіаду, і та приїхала в Пеллу восени 317 року разом з невісткою Роксаною та онуком, маленьким Александром. Війська урочисто зустріли в Македонії матір свого знаменитого імператора, і Олімпіада відчувала себе на недосяжній височині. Але від однієї лише згадки, що в македонській столиці є ще одна цариця — Еврідіка, — Олімпіада темніла на виду. Була занадто честолюбивою, щоб ділитися владою з якоюсь

там онукою Філіппа від незаконної дружини. Еврідіка теж виявилася занадто честолюбивою, щоб уступати матері її дядька бодай половину влади.

Швидко і стрімко почав назрівати конфлікт, що не міг привести до добра: Олімпіада заявляла, що царство належить тільки їй, а Еврідіка — що тільки їй. Стало ясно: дві цариці в однім царстві, як і два коти в одному мішку, не вживуться. Обидві цариці посилили охорону своїх палаців і, не криючись, почали готуватися до війни.

Три стріли трьох фракійців

А тим часом політична ситуація в Елладі різко погіршилась. Після страти в Афінах македонських прибічників Фо-кіона та його спільників демократи відсвяткували перемогу. Політична боротьба двох угруповань закінчилася на користь демократичних сил — прихильники Македонії нарешті потерпіли повний крах. Хвиля повстань пронеслася Елладою — то там, то там повставали міста, і македонські полководці, облишивши затяжну війну між собою, ледве встигали придушувати повсталих. І хоч антимакедонська боротьба досягла широкого розмаху, але в греків не було єдності й згуртованості. Міста виступали поодиночі, здебільшого не підтримуючи одне одного, і це було на руку македонцям. Греки не могли перемогти, хоча й добряче шкодили полководцям покійного імператора. А тут ще почали повставати фракійці й гети. Першим навіть вдалося створити антимакедонський фронт. Найзагрозливішим для македонців стало повстання мешканців Мегалополя і Спарти. Мегалопольці об'єднали всі прошарки грецького населення і почали готуватися до відсічі — зміцнили оборонні стіни, закликали до зброї рабів та іноземців, котрі перебували в місті, всі добре озброїлись.

Регент Полісперхонт підійшов до бунтівного міста з великим військом та слонами і з ходу кинувся на штурм: Йому вдалося пробити тараном пролом у стіні, але захопити місто він не зміг. Доки одні відчайдушно відбивали атаки, інші встановлювали палісади в проломі і всі разом відкинули нападників. Розлючений Полісперхонт велів підтягнути до стін дерев'яну башту, повну воїнів, але праш-ники та лучники їх перебили.

Бій, у якому македонці зазнавали значних втрат, клекотів до вечора. Не домігшись успіху, Полісперхонт велів на ніч відвести війська у табір. Вранці він знову розпочав штурм пролому і пустив туди слонів. Але мегалопольці, передбачивши це, за ніч накидали всюди дощок із цвяхами, засипавши їх землею. Коли погоничі кинули на штурм слонів, тварини попробували ноги, почали шкутильгати і падати. З флангів на них напали лучники і списоносці, спрямовуючи слонів на штурм пролому. Але тварини з пробитими ногами й боками, у яких стирчали стріли й списи, роз'яривши від болю, кинулись на македонців і багатьох потоптали на смерть.

Понісши значні втрати, Полісперхонт змушений був зняти облогу і відійти від Мегалополя. Вістка, що греки перемогли, швидко рознеслася по країні, викликавши нову хвилю антимакедонської боротьби. Дійшла вістка про поразку Полісперхонта і до Пелли. Еврідіка вирішила скористатися невдачею під Мегалополісом, щоб розквитатися з прихильником Олімпіади Полісперхонтом. Вона переконала Аррідея, що Полісперхонт зганьбив Македонію, що він бездара, невдаха і взагалі готує проти нього, Аррідея,

змову, щоб владу передати Олімпіаді. Аррідей дивився на неї довірливо, наївно-дитинними синіми очима і покірно кивав: так, мовляв, треба відібрати регентство в Полісперхонта, а в Кассандра, непримиренного ворога Олімпіади, запросити допомоги. Кассандр вижене з Македонії Олімпіаду і допоможе йому, Аррідею, укріпитися на троні.

Аррідей, звісно, нічого не тямив у політичній ситуації, але повірив дружині-цариці і влітку 317 року царським декретом зняв Полісперхонта з посади регента, а війська велів передати Кассандру, котрого він і призначив регентом свого царства.

Олімпіада з невісткою та онуком поспішно втекла в Епір — кого-кого, а Кассандра, сина ненависного їй Антіпатра, вона боялася.

Еврідіка раділа, не підозрюючи, як жорстоко вона прорахувалася. Полісперхонт і справді був прихильником Олімпіади, але він одночасно захищав і Аррідея. І захищав його силою зброї не від кого-небудь, а саме від Кассандра, який не визнавав і Олімпіаду, і Аррідея. Вийшов парадокс. З підказки Еврідіки, яка в поспіху не розібралася в ситуації, Аррідей зняв з посади регента свого захисника Полісперхонта, а його владу і військо велів передати своєму ворогу Кассандру, від якого його захищав Полісперхонт. Коли ж Еврідіка збагнула свою помилку (для неї важливо було, що Кассандр ворог Олімпіади, а про те, що він ще й Аррідеїв ворог, якось не подумала), було вже пізно: відмовившись здати війська Кассандру, Полісперхонт кинув їх проти Аррідея та Еврідіки. Лютував:

— Цей недоумок, який тримається на троні завдяки мені, мене ж і виганяє! Зовсім з глузду з'їхав Філіппів син!

Хто напоумив до цього Аррідея, він здогадався — Еврідіка. Дорогою до Пелли дізнався, що Олімпіада втекла, тож повернув до Епіру, щоб забрати матір-царицю і привезти її назад у столицю.

Дізнавшись про це, Еврідіка заметалась, як у пастці.

Кассандр з військом десь забарився, а Полісперхонт гнав на неї нахвалки. Тож цариця не стала чекати кінця, а на чолі свого війська, прихопивши царя як прапор, рушила до кордону Македонії з Епіром. Навстріч їй уже йшла Олімпіада, теж із своїм військом, що складалося в основному із загонів Полісперхонта.

Війська зіткнулися на кордоні.

Після незначної підготовки Еврідіка й Олімпіада самі повели їх у бій.

Війська з бойовими кличами кинулись одне на одного і швидко зупинилися. Ні ті, ні ті не схотіли рухатися з місця. Еврідіка металася попереду своїх загонів, запально вигукуючи:

— Вперед, вперед!.. Покажіть епірській відьмі, на що ви здатні!

І тут до неї підійшли три воїни і сказали, що військо ніколи не буде воювати проти матері свого царя.

— Але ж я ваша цариця, я! — отетер/ло закричала Еврідіка.

— Ти цариця, а Олімпіада — мати-цариця, — відказали їй.

— Ви зрадили свого законного царя Аррідея! — задихалася від гніву Еврідіка. — Ви

зганьбили честь македонського війська!

— Ось ми якраз і не хочемо, щоб македонці проливали македонську кров,— неквапливо відказали їй воїни.— Ось так ми розуміємо збереження македонської честі.

І військо Еввідіки на її очах перейшло на бік Олімпіади.

Отямившись від такої негаданої зради війська, Еввідіка хотіла було пробитися до царського шатра, але воїни, оточивши його, вже виводили Аррідея.

Скориставшись загальним сум'яттям і тим, що її воїни браталися з воїнами Олімпіади, Еввідіка та її наблизений Поліклом кинулися в ліс і зникли в хащах.

Олімпіада спохопилась, як Еввідіки й слід охолов.

— Ловіть ту зміюку! — знетямлено кричала.— Еввіді-ку, самозванну царицю, шукайте! Узурпаторку влади.

Воїни кинулися шукати утікачку в лісі, але невдовзі повернулися ні з чим. Олімпіада не могла знайти собі місця. В ту мить вона ладна була власними руками розтерзати суперницю, котра посміла захопити македонський престол. Але від думки, що й Аррідея спіймано, було трохи легше.

— Приведіть до мене того дурня! — веліла.

Воїни притягли до її шатра Аррідея. Цар не був ані зляканим, ані враженим, бо так і не збагнув, що ж тільки-но сталося. Стояв, високий, худий, з ріденькою кучерявою борідкою, і дивився на всіх невинними синіми, трохи дитинними очима. І посміхався.

— Ну що, сину мерзенної фессалійської танцівниці, походив у царях? — розтягуючи від задоволення слова, поспитала Олімпіада.— Відцарював ти своє, дурнику божий.

Аррідей безтямно посміхався, воїни теж посміхалися — від незручності, що доводиться їм, македонцям, так безцеремонно тягати македонського царя.

— Відповідай, дурню! — тупнула Олімпіада.— Відцарював ти своє?

Цар озвався тихим, м'яким голосом:

— Я не хотів бути царем. Я казав: коли є достойніші за мене, то хай вони і царюють. Достойніші.

— Є! Є достойніші за тебе, коронований телепню! — викрикувала Олімпіада, і лице її поволі ставало чорним, злим і негарним, а очі горіли безтямним вогнем помсти.

— Ей! — гукнула до воїнів.— Хто з вас влучний стрілець? Сюди! До мене! Та швидше ворухіться! Зараз покажете свою вправність. Ну?.. Кому сказала?

До неї підбігли кілька лучників.

— Ви — хто такі? Чийого роду-племені? — поспитала цариця.

• — Македонського...

Олімпіада подумала мить і заперечливо похитала головою.

— Ні. Македонцям не годиться проливати македонську кров. Та ще царського роду. Фракійців до мене! Швидко!

Підбігли троє фракійців у великих, рудих, аж вогнистих, лисячих шапках. Олімпіада оглянула їх з ніг до голови, потім Аррідея, що, все ще невинно посміхаючись, покірно чекав своєї долі, і сказала:

— Годитесь! Беріть цього недоумка-царя і тягніть он до тих сосон і міцно його там

прив'яжіть.

Фракійці з готовністю підхопили Аррідею, привели його до сосон, прив'язали і відійшли з почуттям виконаного обов'язку.

— Ось і закінчилося твоє царювання, Аррідею,— зловтішно протягла цариця.— Чого, дурнику, посміхаєшся? Плач! Із тронем навіки розлучаєшся.— І раптом, зриваючи голос, закричала: — Злазь! Із трону злазь! Кому кажу, зараз же злазь!

— Я — що... Я — нічого...— все так же безтямно посміхався Аррідей, і невинні дитинні очі його, сині, відливали весняною блакиттю.— Коли є за мене достойніші, то хай вони і царюють.

— Є, є достойніші за тебе, дурнику! — з цими словами Олімпіада швидко підійшла до нього, зірвала з його голови маленьку царську діадему і наділа собі на голову, пройшлася сюди-туди, запитуючи у воїнів: — То як? До лица мені ця штука?

— До лица, до лица! — загуло воїнство.

— Ну, коли до лица, то так тому і бути. Повернулась до фракійців.

— Ану, молодці, пустіть йому в груди з десятків стріл! Бо щось він надто забарився на цьому світі. Та й збігла Еврідіка ще сподівається з його допомогою повернути собі трон. Тож позбавимо її такої можливості.

Фракійці стали плече в плече, поклали на тятиви стріли, натягнули їх і завмерли.

— Раз, два...— почала рахувати Олімпіада і, захрипівши, крикнула: — Три!

Тієї ж миті заспівали тятиви, свиснули стріли і вп'ялися в груди Аррідею. Цар якось мить (здавалось — вічність) ще посміхався своїми синіми, аж блакитними, наївно-дитинними очима, дивлячись на Олімпіаду (їй хотілось крикнути: "Чого витріщився? Не бачив мене?... Падай! Падай же!.."), а тоді голова його як підрубана впала йому на груди, ноги підкосилися, тіло обм'якло, і Аррідей повис на пасках під сосною.

Процарював він шість років і чотири місяці.

І сунула голову в петлю...

Глухими дорогами, а здебільшого манівцями Еврідіка нарешті дісталася до Амфіполя — міста фракійського, що стояв на кордоні Македонії з Фракією. І здавалось їй, що тут, на півострові, що його утворює ріка Стрімон, вона буде у повній безпеці і звідси з часом розпочне свій похід за повернення їй македонського царства.

Ночами, коли йшли до рятівного (як їм тоді здавалось) Амфіполя, їх вела любов — Еврідіку з Поліколмом. А вдень, ховаючись од людського ока в сховках, займалися любов'ю.

— Тепер уже все,— обіймаючи Поліколма, коханця свого молодого і гарного (о, як вона раніше мліла у його обіймах!), шепотіла Еврідіка, все ще цариця македонська.— Тепер можна собі дозволити все що завгодно! Я вже більше не заміжня жінка, бо та звірюка Олімпіада напевне вже розправилася з моїм чоловіком-царем. Нам уже, любий мій, можна й не ховатися зі своїм коханням. Хай усі знають, кому цікаво. Чи не все одно. Раніше ми ховали од людей своє кохання, а тепер мусимо й самі ховатися.

— Давай утечемо,— благав її коханець, коли вони, стомлені, лежали в стіжку сіна.

— Отакої! — здивувалась Еврідіка.— А ми що з тобою робимо, як не тікаємо

безоглядно?

— Давай утечемо в Персію і будемо удвох...

— Коханням насолоджуватись? — враз пригасла Еввідіка. Подумала і відповіла: — Набридне. Не знаю як тобі, а мені самого кохання вже мало. Я буду... я хочу боротися за царство. Або царицею буду, або загину в боротьбі за царство — іншого не хочу. Ходімо. Вже вечір, тож можемо вибиратися із сховку і рушати...

Нарешті настав день, коли вони, поминувши монумент лева при в'їзді в місто (він був точнісінькою копією лева, поставленого біля Херонеї), зупинилася під масивною міською брамою. Їх довго не впускали, і Еввідіка руків'ям меча била в оковану металом браму.

— Ей, відчиняйте! — кричала чомусь весело і насмішкувато. — Ви що, жінки злякалися та її коханця? Ні я, ні мій коханець не будемо на вас нападати і захоплювати ваше місто. Я — Еввідіка, македонська цариця. А тепер втікачка. Хочемо перебути у вашому місті — прийміть нас і захистіть, і притулок надайте. Як поверну собі царство — сторицею вам віддячу.

Брама відчинилась.

— Коли ти македонська цариця, — вклонилися брамни-ки, — то ми тебе чекаємо. Аж з нетерпінням.

Десяцький підморгнув брамникам і ті, метнувшись, стягли Еввідіку з коня і вправно скрутили їй руки. Поліколм ринувся було обороняти свою кохану, але брамники проштрикнули його списами.

— Розв'яжіть мені руки, — попрохала Еввідіка. — Не бійтесь, не втечу, я ж добровільно прийшла до вас. Просто хочу попрощатись з тим, кого не один рік потаємно кохала. , Повагавшись, брамники все ж розв'язали їй руки. Цариця присіла біля Поліколма, котрий лежав перед брамою в калюжі власної крові, поцілувала його в губи, що вже хололи, і звелася.

— Ну ось і все... Можете мене в'язати і вести туди, куди вам треба. Мені вже все одно. Поліколм щасливіший за мене, він уже в іншому світі, а я все ще гибію в цьому.

Її відвели у місто і зачинили у підвалі одного з будинків. Пристанище було ще й нічого, принаймні, зіп'явшись навшпиньки, вона могла з вікна дивитися на міську вулицю.

Ще через день їй виділили кількох рабінь.

— І довго ви будете мене тримати?

— Це вирішать ті, хто стоять вище од мене, — відповів сивий десятицький. — Але думаю, що пошлють гінців до Олімпіади, — як вона ухвалить, так з тобою і буде вчинено, македонська царице. — Помовчав, з жалем на неї дивився. — Не треба було тобі, дочко моя, зізнаватися, хто ти. Можливо б, і вціліла. А так... навряд чи мстива Олімпіада тебе помилує.

— А чому б вам не відпустити мене, — раптом жалібним тоном попрохала Еввідіка. — Адже я нічого лихого вам не вчинила.

— Нам не вчинила. Так, — погодився старий воїн. — Але коли тебе відпустимо —

Олімпіада заподіє лиха. Ой, заподіє! Вона така. Тож заради тебе не хочемо ворогувати з Македонією. Бо ти сама винувата. Ніхто тебе за язик не тягнув, хто ти насправді є. Не зізналася б, і ми б не знали, хто ти за їдна. І Олімпіада б не знала, що ти у нас. А коли сама зізналася — нарікай на себе, дочко, та моли богів — тільки вони тебе можуть порятувати.

Минали дні за днями, а Еврідіку ніхто не чіпав. Тримали її, щоправда, під вартою і гуляти випускали тільки у садочок, що був у внутрішньому дворіку, хоч годували добре, давали щодня вино. Але на вулицю не випускали.

— Для твоєї ж власної безпеки,— пояснювали.

Спершу Еврідіка остерігалась, що Олімпіада підішле потаємних убивць. Лягаючи спати, думала: "Невже мене вб'ють у цю ніч? Невже вранці не прокинуся? І навіть не знатиму, що я — не прокинулася..."

А вранці, розплющивши очі, раділа: прокинулась! Жива!

Згодом її почали пускати в місто, але в супроводі охоронця. Вона скористалася цим і почала всюди заявляти свої права на царство, всіх перехожих запевняла (хоч вони тим і не цікавились), що македонський престол належить тільки їй, адже батько її Амінта був брехнею і підлістю позбавлений трону, а згодом — і життя. І тому тільки вона є прямою спадкоємицею македонського царя.

І — що дивно — зважилась вимагати від міської влади пошани до себе як до цариці македонської. І цим тільки нашкодила собі і, власне, прискорила свій кінець, бо про її претензії відразу ж доповіли Олімпіаді. Замість відповіді люта і мстива цариця з Пелли наказала відвезти в Амфіполь труп колишнього македонського царя Аррідея з велінням передати його Еврідіці. А з трупом ще меч, мотузку і трутизну — на вибір. І Еврідіка все зрозуміла, як зрозуміла, що її боротьба вже закінчена і нізвідки чекати допомоги чи на щось або на когось сподіватися. Вона — самотня, беззахисна і безпомічна. Олімпіада навіть часу свого на неї пошкодувала — хоче, щоб вона сама розквітлася з власним життям.

Тим часом міська влада з усією безпардонністю, на яку тільки може бути здатна влада, заявила, що хай, мовляв, Еврідіка пошвидше накладає на себе руки, бо місто не хоче з-за неї ворогувати з Олімпіадою і з усією Македонією.

Вішайся пошвидше, бо ми хочемо жити в спокої і безпеці.

Проклинаючи Амфіполь та його владу, а заодно й Олімпіаду— епірську відьму, котра захопила македонський престол, Еврідіка накрила тіло Аррідея своїм плащем, а сама прив'язала до карниза пояс, буркнула в простір: "Будьте ви всі прокляті!-" і всунула голову в зашморг... Поквапилась вона на один день, бо другодні до міста прибув із своїм військом Кассандр — щоб захистити її, Еврідіку, від Олімпіади... Виявляється, вона комусь таки була потрібна. Але про те Еврідіка вже ніколи не дізнається. Принаймні на цьому світі.

— Жаль,— зітхнув Кассандр.— Спізнився на один день...

Він велів забрати її тіло та тіло Аррідея, відвіз у давню столицю Македонії Егі, де й поховав їх — як македонських царів — з великими почестями біля могили Кена-ни. І

навіть влаштував у їхню честь гучні поховальні грища. Тільки Еввідіка про те вже не знала. Як і мати її Кенана.

Сталося те у жовтні 317 року.

Начувайтесь, воріженьки!..

І ось нарешті Олімпіада досягла того, до чого поривалася протягом усього свого життя — стала царицею Македонії. Не дружиною-царицею, як то було за Філіппа, не ма-тір'ю-царицею, як то було за Александра і донедавна, а — царицею. Нема на цьому світі чоловіка, немає сина, немає тих, хто претендував (а їх було пребагато) на македонський престол. Із смертю Еввідіки претенденти по лінії Філіппа пішли на той світ. Вона всіх перемогла, всіх пережила. Правда, ще десь в Азії та Греції чи в інших країнах світу змагаються за владу полководці її покійного сина, а змагаючись, знищують один одного. Це добре. Невдовзі вони самі себе переб'ють, а вона царюватиме собі на втіху, адже так солодко-щемно бути царицею, коли ціла країна у твоїх руках. Але радощів — особливих, на які раніше сподівалася, — чомусь не відчувала. Раніше була мета боротися за царство. І ось мета досягнута, а в душі порожнеча.

Дивилась в бронзове люстерко з ручкою, яку оббивали такі ж бронзові змії — замість очей у них дорогі самоцвіти. Дивилась і не впізнавала себе. Постаріла. А втім, старість від неї не залежала, вона йшла до неї, як іде до всіх на цій землі. Гірше, що в душі нічого не залишилося, крім одного-єдиного бажання: мстити!

Мстити!

До кінця днів своїх. Мстити всім, хто коли-небудь ставав поперек дороги. Іншого бажання, крім помсти, у її душі вже не було. Невже вона боротьбою за владу так понівечила, так спустошила власну душу? Лише відчуття, що вона здобула право на помсту, що має і силу на помсту, тільки це і було її єдиною утіхою і гріло вже постаріле, затужавіле тіло і ще змушувало битися серце.

Коли після перемоги над Аррідеєм та Еввідікою Олімпіада на чолі свого війська входила в Пеллу, її зустрічали злякано і врочисто водночас. А вона думала: "Кланяєтесь тепер? Кланяйтесь! Вчора мене терзали і за царицю не визнавали, вчора з Пелли, з Македонії гнали, а сьогодні згинаєтесь переді мною? Ну, почекайте, це вас не порятує, кожний розплатиться за все. Кожний з вас розплатиться зі мною сповна — власним життям".

І тільки вступила в столицю, тільки повернулася у свій палац, як дика жадаба помсти полонила її з голови до ніг. Тремтіли руки, тіпались губи — мстити і мстити. Хоч вона і знищила Аррідея та Еввідіку, але задоволення від того не мала. Хотілося ще більшої, ще вражаючішої помсти. Хотілося так мстити своїм ворогам-воріженькам (о, з якою вона тепер насолодою вимовляла це зловісне слово: воріженьки! Воріженьки мої!), щоб аж світ білий жахнувся з її люті.

Так в Олімпіади з'явилася нова мета життя: помста. І жити звідтоді стало ніби легше. З її веління почали хапати всіх, на кого вона вказувала, і всіх схоплених негайно, без суду і розгляду справ жорстоко страчували.

Страти заповнили Пеллу.

Першим вона стратила брата Кассандра і добру сотню його друзів та прихильників. А потім знищувала всіх побічних— а їх було чимало!—дітей покійного Філіппа. Впоравшись із цим, взялася знищувати членів сім'ї ненависного їй Антіпатра. Вбила його сина Никанора, веліла розрити могилу другого сина Антіпатра Іолая і викинути геть його труп.

А вже тоді — начувайтесь, во-оріже-еньки-и!..— взялася за вищу знать Македонії, і хто не встиг утекти, той ря-тунку не мав.

Так минали дні за днями...

Якщо македонці раніше привітно вітали царицю, то тепер жахалися і відверталися од неї, як від чуми. А коли вона опинялася на вулиці, вулиця вмиє порожніла, знелюдню-вала, бо всі, охоплені жахом, розбігалися, як тільки-но лунав вигук: "Олімпіада!" Розбігалися, наче перед ними раптово з'являлася смертельно отруйна змія. І цариця швидко лишилася сама, без друзів, без підтримки, без вірних людей. Ті, кого вона ще не встигла знищити, повтікали з Пелли і взагалі — з Македонії. Ніхто вже не міг бути певним за своє життя, тож тікали і поодинці, і цілими валками. Олімпіада, коли їй казали про те, злилася: того, мовляв, і тікають, що винуваті перед нею. А людині, у якої немає проти неї лихої задумки, чого тікати...

І розпорядилась нікого не випускати із столиці, варту поставити біля брами надійну і всіх бажаючих вибратися за місто знищувати відразу ж — чесні, мовляв, і безневинні тікати не будуть. І нова хвиля страт заповнила охоплену жахом столицю.

І тут сталося те, чого Олімпіада аж ніяк не могла передбачити, їй донесли, що Кассандр, який на той час був у Греції (тримав в облозі місто Тегеї і, здавалось, застряв там надовго), почувши, що чинить Олімпіада в Пеллі, несподівано зняв облогу і прискореним маршем рушив у Македонію.

Це не віщувало нічого доброго — Олімпіада відчула, як над нею нависла тінь ненависного їй Антіпатра. Посилала навстріч Кассандру загони з наказом будь-що розбити Кассандра і не пустити його військо в Македонію, але загони чомусь переходили на бік Антіпатрового сина.

Кассандра вже ніхто не міг зупинити. І Олімпіада збагнула, що на самому початку її царювання вже проглядає й кінець. Слала гінців до Полісперхонта, але він потрапив в оточення ворогуючих полководців і нічим не міг їй зарадити.

А невмолимий Кассандр наближався. А з ним наближався і її кінець. Пощади від Кассандра — це вона знала — їй не буде. Нерви у неї не витримали, Олімпіада заметалась, як у пастці. В столиці вже не могла знайти захисту й порятунку. Вихід був один — треба тікати у якусь із фортець. Все зваживши, Олімпіада вибрала місто Під-ну, що стояло на морському березі. З собою забрала онука та його матір Роксану, дочку Філіппа Дедомею, а також багатьох родичів. З поквапу не звернула уваги, що серед її родичів та прихильників немає ані полководців, ані просто військових діячів.

Фортеця в Підні була слабенькою, напівзруйнованою і непридатною для тривалої облоги. До того ж у фортеці не було необхідних запасів провіанту. Але про все це

дізналися лише тоді, як Олімпіада, рятуючись від Кассандра, замкнулась у фортеці. Та й військової сили в цариці мало: невелике двірцеве військо, не зовсім ще й боєздатне, трохи кінноти і слони, яких Кассандр не взяв із собою. Цих сил було явно замало, щоб утримувати фортецю. Та Олімпіада у перші дні була спокійна, бо сподівалася на допомогу Полісперхонта з моря і епірян із суходолу. Останні й справді зібралися на допомогу Олімпіаді і вже було й вирушили, але Кассандр влаштував засідку і вщент їх розбив. А на чолі Епіру поставив свою людину. Та цього Олімпіада, сховавшись у Підні, звичайно ж, не знала.

Не могла прийти на допомогу й Македонія, бо ті, хто хотів було це зробити, лише побачивши, у яких безнадійних умовах опинилася цариця, кинув її напризволяще. Не зміг прийти на виручку і Полісперхонт, чие військо зазнавало в ті дні поразки.

Взимку 318—317 років Кассандр оточив Підну і взяв її в суцільне кільце—з суші та моря. Почалася виснажлива облога. Досить швидко в місті спалахнув голод. Військо отримувало стільки на місяць, скільки раб отримував на п'ять днів. А вершники, оскільки вони не належали до регулярного війська, то й узагалі не отримували пайків — смертність серед них була найвища у Підні.

Коней забивали на м'ясо і сьак-так трималися.

Слонам давали дрібно порубані колоди, слони гинули. Люди ледве пересувалися, зчорнілі, шкіра та кості. Вулиці почали вкриватися трупами, в місті стояв жахливий сморід від трупів людей та тварин, що розкладалися. Важко було дихати. Взимку, коли стояли невеликі морози, було трохи легше, а як по весні пригріло сонце — сморід посилювався так, що люди вже почали задихатися.

Олімпіада мешкала із своїми людьми у палаці — взимку там було нестерпно вогко і холодно. В палаці голодували, як і у всьому місті-фортеці. Цариця ходила чорна, змарніла, із запалими щоками й очима, геть постаріла. Сухі губи були міцно стиснені, днями вона їх не розтуляла. Ні з ким не хотілося ні говорити, ні навіть їсти, тільки постійно мучила спрага — суха й пекуча. І відчувала, що за плечима вже стоїть смерть. Від неї навіть пронизливим холодком віяло, крижаним, недобрим. Але попри все ходила, гордо піднявши голову. Іноді замикалася в покоях і днями не з'являлася серед своїх. До всього була байдужа, іскорка життя у ній жевріла лише до онука, за малим Александром вона стежила, гляділа його і навіть вболівала щиро. Часто наказувала підданам:

— Годуйте в першу чергу малого Александра. Все краще — йому. Не забувайте, він майбутній цар і йому треба вціліти.

Але в майбутнє вже ніхто не вірив. Яке майбутнє? Тут хоч би день прожити — і то добре. Але цариці боялися і, коли вона йшла — висока, худюща, зчорніла, із землистим, злим лицем і сивим волоссям,— ховалися, щоб зайвий раз не потрапляти їй на очі. Коли ж хто зважувався скаржитись на труднощі, цариця відповідала з неприхованою ненавистю, відповідала, наче брудом в чуже лице кидала:

— Нікчеми! Вам аби жерти і в теплій, м'якій постелі ніжитись!

Іноді щось на неї находило, вона ридала і всіх благала:

— Потерпіть... Треба терпіти... Ось-ось прийде допомога...

Але поміч не йшла. Та й звідки вона могла взятися. У місті вже не було чим дихати, трупний сморід проникав і в палац, ним просякувався одяг, люди, помешкання. Ніс у кожного був забитий мертвечиною. І тому кожному здавалося, що й він теж труп, що це від нього мертвечиною несе... А люди й далі мерли, падали на вулицях, і нікому було їх прибирати і ховати.

І нікому, і ніде, бо місто було в щільній облозі — носа не висунеш за браму.

Військо терпіло до весни, а далі й воно втратило терпець. Вимагали від цариці: або здай місто на милість Кассандра, або відпускай на волю воїнів. Живими гнити серед смердючих трупів вони не збираються.

Олімпіада ж на своєму затялась:

— Я навіть слухати не хочу про якусь там здачу! Ви — боягузи! Які ви в біса воїни? Воїни мужні, а ви...— і закінчувала як присуд виносила: — Тримайтеся, скоро прийде допомога.

На неї дивилися як на людину несповна розуму. Олімпіада кричала, і губи у неї тіпались:

— Здавайтесь, боягузи, на милість Кассандра! А зі мною залишаться лише вірні мені люди!

— Та що з нею, божевільною, балакати,— кричали воїни. — Якщо їй хочеться, хай іде до загибелі, а ми не підемо за нею на той світ, як стадо покірних баранів!

І військо, вишикувавшись у колони, рушило до брами. Олімпіада стояла на стіні, куталась у чорний плащ і дивилась, як відчинилася фортечна брама, як з неї виходили і здавалися її воїни. Потім їй сказали, що Кассандр прийняв воїнів милостиво, нагодував і розіслав по різних місцях країни — це й була єдина кара, і воїни прийняли її охоче, бо сподівалися на гірше.

Допомога Олімпіаді, як і слід було чекати, не надійшла.

А ще по якомусь часі навіть і їй самій стало ясно, що допомога ніколи і не надійде. І тоді вона надумала рятуватися втечею. З її наказу на березі моря під захистом стін почали готувати корабель. Олімпіада у якомусь збудженому сум'ятті, аж захиляючись, переконувала невістку, що ось-ось вони попливуть морем і там — де там? — зберуть велике військо — яке? Де воно візьметься? А зібравши те військо, повернуться в Македонію і як слід покарають Кассандра. Невістка розуміла, що все то просто маячня, і тихо плакала...

Корабель вже закінчували готувати, вже перенесли на нього необхідні речі, і здавалось, що вони й справді втечуть із оточеної фортеці. Принаймні вночі Олімпіада з невісткою і кількома найдовіренішими людьми мала перейти на той рятувальний корабель. Але Кассандр і тут їх випередив — корабель легко було захоплено і на очах в Олімпіади (вона спостерігала за тим з високих фортечних мурів) відведено в море.

Більше кораблів у гавані не виявилось.

Гра була програна.

І надії на рятування вже теж не було, але цариця і слухати не хотіла, щоб

здаватися на милість Кассандра. Аж тут онук занеміг, почав танути на очах. Роксана голосила, падала перед свекрухою-царицею на коліна, благала порятувати онука... Олімпіада, зціпивши тонкі сині губи, люто мовчала, і чорне її лице ставало ще чорнішим.

— Але ж у цій дитині кров твого сина,— намагалася зачепити за живе невістка.— Він — єдиний потомок твого роду—невже й цю останню парость даси погубити злій долі?

Олімпіада нарешті зважилась. Згнітивши серце — о, як вона люто-прелюто ненавиділа сина Антіпатра! — послала до Кассандра послів для укладення миру. Але Кассандр навіть слухати їх не схотів.

— Який мир? — він сміявся.— Повертайтеся до своєї божевільної господині і скажіть їй: тільки повна капітуляція!

Він був поголений, свіжий, ситий, від нього приємно пахло.

Посли, звівши голови, повернулися ні з чим.

Олімпіада, не повіривши послам — як це Кассандр від неї, цариці, вимагає якоїсь там повної здачі? — знову і знову посилала своїх людей до проклятого сина проклятого Антіпатра. Єдине, чого вона домоглася,— це обіцянки Кассандра зберегти їй життя. Цариця ще хотіла жити. Щоб ще і ще боротися за владу в Македонії і всім-всім мстити. У тім числі й Кассандру. Але для цього треба було вціліти.

Кассандр погодився зберегти їй життя, погодився, бо його обіцянки нічого не варті. Місто здалося.

Браму відчинили, і воїни Кассандра, йдучи вулицями, затуляли носи й дивувалися: як можна було в такому смороді жити?

Першою з наказу Кассандра полонили царицю, потім її наближених і всіх повели з міста. Очолювала колону Олімпіада— висока, худа, чорна лицем,— гляне — як мечем полосне. Воїни, що її вели, намагалися триматися од неї хоч трохи далі — відьма Олімпіада, епірська відьма! Все місто згноїла, а сама бач яка — не підступишся.

Що робити з царицею, Кассандр вже вирішив про себе — живою він її не випустить. Але й просто так стратити матір-царицю не зважувався — не хотілося увійти в історію убивцею старої жінки, матері свого колишнього царя. Але й залишити її живою не міг. Доки Олімпіада залишатиметься на цьому світі, йому, Кассандру, царем не стати. Олімпіаду треба прибрати. Але бажано чужими руками.

Надумавши так, Кассандр зібрав македонців, в основному з родичів тих, кого в сліпій ненависті знищила Олімпіада — вони вбивцю своєї рідні ніколи не залишать живою.

Кассандр коротко розповів про події останніх днів, про полон Олімпіади. Тоді сказав:

— Вирішуйте самі. Як ухвалите, так і буде вчинено з Олімпіадою.

Родичі тих, кого погубила цариця, виступали на зборах у чорному траурному вбранні. Всі вони, як і розраховував Кассандр, одностайно вимагали смерті для Олімпіади — за жорстокі убивства. Називали її скаженою змією, вовчицею, тигрицею,

собакою... Вирок ухвалили одноголосно: смерть! Сам вирок виконати негайно. І виконання вироку доручити Кассандру.

Смертний вирок

Олімпіада чомусь була певна, що Кассандр не зважиться підняти на неї руку — на матір самого Александра і царицю Македонії. До того ж до неї ставилися добре, непогано годували і всіляко підкреслювали до неї повагу, й Олімпіада потроху почала оживати. Хоч її й тримали під вартою, але жодного недоброго слова проти себе вона не почула. Все це свідчило, що Кассандр стояв вище дрібної помсти. Принаймні так хотілося вірити. Онуку теж стало краще, Олімпіада відвідувала його щовечора, розказувала малому казочки про мудрих змій і вже потай обдумувала нові плани боротьби за владу. Здаватися вона й не думала. У неї визрівали плани нової помсти тим, хто змусив її сидіти у Підні серед смердючих трупів. Особливо Кассандру, йому вже, вирвавшись на волю, вона відомстить сповна.

Але несподівано одного вечора до неї навідався незнайомий чоловік в дорожньому плащі й капелюсі пеплос.

— Я грек,— представився він,— і прибув від Кассандра. Не буду втаємничувати від тебе один сумний факт: Народне Зібрання винесло тобі смертний вирок, царице.

Для Олімпіади це було новиною, і вона вражено мовчала.

— Вирок виконають-завтра,— додав незнайомиць.— Як тільки-но зійде сонце і збереться люд. Народне Зібрання...

Але цариця вже оговталась і глузливо запитала:

— Яке. Народне Зібрання? Купку прихильників Кассандра ти називаєш Народним Зібранням?

— Але на тому зібранні були не тільки прихильники Кассандра, а й родичі тих сотень і сотень людей, яких ти...

Олімпіада зблідла, її почало тіпати.

— Жаль, що я не встигла їх усіх винищити! — Накинулась на незнайомця: — Чого ти стоїш і кутаєшся у свій плащ? Ти хто такий насправді? Чого ти хочеш?

— Заспокойся і вислухай мене,— незнайомиць говорив м'яко.— Кассандр велів передати тобі: якщо ти забажаєш, можеш врятуватися втечею. Сьогодні вночі на березі моря тебе чекатиме корабель, який і доставить тебе в Африку, де ти нарешті опинишся в повній безпеці. Квался, царице, бо вранці буде пізно.

Олімпіада не зраділа цій несподіваній пропозиції врятуватися. Жодна риска на її постарілому і чорному та злому лиці не здригнулась. Вона не проти, щоб жити, але... Чого це лютий ворог раптом захотів її врятувати? Чого це він став таким добреньким, що навіть корабель для втечі пропонує?.. Що він задумав? Якщо вона втече, то... то що станеться? Кассандр насправді не дасть їй утекти, а знищить. І знищить без свідків. А тоді оголосить про її втечу. І таким чином своєю втечею вона підтвердить свою вину. Бо втікають лише ті, хто напакостив, хто не в ладах із законом. Так ось що задумав підступний Кассандр! Я, мовляв, цариці не вбивав, вона сама втекла і десь дорогою щезла...

Олімпіада гордо випросталась і сказала голосом, у якому задзвенів метал:

— Я не збираюся втікати серед ночі, як злодійка. Я не відчуваю за собою вини. Іди і передай своєму панові: я буду захищати свою справу в присутності всіх македонців. Я вимагаю справжнього суду і розгляду моєї справи на основі законів!

Суд над Олімпіадою — та ще в присутності всіх македонців — не входив у плани. Не вдалося царицю спровокувати на втечу, не вдасться і її задумка — ніякого суду не буде. Бо невідомо ще, чим той суд може закінчитися. Ні, Кассандр тому й вигравав завжди, що ніколи не ризикував безрозсудно. Ризик — благородне діло, але точний розрахунок — основа перемоги.

І Кассандр вирішив не ризикувати.

Олімпіаду розбудили на зорі — ще схід сонця тільки-но зарожевів. їй снилося, що вона молодим, юним дівчам вперше їде з Епіру у Македонію. Була схвильована, щаслива, ось-ось на кордоні Македонії її зустріне суджений і коханий — молодий македонський цар Філіпп... І скаже вона з радістю і любов'ю:

— "Калос..." Прекрасний!.. І відповість він їй з радістю і любов'ю: "Кале..." Прекрасна!... І будуть вони щасливі до скону літ своїх і як найбільшу коштовність берегтимуть одне одному вірність...

— Кале!..

— Калос!..

І коли її розбудили, вона схопилася із щасливою посмішкою на лиці, що наче аж помолоділо, бо на якусь ско-роминувшу мить їй і справді здалося, що вона молода і їде до молодого Філіппа...

— За тобою прийшли,— сказали їй, і вона все зрозуміла.

І веліла слугам зодягти її у все царське...

Ті убили за старим грецьким звичаєм...

Біля палацу зібралося кількасот чоловік — все родичі тих, кого винищила Олімпіада. Вони стояли на невеликій відстані одне від одного півколом — кількасот чоловік з одного боку, стільки ж — з другого. Ще здалеку Олімпіада побачила їх, але не зупинилася, все так же гордо й велично йшла назустріч своїй загибелі. Тільки мозок свердлила одна й та ж думка: що вони для неї придумали? Яку смерть їй приготували?.. Смертний вирок виконують у затвердженій державою формі. Якщо по-грецькому — закидають камінням, якщо по-македонському — утоплять... І того й того їй би не хотілося — ні по-грецькому, ні по-македонському. То що вони вчинять, що для неї вибрали? Поб'ють на смерть камінням чи втоплять, сунувши голову у воду?.. Чи раптом обезголовлять, як у Мессалії? Чи скинуть у каменоломню, як у Сіракузах? Чи задушать петлею, як у Спарті? Чи примусять випити чашку з трутизною, як позбуваються політичних противників в Афінах, із Сократом так, здається, впоралися... Чи розіпнуть?.. А втім, розпинати вони її не посміють, розпинають тільки невільних громадян. А вона — вільна. Цариця...

Йшла і здавалась спокійно-безпечною. А мозок свердлила одна і та ж думка: що вони для неї приготували? Заб'ють камінням чи втоплять?.. По-грецькому, чи по-

македонському?..

І побачила, що біля кожного, хто її чекав, лежить купка каміння... Таки каміння, таки по-грецькому... Що ж, за каміння спасибі. Страта достойна її царського звання, рабів чи підневільних камінням не вбивають...

— Ведуть... Ведуть... Ведуть...

Хто там говорить і кого ведуть? А-а... її ведуть. Палац був оточений воїнами ще затемна, щоб ніхто не міг ні в палац проникнути, ні звідти вийти.

— Ведуть... Ведуть... Ведуть...

Кого ведуть?.. Вели її. Під руки. Дві старі жінки, і беззвучно плакали. Цариця була в пурпуровому вбранні, в царській діадемі на сивій голові — худюща, висока, рівна, сувора і безжалісна. Йшла рівно і спокійно, та, загле-дівши людей, і особливо воїнів, на якусь мить завагалася, а тоді, певно, переборовши себе, знову рушила вперед. І невідомо було, чому її ведуть під руки дві старі жінки, коли вона йде сама... Ось вона, не повертаючи голови, щось різко сказала жінкам, і ті лишилися на місці, а Олімпіада сама рушила навстріч своїм убивцям. І тоді в тиші, що запанувала біля палацу, раптом хтось крикнув — розгублено і ніби злякано водночас:

— Та це ж... мати Александра.

На її голові царська діадема спалахнула сонячним зайчиком...

— Та це ж...

Воїни завагалися. І Кассандр відчув, що на них покластися не можна — надто добре вони пам'ятають покійного імператора. Треба було спішно щось робити, доки воїни не заступилися за епірську відьму. А Олімпіада йшла все так же гордо і велично, наче коронуватися.

"Мужня",— подумав Кассандр і повернувся до людей з камінням.

— Ось іде та, котра безжалісно і підло винищила ваших близьких і рідних. Винищила, хоч вони і були безневинними.

І цих слів було досить, щоб спалахнула ненависть до цариці.

Олімпіада не здригнулась під градом каміння, що полетіло на неї з усіх боків. Вона ще встигла подумати про себе: "Мене побили за старим грецьким звичаєм — камінням..." і більше не думала. Не відступила, навіть гордо піднятої голови не схилила — мужність в останню мить її не зрадила. Навпаки, цариця випросталась і підставила під град каміння і груди свої, і голову. Так і стояла спокійно, велично, і вітер куйовдив сиве волосся. Очі горіли вогнем ненависті, губи ворушилися...

— Відьма!—лунали злякані крики.— Бийте, бийте відьму, доки вона нас не погубила!...

Град каміння став густішим і прицільнішим.

Каміння влучало у неї з глухими ударами: бах, бах, бах...

Все частіше й частіше чулося чавкання і плюхання — то бризкала кров. Від великого каміння — чи сильного удару — її заносило, гнуло вперед чи назад або й зовсім кидало на землю. Але вона — закривавлена, страшна, з лицем, що вже поступово, але невблаганно почало перетворюватися на криваву маску,— з останніх

сил зводилась і знову ставала рівно під новий град каміння, що валив її з ніг.

Зрештою, відчуваючи швидкий кінець, Олімпіада з останніх сил загорнулася у свій пурпуровий плащ, що вже був мокрий від крові, захиталася, зробила крок вперед і впала, щоб уже більше не встати. А каміння летіло й летіло і люто чавкало, наче пожирало із жадібністю людське тіло...

Кассандр стає царем

По смерті Олімпіади полководець Кассандр, син намісника Антипатра, став на деякий час володарем і правителем Македонії. Але цього Кассандру замало — він прагнув, аби македонці самі проголосили його своїм царем. А щоб мати законні підстави на македонський трон, Кассандр одружився на зведеній сестрі Александра Фессало-ніці і завдяки цьому шлюбові отримав право на царський титул і престол. Та все ж почував себе на троні непевно — ще залишалася Роксана, законна дружина Александра і спадкоємиця престолу з сином Александром IV. І він теж мав усі права на трон батька. Роксана за походженням була азіаткою і ніколи не користувалася підтримкою в Македонії, але син... Хоч він теж був наполовину азіатом (по матері) та все ж це був син Александра Македонського і, вирішивши, він міг заявити про свої права на батьків трон. А це було небезпечно і для Кассандра, і для інших полководців.

Роксану і сина її Александра IV було схоплено і запроторено до в'язниці міста Амфіполя під нагляд відданої Кассандру людини — Главкія. Кассандр розумів: чим швидше він позбудеться дружини і сина Александра, тим швидше утвердиться на македонському троні. Але не квапився, був надто обережним, ще і ще вивіряючи кожний свій крок і вчинок. Спершу вирішив почекати, аби пересвідчитись, яке враження справить на Македонію убивство Олімпіади, а вже тоді прибере її невістку з сином.

В Амфіполі Роксану з сином тримали в ізоляції і під суворим наглядом Главкія. Поселили в хижці, як бідну вдову з бідною, незнатною дитиною, годували нужденною їжею, як останніх рабів,— аби вони пошвидше забули про свою царську гідність і нікому навіть не заїкалися, що мають права на македонський трон. Та з місцевих жителів все одно ніхто б і не повірив, що удова у дранті та її дитинча в такому ж лахмітті — то дружина і син самого Александра Македонського. Тримав їх Кассандр відсторонено од світу з 316-го по 305-й рік, хоча вже за мирним договором 311 року між полководцями дванадцятилітній Александр IV визнавався царем і Кассандр за тим договором був зобов'язаний опікати його до повноліття.

Минав рік за роком, а Кассандр все тримав і тримав у бідності, холоді й голоді та під посиленою вартою Роксану з сином і не міг їх відпустити — сина й дружину імператора відразу ж перехопили б інші полководці і тоді забрали б у нього, Кассандра, владу. Та й Александр, вирішивши, міг підняти заколот.

Отож, коли серед македонців почали поширюватися чутки, що пора, мовляв, звільнити Александра, сина Александра, і передати йому як законному спадкоємцю верховну владу, Кассандр захвилювався. І було від чого. Відпустити малого Александра? Але для нього, для Кассандра, це ж рівнозначно самовбивству. Та й не

дурень він, щоб добровільно зректися влади. Адже це буде крахом усіх його сподівань, до яких він — часом переступаючи через трупи — йшов усе своє життя. І ось, вже нарешті дотягнувшись до трону, віддати його іншому.

Треба було діяти і діяти негайно.

Все зваживши, Кассандр послав до підлеглого йому правителя Амфіполя Главкія свою людину з такою запискою:

"Таємно умертви хлопчика і його матір. Зарий їхні тіла, не говори нікому нічого про це".

Главкій виконав повеління свого пана — нещасну Роксану та сина її, вина якого полягала в тому, що він був сином Александра Македонського, закололи кинджалами, а тіла їхні десь таємно зарили.

Сталося те у 305 році. Із загибеллю Роксани та її сина все царське сімейство вже було винищене, і це розчистило полководцям дорогу до влади. Зокрема Кассандру, котрий у 306 році проголосив себе царем. В історії цар Кассандр залишився відомим в основному як засновник міста, яке він назвав ім'ям своєї коханої дружини — Фессалоніки, — та убивця дружини і сина Александра Македонського, і особливо матері його — цариці Олім্পіади.

ЕПІЛОГ

Мера лі тумба

Коло підніжжя лісистих гір Піерія лежить привільна долина ріки Альякмон, а далі і ген на північ тягнуться рівнини. Тут, біля Альякмона, на північному заході нинішньої Греції (Егейська Македонія) розташувалося село Вергі-на. А втім, це скорше сільце — невелике, незначените і донедавна мало кому відоме навіть у себе на батьківщині.

І ось ця Вергіна — "сільце, розташоване в дванадцяти кілометрах на південний захід від Веройї, стало місцем одного з найвизначніших археологічних відкриттів останніх років".

Так почав свою статтю професор класичної археології Салонікського університету Маноліс Андронікос. Він же й провадив розкопки гробниці македонського царя.

Припущення, що на місці села Вергіни (чи неподалік нього) колись стояла первісна столиця могутньої Македонії, преппишна Егі, де й ховали македонських царів, виникло давно. Але підтвердити це могли тільки розкопки.

Маноліс Андронікос вперше прибув у Вергіну і взяв участь в розкопках ще в 1937 році, але до таємниці знаменитого Мегалі тумба впритул підійшов лише через сорок років.

владою Туреччини, було поділено між Сербією (Вардарська Македонія, згодом республіка у складі СФРЮ, нині, після розпаду югославської федерації, незалежна держава), Грецією (Егейська Македонія) і Болгарією (Пірінський край).

*** Це був єдиний випадок, коли слабенький Епір переміг Македонію (скориставшись смугою гострої кризи, у яку вона тоді потрапила і назавжди втратила вплив над Грецією). Згодом і Македонія (щоправда, після запеклої боротьби, багатьох нещасливих для неї воєн та повстань),

... Мегалі тумба — так звався Великий курган — могила котрогось із найзнаменитіших македонських царів діаметром сто десять метрів і заввишки близько тринадцяти метрів. Найвище здіймалась вона над іншими могилами, менших розмірів, і була споруджена явно в еллінські часи. Як гадали спеціалісти, царський некрополь пограбували ще в 274—273 роках, коли Пір, цар Епіру, розбивши македонського царя Антігона Гоната, захопив Егі і залишив там своїх найманців галатів. Невдовзі Антігон Гоната відвоював свою столицю. Щоб прикрити ганьбу — пограбовані гробниці царського некрополя — і велів насипати Мегалі тумбу — Великий курган.

І ось почалися його розкопки. За тридцять п'ять днів напруженої роботи було вибрано вісімнадцять тисяч кубометрів насипної землі. В материковий ґрунт, в центрі кургану, заклали п'ять пробних шурфів. І — жодного знаку на будь-які споруди. Археологи занепокоїлись: невже під курганом немає гробниці? Але ж цього просто бути не може! Незважаючи на невдачі, пошуки тривали довго. І ось в кінці 1977 року, готуючи майданчик для розкопок на майбутній рік, зовсім негадано виявили давню, щоправда, невелику могилу — вона ховалася під Мегалі тумба на південно-західному його краю.

Заклали шурф і відразу ж наткнулися на частину цегляної стіни, потім виявили ще одну, а між ними відкопали кришку прямокутної гробниці. Робота була нелегка, довга і неспішна. Але добутлива. Одне за одним археологи виявили троє поховань — двоє знаходились під землею, а третє на поверхні, пограбоване у 274—273 роках.

В малій гробниці майже нічого не вціліло, хоч була вона, очевидно, багатою — про це свідчили фрески незвичайної краси, якими розписали верхню частину стіни. А на стіні з північного боку несподівано виявили унікальну художню композицію "Викрадення Персефони Плутоном". Одного погляду на композицію було досить, щоб сказати: це твір великого майстра. Яка впевненість і легкість пензля! Незрівнянна витонченість кольорової гами, майстерне володіння перспективою — все це створене рукою непере-вершеного митця. Було висловлено припущення, що автором "Викрадення Персефони" міг бути знаменитий грецький художник середини IV ст. до н. е. Нікомах.

На інших стінах були зображені жіночі фігури, чудово виписані, але вже не такі вражаючі і яскраві.

Розкопки тривали. Невдовзі почав вимальовуватись головний вхід гробниці з незвичайним фасадом, прикрашений карнизом з прекрасними пальметами. Ось з небуття виникла фігура юнака із списом в руках, а поруч — косуля і вершник. Теж унікальна композиція грецького живопису.

Ще одна сцена — полювання на кабана та левів.

Біжать собаки, за ними троє вершників і сім піших мисливців із списками. Майстерно створена композиція, гама і кольорове вирішення теми — теж виказують руку великого художника.

Гробниця мала склепінчасту стелю, як і всі, між іншим, македонські гробниці. Почали з'являтися різні речі, купи уламків — залізні мечі, деталі кінської упряжі — все

зберігало сліди поховального вогнища.

Нарешті дісталися і до самої поховальної камери.

Проникнути в гробницю вирішили через склепіння. Коли вийняли каміння, через отвір ліхтариком освітили гробницю. Вона була квадратна (4,46 м на 4,46 м), оздоблення стін досить скромне, археологи сподівалися на щедріший розпис. В поховальній камері в одному кутку побачили бронзовий посуд і зброю, в іншому — лише срібний посуд. На ньому — залишки якихось зітлілих матеріалів вперемішку із золотими пластинками.

В центрі — прямокутна мармурова плита, що накривала мармуровий саркофаг.

Обдивившись, розширили отвір, поставили драбину й спустилися в камеру — висота її понад п'ять метрів. Збуджені археологи вітали один одного з удачею, адже так щастить лише раз за життя! Немає змоги перерахувати всі речі, що їх виявили в гробниці. Серед бронзового посуду і зброї — позолочені бронзові вінки, два триножки, два бронзові з позолотою поножі, три великі чаші, багато малих чаш, десятки наконечників списів та пік із заліза, сарісси — довгі списи македонських фалангістів, які в основному й здобули найголовніші перемоги для Філіппа, царя македонського. В срібному глечу-гідорілі зберігалася губка — за дві тисячі років вона не втратила еластичності, була м'якою на Дотик. Такими губками витирали тіло після лазні. В іншій купі предметів лежало чимало майстерно виготовленого посуду, ручки якого були у вигляді голів Геркулеса, Сілена, Пана. Бородатий Сілен — незмінний супутник бога виноробства Діоніса. На срібній вазі зображений Геракл, від якого, як твердять, вів свій родовід Філіпп Македонський.

Серед бронзових речей виділявся великий круглий предмет, навколо якого були розкидані різні речі. Здогадалися, що то — залишки щита. На дерев'яній рамі була натягнена шкура, її прикрашали малі деталі із золота і слонової кістки. До щита кріпилися ручки у вигляді майстерно вирізаних фігурок із позолоченого срібла. Такий дорогий і коштовний щит, очевидно, готувався не для бою, він мав якесь ритуальне значення. Зберігався він у бронзовому футлярі. Поруч із щитом — залізний шолом господаря з типовим для македонських шоломів гребенем і рельєфною фігуркою Афіни спереду. Це був перший македонський шолом, знайдений археологами. Поруч — меч-ксіфос із залишками піхвів, його носили на портупеї через плече.

Трохи збоку лежала кіраса із залізних листів, покритих шкірою і тканинами. Її прикрашали золоті кайми, шість лев'ячих голів і прямокутні золоті пластинки з рельєфним зображенням Афіни. На згині, внизу, на кірасу було нашито більше п'ятдесяти золотих пластинок.

Між кірасою і шоломом лежав меч.

Дерев'яні його піхви оздоблені напівокруглими фрагментами з слонової кістки й прикрашені пальметами.

В кутку склепу, притулений до стіни, стояв горит.

Зберігся він добре. Нижній правий край прямий, лівий заокруглений, в середині верхнього краю — трапецієвидний виріз. Товстий шар золота, що покривало горит,

зберіг його форму, хоч він і простояв, притулений до стіни склепу, двадцять три віки.

Золоті пластини горита розділені на чотири частини різної ширини, покриті багатим і різноманітним орнаментом. У верхній частині десять качок, що летять одна за одною, основна ж частина композиції, як гадають спеціалісти, відтворює сцени штурму та пограбування Трої: жінки рятуються втечею, воїни їх захищають.

Багато батальних сцен.

За формою знахідка належить до скіфських горитів, принаймні такі горити знаходять у похованнях скіфських царів. І стало ясно, що покійник за життя був непростим смертним. Це підтверджувала ще одна знахідка: обруч із срібла і золота, кінці якого вставлені в циліндр. Покритий він ромбовидною насічкою, на ньому нанесено рельєфну прикрасу у вигляді зав'язаної у вузол стрічки. Це була діадема. Схожа на ті діадеми, що зображувалися на портретах еллінських правителів. Навіть Александр Македонський і той був зображений в такій же діадемі.

Сумнівів не залишалося: це — гробниця македонського царя. Ось тільки якого? Знахідки датувалися 350—325 роками, а з 359 по 336 роки Македонією правив лише один цар — Філіпп II. Александр, який займав престол після вбивства батька, правив до 323 року, помер він і похований за межами Македонії. Отже, якщо померлий був царем, то це не хто інший, як сам Філіпп II. А золотий горит — дарунок скіфського царя Атея, бо тільки з ним Філіпп за життя мав стосунки серед скіфів.

Вінок із золотого листя, що перевите митрою, належав Олімпіаді. Їй же належала і діадема із квітів та листя.

На долівці гробниці перед мармуровим саркофагом увагу першовідкривачів привернули уламки дерев'яного ложа, серед яких були фігурки із золота і слонової кістки.

Археолог підняв одну з таких фігурок і спершу не повірив власним очам: перед ним був портрет Філіппа. Свої скульптури (а також членів своєї сім'ї) він замовляв відомому скульптору Леохару невдовзі після Херонейської битви, щоб згодом виставити їх в Олімпії. Після битви біля Херонеї гегемонія Македонії утвердилась над усією Грецією. Таким — повелителем еллінського світу — і відобразив Філіппа Леохар: напівокругла борідка, великий ніс і рот, вираз лиця владний, видно також, що око в царя понівечене (він його втратив у битві під Мефоною), від чого лице видається дещо суворим і похмурим, тоді ж як Філіпп за свого життя був здебільшого життєрадісним гулякою.

Археолог підняв з долівки ще одну фігурку і теж спершу не повірив власним очам: Александр Македонський! Це був один з кращих портретів Філіппового сина: злегка повернута голова, довга шия, живі очі, напружений погляд — точно таким його колись описував Плутарх. Александр був схожий на свою матір — такий же рот, така ж постава голови, такий же проникливий погляд.

Підняли третю фігурку (первісно всі фігурки стояли на ложі перед гробницею) — голова немолодої жінки. Кругле лице, великі очі, великий ніс, повні губи, міцна шия і підборіддя, погляд вольовий. Такою цариця Олімпіада була наприкінці свого життя — четверта дружина Філіппа. Хоч Філіпп в останні роки свого життя вже й не жив з

Олімпіадою, але Александр, коли ховав батька після вбивства, велів покласти йому в гробницю й Олімпіаду, і на віки й тисячоліття вони зібралися в пійтмі гробниці утрюх: Філіпп, Олімпіада, Александр.

Прах, що лишився після кремації македонського царя, мусив зберігатись в урні мармурового саркофага. Зняли його кришку і застигли, вражені. На дні саркофага під розкішним золотим вінком із дубового листа і жолудів стояла золота скринька вагою більш як десять кілограмів. Вона прикрашена пальметами, розетками й узорами у вигляді лози, на кришці сяє зірка.

В золотій скриньці й зберігався прах Філіппа Македонського, чие щасливе життя урвав кинджал убивці року 336-го. Філіппу тоді виповнилось 46 років, і був він у розквіті своєї воєнної і "політичної слави.

Поховали його надзвичайно пишно — з наказу Александра. Зверху насипали високу могилу, біля підніжжя якої повісили труп убивці Павсанія. Досі історики гадають і не можуть дійти до спільної думки: хто руками Павсанія убив Філіппа? Афіни, перси чи самі македонці, чи греки, серед яких, очевидно, не останню роль зіграла цариця Олімпіада, яка чоловіка свого, царя Філіппа, любила ніжно, а ненавиділа страшно.

1989—1992 рв